CHRISTOPHER HILL

DÜNYA ALTÜST OLDU

İNGİLİZ DEVRİMİ'NDE RADİKAL DÜŞÜNCELER

iletişim

The World Turned Upside Down.
The Radical Ideas during the English Revolution
© 1972, 1975 Christopher Hill
Bu kitabın yayın hakları A.O. and D.J. Hill
c/o AM Heath & Co. Ltd.'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 1871 • Tarih Dizisi 78
ISBN-13: 978-975-05-1178-3
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ "James [Nayler] Naylor'a yapılan işkence",
17 Aralık 1656
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Birhan Koçak
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CHRISTOPHER HILL

Dünya Altüst Oldu

İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler

The World Turned Upside Down
The Radical Ideas during the English Revolution

ÇEVİREN *Uygur Kocabaşoğlu*

iletişim

JOHN EDWARD CHRISTOPHER HILL 6 Şubat 1912'de York'ta doğdu. Anglikan kilisesine bağlı olmayan orta sınıf bir ailede yetişti. York'ta St. Peters's School'a devam etti ve 1931'de, tarih okumak için University of Oxford, Balliol College'a girdi. Mezuniyetinin ardından Oxford, All Souls College'dan doktora bursu aldı (1934-1938) ve 1936'dan 1938'e kadar Cardiff Tarih Bölümü'nde okutmanlık yaptı. Cardiff'e gitmeden önce, bir yıl Sovyetler Birliği'nde bulunarak Sovyet tarihçilerin İngiliz tarihi, özellikle 17. yüzyıl İngiliz tarihi üzerine yaptıkları çalışmaları inceledi. Hill, daha sonra bu konu hakkında İngiliz okuyucular için bir dizi makale yazdı. Ayrıca bu seyahatinin ardından Komünist Partî'ye katıldı. Hill, 1938'de modern tarih üzerine doktora ve özel öğretmenlik yapmak üzere Balliol College'a döndü. Savaş sırasında orduda görev yaptı ve daha sonra (Rusça ve Sovyetler Birliği hakkındaki bilgisi nedeniyle) Dışişleri Bakanlığı'nda çalıştı. Bu dönemde, K.E. Holme takma adıyla *The Two Commonwealths* adlı kitabı yazdı. Bir sonraki yıl Oxford ve Balliol'a döndü. 1958'den 1965'e kadar, üniversitede 16. ve 17. yüzyıl tarihi üzerine okutmanlık yaptı ve 1965'te Balliol College'ın yöneticiliğine seçildi. 1978'de emekli oluncaya kadar bu görevine devam etti. Emekli olduktan sonra, Open University, Australian University ve Rutgers University'de ordinaryüs profesörlük yaptı. 23 Şubat 2003'te aramızdan ayrılan Hill'in eserlerinden bazıları şunlardır: *The English Revolution, 1640* (1940, 1955), *Lenin and the Russian Revolution* (1947), *Economic Problems of the Church: From Archbishop Whitgift to the Long Parliament* (1956), *Puritanism and Revolution: Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century* (1958), *The Century of Revolution, 1603-1714* (1961), *Intellectual Origins of English Revolution* (1965), *Reformation to Industrial Revolution: A Social and Economic History of Britain, 1530-1780* (1967), *God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution* (1970), *Antichrist in Seventeenth-Century England* (1971), *Change and Continuity in Seventheenth-Century England* (1974).

Önerdiği için Rodney'e; yardım ve anlayışları olmadan
bu kitap hiçbir zaman yazılamayacağı için
B., A., ve D.'ye minnettarlıkla

İçindekiler

Önsöz 9
Penguin Baskısına Not 11
Kısaltmalar 13

1 Giriş 17
2 Parşömen ve Ateş 23
3 Efendisiz Adamlar 45
4 Ajitatörler ve Subaylar 65
5 Kuzey ve Batı 83
6 Bir Peygamberler Ulusu 97
7 *Levellers*'lar ve Gerçek *Levellers*'lar 119
8 Günah ve Cehennem 167
9 *Seeker*'lar ve *Ranter*'lar 203
10 *Ranter*'lar ve *Quaker*'lar 255
11 Samuel Fisher ve İncil 285
12 John Warr ve Hukuk 297
13 Büyük Bedlam Adası 307

14 Usta Vaizler ve Mekanik Felsefe 319
15 Rezil Edepsiz Öpücükler 339
16 Ölüme Karşı Hayat 359
17 Eski Haline Gelen Dünya 381
18 Sonuç 399
Ek I Hobbes ve Winstanley: Akıl ve Siyaset 427
Ek II Milton ve Bunyan: Radikallerle Diyalog 437

Lugatçe 461
Dizin 483

Önsöz

Tarih yazımından daha fazla yardımlaşma gerektiren çok az faaliyet vardır. Yazar çekine çekine adını kapak sayfasına koyar ve eleştirmenler haklı olarak ona hataları ve yanlış yorumları için saldırırlar; ama bütün girişiminin kendinden önce gelenlerin çabalarına bağlı olduğunu hiç kimse ondan daha iyi bilemez.

Minnettarlığımın azamisinin muhatabı üç bilginin adlarını zikretmek istiyorum – *Ranter*'lar üzerine tek ciddi kitabı yayınlamış olan Mr. A. L. Morton; 17. yüzyıl Radikalleriyle ilgili çalışması eşit dörecede önemli olan ve titiz bilgeliği 17. yüzyıl dinler tarihinin karanlıkta kalmış araştırma konularını içeren Dr. G. F. Nuttall; ve *Religion and the Decline of Magic* (Din ve Büyünün Önemini Yitirmesi) adlı muhteşem eseri hepimizi 17. yüzyıl İngiltere'si hakkındaki düşüncelerimizi gözden geçirmeye sevkeden Mr. K. V. Thomas. Mr. Frank McGregor'un *Ranter*lar hakkındaki tezinin danışmanlığını yapmaktan ve Profesör R. A. Cole'un *Quaker*'lar üzerine yayınlanmamış tezini okumak ve onunla tartışmaktan çok yararlandım. Dipnotlarda pek çok başka teşekkür kaydedilmiştir. Dr. Bernard Capp, Mr. Peter Clark, Mrs. K. R. Firth, Dr. A. M. Johnson, Dr. R. C. Richardson ve Profesör Austin Woolrych, yayınlanmadan önce çalışmalarını okumama ve alıntı yapmama izin verdiler. Dr. Ro-

bin Clifton, Profesör G. H. George, Dr. P. J. R. Phizackerley, Mrs. Joan Thirsk ve Profesör C. M. Williams soruları cevaplama konusunda cömerttiler. Profesör Rodney Hilton beni pek çok yanlıştan kurtardı ve kitabın daha okunabilir olması için herşeyi yaptı. Balliol'daki meslektaşlarım, kitabın yazılmasının büyük kısmının gerçekleştirildiği ücretli iznimi kullanmamı sağladılar; müsamahaları için onlara ve koruyucu titizliği için Kolej Sekreteri Mrs. Bridget Page'e minnettarım. Bütün kitabı daktilo eden ve benim pek çok yazım yanlışımı düzelten Miss Pat Lloyd'a özel teşekkür borçluyum. Kendisi ayrıca cömertçe ve beceriyle tashihlerde yardım etti. Eşim her zaman teşekkür edilecekler arasında sonda gelir ama ilk olması gerekir.

16 Ekim 1971

Penguin Baskısına Not

Kitabın ilk baskısına düzeltme ve iyileştirmeler öneren pek çok dosta, özellikle Dr. Bernard Capp, Mr. John Dunn, Mr. Charles Hobday, Profesör Ivan Roots ve Mr. Keith Thomas'a müteşekkirim. İlk Önsöz'ümde, alıntılarda 17. yüzyıl yazım şeklinin modernleştirildiğini belirtmem gerekirdi. Grameri, örneğin Winstanley tekil bir fiille çoğul bir özne kullandığında olduğu gibi, değiştirmedim. Bu kitabı okuyanlar, Gerrard Winstanley'in 1973'te bir Pelican Klasiği olarak basılan *The Law of Freedom and Other Writings*'i ile ilgilenebilirler.

KISALTMALAR

Notlarda aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır:

A. H. R.	*Agricultural History Review*
Braithwaite	W. C. Braithwaite, *The First Period of Quackerism* (1912)
C. J.	*Commons' Journals*
C. S. P. D.	*Calendar of State Papers* (Domestic)
E. H. R.	*English Historical Review*
Fenstanton Belgeleri	Ed. E. B. Underhill, *Records of the Churches of Chirst gathered at Fenstanton, Warboys and Hexham, 1664-1720* (Hanserd Knollys Soc., 1854)
H. and D.	Ed. W. Haller ve G. Davies, *The Leveller Tracts, 1647-1653* (Columbia Ü. baskısı, 1965)
H. M. C.	Historical Manuscripts Commission
I. O. E. R.	C. Hill, *Intellectual Origins of the English Revolution* (Oxford Ü. baskısı, 1965)
J. M. H.	*Journal of Modern History*
L. J.	*Lords' Journals*
P. and P.	*Past and Present*
P. and R.	C. Hill, *Puritanism and Revolution* (Panther baskısı)

Sabine	Ed. G. H. Sabine, *The Works of Gerrard Winstanley* (Cornell Ü. baskısı, 1941)
T. R. H. S.	*Transactions of the Royal Historical Society*
U. P.	Üniversitesi Yayınları
V. C. H.	*Victoria County History*
Wolfe	Ed. D. M. Wolfe, *Leveller Manifestoes of the Puritan Revolution* (1944)
Woodhouse	Ed. A. S. P. Woodhouse, *Puritanism and Liberty* (1938)

Rab garipleri korur; öksüzü ve dul kadını tutar; ve kötülerin yollarını saptırır.

Mezmur 146, 9
(*Kitabı Mukaddes, Tevrat,* 1995, s. 626)

İşte Rab dünyayı boşaltıyor, ve onu çöl ediyor, ve onun yüzünü altüst ediyor. Ve vaki olacak ki kavm nasılsa, kâin de öyle; köle nasılsa efendisi de öyle; cariye nasılsa hanımı da öyle... Dünya sarhoş bir adam gibi sendeleyecek, ve bir salıncak gibi sallanacak... Ve o günde vaki olacak ki Rab yüksekte olanların ordusunu yüksekte ve yerin kralların yer üzerinde yoklayacak.

İşaya 24, 1-2, 20-21
(*Kitabı Mukaddes, Tevrat,* 1995, s. 689-690)

Selaniğe geldiler... ve Pavlus ... tefsir edip anlatarak onlarla üç Sept günü kitaplardan söyledi... Ve onlardan bazıları ve Yunanlılardan büyük bir cemaat ve ileri gelen kadınlardan epeyicesi kandılar. Fakat Yahudiler, kıskanarak çarşı halkından bazı kötü adamları kendilerine çekip bir kalabalık topladılar ve şehirde gürültü çıkardılar... bağırdılar; Dünyayı altüst eden bu adamlar buraya da geldiler.

Resullerin İşleri 17, 1-6
(*Kitabı Mukaddes, İncil,* 1995, s. 139)

YAYINEVİNİN NOTU

- Britanya tarihine ve İngilizceye sıkı sıkıya bağlanmış, Türkçe karşılıklarının tek sözcükle karşılanamayacağı kelime ve kavramlar için Uygur Kocabaşoğlu tarafından hazırlanan ve metnin sonuna eklenen "Lugatçe"ye bakınız.
- Dipnotlarda yer alan kaynakların orijinal yazımları korunmuştur.

1

GİRİŞ

> Her uzva ve parçaya yalnızca uygun oranı değil ama başın ayak, ayağın baş olmayacağı uygun yeri vermek de ... benim çabam ... olmuştur. Havari'ye karşı ileri sürülen bu suçtan, pek çok kişinin dünyayı altüst etmek ve başkalarının binanın tepesine koydukları şeyi tabana koymak, ve kimilerinin çatıya koyduklarını temele koymaktan suçlu olduklarını tahmin edebilirim.
>
> – HENRY DENNE, *Grace, Mercy and Peace* (1645), *Fenstanton Records* içinde, s. 422.

Halk ayaklanması pek çok yüzyıldır İngiliz geleneğinin ayrılmaz bir özelliği olmuştur ve de 17. yüzyılın ortalarındaki onyıllar Britanya'da o zamandan bu yana meydana gelmiş en büyük kalkışmayı görmüştür. Elinizdeki kitap, Uzun Parlamento'nun ordusunun I. Charles'ı ve destekçilerini nasıl yendiğini, kralı nasıl idam edip kısa ömürlü bir cumhuriyet kurduğunu bir kez daha anlatmaya girişmeyecektir. Her ne kadar 1640'larda Parlamento için hatırı sayılır bir halk desteği vardıysa da, Devrim'in uzun dönemli sonuçları, benim üzerine dikkatimi odaklamaya çalıştığım nüfusun alttaki yüzde ellisine değil de, *gentry* ve tüccarın yararına olmuştur.

Bu kitap, bir bakış açısına göre, İngiliz Devrimi'nde ikinci derecede önemli olay ve düşünceleri, sıradan insanlardan değişik grupların, onları siyasal eyleme çağıran, kendilerinden daha iyi olanların isteklerine karşın, zamanın sorunlarına kendi çözümlerini empoze etme girişimlerini ele almaktadır. Bakış açısını yenilemek isteyen okuyucu bir süre önce Profesör David Underdown tarafından yayınlanan değerli kitap *Pride's Purge*'ten (Oxford, U. P. 1971) yararlanabilir. Bu kitap, tamamen başka bir açıdan, tam da benim ele aldığım dönemle ilgilenmektedir. Onunki yukarıdan, Whitehall'dan, benimkisi aşağıdan bakıştır. Onun diziniyle benim dizinim tamamen farklı isim listelerini içermektedir.

Benim konum olan Devrim içindeki isyan, bazıları diğerlerinden daha iyi bilinen pek çok şekil almıştır. *Leveller*'lar, *Digger*'lar, Beşinci Monarşistler gibi gruplar yeni siyasal çözümler (ve *Digger*'ların durumunda olduğu gibi yeni ekonomik çözümler de) önermişlerdir. Değişik tarikatlar –*Baptist*'ler, *Quaker*'lar, *Muggletonian*'lar– yeni dinsel çözümler ortaya atmışlardır. Başka gruplar –*Seeker*'lar, *Ranter*'lar, hatta *Digger*'lar– toplumlarının bütün kurumları ve inançları hakkında şüpheci sorular sormuşlardır. Aslında belki de siyaset, din ve genel kuşkuculuk arasında çok keskin farklılıklar aramak yanıltıcıdır. Sonradan kavrayışımızın bir sonucu olarak kimi grupların –*Baptist*'lerin, *Quaker*'ların– dinsel tarikatlar olarak varlığını sürdüreceğini, diğerlerinin çoğunun ortadan kalkacağını biliyoruz. Sonuçta, İngiliz tarikatlarının erken tarihi konusunda bilinçsiz olarak çok net çizgiler empoze etme, daha sonraki inanışları 1640'larda ve 1650'lerde arama eğilimi içinde oluruz. Bu kitabın hedeflerinden birisi bu dönemde işlerin çok daha bulamk olduğunu ileri sürmektir. Sözgelimi 1645'ten 1653'e kadar İngiltere'de her şeyin tersine çevrilmesi, sorgulanması ve yeniden değerlendirilmesi söz konusuydu. Eski kurumlar, eski inançlar, eski değerler sorgulanıyordu. İnsanlar bir eleştirel gruptan ötekine rahatlıkla geçebiliyorlardı ve 1650'lerin başındaki bir *Quaker*'ın bir *Leveller*, bir *Digger* ya da bir *Ranter*'la modern *Society of Friends* üyesininkinden çok daha fazla ortak noktası vardı.

Bizim dönemimiz, Parlamento'nun Kral'a galebe çalar göründüğü ve de iç savaşta Parlamento'yu desteklemiş olan *gentry* ve tüccarın kendi değerlerini empoze edecek şekilde toplumun kurumlarını yeniden inşa etmeyi bekledikleri sırada başlar. Eğer bunda engellenmemiş olsalardı, İngiltere 1688'in siyasal çözümüne benzer bir şeye –Parlamento egemenliği, sınırlı monarşi, emperyalist bir dış politika ve iş adamlarına kâr etmeleri için güvenli bir dünya– doğrudan geçmiş olabilirdi. Ancak bunun yerine, Gerrard Winstanley'in ifade ettiği şekliyle, "eski dünyanın... ateşteki parşömen gibi tutuştuğu" bir şanlı bendini aşma ve entelektüel heyecan dönemi vardı.[1] Gerçekten, yalnızca eski hiyerarşik toplumun değerlerinin değil, yeni değerlerin, protestan ahlakının kendisinin de sorgulandığı bir sırada her şey mümkün görünüyordu. Oliver Cromwell'in güçlü idaresi altında *gentry*'nin ve daha sonra Kralın ve piskoposların yönetiminin 1660'ta restorasyonuna varan bir kontrol, ancak yavaş yavaş yeniden kurulabilmişti. Basitleştirirsek, 17. yüzyıl ortası İngilteresi'nde iki devrim oldu. Birisi, kutsal mülkiyet haklarının yerleştirilmesinde (feodal mülkiyetin ve keyfi vergilendirmenin ilgası) başarılı oldu; mülk sahibi olanlara siyasi iktidarı verdi (Parlamento ve genel hukukun egemenliği ve imtiyazlı mahkemelerin ilgası) ve mülk sahibi insanların ideolojisinin zaferi önündeki tüm engelleri kaldırdı: Protestan ahlakı. Bununla birlikte, zaman zaman tehdit etse de, hiçbir zaman gerçekleşmeyen bir başka devrim vardı. Bu, ortak mülkiyeti, siyasal ve hukuki kurumlarda çok daha geniş bir demokrasiyi yerleştirebilir, devlet kilisesini tanımayabilir ve Protestan ahlakını reddedebilirdi.

Bu kitabın amacı devrim içindeki bu isyana ve ortaya çıkardığı büyüleyici radikal düşünce seline bakmaktır. Tarih her nesilde yeniden yazılmak zorundadır, çünkü her ne kadar geçmiş değişmezse de güncel durum değişir: Her nesil geçmiş hakkında yeni sorular sorar ve kendinden önce gelenlerin deneyimlerini yeniden yaşarken yeni duygudaşlık alanları bulur. 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında İngiltere'de siyasal demokra-

1 Sabine, s. 252.

si kendine yer edinirken *Leveller*'lar daha iyi anlaşılmıştır; *Digger*'ların, 20. yüzyıl sosyalistlerine söyleyecek bir şeyleri vardır. Avrupa burjuva toplumunun 16. ve 17. yüzyıllardaki en büyük başarısı Protestan ahlakının kendisi –üç ya da dört yüzyıl süren bir hegemonyadan sonra– artık nihayet sorgulanmaktadır; bizler *Digger*'ları, *Ranter*'ları ve 17. yüzyılda boyun eğip tapınmayı reddeden pek çok başka cüretli düşünürü yeni bir duygudaşlıkla inceleyebiliriz.

Tarihsel anlatı, olayların ana çizgileri, veridir. Kanıtlar üzerinde yapılacak ayrıntılı hiçbir çalışma, öykünün olgusal temellerini değiştirmeyecektir. Ancak yorum bizim tutumumuza, bugünkü hayatımıza göre değişecektir. Profesör Barraclough'nun bizim neslimizi, pek çok tarihçinin bakış açısına egemen olan dar kafalılık konusunda uyarması ve çalışmamızın coğrafi alanını genişletmeye bizi teşvik etmesi gibi, bir tür yaklaşan demokrasi deneyimi de tarihimizin büyük bir kısmının, nüfusun çok küçük bir kesimi hakkında ve onun bakış açısıyla yazıldığı ve bunu enine olduğu kadar derinliğine genişletme isteğimiz konusunda bizi uyarmaktadır.

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, her nesil, kendinden önce gelenlerin küstahça ve kendini beğenmişlikle delilik diye dışladıkları yeni bir alanı kurtarmaktadır. Lamont, Toon ve Capp'ın takdire şayan çalışmaları sayesinde biz şimdi binyılcılığı (*millenarianism*), John Milton ve Sir Henry Vane kadar Vavasor Powell ve John Rogers'ın da paylaştığı, bu toplumun doğal ve rasyonel varsayımlarının bir ürünü olarak görüyoruz. Benzer bir şekilde, Dr. Frances Yates, Profesör Rattansi, Webster ve Thomas'ın takdire şayan çalışmaları sayesinde simya, astroloji ve doğal büyü, Samuel Hartlib'den Sir Isaac Newton'a kadar rasyonel erkek ve kadınların ilgilendikleri akla uygun konular olarak yerlerini almaktadır. Şimdiye kadar yalnızca Mr. A. L. Morton ve Mr. Frank McGregor *Ranter*'ların da ciddiye alınmaları gerektiğini ve belki onların da bizim neslimize söyleyecek bir şeyleri olduğunu göstermişlerdir.

Aslında tarihçiler, bu yüklü "delilik" (aşırı uç) tabirini dikkate almasalar iyi olur. "Delilik" güzellik gibi, bakanın gözün-

deki bir şey olabilir. 17. yüzyılda deliler (aşırılar) vardı ama modern psikiyatri deliliğin kendisinin toplumsal normlara karşı bir protesto biçimi olabileceğini bize anlatmada yardımcı olmaktadır ve "deli" (aşırı), bir anlamda kendisini reddeden topluma göre daha akıllı olabilir. Görüşlerinin saygın çağdaşlarına hoşgörülemez derecede aşırı geleceğinin farkında olan pek çok yazar, seslerini duyurabilmek için tuhaflıklarını –20. yüzyılda George Bernard Shaw'un, biraz farklı bir şekilde, yaptığı gibi– bilerek abartmışlardır.[2]

Üstelik, saçmalığın Ortaçağ toplumunda özel bir işlevi olmuştu. Belirli verili durumlarda –Büyük Perhizin Arifesi, Aptallar Yortusu, 1 Nisan ve başkaları gibi– toplumsal hiyerarşi ve toplumsal terbiye kurallarının altüst edilebileceği konusunda bir teamül vardı. Bu bir emniyet subapıydı: Toplumsal gerilimler ara sıra vuku bulan *keşmekeşlerle* açığa çıkarılırdı; toplumsal düzen belki de o kadar daha hoşgörülü olabiliyordu.[3] 17. yüzyılda yeni olan şey, dünyanın *sürekli olarak* altüst edilebileceği düşüncesiydi: *Cokayne Diyarı*'nın rüya dünyası ya da cennetin krallığı artık dünyada elde edilebilirdi.

İngiltere'de kapsamlı bir basın özgürlüğünün olduğu kısa süren dönemde, eksantrikler için yayın yapmak, daha önce ve sonra olduğundan daha kolay olmuş olabilir. 1641'den önce ve 1660'tan sonra katı bir sansür vardı. Aradaki özgürlük yıllarında, matbaa görece ucuz ve taşınabilir bir aygıttı. Yayıncılık henüz kapitalist bir sanayi olarak gelişmemişti. Merhume Miss Iris Morley, matbaacılığın küçük adamların işi olduğu dönemde, *Leveller* yazarlar, matbaacılar ve broşürleri satanlar arasında var olan doğal uyuma işaret etmiştir.[4] George Calvert gibi matbaacılar, radikal eserlerin yayınlanması için hatırı sayılır riskleri göze almaya hazırdılar.[5] Ayrıca basılı malzeme ile dopdolu olan bir pazarda hesaplı eksantrikliğin sağladığı satış avantajları da olmuş olabilir. 17. yüzyıl insanlarının ciddiye aldıkla-

2 Aşağıda 13. Bölüm'e bakınız.

3 E. Welsford, *The Fool* (1935), Bölüm IX.

4 I. Morley, *A Thousand Lives* (1954), s. 78.

5 Sonuç bölümüne bakınız.

rı herhangi bir düşüncenin rasyonel önemine bakarken tarihçinin yanılgıya düşmesi en azından daha iyidir. Eğer bu tür düşünceleri bize saçma geldikleri için görmezden gelirsek, Mr. K. V. Thomas'ın *Religion and the Decline of Magic*'inin (*Din ve Büyünün Çöküşü*) harikulade bir şekilde göstermiş olduğu gibi, topluma nüfuz etmede çok değerli kavrayışlardan kendimizi mahrum edebiliriz. Geçmişin sıradan insanlarını kendi koşullarında ele alarak onları anlamaya çalışmanın artık abartılı bir mahcubiyeti gerektirecek bir yanı yoktur.

Tarihçiler düşüncelerle, yalnızca bunlar toplumu etkiledikleri için değil, ama o düşüncelere yol açan toplumu açıkladıkları için de ilgilenirler. Dolayısıyla bu düşüncelerin felsefî gerçekliği, her ne kadar hepimizin tercihi olsa da, tarihçinin amacı açısından konu dışıdır: Okuyucu hiç kuşkusuz benim tercihimi kısa sürede keşfedecektir.

Bu kitabın amacı, İngiliz Devrimi sırasında su yüzüne çıkan kimi daha az kabul görmüş düşünceleri inceleyerek, gerek 1640'tan önce, gerekse 1660'tan sonra, sansürün gerçekten yıkıcı düşüncelerin yayınlanmamasını garanti ettiği bir evrede, İngiliz toplumu hakkında kanıtların izin verdiğinden daha derin bir kavrayış sağlamaktır. Bu girişim başarılı olduğu ölçüde bize, yalnızca İngiliz tarihinin bu benzersiz özgürlük dönemi hakkında değil, fakat ayrıca buna öngelen ve izleyen daha "normal" –normal çünkü sıradan insanların ne düşündükleri konusunda yine bilgisiziz– dönemler hakkında bir şeyler söyleyebilir. Bu kitapta yer alan saklı kalmış erkek ve kadınların, o kadar da saklı kalmamış olanlarla birlikte bizimle, ders kitaplarında tarih yapıcılar olarak görünen I. Charles'dan ya da Pym'den ya da General Monck'dan, daha doğrudan konuştuklarını görebiliriz. Bu kendi içinde başarılı bir şekilde altüst olmuş düşünceyle karşılaşmak demektir.

2

PARŞÖMEN VE ATEŞ

> Kilisenin düşmanları ... Tanrının değerli azizlerini bu ve başka kınamalarla incitmektedirler ... Ah bunlar, milleti şamataya boğup, velveleye verecek, kilisede ve devlette bütün karışıklıkları çıkaracak, dünyayı altüst edecek adamlardır. Bu tür insanların ve cemaatlerin ezilmesi uygundur ... ki yeniden gerçeğe, barışa ve yönetime sahip olabilelim.
>
> – WILLIAM DELL, *The Building, Beauty, Teaching and Establishment of the Truly Christian and Spiritual Church* (1646), *Several Sermons* (1709) içinde s. 109.

I. TOPLUMSAL GERİLİMLER

İngiltere'de 1640'tan önce tarihçilerin normal olarak farkına vardıklarından daha fazla bir sınıf husumeti arka planının olduğunu bir başka yerde ortaya koymaya çalışmıştım.[1] Gerçekten de bir İskoç gözlemci 1614 yılında, sıradan İngilizlerin *gentry* ve aristokrasiye karşı "acı ve güvensiz" bir tavır içinde oldukları yorumunu yapmıştı.[2] Bu duygular karşılığını bulu-

1 "The Many-Headed Monster in late Tudor and Early Stuart Political Thinking", *From the Renaissance to the Counter-Reformation: Essays in Honour of Garret Mattingly*, Ed. C. H. Carter (1968) içinde, s. 296-324.

2 John Barclay, *Icon Animorum* (1614), İngilizceleştiren T. M[ay] (1631), s. 104-108.

yordu. Yalnızca toprak sahibi yönetici sınıfın silah taşımasına izin veriliyordu: "Adi türden insanlar ve hizmetçiler" oldukça bilinçli bir politikayla miliste görev yapmaktan dışlanıyordu.[3] 1588'in olağanüstü koşullarında askerî eğitim bütün yerleşik nüfusa yaygınlaştırıldığında, bir kez hizmetçiler asker olarak eğitildi mi zapt olunmaz hale gelecekleri ve efendilerine gerektiği gibi boyun eğerek hizmet etmeyecekleri yolunda Herefordshire'den, şikâyet vardı.[4] 16. ve 17. yüzyıllarda, nüfus hızla artarken, Londra'nın, çağdaşları endişeye düşürecek ölçüde "efendisiz adamlar"m –çitleme kurbanlarının, serserilerin, suçluların– sığınak yeri olduğunu ileri süreceğim.[5] İrlanda'yı sömürgeleştirmek için 1594'te ortaya atılan gerekçelerden birisi "memlekete yük olan yoksul ve isyankâr ahalinin ayıklandığı, böylelikle isyankârlık meselesinin City'den uzaklaştırıldığı" şeklindeydi.[6] Aynı gerekçe daha sonraları "adi kalabalığı" Virginia'ya ihraç etmek için de kullanılmıştı. Tedbirli Hooker, "ruhun olağanüstü hareketlerinin" çok tehlikeli olabileceğini ve bunun özellikle de "zihinleri kendiliğinden kuru yakıt gibi olan, daha baştan karışıklığa, isyana ve kavgaya eğilimli adamların" var olduğu durumlarda çok tehlikeli olabileceğini iddia ediyordu. Böyle adamların, toplumun alt tabakalarında olduğuna inanıyordu.[7] 1633'te bunlardan, "her türlü hoşnutsuzluk bahanesini ve rengini nifakçı ayaklanmaya ve patırtıya çevirmeye eğilimli ... aşağı koşullardaki ahalinin" kesinlikle Newcastle-upon-Tyne'da da bulunduğu bize söyleniyordu.[8]

Öyleyse Stuart toplumunun görünen yüzünün çok da geri-

3 L. Boynton, *The Elizabethan Militia, 1588-1638* (1637), s. 62, 108-111, 119, 220-221, 249-250; *The Earl of Hertford's Lieutenancy Papers, 1603-1612*, Ed. W. P. D. Murphy (Wiltshire Record Derneği, 1969), s. 72.

4 C. Russell, *The Crisis of Parliaments* (Oxford, U.P., 1971), s. 244. Kitabında yanlış olarak Hertfordshire yazılmış yerin Herefordshire olduğunu bana bildiren Mr. Russell'a müteşekkirim.

5 Efendisiz Adamlar başlıklı 3. Bölüm'e bakınız.

6 D. B. Quinn, *The Elizabethans and the Irish* (Cornell, U. P., 1966), s. 157.

7 R. Hooker, *Of the Laws of Ecclesiestical Polity* (Everyman baskısı) II, s. 5-6.

8 R. Welford, *History of Newcastle and Gateshead* (1884-1887) III, s. 315-316. Kuzey ve Batı başlıklı 5. Bölüm'e bakınız.

sinde olmayan kısmında hoşnutsuzluk yaygındı. 1626 yılında bir asker, cumhuriyet kurmak ya da Bohemya Kralı'nı tahta geçirmek için Buckingham Dükü'ne ve belki de Kral'a suikast yapmayı düşünmüştü.[9] İki yıl sonra Felton, Buckingham'ı gerçekten öldürdüğünde popülaritesi o kadar yüksekti ki başka adamlar kendilerini Felton'muş gibi gösteriyorlardı. "Kralı ve tüm öteki mağrur güruhu şeytan alsın" diyordu Yorkshire'lı bir köy demircisi 1633 yılında, "Bana ne onlardan?"[10]

Bu sınıf çelişkisi, 1620 ile 1650 yılları arasındaki, Profesör Bowden'ın İngiliz tarihinin en korkuncu olarak tanımladığı, parasal güçlüklerle daha da vahamet kazanıyordu.[11] Hükümet ekonomiyi kötü yönetmekten ve hayat pahalılığını gözle görülür bir şekilde artıran tekeller ve öteki mali araçlardan sorumlu tutuluyordu. Bu entrikalara dönüp bakan 1649 tarihli bir broşür "ulusun zulümle kırpılıp istiflendiği"nden söz ediyor ve "Kaç tane yoksul elmacı kadın ve süpürgeci adamın, çaput tacirleri ve her türden insanın, Londra'nın banliyölerindeki yeni yerleşimlerde kendilerine özgürlüğü satın almak için yatak yorganlarını ve giysilerini satıp rehine koyduklarını" soruyordu. "Ve her şey yapıldığında, bunun bir aldatmaca olduğu ortaya çıktı: Kral'ın kasası böyle zulümle doluyordu."[12]

Bu kuşkusuz çok da ciddiye alınması gerekmeyen bir propagandaydı. Ama Charles'm 1640 yılında İskoç istilasına karşı topladığı ordusunun saflarındaki hunharlıktan kuşku duyulamaz. Sıradan insanlar (küskün bir kralcının onları adlandırdığı şekliyle "gömleksiz adamlar")[13] 1640'm iki parlamentosu için yapılan seçimlerde, kralın partisine karşı –çoğu kez sınıf düşmanlığı unsurunu da ortaya koyarak– olağanüstü etkin bir rol oynadılar. Böylelikle High Wycombe'da Kısa Parlamento'nun her dört adayı da saraya karşıydı ama bunlardan ikisi, yerel yö-

9 C. Oman, *Elizabeth of Bohemia* (1964), s. 294.

10 Aktaran M. Ashley, *Life in Stuart England* (1964), s. 21-22.

11 Joan Thirsk (Ed.), *The Agrarian History of England and Wales, IV (1500-1640)* (Cambridge U. P., 1967) içinde, s. 620-621.

12 Robert Wharton, *A Decleration to Great Britain and Ireland, shewing the downfall of their Princes, and wherefore it is come upon them* (1649), s. 3.

13 *Lowndes M S S.* (H. M. C.), s. 549.

netici oligarşiye karşı "halkın partisini" temsil ediyordu.[14] Essex'de, "kaba terbiyesiz insanlar"dan birisi eğer *county* için halkın adayı seçilmezse, "beyefendileri parçalara ayırma" tehdidini savuruyordu. Buckinghamshire Great Marlow'da, mavnacılar, ameleler, dükkân sahipleri –"sıradan kasabalılar", "sıradan ve kötü alışkanlığı olan bir memleket efendisi"nin liderliğinde– sarayla ilişkisi olan yerel toprak sahibine karşı kendi adaylarını ortaya koydular – ve kazandılar.[15]

Bununla birlikte Uzun Parlamento kendi taleplerine boyun eğmeyi reddeden bir kralla karşı karşıya gelince, yönetici sınıfın sihirli çevrelerinin dışında kendilerine destek aramak zorunda kaldılar. Londra'da kriz anlarında gösterici kalabalıklar "Westminster'e üşüşüyorlar"dı. Bunlar, "çoğunluğu bizzat aşağı ya da orta kalitede, aralarında belediye meclisine seçilmiş temsilci, tüccar ya da Belediye Meclisi üyesi bulunmayan ...üst başları mütevazı ama lisanları öyle olmayan" adamlardı (gerçekten de 1641 Mayıs'ında bir sandalcı Belediye Başkanı'na "şimdi parlamento zamanı olduğunu" ve "Belediye Başkanı'nın onların kölesinden başka bir şey olmadığını" söylüyordu). "Yurttaşların beyefendilere özellikle de saraylılara karşı olan mevcut nefreti öyleydi ki, City'e girmeye çok az kişi cesaret ediyordu ve ederlerse kesinlikle hakaretle karşılaşıyor ve kötü muamele görüyorlardı."[16] Bir kralcı, 1641 Kasım'mın Büyük İtiraz'ım "halka yapılan o çağrı"[17] diye niteliyordu ve çok haklıydı; metin basılmış ve bütün ülkede dağıtılmıştı. Muhalif parlamento üyelerinin bütün konuşmaları basılıyor ve geniş ölçüde dağıtılıyordu; bunların tavernalarda ve birahanelerde okunup tartışıldığından emin olabiliriz. 1641'den itibaren titiz-

14 L. J. Ashford, *The History of the Borough of High Wycombe* (1960), s. 133-134. Bu seçimlerin Uzun Parlamento için değil de Kısa Parlamento için olduğuna işaret eden Dr. A. M. Johnson'a minnettarım.

15 *C. S. P. D., 1639-1640*, s. 608-609; R. Freer, "The Election of Great Marlow in 1640", *J. M. H.*, XIV, s. 434-435.

16 William Lilly, *Several Observations on the Life and Death of King Charles* (1651), *Select Tracts* (Ed.) F. Masseres (1815) I içinde, s. 169-170; M. James, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution* (1930), s. 375.

17 [Bruno Ryves] *Angliae Ruina* (1647), s. 176.

likle hazırlanmış dilekçeler *county*'lerden akmaya başladı; bunlar için imza toplama işi sıradan insanları siyasal eyleme çekmenin yeni ve çok etkili bir yolu olmalıydı.

Toplumsal boyun eğmeyişin bu arka planı doğal olarak mülk sahibi insanları iç savaşın patlak verişinde Kral ya da Parlamento arasında bir seçim yapma konusunda etkiledi. Middlesex Earl'ü Lionel Cranfield'ın ajanı Richard Dowdeswell'in kralcılığı, Mrs. Prestwich'in bize söylediğine göre, Kral ya da kiliseye etkili bir sadakatten çok toplumsal düzen konusundaki endişeden kaynaklanıyordu. "İnsanların, özellikle de aşağı ve orta sınıflardaki insanların yüzleri, o kadar değişti ki" diye yazıyordu 1642 Ekim'inde, "bir samanın kımıldatılması bütün ülkeyi ateşe verecek ve herhangi bir adamın evinin ve eşyalarının yağmalanmasına yol açabilecekti."[18] "Zorunluluk ne zaman bu kalabalıktan yararlanmaya bizi zorlarsa" diye yazıyordu Sir John Potts 1642 Ağustos'unda Sir Simond D'Ewes'e, "güvende olacağıma söz veremem." Dolayısıyla hâlâ uzlaştırıcı bir barış için çalışıyordu.[19] Savaş geldiğinde hem Potts hem de D'Ewes Parlamento'nun yanında yer aldılar ama ikincisi "iç savaşta tümüyle *meun et tuum* (benim ve senin) bütün haklar ve mülkiyetin, sona ermesi gerekeceğini ve şimdiden [1642] herkes aynı hamurdan olduğuna göre kiminin çok fazla, ötekilerin çok az almasına bir neden olmadığını iddia etmeye başlayan aşağı takımın, üstelik aralarındaki zengin ve soyluları yağmalayıp bölüşmek için ne gibi avantajlar sağlayacaklarını bilemeyiz" diye söyleniyordu.[20] Northamptonshire'li bir tarikat mensubu 1643 Temmuz'unda, "Bana doğumdan ve soydan ne söz ediyorsun; bu yıl içinde İngiltere'de asla bir beyefendi görmeyeceğimi umuyorum" diye bağırıyordu.[21]

İç savaş yılları kilise mahkemelerinin ve sansürün çöküşünü

18 M. Prestwitch, *Cranfield: Politics and Profits under the Early Stuarts* (Oxford U. P., 1966), s. 569, 577.

19 D. Underdown, *Pride's Purge*, s. 60.

20 Aktaran P. Zagorin, *The Court and the Country* (1969), s. 323.

21 [Bruno Ryves] *Angliae Ruina* (1647), s. 96. (Yaklaşık bir yüzyıl önce Ket'in asilerinden birisi, "Norfolk'da beyefendiler beyaz boğalar kadar ender görülecek" diyordu.)

gördü; yargıçlar artık gezici göreve çıkmıyorlardı. Gerçek savaş, en azından o sırada Almanya'da olanlara göre, o kadar yıkıcı değildi. Ama kimi yörelerde asayişin korunması tamamen bozuldu. Gloucestershire'de kralcılar önlerine çıkan kumaş ve elbise imalatçılarını ve satıcılarını yağmalıyorlardı; adamlar krallığın her yerindeki kumaş ve elbise imalatçılarını ve satıcıları, meslekleri gereği isyancı kabul ediyorlardı.[22] 1643 ile 1645 arasında Buckinghamshire'daki Verneyler, rantların yüzde ondan azını toplayabiliyordu.[23] 1644'te yine Gloucestershire'den olan Richard Dowdeswell, "bu tür kiracılar kendilerinden üstün olanlara her şeyi yapmakta serbest oluyorlar. Görmeyenler buna inanamaz" diye yakınıyordu.[24]

İç savaş başlamadan önce I. Charles Parlamento'yu destekleyenleri, "sonunda sıradan insanlar, kendileri adına ayağa kalkabilir, eşitlik ve bağımsız özgürlük isteyebilir ... bütün hakları ve mülkleri, her türlü aile ve liyakat farklarını yok edebilirler" diye uyarıyordu.[25] İskoç şair Drummond üç yıl önce aynı kâbusu görüyor ve "bu büyük karışıklık ve anlaşmazlıklar *köle savaşıyla* (*bellum servile*) çözülmez ve köylüler, soytarılar, çiftçiler, hepsi silahlı aşağı insanlar, soyluları ve *gentry*'i yutup, mülklerine el koyup, birlikte yeni bir Sözleşme yapıp, bizim örneğimizi izlemeler mi?" diye soruyordu.[26] "Bizim örneğimizi izlemezler mi?" *Gentry* İskoçya ve İngiltere'de ayaklanmayı teşvik ederek mertebe zincirini kırmış, eskiden beri kabul edilen tâbiyet hiyerarşisini bozmuştu; bundan sonra olacaklar için yalnız kendilerini suçlayabilirlerdi. Pek çok gözlemci, *yeoman*'lerin altındaki sıradan insanların kendilerini üçüncü bir taraf olarak ortaya koymalarından korkuyordu. Bu, 1645 yılında batı ve gü-

22 E. Warburton, *Prince Rupert and the Cavaliers* (1849), II, s. 104-105; *Beaufort MSS* (H. M. C.), s. 23'te bu toplumsal olgunun ekonomik bir açıklamasını vermektedir. Karşılaştırınız, Edward Hyde, Earl of Clarendon, *History of the Rebellion*, Ed. W. D. Macray (Oxford U. P., 1888) II, s. 464.

23 S. R. Gardiner, *The Great Civil War* (1891-1893) III, s. 209.

24 Prestwich, anılan kaynak, s. 570.

25 I. Charles'ın On dokuzuncu Öneriye Cevabı, 18 Haziran 1642.

26 W. Drummond, *The Magical Mirror* (1639), aktaran D. Masson, *Drummond of Hawthornden* (1873) içinde, s. 306.

ney İngiltere'nin her tarafında hemşeriler (Kulüp Üyeleri) silaha sarılıp, hem kralcılara hem de parlamentoculara karşı çıktıklarında olmuştu. Düzenli ödemeleri ve katı disipliniyle Yeni Model Ordu'yla karşı karşıya gelene kadar dağıtılamamışlardı. Savaşın ilk yıllarında kralcılara karşı halkın güçlerini yöneten Birmingham'lı demirci Tinker Fox, Yeni Model Ordu onu geri plana itinceye kadar kendisini Midlands'da bağımsız bir üçüncü güç olarak hazırlamış görünüyordu.[27]

Muhafazakârların kuruluşuna büyük bir şiddetle karşı çıktıkları Yeni Model, toplum düzenini korumuş görünüyordu; bu hiç kuşkusuz onun için oy veren parlamento üyelerinin hesabıydı. Ama Yeni Model, 1647 Haziran'ında gururla açıklanmış olduğu gibi, "yalnızca paralı bir Ordu" değildi; *gentry* ya da Parlamento'nun görüşlerinden kendi görüşlerine daha yakın üniforma giymiş sıradan insanlardı. Ve bu kendine özgü orduda özgür tartışmaya izin veriliyor olması siyasal düşüncenin şaşılacak bir hızla gelişmesine yol açıyordu.

II. AŞAĞI-SINIF İTİZALCİLİĞİ

Bu sınıf gerilimlerine ek olarak ya da bunu ifade eder şekilde, kilisenin siyasal etkisine ve dine karşı bir plep geleneği söz konusuydu. Çok geri gitmeden, *Lollard*'lar, John Wycliff'in itizalciliğinin [*heresy*] popüler bir şeklini 16. yüzyıla taşıdılar. Profesör A. G. Dickens, popüler maddi kuşkuculuk içinde varlığını sürdüren *Lollard*'ların etkisinin, insanı "bariz bir şekilde, 16. yüzyılda normal olandan çok daha fazla Voltaire çağına yakın hissettirdiğini" göstermiştir.[28] 1491 yılında bir marangoz, *transubstantiation*'ı, Baptizmi, günah çıkarmayı reddediyor ve insanların günah için lanetlenemeyeceğini söylüyordu; 1512'de Wakefield'lı bir adam, "eğer mezbahada bir dana varsa, kutsal simgeye ... tapınmaktansa ona tapınmayı tercih ederim ... Tan-

27 J. W. Willis-Bund, "A Civil War Parliament Soldier: Tinker Fox", *Associated Architectural Societies' Reports and Papers*, xxv, s. 373-403.

28 A. G. Dickens, *Lollards and Protestants in the Diocese of York, 1509-1559* (1959), s. 13.

rı'nın onu ekmek şeklinde tayin ettiği günler geçti" diyordu.[29] Daha önce bir *Lollard*, papazların kitleleri yarım peniye sattıklarını belirterek, ruhbanın İsa'yı otuz peniye satan Yahuda'dan beter olduğunu ilan ediyordu.[30] Bir başkası, sıradan insanların, "bütün papazların kafasını kesmeden asla iyilik bulamayacağını" söylüyordu. 1542 yılında bir kuzey Yorkshire'lının iddiasına göre, "memlekette, bir adam kalbini açıp Yüce Tanrı'ya günahlarını açıklarsa, bir papazın önünde günah çıkarmasına gerek yoktur, şeklinde bir söz vardı". Dewsbury'li bir kırpıcı bu noktanın üzerine gidiyordu: Bir kadınla olan suçunu bir papaza itiraf etmezdi, "çünkü papaz bir iki gün içinde kadını onun gibi kullanmaya hazır olurdu".[31] Mr. K. V. Thomas, Elizabeth ve ilk iki Stuart döneminde öldükten sonra dirilmeyi, Tanrı'nın ya da şeytanın varlığını reddeden (16. yüzyılın sonlarında Exeter piskoposluk bölgesinde çok yaygındı) benzer bazı örnekler toplamıştır; her şey doğadan geliyordu. Thomas, bütün bu 15. ve erken 16. yüzyıldaki dinsizlik ifadelerini *Lollardcılık* olarak tanımlamanın çok yanlış olduğunu vurgulamakta ve bunları sarhoşluğun ya da deliliğin ürünü oldukları gerekçesiyle reddeden utangaç tarihçilere serzenişte bulunmaktadır.[32]

Düşmanları bu tür adamları, *Anabaptist*ler ve *Familist*ler olarak adlandırma eğiliminde olmuşlardı. Kıtada yeterince iyi bilinen bu isimler İngiltere'de çok gevşek bir şekilde kullanılmıştır: Kamtlarımızın pek çoğu kilise mahkemelerindeki hasmane öykülerden gelmektedir.[33] *Anabaptism*'in temel doktrini çocukların vaftiz edilmemesi gerektiği üzerineydi. Vaftizin kabul edilmesi –kiliseye alınma– yetişkin insanın gönül rızasıyla yapacağı bir eylem olmalıydı. Bu her erkek ve kadın İngilizin mensup olduğu ulusal kilise kavramını tahrip etmekti: Bunun

29 *Aynı kaynak*, s. 9, 17. Daha sonra sık sık karşılaşacağımız James Nayler Wakefield yakınlarında doğmuştu. Onuncu Bölümün son on sayfasına bakınız.

30 J. A. F. Thomson, *The Later Lollards* (Oxford U. P., 1965), s. 247. Bu alay yaygındı: bkz Dickens, *anılan kaynak*, s. 18.

31 Dickens, *anılan kaynak*, s. 12, 47-48.

32 K. V. Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (1971), s. 168-170.

33 Bkz. C. Burrage, *The Early English Dissenters* (Cambridge U. P., 1912), 2 cilt, *passim*; H. F. M. Prescott, *Mary Tudor* (1952), s. 108.

yerine, kendilerinin seçilmiş olduğuna inanan gönüllü cemaatlerin oluşmasını öngörüyordu. Bir *Anabaptist* mantıksal olarak ondalık vergilerin, herkesin kazancından kesilen, en azından teoride, devlet kilisesinin papazlarını desteklemeye giden yüzde onların ödenmesine karşı çıkmalıydı. Pek çok *Anabaptist* yemin etmeyi reddediyordu çünkü din dışı yargısal amaçlar için kullanılan dinsel seremoniye karşı çıkıyorlardı; başkaları savaşı ve askerlik görevini reddediyordu. Daha da başkalarının eşitlikçiliği, özel mülkiyeti reddetmeye kadar ileri götürdükleri iddia ediliyordu. Bu ad [Anabaptist], mevcut toplumsal ve siyasal düzeni reddettiğine inanılanlar hakkında genellikle alçaltıcı anlamda kullanılıyordu.

*Familist*ler, Sevgi Ailesinin üyeleri, daha kesin bir şekilde tanımlanabilir. Bunlar 1502'de Münster'de doğan ve cennet ve cehennemin bu dünyada olduğuna inanan Henry Niclaes'in takipçileriydi. Niclaes'in Amsterdam ayaklanmasında Thomas Münzer'in işbirlikçisi olduğu iddia ediliyordu.[34] *Puritan* bir ilahiyatçı onun hakkında, "H. N. dinin altını üstüne getiriyor. Cenneti burada, dünyada kuruyor; Tanrı'yı insan, insanı Tanrı yapıyor," demişti.[35] Familistler, Francis Bacon gibi, erkek ve kadınların Düşüş'ten (insanın Cennetten kovulması) önceki masumiyet durumunu dünyada yeniden ele geçirebileceklerine inanıyorlardı: Düşmanları onların İsa'nın mükemmelliğini elde etmeye çalıştıklarını iddia ediyordu. Mallarını ortak kullanıyorlar ve her şeyin doğadan geldiğine, yalnızca inananın içindeki Tanrı ruhunun Kutsal Kitabı anlayabileceğine inanıyorlardı.[36] William Perkins bunların İncil'i, hatta İnsanın Cennetten Kovulması'nı bile alegorilere dönüştürdüklerinden şikâyet ediyordu.[37] *Familism* İngiltere'de, Hollanda kökenli bir doğramacı Christopher Vittels tarafından yayıldı. 1570'lerde İngiliz

34 D. B. Heriot, "Anabaptism in England during the 16th and 17th centuries", *Transactions of the Congregetional History Society*, XII, s. 271.

35 J. Knewstub, *A Confutation of Monstrous and Horrible Heresies taught by H. N.* (1579), aktaran R. M. Jones, *Studies in Mystical Religion* (1909), s. 443.

36 Strype, *Annals*, II, pt i, s. 563; karşılaştırınız *C. S. P. D., 1648-1649*, s. 425.

37 Perkins, *Works*, III, s. 392; benim *Antichrist in Seventeenth-Century England* (Oxford U. P., 1971), s. 142-143, 145 ile karşılaştırınız.

Familistleri, gezginci tacir ya da "sığırtmaç, elbise yapıp satanlar ve bu tür aşağı insanlar" olarak anılıyordu. Papazların, ilke olarak, Havariler gibi, gezginci olması gerektiğine inanıyorlardı. 1579'a gelindiğinde her gün sayıları artıyordu ve 1584'te Ely piskoposluk bölgesinde ve ayrıca East Anglia ve İngiltere'nin kuzeyinde sayıları kalabalıktı. Kilise otoriteleri için bunların köklerini kazımak özellikle zordu çünkü –kendilerinden önceki pek çok *Lollard* gibi– yakalandıklarında sözlerinden caymaya hazırdılar ama kanaatlerini değiştirmeye hazır değillerdi. *Family of the Mount* daha da yıkıcı görüşlere sahipti. Duayı, bedenin yeniden dirilmesini reddettikleri iddia ediliyordu. Bu dünyanın dışında bir cennet ya da cehennemin olup olmadığını sorguluyorlardı: Cennet, insanlar güldüğünde ve neşeli olduğunda vardı; cehennem, keder, elem ve acıydı.[38]

Lollard'ların aşağı sınıf kuşkuculuğunu geliştiren *Familism*, kilise dışı insanların kiliseye karşı olan bir itikadıydı. Bu yönüyle, pek çok cemaatin üyesinin varlık ve öz-güven bakımından güçlendiği, geleneksel kilise iddiaları hakkında giderek daha eleştirel olduğu Elizabeth çağı toplumuna uygun düşüyordu. *Familism* kadar tahripkâr başka herhangi bir şey olamayacağından kuşku duyulması gerekmeyen çok sayıda Elizabeth dönemi kilise bölgesinde, papaz, cemaati tarafından devlet kilisesinin seremonilerini ve kisvelerini reddetmeye zorlanıyordu.[39] Roma ile açılan gedik ve özellikle VI. Edward'ın radikal önlemleri, devlet kilisesinin baskıcı mekanizmasını tümüyle yok edecek sürekli bir reformasyon için umutları yeşertmişti. Elizabeth dönemi düzenlemeleri, bir Protestan kilisesinin, piskoposlara ve ruhbana sağlayacağı güç açısından papalıktan farklı olacağı yolundaki beklentileri acı bir şekilde hayal kırık-

38 Strype, *Annals*, II, pt i, s. 487; pt ii, s. 289; A. Peel (Ed.), *The Seconde Parte of Register* (1915) I, s. 230; J. Rogers, *The Displaying of an horrible sect*, imza Kv; karşılaştırınız J. O. W. Haweis, *Sketches of the Reformation and Elizabethan Age taken from the contemporary pulpit* (1844), s. 200; G. H. Williams, *The Radical Reformation* (Philadelphia, 1962), s. 479-484, 788-790; G. K. Hyland, *A Century of Persecution* (1920), s. 102-112, 332-333. "O yanlışlar ve tarikatçılar adası" Ely için bir sonraki bölüme bakınız.

39 P. Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement* (1967), s. 92-97.

lığına çevirdi. Piskoposluk hiyerarşisi, radikal reformun önündeki en büyük engel olarak görülmeye başlandı. Bu hiyerarşiye yönelik *puritan* saldırılar, kimi zaman propagandacı aşırılıklar olarak ciddiye alınmadıysa da, ifade ettikleri şeyleri denetleyebildiğimiz ölçüde bunlar şaşılacak derecede güvenilir görünüyorlar. Ancak piskoposların ve ruhbanın sevilmemelerinin en etkileyici kamtları, karşıtlarından değil de yandaşlarından geliyordu.

Piskopos Cooper'ın *Admonition to the People of England*'ının (*İngiliz Halkına Uyarı*, 1589) başlangıç sözcükleri, "*insanların çoğu arasında* bu günlerde ...Tanrı'nın kilisesinin papazlarına karşı duydukları, aşağılayıcı küçümseme, nefret ve hor görme"den söz ediyordu. Bu tür görüşleri özellikle, "din konusunda zındıkça bir küçümseme ve bundan dolayı papazlara karşı kibirli bir hor görme geliştirmiş olan" sıradan insanlara atfediyordu.[40] Başpiskopos Sandys, "bu dünyanın papazlarının, en aşağı türden insanların gözünde küçümsenen" bir hale geldiklerini teyit etmektedir.[41] 1606'da bir adam, bir papaza, bir avukata ya da bir Galli'ye güvenmektense bir hırsıza güveneceğini söylediği için kilise mahkemesine çıkarılmıştı.[42]

"Eğer yerleşmiş olan şeyleri sürdürürsek" diye şikâyet ediyordu Richard Hooker, "bizim burada zamana hizmet ettiğimizi, mevcut devlet adına konuştuğumuzu ve bu sayede, ya ayrıcalıklara sahip olduğumuzu ya da bunun peşinden koştuğumuzu düşünen insanların kalbine derin bir şekilde kök salmış bir dizi ağır önyargıyla mücadele etmeliyiz".[43] 1615 yılında Thomas Brightman, bu hiyerarşiye yönelik düşmanlığın, "şimdi insanların çoğu ve ahali tarafından benimsendiğini" teyit ediyor-

40 T. Cooper, An *Admonition to the People of England*, Ed. E. Arber (1895), s. 9, 175; karşılaştırınız s. 102-103, 118-119, 139, 144-145, 148, 159. Altını ben çizdim.

41 Aktaran L. Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641* (Oxford U. P., 1965), s. 406; Collinson, *anılan kaynak*, s. 147.

42 F. W. X. Fincham, "Notes from the Ecclesiastical Court Records at Somerset House", *T. R. H. S.*, 4. Seri (1921), s. 136.

43 Hooker, *Of the Laws of Ecclesiastical Polity* (Everyman baskısı), I, s. 148; karşılaştırınız, I. Walton, *The Life of Mr. Richard Hooker* (1655), *Lives* (Dünya Klasikleri baskısı) içinde, s. 185.

du.[44] Yüksek Komisyon'un önünde 1630 Nisan'ında yargılanan bir yulaf ezmesi imalatçısının, piskoposlara asla şapkasını çıkarmayacağını söylediğini hatırlıyoruz. "Ama hükümdarın *Privy Council* (Hassa Meclisi) üyelerine çıkaracaksın" diye zorlanmıştı. "O zaman siz Hassa Meclisi üyeleri olduğunuz için şapkamı çıkarıyorum" demişti; "ama sizler hayvanın paçavrası olduğunuz için, işte! yeniden kafama koyuyorum."[45] Buckinghamshire, Colnbrook'lu Joan Hoby, dört yıl sonra "Canterbury Lord'u Hazretleri'ne bir toplu iğne ya da bir osuruk kadar değer vermediğini ... ve onun asılmasını görecek kadar uzun yaşamayı umduğunu" söylüyordu.[46] (Canterbury Başpiskoposu Laud Williams gerçekten de yedi yıl sonra idam edilmişti; ama o sırada Joan Hoby'nin hayatta olup olmadığını bilmiyoruz.)

Bütün kilise kurumunun sevilmemesinin daha başka kanıtları, fırsatı geldiğinde ortaya çıkan, halkın yerleşik törelere karşı koyuşunda bulunabilir: 1630'ların sonunda ve 1640'larda, mihrap tırabzanları yıkılıyor, mihraplar kirletiliyor, mezarların üzerindeki heykeller kırılıyor, kiliseye ait belgeler yakılıyor, domuzlar ve atlar vaftiz ediliyordu. 1644 tarihli *The Soldiers Catechisme* (*Askerin Sorulu-Cevaplı Din Kitabı*), "Askerlerimizin karşılaştıkları herhangi bir yerde haçları ve tasvirleri kırması iyi bir şey midir?" diye soruyordu. Cevap biraz çekinerek, "Hiçbir şeyin şamatalı bir şekilde yapılmaması gerektiğini itiraf ederim. Ancak Tanrı'mn reformasyon kılıcını askerin eline verdiği görülünce, onların bu hurafe ve putperestlik heykellerini, özellikle de bunu önceden yapması gereken yönetici ve papaz bunu ihmal ettiği için, yok etmeleri isabetsiz değildir" şeklindeydi.[47] Ordunun sıradan fertlerinin papaz ve yöneticinin işlevlerini ele geçirmeye teşvik edilmesi de bu kadar erkendir.

1641 yılında, "rezil" olduğu iddia edilen papazlar hakkın-

44 Bightman, *The Revelation of St John Illustrated* (4. baskı, 1664), s. 139. Ölümünden sonra ilk kez 1615'te basıldı; Brightman 1607'de öldü.

45 Ed. R. F. Williams, *Court and Times of Charles I* (1848) II, s. 71.

46 Lambeth, MS. 943, f. 721. Colnbrook öyküsünde yeniden ortaya çıkacak; 7. Bölüm'e bakınız.

47 *The Soldiers Catechisme* (1644), s. 20-21.

da ülkedeki her on kilise bölgesinden birinden gelen dilekçelerin sayısı dokuz yüzdü. Bunlar çoğunlukla Güney ve Doğu'dan geldiği için o bölgelerdeki oran çok daha yüksekti. Clarendon'un bize anlattığına göre, "eğer en kötü ve ahlaksız kilise toplumu üyesi, papazın Avam Kamarası'na şikâyet edilmesini tercih ederse", papazın bir "rezil" olarak kovuşturmaya tâbi tutulması kesindi.[48] "Ortodoks ruhbana" karşı dilekçe verenler, "her kilise bölgesinin en işe yaramayan ve pespaye üyeleri"ydi diye yazıyor 1643 tarihli bir kralcı risale.[49] 1641 yılında "piskoposluğun Avam Kamarası tarafından reddedildiğine ilişkin mutlu havadisler Chelmsford'a ulaştırıldığında aşırı mutluluğun her türlü bilinen ifadesi kullanılmış" ve "her sokakta şenlik ateşleri yakılmıştı".[50] 1642 yılında askerlerin kralcı ya da Parlamentocu *bütün* papazları yağmaladıklarını ve de kralcı ruhbana karşı pek çok saldırı olduğunu görüyoruz. 1640'larda Londra'nın içinde bile piskoposların ve *parish* papazlarının sevilmediğine dair pek çok kanıt vardır.[51] Bütün bunlar Devrim'den önce kilise ile sıradan insanlar arasındaki ilişki hakkında, geriye doğru ışık saçmaktadır. Bu durum, en azından ruhbanın yetersizliği kadar, cemaatlerin eğitim ve öz-güvenlerinin artışının bir sonucudur. "İngilizce okuyan bir adam nadir bulunur," diye şikâyet ediyordu Thomas Adams, "kendisini kiliseye hazırlayabilen bir kadın ender bulunur ama papaza ders vereceklerini sanırlar; ve de ya duyacaklarınızı vaaz edeceğiz, ya da sizler bizim vaazlarımızı duyamayacaksınız."[52]

Kilise mahkemelerinin, sıradan erkek ve kadınların özel hayatına, bugün için büyük ölçüde kabul edilemeyecek müdaheleleri olduğu konusunda daha başka şikâyetler de vardır.

---

48 Clarendon, *History of the Rebellion*, I, s. 449.

49 [Anonim] *A Letter from Mercurius Civicus tor Mercirius Rusticus* (1643), *Somer's Tracts* (1748-51) V içinde, s. 415; karşılaşırınız J. Nalson, *An Impartial Collection* (1682) II, s. 760.

50 [Ryves] *Angliae Ruina*, s. 26.

51 [W. Chestlin] *Persecutio Undecima* (1681), s. 4, 6-7 (ilk yayınlanışı 1648); E. L. Warner, *The Life of John Warner, Bishop of Rochester* (1901), s. 33; P. Barwick, *Life of Dr. John Barwick*, ed. G. F. Barwick (1903), s. 177.

52 T. Adams, *Works* (1629-1630), s. 76.

1653'e dönüp baktığımızda, Parlamento ordusundaki, daha sonra papaz olmuş, eski bir subay, "devletin" *Laudian* "tahrikçilerinin, piskoposları İngiltere ve İskoçya'nın *gentry* ve sıradan insanlarına iğrenç gösterdiğini söylüyordu." "İnsanlar tatillerde çalışmak için kendilerini makamlarına çağırma, ya da ruhsatsız evlenme ya da iffetsizlik konusundaki asılsız kuşkulara dair insafsızlıkları nedeniyle genellikle bunlardan hoşlanmıyorlardı. Bunların görevlileri, sırf insanların ceplerini boşaltmak için bu tür pek çok zavallı bahane ileri sürüyorlardı."[53]

Böylece, 1642'de Peder Edmund Calamy Avam Kamarası'na, "halkın papazlar hakkında, bunların gözü doymayan budala, aç köpekler oldukları konusunda şikâyet ettiklerini" söylediğinde bu yeni bir şey değildi.[54] Ayrıca üniversite eğitimi görmüş ilahiyatçıların "her türlü maddi ihtiyacı karşılanmış" yönetici sınıf üyesi olduklarından şikâyet ediliyordu.[55] Kayırma sistemi, *parish*'in en büyüklerine, ama her zaman en iyileri olmayanlara, işlerine gelen dini önermeyi sunma gücü veriyordu.[56] "Din bahanesi altında" diye yazıyordu Thomas Hobbes 1651'de, "aşağı türden yurttaşlar ... [özgür olma] hakkı görüyorlar".[57]

William Tyndale'in, 1528 yılında günün hiyerarşisinin Kral'a ve lordlara "bu sapkınlar, herkesi sıradan yapmak için önce bizi devirecekler ve sonra da sizi" dediği iddia edilmişti.[58] Aynı iddia Elizabeth dönemi piskoposu Bancroft tarafından da tekrarlanmış ve her gün duyulan işlerden olmuştu. "Piskoposların kendi yaşayışlarına verdikleri paye" diyordu Richard Hooker, olağanüstü pervasız bir dobrahkla, "herhangi bir türden adamların kendi mülkiyetlerine verdikleri paye kadar geçerlidir"; ve *Presbyterian* disiplininin benimsenmesinin dünyayı "açıkça al-

53 E[dmund] H[all], *A Scriptural Discourse on the Apostasie and the Antichrist* (1653), sig. B v-B4.

54 E. Calamy, *Englands Looking-glasse* (1642), s. 59.

55 E. How, *The Sufficiency of the Spirit's Teaching* (8. baskı., 1792), s. 51 ve *passim*. İlk kez 1639'da Hollanda'da yayınlandı.

56 Ed. C. H. Firth, *Ludlow's Memoirs* (Oxford U. P., 1984), I, s. 367.

57 T. Hobbes, *Philosophical Rudiments* (1651), *English Works*, ed. Sir W. Molesworth (1839-1845) II içinde, s. 79.

58 Tyndale, *Doctrinal Treatises* (Parker Derneği, 1848), s. 247.

tüst edebileceği" konusunda uyarıyordu.[59] 1650'lerde I. James'in "Piskopos yoksa, kral yok, soylular yok" şeklindeki ünlü vecizesini kaydeden, bir piskopostu: "Gördüğünüz gibi, bu kehanete uygun olarak devrildiler".[60] Oliver Cromwell'in Uzun Parlamento'da kaydedilen ilk konuşması, kilisede eşitliğin zorunlu olarak devlette eşitliğe yol açacağı görüşüne bir saldırıdır.[61] 1641 yılının tartışmalarında piskoposluk yönetimini savunanların çoğu tezlerini dinsel zeminlerden çok sosyal zeminlere oturtuyorlardı.

Her iki taraf da sıradan insanlara çekici gelecek risklerin farkındaydı; ancak kralcıların, sıradan insanları silahlandırmadan ve vergilendirmeden yenilemeyeceği basit gerçeği de ortada duruyordu. *Leveller* Richard Overton Parlamento liderlerinin "Halkın geneli işin içine katılmalıdır" dediğini tahmin ediyordu; "ve bu nasıl yapılmalıdır? Niçin," diyorlar, "şimdi ruhbanın küçük memur haline getirilmiş o kesimiyle işbirliği yapmalıyız." Ama "yüce iktidarın halkın eline geçmemesi konusunda dikkatli olmalıyız".[62] John Selden da, "eğer insanlar dinin dışında bir şey için silaha sarıldıklarını söylerlerse, akıl yoluyla bundan vazgeçirilebilirler; bunun dışında asla vazgeçirilemezler zira ne söylerseniz söyleyin size inanmayacaklardır" derken neredeyse aynı derecede alaycıydı. Francis Osborne din hakkında, "yoksulların zenginlerden daha küçük bir pay talebinde bulunmadığı; bu dünyada daha aza sahip olduklarını gördüklerinden, gelecek dünya için herkesin daha büyük bir eylemsel düşmanlıkla savaşacak gibi göründüğünden" söz ediyordu.[63]

Ancak, Parlamento'nun davasının Tanrı'nın davası olduğunu –I. Charles'ın öznel niyetleri ne olursa olsun– yönetiminin nesnel olarak Romalı Deccal'in davasını ortaya koyduğunu ilan eden çok sayıda vaizin içtenliğinden kuşku duyma-

59 Hooker, *Works* (Oxford U. P., 1836) III, s. 402; *The Laws of Ecclesiastical Polity* (Everyman baskısı), I, s. 132.

60 G. Goodman, *The Court of King James I* (1839) I, s. 421.

61 Ed. W. Notestein, *Journal of Sir Simonds D'Ewes* (Yale U. P., 1923), s. 340.

62 Wolfe, s. 118-119.

63 J. Selden, *Table Talk* (1847), s. 196-197; F. Osborne, *Political Reflections upon the Goverment of the Turks; Micellaneous Works* (1722) II içinde, s. 238.

malıyız. Kralcılar "Hıristiyanlık karşıtı taraftı".[64] Bu tür vaizler uzun bir geleneğe sahiptir. Foxe'un *Acts and Monuments*'ı (*Eylemler ve Abideler*), Lollard mutezilleri ve Marian şehitleri arasında Protestanlık için bir menşe oluşturdular ve Deccal'a karşı çıkanların esas itibariyle yoksullar olduğu düşüncesine kanıt temin ettiler. Kimi İngiliz Protestanlar kendilerini Tanrı'nın seçilmiş insanları olarak görmeye başladılar.[65] Avrupa kıtasındaki Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) Protestanla Katolik arasındaki ölüm-kalım mücadelesi gibi görünüyordu ve dünyanın sonunun yakın olduğunu söyleyen etkili İncil alimlerinin görüşüne yaygın bir güvence sağlamıştı.[66] I. Charles'ın yönetiminin Hıristiyan karşıtı olduğuna içtenlikle inanan vaizlerin, iç savaşı mahvedici olayların başlangıcı olarak görmeleri ve cemaatlerine Parlamento'nun davasını desteklemeleri için çağrıda bulunmaları normaldi. Pek çok başkaları arasında John Milton'un da paylaştığı, İsa'nın krallığının yakın olduğu beklentisini teşvik ediyorlardı. Vaizlerin pek çoğu tarafından tekrarlanan, özellikle tehlikeli olmaya başlayan, tümüyle geleneksel bir görüş, bu krizde sıradan insanların oynayacakları çok önemli bir rolün bulunduğu ve onların bir şekilde zenginlerden ve güçlülerden ziyade seçilmiş olduklarıydı. "İsa'nın krallığından gelecek ses, Deccal ruhların ve yüksek rütbeli din adamlarının gözünde özel olarak öylesine küçümsenen kalabalıklardan yükselecek gibi görünmektedir". Bu sözcükler, asla aşırı radikal olmayan, son günlerin 1650'de başlayacağına inanan, son derece saygıdeğer, *Independent* bir ilahiyatçının sözleridir.[67] Pek çok benzer vaaz vardır; bu doktrin Parlamento cephesinde neredeyse ortodoks hale gelmiştir.

Birazcık hayal gücü, ekonomik ve siyasal kriz koşullarında, Parlamento'nun kendisinin tarihte ilk kez olmak üzere sıradan insanları siyasal eyleme davet ettiği –Tanrı'nın kelamı-

64 Bkz., benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 78-88.

65 Bu geleneğin kurulmasında Foxe ve Brightman'ın payları için Bayan K. R. Firth'in, "The Apocalyptic Tradition in Early Protestan Historiography in England and Scotland, 1530-1655" (1971) adlı doktora tezine bakınız.

66 "Bir Peygamberler Ulusu" başlıklı 6. Bölüm'e bakınız.

67 [Thomas Goodwin] *A Glimpse of Sions Glory*, Woodhouse içinde, s. 234.

nın, tanınmış vaizlerinin yalnızca binyılın yaklaştığını değil fakat "siz aşağı mertebede olanlara, sıradan insanlara" İsa'nın davasını ilerletmede onların öncülük edeceğini söylediği bir sırada– bu olasılığın etkisini bize aktaracaktır.[68] Bütün bunlar, sansürün ve hükümet denetiminin bozulduğu, o zamana kadar bastırılmış olan tarikatların açıkça toplanabildiği, usta vaizlerin, kendilerinden iyi olanların öğretilerini geliştirip ayrıntılandırabildikleri bir sırada meydana geliyordu. Sir Edward Dering 1642'de, "adi beyinler şimdi hayal ürünü umutlarla hoşnutturlar; umutlar başka umutları besleyince bu iş ne olacak?" diyordu.[69] Bu olasılık Sir Edward'ın kendi kısa ömürlü radikalizmini sona erdirmeye yeterliydi. 1648 yılında geriye doğru bakan bir kralcı, "itizal her zaman isyanın öncüsüdür" diyordu. Şöyle sözler ediyordu:

> bu karışıklıkların başında, pespaye ahalinin kendisine verilmesi için Parlamento'dan çok tutkulu bir şekilde talep ettiği o öldürücü özgürlüğe, onların kör gazaplarından kendilerini kurtarma niyetiyle yalnızca katlanmadılar, ama şiddetlerini komşularının önünde alkışladılar; ne ki beceriksiz büyücü gibi, çoğu kez teskin edemeyecekleri ruhları kışkırttılar; davanın heyecanını bahane ederek, yoksullar da her iki tarafın zenginlerini eşitledi...[70]

"Her tür insan, özellikle de din konusunda, bir ütopya, sınırsız özgürlük rüyası gördü" diye onaylıyordu bir başka kralcı aynı yıl içinde.[71]

"*Vox populi* (halkın sesi)" diyordu Stephen Marshall Aralık 1641'de Avam Kamarası'nda verdiği bir vaazda, "soyluların, yöneticilerin, şövalyelerin ve beyefendilerin, yüksek kaliteli insanların, Tanrı'ya karşı azılı isyankârlar ve hainler olduğunu söylüyor".[72] *Puritan* bir din adamı bunu daha güçlü bir şe-

68 Woodhouse, *anılan kaynak*.

69 Sir E. Dering, *A Collection of Speeches* (1642), s. 166.

70 *Beaufort M S S* [Elyazmaları]. (H. M. C.), s. 23, 27-28.

71 [Chestlin] *Persecutio Undecima*, s. 8.

72 S. Marshall, *Reformation and Desolation* (1642), s. 45.

kilde ifade edemezdi. Burada yapılan imanın, *vox populi*'nin aynı zamanda *vox dei* (tanrının sesi) olduğu konusunda uyarılması gerekmeyen Parlamento dışındaki pek çok kişi tarafından ne algılanması şaşırtıcıydı ne de bu sınıf vurgusu yeni bir şeydi. 1620'ler gibi erken bir tarihte *Vox Populi* adlı broşürde büyük toprak sahiplerinin İspanyollar gibi –yani Hıristiyanlık karşıtı bir hizip– olduğundan söz eden radikal düşünür Thomas Scott görmezden gelinmişti.[73] 1642 yılında vaizler "Adem kazdığında, Havva eğirdiğinde, peki o zaman beyefendi kimdi?"ye göndermede bulunuyorlardı.[74] Dolayısıyla 1646'da Christopher Feake, aristokrasi ve monarşide "İsa'ya karşı bir düşmanlık" olduğundan söz ettiğinde bu yalnızca bir gelişmeydi, cesur bir yenilik değildi.[75]

O zaman demek ki halkın maddeci kuşkuculuğunun ve kilise-karşıtlığının eski bir geleneği söz konusuydu: İsa'nın her inananın içinde olduğuna ilişkin *Familist* gelenek vardı; devlet kilisesine, papazlar için ödenen ondalık vergilere ve de papazların yönetici sınıf tarafından atanmasını garanti eden himaye sistemine karşı sekter bir muhalefet geleneği mevcuttu.[76] Ayrıca *Puritan* vaizler tarafından geliştirilen binyılcı umutlar söz konusuydu. Sansürün çöküşünün ve etkili dinsel hoşgörünün yerleşmesinin, o zamana kadar yalnızca gizlice mırıldanan bir spekülasyon selini serbest bırakmış olması hiç de şaşırtıcı değildi. İsviçre'de olduğu gibi İngiltere'de de "kendinden üstün olanlara karşı eski bir nefretle yetiştirilmiş olan aşağı türden insanlar" *Anabaptism* öğretisini hırsla benimsediler.[77] William Gouge, 1620'lerde şaşkınlık içindeki *City* cemaatına *Anabaptist*'lerin "herkesin birbirine benzediğini, efendilerle hiz-

73 T. Scott, *Vox Populi* (1620) sig. B2-B3v; *The Second Part of Vox Populi* (1624), s. 16.

74 *Portland MSS* (H. M. C.) III, s. 86; karşılaştırınız Sir Thomas Aston, Bart, *A Survey of Presbitery* (1641) sig. 1 4v.

75 T. Edwards, *Gangraena*, III. Kısım (1646), s. 147-148.

76 Bkz. benim *Economic Problems of the Church* (Oxford U. P., 1965), *passim*, ve Margaret James, "The Political Importance of the Tithes Controversy in the English Revolution, 1640-1660", *History* XXVI, s. 1-18.

77 R. Blome, *The Fanatic History* (1660), s. 5.

metçiler arasında hiçbir fark olmadığını" telkin ettiklerini söylüyordu.[78]

1640'ların başlarında *Familism*'in aşağı sınıf itizaline karşı tavırları, neredeyse radikalizmin ölçütüydü. John Milton *Familist*'leri savundu. *Leveller* William Walwyn, *Family of Love*'ın düşmanlarına "Siz hangi ailedensiniz, rica ederim?" diye soruyordu.[79] Eton'dan John Hales, "o güzel düşünceler er ya da geç dünyaya egemen olacak" diye alçakgönüllülükle gözlemde bulunuyordu.[80] Hales, bu kalabalık olmayan *parish*'de, (Oxfordshire) Great Tew'da liberal teorileri birlikte tartışan bir grup entelektüelin, Falkland'ın avanesinin bir üyesiydi. Ama bunlar bir yandan konuşurken, Walwyn ve ona benzeyen yüzlercesi, bu "güzel düşünceler"in "dünyaya egemen olması için" tartışarak, örgütleyerek Londra sokaklarında kapı kapı dolaşıyorlardı. Neredeyse dünyayı altüst etmeye yaklaşmışlardı – o kadar yaklaşmışlardı ki Great Tew çevresinin üyeleri iç savaşta Kralcıları desteklediler.

Bu tarikatlar papazların cemaat tarafından seçilmesi ve ücretlerinin cemaat üyelerinin gönüllü katkılarıyla ödenmesinde ısrar ediyorlardı; bunların pek çoğu ayrı bir ruhbanın varlığını da inkâr ediyor ve haftanın öteki altı günü elleriyle çalışan yetenekli bir kişinin Pazar günleri vaaz vermesini tercih ediyordu. Bütün Protestan tarikatlara hoşgörülü davramlmasını savunuyor; kilise sansürünü reddediyor ve arkasında zorlayıcı bir yaptırım olmayan cemaat disiplininin kilisenin her türlü yargılama hakkının yerine geçmesini öneriyorlardı. Kilisenin kutsal sayılan pek çok geleneğini pek az önemsiyorlardı. Bunların programı, cemaatler arasında yalnızca zayıf bağlar oluşturarak ve her cemaati kendi işlerinden sorumlu tutarak ulusal kiliseyi parçalayabilirdi; kilise artık kanaatleri tek bir kalıba dökemez, "günah"ı cezalandıramaz ya da "itizal"i mahkûm edemez-

78 W, Gouge, *Of Domestical Duties* (1626), s. 331-332.

79 [Walwyn], *The Power of Love* (1643), Haller, *Tracts on Liberty in the Puritan Revolution, 1638-1647* (Columbia U. P., 1933), II içinde, s. 273; Milton için ek 2'ye bakınız.

80 J. Aubrey, *Brief Lives* (Oxford, U. P., 1898) I, s. 279. Familizm için önceki sayfalara bakınız.

di. Orta ve aşağı sınıfların düşüncesi üzerinde herhangi bir denetim olamazdı.

1640'larda –daha sonra "ondalık vergilerin zulmünü korumaya ve sürdürmeye yarayan Mısır esareti" olarak tanımlanan–[81] kilise mahkemelerinin yerini, *Presbyterian* bir disiplin sistemiyle değiştirme girişimi, Lilburne'un "şeytan ve onun ajanları ruhban" dediği ve daha sonraki bir risalenin "Şeytan'm kara koruyucuları" dediği şeye karşı korkunç bir düşmanlığa yol açtı.[82] "Kilisede yaptırım gücünden yoksun bir mahkeme olmadan" diye düşünüyordu *Leveller* Richard Overton 1646'da, "devlette de aristokratik bir yönetimin zorlayıcı efendiliği asla sürdürülemez."[83] 1653 yılında Peder William Dell, "dünya insanlarının boyunları, başka herhangi bir tiran altında, ruhbanın düşünce ve egemenliğininkinden daha ıstırap verici bir boyunduruğa katlanmak zorunda kalmamıştır" diye düşünüyordu.[84] Devlet ve kilisenin birbirinden ayrılması talebi, ruhbanın üstünlüğüne, onların baskıcı otoritelerine bir son verilmesi talebiydi. Kaçınılmaz olarak, kesinlikle kaçınılmaz olarak, ayrımcı cemaatler arasındaki tartışmalar din alanından siyaset alanına taştı. 1640'ların başının sarhoş edici yeni özgürlüğünde sınır yoktu.

Kralcı propagandacıların iddiaları her zaman ihtiyatla kullanılmalıdır. Ama Bruno Ryves'in iç savaşın başlarında Chelmsford'un aşağı sınıflarının sahip oldukları ilkelere ilişkin anlatıları daha sonra geliştirilen ve özetlemeye değecek fikirlerle yeterli benzerlik ortaya koymaktadır. Bu plepler, kralların insanlara yük olduğunu düşünüyorlardı. Efendi ve hizmetçi arasındaki ilişkinin Yeni Ahit'te yeri yoktu; İsa'da ne esaret ne de özgürlük vardı. Asilzadeler ve *gentry*'ninki gibi mertebeler "etnik ve zındıkça ayrımlar"dı. Ne doğada ne de Kutsal Kitaplar'da bir

81 Ludlow, *Memoirs*, I, s. 545-546.

82 J. Lilburne, *Londons Liberty in Chains* (1646), s. 42; [Anonim], *Light Shining in Buckinghamshire* (1648), s. 13, Sabine'de s. 622. Bu broşür için ayrıca aşağıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

83 R. Overton, *A Remonstrance of Many Thousand Citizens* (1646), s. 12, Haller, *Tracts on Liberty*, III içinde, s. 362.

84 Dell, *Several Sermons and Discourses* (1709), s. 638.

adamın *yılda* 1.000 sterlin kazanması, bir başkasının 1 sterlin kazanamaması için herhangi bir temel vardı. Sıradan insanlar körlük ve cehalet içinde tutulmuşlardı ve asilzadelerin ve *gentry*'nin hizmetçisi ve kölesi olarak kalmışlardı. "Ama Tanrı şimdi onların gözlerini açmıştı ve onlara Hıristiyan özgürlüklerini keşfettirmişti." Beyefendiler yaşamlarını sürdürmek için çalıştırılmalı ya da hiçbir şey yememeliydiler. Eğitim her zaman Kutsal Kitaba düşman olmuştu; eğer hiçbir üniversite olmasa ve İncil'in dışındaki bütün kitaplar yakılsa, bu mutlu bir şey olurdu. Herhangi yetenekli bir adam, cemaati tarafından papaz olarak seçilebilirdi.[85] Bu sunuş biraz çarpıtılmıştır; ama bunlara çok benzer fikirler bizim öykümüzde tekrar ortaya çıkacaktır.

Leveller Richard Overton, "güçlü ve kudretlileri kahredecek olanların yoksullar, bu dünyanın basit ve alelade varlıkları olduğundan eminim" derken yalnızca Thomas Goodwin gibi vaizleri tekrar eder görünüyordu. Ama bu sözcükler, *An Appeale from the degenerate Representative Body the Commons of England ... to the Body Represented, the free people in general*'da (1647, *İngiltere'nin Sıradan İnsanlarının düşkün Temsilci Heyetinden ... Temsil Edilen Heyete, genel olarak özgür insanlara bir Çağrı*) yer alıyordu.[86] Overton'un siyasi çağrısı özellikle Yeni Model Ordu'daki insanları hedefliyordu. Aynı yıl Putney'de sıradan insanların temsilcileri, "bu krallığın daha yoksul ve alelade olanları ... krallığı korumanın araçları olduğuna göre", "İngiltere'deki en yoksul adamın" da kendi hükümetini seçme hakkına sahip olduğunu iddia ediyorlardı.[87] 1649'da Gerrard Winstanley "bu işte önce yoksulların seçilmesi ve onurlandırılması gerektiğini, zira onların haklılığın sözünü kabul etmeye başladıklarını, ama zenginlerin genellikle gerçek özgürlüğe düşman olduklarını" görüyordu. "Yoksullar Tanrı'nın inayetine sahip olanlardır çünkü onlar Kutsal Kitabı ilk kabul edenlerdir."[88]

---

85 [Ryves] *Angliae Ruina*, s. 27.

86 Wolfe, s. 188.

87 Woodhouse, s. 55-57, 61, 69-71. Putney tartışmaları için aşağıdaki 4. Bölüm'e bakınız.

88 Sabine, s. 181-182, 337.

Ama bir kez daha *Puritan* vaizlerle görünüşteki devamlılık yanıltıcıdır: Winstanley için "haklılığın sözü" ve "kutsal kitap", komünizm, mevcut toplumsal düzenin yıkılması anlamına geliyordu. "Aslında gerçek bir majeste arıyorsanız, bu dünyanın horlanmış yoksullarının arasına gidiniz... Bu büyükler İsa'nın içinde yaşaması için çok büyük gelen evlerdir; o meskenini bir ahırda, bu dünyanın hor görülenlerinin, ruhu yoksul olanların içinde ve arasında kurmaktadır."[89]

89 Sabine, s. 473-473. Aşağıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

3

EFENDİSİZ ADAMLAR

> Serseriler ... sokaklarda dolaşmaktan başka hiçbir şey yapmayan, herkesin parasına her türlü kötülük yapmak için kiralanan, genel olarak bizim reziller olarak adlandırdığımız, bütün kasabaların ve şehirlerin hergele ve müptezel düzenbazları, sefih adamlar. ... Hangi ülkeye ve yere gelseler, fitneye ve karışıklığa neden olurlar.
>
> – *Cenevre İncili,* Resullerin İşleri xvii, 6'nın derkenar notu[1]

I. MOBİLİTE VE ÖZGÜRLÜK

Feodal toplumun esası, lord ve adamı arasındaki sadakat ve bağımlılık ilişkisiydi. Toplum yapısal olarak hiyerarşikti: Kimileri lorddu, diğerleri onların hizmetkârıydı. Middleton'un oyunlarındaki bir karakter, "Sen kimin adamısın?" diye soruyordu. "Ben bir hizmetçiyim, yine de efendisi olmayan bir adamım,

1 Resullerin İşleri XVII 1-6'nın *Onaylı* Tercümesi için kitabın başındaki epigrafa bakınız. Burada Cenevre İncili'ndeki "serseriler", "en aşağı türden reziller" olmuş. Cenevre yorumunun amacı fitne, dünyanın halini bozma suçlamasını dinci radikallerden uzaklaştırmak ve bunu aşağı sınıf gezginlere atfetmektir. Bu kitapta incelenen yıkıcılar çoğu kez hem dinci radikaller hem de gezginlerdi.

Sir" şeklindeki cevap derhal şu kuşkucu karşılığı getiriyordu: "Bu nasıl olabilir?"[2] Bu varsayımlar, yerel bağlılıklar ve yerel sadakatlarla [örülü] görece durağan tarım toplumunun varsayımlarıydı: Lordu olmayan toprak da, adam da olmazdı. Kuşkusuz gerçeklik hiçbir zaman bu modele uymadı ve 16. yüzyıla gelindiğinde toplum görece hareketli bir hale geldi: Efendisiz adamlar artık yasaları ihlal edenler değildi ve endişe verici sayılara ulaşmışlardı – 1569'da bir hükümet araştırmasındaki hesaba göre çoğunluğu kuzeyde 13.000; 1602'de biraz daha kaba bir tahminle yalnızca Londra'da 30.000.[3] Sayıları ne olursa olsun bu tür adamlar –hiç kimsenin hizmetkârı olmayanlar– anomaliydi, toplumun potansiyel yıkıcılarıydı.

İlk olarak, dolandırıcılar, serseriler ve dilenciler, kimi zaman iş peşinde, çoğu kez nüfusu hızla artan toplumun ekonomik dönüşümünün reddettiği basbayağı işsizler, kırsal alanlarda amaçsız dolaşıyorlardı. İktisadi davranma zorunluluğu lordları adamlarının sayısını azaltmaya yöneltti; kâr arayışı kimi kiracıların mülklerinden atılmasına, kimilerinin satın alınmasına yol açtı. Erken kapitalist kumaş piyasasının dalgalanmaları talihli bir azınlığa zenginlik, büyük çoğunluğa felaket getirdi. Verimsiz ve talihsiz olanlar [kendilerini] yollara vurdular. 16. yüzyılda, yönetici çevrelerde hatırı sayılır bir paniğe yol açtılar ama hiçbir zaman toplumsal düzene ciddi bir tehdit oluşturmadılar. Serseriler herhangi bir kiliseye devam etmiyorlar, herhangi bir örgütlü sosyal gruba girmiyorlardı. Bu nedenle, "lanetli bir nesil" oldukları, Calvinist ilahiyatçılara aşikâr görünüyordu.[4] 1644 yılına kadar dolandırıcılar, serseriler ve dilencilerin her Pazar günü kiliseye gitmeye zorlanmalarını gerektirecek bir yasa yoktu. Bu tür adamlar, neredeyse tanım gereği, ideolojik güdülenmeye yatkın değillerdi: çalıp yağmalayabilirlerdi ama ortaklaşa başkaldırmaya yetenekli değillerdi. 1640'la-

2 T. Middleton, *The Mayor of Queensborough*, Perte II, sahne iii. Middleton 1627'de ölmüş olduğu halde kitabın ilk basılışı 1661'dir.

3 J. Strype, *Annals of the Reformation ... during Queen Elizabeth's happy reign* (Oxford U. P., 1824) I, ii, s. 296; Ed. W. Tite, *Diary of John Manningham* (Camden Derneği, 1868), s. 73.

4 *P. and R.*, s. 227-229; *S. and P.*, s. 457.

ra kadar varlıklı sınıfların serserilere yardım etmek için çok az kaygıları var gibi görünüyordu. Bir güvenlik sorunu ortaya koyuyorlardı, başka bir şey değil. Toplumun ezilen ve dışlananları için halkın büyük sempati duyduğu konusunda pek çok kanıt vardır. Sıradan insanlar, hırsızlık yaptıklarında bile yasanın tüm müeyyidelerinin bunlara uygulanması konusunda gönülsüzdü. Ancak devrim onyıllarına kadar risalecilerin, dilenciliği önlemek bir yana, şöhretlerini ve kendilerine saygılarını yok ederek dürüst insanları serseri ve dilenci yapması daha muhtemel olan ıslah evlerinden söz etmedikleri görülür.[5]

İkinci olarak, 1500 ile 1650 arasında nüfusu muhtemelen sekiz kat artmış olan Londra vardı. Londra, 16. yüzyıl serserisi için, Ortaçağ eşkiyasına ormanların sağladığı bir şey, anonim barınak sağlıyordu. Londra'da, başka her yerden daha fazla sıradan iş, hayırseverlik vardı ve dürüst olmayan bir hayat kazanmanın olanakları başka yerlerden daha iyiydi. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında insanlar bir anda yeraltı suç dünyasının farkına vardılar. Belki de bunun bariz yeniliği, hakkında çok fazla söz edilmesine yol açmıştır: Kuşkusuz burası liman işçilerinin, kayıkçıların, inşaat işçilerinin ve usta olma umudu bulunmayan her türden kalfanın dünyasından daha az önemliydi. (Özgür olmayan mülk sahipleri 1563 tarihli Çıraklık Yasası'yla ustalık gerektiren zanaatlardan dışlanmıştı.) Bizim açımızdan önemli olan, çoğunlukla yoksulluk sınırının[6] altında olmasa da çok yakınında yaşayan, siyasal ve dinsel ideoloji tarafından az etkilenen ve 17. yüzyılın sonlarında "güruh" diye adlandırılacak olan kesim için hazır malzeme oluşturan büyük bir nüfusun varlığı idi. Pym böyle bir desteği istemiş olabilir ya da olmayabilir ama, kırk yıl sonra Shaftesbury neredeyse kesinlikle bu desteği istemiştir. Ama "güruh" esas itibariyle gayri-siyasidir: *Presbyterian*'lar tarafından 1647[7]

5 Örneğin, Peter Chamberlen, *The Poore Mans Advocate* (1649), s. 47.

6 Bu tür insanlar daha az ölçekte başka şehirlerde de vardı ama buralarda yerel *gentry*nin yardımıyla yönetici oligarşi tarafından daha kolay denetlenebiliyordu.

7 Belki de Şehir güruhları ile banliyölerin daha özgür olan nüfusu arasında fark gözetmeliyiz. Southwark'ın sakinleri 1647 Ağustos ve Eylül'ünde, "güruh"

yılında Ordu'ya, 1660 yılında kralcılara karşı; Anne döneminde (1702-1714) ise kilise ve kralın adamları tarafından kullanılabilmişlerdi. Cenevre İncili'nin derkenarındaki öngörülü sözcüklerle "herkesin parasına her türlü kötülüğü yapmak için kiralanan"lardı.[8] Varlığı her zaman, özellikle de ekonomik kriz anlarında potansiyel bir tehditti.

Oldukça farklı bir tür efendisiz adamlar da Protestan tarikatı mensuplarıydı. Bunlar toplumun hiyerarşik yapısına çok benzeyen, papaz ve *squire* tarafından çok sıkı bir şekilde denetlenen devlet kilisesi dışına çıkmakla efendisizlik durumunu seçmişlerdi. Tarikatlar şehirlerde, çoğu kez göçmen olan ve kendisini geçici işçilik ve yoksulluk düzeyinin üzerinde tutmayı hedefleyen erkekler için konuksever cemaatler oluşturuyordu: Buralarda küçük zanaatkârlar, çıraklar, ciddi, çalışkan insanların tümü tanrısız bir dünyada birbirlerini seçilmişler olarak görebiliyorlardı. Yasal olarak özgürce faaliyet göstermeye başlar başlamaz tarikatlar üyeleri için sosyal hizmetler, yoksullara yardım vs. gibi hizmetler örgütlediler: Öteki dünyada olduğu kadar bu dünyada da sosyal sigorta sağlıyorlardı.[9] Bu tür insanlar ileri derecede tutkulu insanlardı ve insanla Tanrı arasında her türlü aracıyı reddeden bireycilik ilkesini mantıki sonucuna götürüyorlardı. Geniş şehir ve kasabalardaki anonim hayat koşullarına feodal lordluklardan kaçarak gelmişlerdi. Birlikteliklerinin bağı, dünyadaki hiçbir bağlılığın kıyaslanamayacağı Tanrı'nın egemenliğine ilişkin ortak kabulleriydi.

Başpiskopos Grindal, o "güçlü prens" Kraliçe Elizabeth'e, "Kim ki cennette yaşam sürer, o en güçlüdür" demişti.[10] Sir Henry Slingsby 1628 yılında Huntingdon Earl'üne "İngiltere'de meleklerin lordu olan Tanrı'dan başka hiçbir lordu tammadığı-

---

desteğindeki *Presbyterian* kontrolünü devirmek üzere Londra'ya müdahale etmesi için Ordu'ya davet çıkarmışlardır (B. Whitelocke, *Memorials of the English Affairs* [1682], s. 263-265. 17. Bölüm'ün son sayfalarına bakınız.

8 Bölümün başındaki epigrafa bakınız.

9 Mr. K. V. Thomas, *anılan eser*, s. 153'te, tarikatlar "ilk kuşak göçmenler için ev işlevi görmüş olabilirler" diyor; *S. and P.*, s. 286-287 ve aşağıdaki Sonuç bölümünün "Tarikatlar ve Tarikatçılık" başlıklı sayfalarıyla karşılaştırınız.

10 J. Strype, *Life ... of ... Edmund Grindal* (Oxford U. P., 1821), s. 572.

m" söylemişti.[11] Martin Marprelate, "Kraliçenin sadık bendeleri ve Tanrı'ya ve mülke karşı çıkan dik kafalı hainler"den[12] söz ediyordu – Tanrı'ya ve mülke karşı dik kafalı hainler sözcükleri, mülke ihanet ettiği için hain olarak kafası kesilen I. Charles'ın dönemine özlem duyarak [söylendiğinde] bu ifadeye ayrı bir etki katıyordu. Devrim yıllarında bunun sağladığı iddia ve güven toplumsal terazide yerini alıyordu. John Goodwin tarafından 1641'de yayınlanan bir risalenin başlığı *Tanrı İyi bir Efendidir* idi. "Kim ki Tanrı'dan korkar, başka bütün korkulardan azadedir; unvanlı insanlardan korkmaz" diyordu William Dell 1645 yılında.[13] *Digger*lar, 1649 Haziran'ında Fairfax'a, "Biz kralımız ve koruyucumuz olarak Sonsuz Kudret Sahibi Tanrı'yı seçtik" diyorlardı.[14] 1653 yılında Fenstanton'lu bir çiftçi, *Baptist*'lere katılırsa toprak sahibinin onu kovacağından korkuyordu. Henry Denne ona "Tanrı'ya güvenmesini ve onun Mr. Bendwich'ten daha iyi bir mülk sahibi olacağını" söyledi.[15] Aynı yıl Margaret Fell kocasını, "İnsandan korkma" diye destekliyordu; "senin içinde olan, dünyada olandan daha büyüktür."[16] "Senin içinde olan": Tanrı demokratikleştirilmişti. O artık yalnızca en büyük feodal tahakküm edici, bir tür süper-kral değildi. O bütün azizlerinin içindeydi, ama o sonsuz kudret sahibiydi ve gücünü onlara veriyordu.

Efendisiz adamlarımız arasında dördüncüsü, Londra yoksullarının karşılığı olan küçük köylüler ve ormanlarda, boş ve ortak alanlarda yaşayanlardı. İlk iki kategorimiz gibi bunlar da İngiltere'nin nüfusunun 16. yüzyılda hızlı artışının kurbanlarıydı; kimi zaman kurbandılar; eski sanayilerin gelişmesi ya da yenilerinin doğuşuyla, kimi zaman da bundan yararlananlardı. Açık ekilebilir arazilerin görece istikrarlı ve uysal ahalisinden farklı olarak, yarı yasal güvensizlik ortamında merak ve heye-

11 Aktaran Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, s. 265.

12 Marprelate, *The Epitome* (1589), sib. E iv.

13 Dell, *anılan eser*, s. 18.

14 Sabine, s. 284.

15 *Fenstanton Records*, s. 82.

16 Isobel Ross, *Margaret Fell* (1949), s. 119.

can içinde bulunan bu insanlar, çoğu kez bağımlı oldukları ya da korunma için başvurabilecekleri bir efendiden yoksundular. Göreneğe dayanan riskli bir varoluş iddiasını yeterince sürdürebilirlerdi. Maden işletmeleri, kömür madenleri, taş ocakları vs. yerlerin bir mil uzaklığında amelelerce yapılan kulübeler, dört *acre* toprağa sahip olmadan herhangi bir kulübe inşa edilemeyeceğini buyuran 1589 yasasının sınırları içinde telakki edilmiyorlardı.[17] Bu tür insanlar yararlı bir ek işgücü kaynağı oluşturabilirlerdi. Kumaşçılar, çorap örenler, demirci ustaları, kömür madeni sahiplerinin tümü bu tür geçici işçilerden yararlanabilir ve dolayısıyla işçiler pazar var olduğu sürece nisbeten güvenli bir pozisyon kazanabilirlerdi. Ormanların kesilmesi, bataklıkların kurutulması ve benzeri büyük çaplı planlardan zarar görmeye açıktılar. Toplumun gediklerinde varlıklarını sürdürseler de, hiç kuşkusuz göç yoluyla sayıları artıyordu.[18]

Robin Hood'un baladlarında, Shakespeare'in *Arden Ormanı*'nda ve Elizabeth ve I. James dönemi tiyatrosunda görülen akıllı "yabani adamlar"da ormanın özgürlüğü idealize edilir. Bu, güvenlik ve bağımsızlık arayışı içinde ormanlara yönelik çağdaş göçle ilgili olabilir.[19] Geleneksel olarak ormanların açılmasında, tasarruf (kullanma) özgürlüğünden yararlanılıyordu; en azından 14. yüzyıldan bu yana ormanlık alanlarda yasa dışı insanlar kadar özgür zanaatkârlar da bulunuyordu.[20] Massinger'in (ruhsat tarihi 1633) *The Guardian*'ında haydutlar –görünüşte Neapolitan (Napolili) ama kesinlikle "kibar İngiliz hırsızları" olan– krala ve onun yasalarına karşı çıkan ormanların sakinleriydi. Yoksulların yüzünü yere çalan, ortak alanları çitleyen, toprağı ipotek altına sokan tefeciler, "gemi yapımı için

17 Robert Powell, *A Treatise of ... Courts Leet* (1642), s. 52-53.

18 Thirsk, *Agrarian History*, IV, s. 38, 95-99; P. A. J. Pettit, *The Royal Forests of Northamptonshire* (Northamptonshire Record. Soc., 1968), s. 142-147, 158, 162-163, 171.

19 R. H. Hilton, "The Origins of Robin Hood", *P. and P.*, 14; M. H. Keen, "Robin Hood - Peasant or Gentleman?", *aynı kaynak*, 19; D. M. Bergeron, *English Civic Pageantry* (1971), özellikle s. 56, 70-71, 82.

20 Hilton, *The Decline of Serfdom* (Economic History Society, 1969), s. 19-23; J. Birrell, "Peasant Craftsmen in the Medieval Forest", *A. H. R.*, XVII, s. 91-107.

tomruk ağaçlarını kökünden söken demirden değirmenleri inşa eden", dükkân sahiplerini ve şarap yapıp satanları dolandıranları soymakta uzmanlaşıyorlar ama kiraların cenderesindekilere, ihtiyaç içindeki dükkâncılara, emekçilere, taşıyıcılara ve kadınlara ilişmiyorlardı.[21] Firth, dönemin popüler baladlarındaki "cesaret içeren suçlar"a işaret eder;[22] bunlar en azından 18. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Arden Ormanı, Shakespeare'in zanaatsız taşralılarına olduğu kadar demirciler, çivi imalatçılarından oluşan değişken bir nüfusa; Tinker Fox ve partizanlarına olduğu kadar Coventery *Ranter*'larına sığınacak yer olanağı sağlıyordu. Richard Baxter, Dudley (Worchestershire) çevresindeki kırsalın, "ormanların ve ortak alanların, çivi imalatçıları, orak yapımcıları ve diğer demir işi yapanlarla, sanki sürekli bir köy gibi aşırı derecede kalabalık" oluşuna göndermede bulunur. "Dokumacılar, çivi imalatçıları, terziler ve benzerleri arasında genellikle kuşatılmış yoksul çiftçilerinkinden daha fazla bilgi ve daha fazla din bulunurdu." "Londra ile devamlı haberleşme ve trafik esnaf arasındaki uygarlığı ve sofuluğu çok fazla teşvik ediyordu."[23]

Dördüncü efendisiz adamlar kategorimizden ince bir fark gösteren beşincisi, seyyar satıcılardan ve arabacılardan takasçılara, aracı tacirlere kadar gezici esnaf nüfustu. Pazarların sınırlı olduğu o günlerde köylerdeki zanaatkârların sayısı bugün olduğundan çok daha fazlaydı;[24] kötü günlerde daha geniş alanlarda müşteri peşinde koşarlardı. Profesör Everitt, bir yerden diğerine seyahat ederek yaşayan ilk *Familist*'lerin dokumacı, sepet imalatçısı, müzisyen, şişe yapımcısı, doğramacı olduklarına bakarak, orman ve kırlık alanları birbirine bağlayan bu

---

21 P. Massinger, *Plays* (1897), s. 469, 487; karşılaştırınız *Englands Helicon, 1600* (1949), s. 197-198.

22 C. H. Firth, *Essays Historical and Literary* (Oxford U. P., 1938), s. 25; "Eski Haline Gelen Dünya" başlıklı 17. Bölüm'le karşılaştırınız.

23 E. M. Slyvester, *Reliquiae Baxterianae* (1696) I, s. 14, 89; Baxter, *Poor Husbandman's Advocate*, ed. F. J. Powicke (1926), s. 26-27. 1691'de yazılmış; karşılaştırınız V. H. T. Skipp, "Economic and Social Change in the Forest of Arden, 1530-1649", *A. H. R.*, XVIII, Ek, s. 84-111.

24 Karşılaştırınız W. G. Hoskins, *The Midland Peasant* (1957), s. 204.

yaya yolcuların radikal dinsel görüşlerin yayılmasına yardımcı olmuş olabileceklerini ileri sürmektedir.[25] 1566'da, yün toplayan bir kumaşçı Dudley'in fesat tertibinde aracı rolü oynamıştı. Marprelate Risaleleri'nin ana dağıtıcısı gezgin bir kundura tamircisiydi.[26] 1596'daki başarısız kalan Oxfordshire ayaklanmasının propagandası "kırsalda dolaşan" bir arabacı ve değirmenci tarafından yapılmıştı.[27] 1630'lardaki *Scottish Covenanter*'ların, gezici tacirleri ve gezici esnafı "istihbarat taşımak ve İngiltere'de taraftar edinmek" için kullandığı ileri sürülmüştü. Aynı iddia 1683'teki Rye House suikastçıları için de ortaya atılmıştı.[28] *Privy Council* 1637-1638'de taşıyıcılardan kesinlikle endişe duymuştu.[29] 10 Mart 1647'de Avam Kamarası'nda okunan, İtizalin Artışı ve Yayılışı'nı (*The Growth and Spreading of Haeresie*) ele alan bir vaazda Thomas Hodges "her ... avare gezgin seyyar satıcıya" Teslis'in ve İncil'in otoritesinin, İsa'nın tarihselliğinin inkârı suçlamasını yöneltmişti.[30] Gezginler tarafından kullanılan kırsal han ve tavernalar, haber ve tartışma merkezleri olarak değerlendirilmişti. Profesör Everitt, iç savaşta, askeri birliklerin normal olarak taşra kasabalarının hanlarında konakladığını gözlemlemektedir.[31]

Bir yandan ormanlık alanlarla meralar, öte yandan açık ve düz araziler arasındaki farkı vurguladıkları için çok şey borçlu olduğumuz Dr. Thirsk ve Profesör Everitt, birincilerin 16. ve 17. yüzyıllarda –söz gelimi Kuzey Essex, Weald, Wiltshire'in "peynir" yöresi, Yorkshire ve Lancashire'in sanayi bölgeleri ka-

---

25 Everitt, Thirsk, *Agrarian History* içinde, s. 463, 562-563; Strype, *Annals*, II, Kısım i, s. 487.

26 D. M. Loades, *Two Tudor Conspiracies* (Cambridge, U. P., 1965), s. 206-207; Ed. E. Arber, *An Introductory Sketch to the Marprelate Controversy* (1985), s. 116, 131.

27 *C. S. P. D., 1595-7*, s. 343-4; benim *Reformation to Industrial Revolution*'um (Penguin baskısı), s. 93-100 ile karşılaştırınız.

28 J. Nalson, *An Impartial Collection* (1682), I, s. 285; Ed. A. Browning, *Memoirs of Sir John Presby* (1936), s. 309 notta.

29 *Privy Council Registers, 1637-8* (tıpkı basımı 1967), s. 434, 457, 521, 523.

30 Hodges, *anılan eser*, s. 55.

31 A. Everitt, *Change in the Provinces in the Seventeenth Century* (Leicester U. P., 1969), s. 42.

dar, Sherwood, Arden, Yeni Orman ve Northamptonshire ormanlarında da olduğu gibi– genellikle yüksek alanların şimdi olduğundan çok daha yaygın olduğu konusunda bizi uyarmaktadırlar. Profesör Everitt, "kırlık ve ormanlık köylerdeki görece özgür ve hareketli toplumla görece statik ve bağımlı tahıl ekilen düzlüklerdeki köyler" arasında ayrım yapmaktadır.[32] (Bunlar "görece statik" oldukları için sıradan çiftçi kitlesi hakkında az şey söylüyorum. Toplumu bir bütün olarak analiz ederken bu yanlış olurdu; ama toplumsal ve entelektüel değişime vurgu yapan bir kitapta bu kaçınılmaz görünmektedir. Okuyucu, tahıl tarımı yapılan köylerdeki çiftçilerin kırsal nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu hatırlamahdır.) Kırlık ve ormanlık alanlar çoğu kez kilise bölgesi sisteminin dışındaydı ya da buraların büyük *parish*'leri yalnızca uzak ibadet yerleriyle karşı karşıyaydı; dolayısıyla *squire* karşısında olduğu kadar papaz karşısında da özgürlüğe sahiptiler; buralarda insanlar, Winstanley'in sözcükleriyle "gözden uzak ya da esaretten uzak" yaşarlardı.[33] Bu tür yörelerde feodal bağımlılık ilişkileri ender olarak varlığını sürdürdü ve kırsal endüstrinin yarı zamanlı ucuz işgücü arayışına çok az engel oluşturdu. Aubrey'in bize anlattığına göre, ormanların "alelade insanları, kendilerini yönetecek hiç kimse olmadan, kanunsuz yaşarlardı; kimseyi dikkate almazlar, hiç kimseye bağımlı olmazlardı". Bunlar aynı zamanda 17. yüzyılın başlarında, örneğin Wiltshire ve Dean Ormanı gibi en fazla köylü isyanlarının olduğu yerlerdi.

Dr. Thirsk ve Profesör Everitt, çoğu kez herhangi bir kiliseden çok uzakta, orman ya da mera bölgelerindeki işgalcilerin radikal dinsel tarikatlara ya da büyücülüğe tamamen açık olduklarını ileri sürmektedirler. Robin Hood baladlarında ruhbana karşı olan husumet çarpıcı bir unsurdur.[34] Pendle ve Kna-

32 Thirsk, *Agrarian History*, s. 54, 11-112, 411-412, 435, 463 ve *passim*; D. G. C. Allan, "Te Rising in the West", *Economic History Review*, İkinci seri, V, s. 76-85; G. R. Lewis, *The Stannaries* (Harvard U. P., 1924), s. 174-175; benim *Reformation to Industrial Revolution*'um s. 62-63, 89 ile karşılaştırınız.

33 Sabine, s. 359.

34 J. C. Holt, "The Origins and Audience of the Ballads of Robin Hood", *P. and P.*, 18, s. 9.

resborough ormanları cadıları barındırırdı.[35] Weald'ın "her türlü hizipleşmenin ve ayaklanmanın deposu" olduğu yolundaki görüş Thomas Edwards tarafından doğrulanmaktadır. Northamptonshire'in nüfusu yoğun ormanları, kırsal *Puritanism*'in, garip tarikatlar ve büyücülüğün merkezleriydi.[36] 17. yüzyıl başlarında ormanların kesilmesinden kaynaklanan şiddetin sahne aldığı Wiltshire'in, "peynir" yöreleri, aynı zamanda düşük ücret ödenen yarı zamanlı kumaş işçilerinin ve dinsel itizalin görüldüğü bir bölgeydi.[37] Edward'ın "yanlışların ve hizipların adası" Ely, uzun bir süre, "Bataklıkların Lordu" Oliver Cromwell'in sıradan insanları cesaretlendirdiği günlere kadar plep saygısızlığının ve direnişinin merkezi olmuştu. Ely, kırklarda, bir süre için William Erbery'nin karargâhı olduğunda, bir *Seeker* merkezi haline gelmiştir. Axholme Adası'nda ahali, bataklıkların kurutulmasına kadar adeta dinsiz olmuştu; 1650-1651'de *Leveller*'ları büyük bir şevkle desteklediler.[38] Ellilerin ortasında Cumberland'da *Quaker*'lar "fundalık boş arazilerde sürüler halinde toplandılar".[39]

Profesör Walzer, *Puritan*'ların içsel disiplin konusundaki ısrarlarının, efendisizlik söz konusu olmadan düşünülemeyeceğini ileri sürmektedir. Amaçları kendilerinde yeni bir efendi, yeni kişiliği biçimlendiren katı bir öz-denetim bulmaktı. Din değiştirme, baskı, kolektif disiplin, toplumun istikrar bulma-

---

35 Edward Fairfax, *Daemonologia* (1621) /Ed. W Grainge, 1882), s. 34-35. Fairfax bir Parlamento generalinin amcasıydı. Milton'un *Comus*'undaki büyülü ormanla karşılaştırınız.

36 Thirsk, *Agrarian History*, s. 112, 252; Everitt, *Change in the Provinces in the Seventeenth Century*, s. 22-23; *The Community of Kent and the Great Rebellion* (Leicester U. P., 1966), s. 86, 225, 297; "Noncomformity in the Country Parishes", *A. H. R.*, XVIII, Ek, s. 178-199; Edwards, *Gangraena*, III. kısım, s. 98; Pettit, *Royal Forests of Northamptonshire*, s. 173.

37 E. Kerridge, "The Revolts in Wiltshire Against Charles I", *Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine*, LVII (1958), s. 66-71; *V. C. H. Wiltshire*, IV, s. 406-407, 412-414, 417, 427, 431-432.

38 K. V. Thomas, *anılan eser*, s. 162, 165; A. L. Morton, *The World of the Ranters* (1970), s. 130; J. D. Hughes, "The Drainage Disputes in the Isle of Axholme", *The Lincolnshire Historian*, II, s. 13-34; 2. ve 7. Bölümler'le karşılaştırınız ve ve Erbery için 9. Bölüm'e bakınız.

39 E. J. T. Rutt, *The Parliamentary Diary of Thomas Burton* (1828), I, s. 170.

mış durumuna, yeni bir adam yaratma, yeni bir düzen yaratma yoluyla verdiği cevaptı. Profesör, benzer koşullar altındaki Jakobenlerle Bolşevikleri karşılaştırmaktadır.[40] Bu, –Cervantes tarafından toplumun eleştirmenleri olarak nitelenen, Fransız oymacı Jacques Callot (1592-1635) ve "renk-renk çingene" şairlerden Wordsworth'a– toplumun kısıtlamalarına daha özgür bir alternatif sunan çingenelere yönelik çağdaş rağbete benzemektedir. Karşılaştırma aydınlatıcı ve yararlıdır; ancak Profesör Walzer, öyle sanıyorum ki, efendisizlik olgusunu biraz tek yanlı bir şekilde ele almaktadır. Kimilerinde endişe ve gerginlik yaratan şey, her ne kadar normal toplumsal merdiveni tırmanma fırsatı vermese de, başkaları için bir fırsattı. Efendisiz bir adam hiç kimsenin hizmetçisi değildi: Bu durum, bağımsızlığa güvenlikten daha fazla değer verenler için özgürlük demekti. Richard Brome'un *A Joviall Crew*'u (*Neşeli Kalabalık*), 17. yüzyıl İngiltere'sinde romantik olmaktan öte bir anlam taşımayan dilencilerin hayatını kesinlikle idealize etmektedir. Bununla birlikte, romantizasyonun aldığı biçim ilginçtir. Dilenciler

> Memleketin yegâne özgür insanlarıydı;
> Hiçbir yasaya uymayan; vergiden-muaf olmanın ötesinde özgür,
> Hiçbir valiye boyun eğmeyen, hiçbir din kullanmayan
> Ama kendilerine özgü gelenekten aldıkları
> Ya da kendilerinin oluşturduklarıyla, yine de asi değildiler.[41]

Kırsal İngiltere'nin, göze takılan geniş, sakin açık tarlaların o zamanki yüzeydeki istikrarının altında, özellikle Londra'da ve büyük şehirlerde bir araya gelen, ama ayrıca kilise bölgesinin kontrol mekanizmasından kurtulmuş yeni işgal edilmiş bölgelerde ya da işgücüne talebin sözkonusu olduğu eskiden işgal edilmiş bölgelerde, orman işgalcilerinin, gezginci za-

40 M. Walzer, *The Revolution of the Saints* (Harvard U. P., 1965) özellikle sayfalar 308-316.

41 R. Brome, *The Dramatic Works* (1873) III, s. 376. 1641 yılında oynanmış ve ilk kez 1652'de yayınlanmıştır. Brome hakkında Donaldson'un *The World Upside-Down*'unda (Oxford U. P., 1970) 4. Bölüm'de kimi makul yorumlar vardır. Bu ilginç kitabı kendiminkini yazmadan önce okumamış olduğum için üzgünüm.

naatkârların ve inşaat işçilerinin, iş arayan işsiz erkek ve kadınların, göçebe oyuncuların, halk ozanlarının, hokkabazların, seyyar satıcı ve düzmece doktorların, çingenelerin, serseri ve avarelerin kaynaşan hareketliliği vardı. Ordular ve gemilerin mürettebatı bu yeraltı dünyasından derleniyordu ki bunun en azından bir kısmı İrlanda'ya ve Yeni Dünya'ya yerleşen, eski aşırı kalabalık İngiltere'de asla umut edemeyecekleri kaydı hayat şartıyla tasarruf hakkına (ve onunla birlikte statüye) sahip olmak umuduyla çok tehlikeli riskleri göz almaya hazır adamlardı. İngiltere'de mobilite (hareketlilik), en azından açık ve düz arazilerdeki tarım bölgelerinde var kabul edilen bir şeydi. (Sırası gelmişken, bu durum, ormanlık bölgedekilerden çok daha istikrarlı olan tarım köylerinden günümüze ulaşmış olan kayıtlardaki toplam nüfus sayılarına kuşkuyla bakmanın bir başka nedenidir. Mr. Peter Clark'ın ileri sürdüğüne göre, tam da bu olgu nedeniyle yeniden kurulan bir aile tipik olmayan bir ailedir.)[42]

J.P.'lerin (*Justices of the Peace*) ruhsatı olmayan birahaneleri kapatma konusunda sonsuza kadar başarısız olan serüvenleri kısmen, gayrimemnun unsurları, ayrılıkçıları, gezici vaizleri içermesi muhtemel bu hareketli kitleleri kontrol etme amacına yönelikti. Uygun bir manevi ortam bulduklarında gezici zanaatkârlar, 1640'tan önce gizlice, kırkların özgürlük ortamında açıkça ve kolaylıkla gezici papazlara dönüşebiliyorlardı. Walter Cradock 1648'e gelindiğinde Galler'de bu tür sekiz yüz vaiz olduğunu söylüyordu.[43] Gezici vaizler kendilerini gezici Mesihlere terfi ettirebiliyorlardı. Başka her şey bir yana, ekonomik avantajlar söz konusuydu: William Franklin ve Mary Gadbury uzun süre müritleri tarafından konuk edilmişti.[44] *J.P.*'lerin serserilere karşı uyguladıkları aynı yöntemleri Mesihlere, *Quaker* misyonerlere ve *Baptist* hezarfenlere karşı uygulamaları do-

42 Ed. P. Clark ve P. Slack, *Crisis and Order in English Towns, 1500-1700* (1971), s. 154; aynı derecede kuşkulu görünen A. Macfarlane, *The Family Life of Ralph Josselin* (Cambridge U. P., 1970), s. 89, 114, 205-206 ile karşılaştırınız.

43 W. Cradock, *Glad Tidings* (1648), s. 50.

44 N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium* (1857), s. 330-333; aşağıda 15. Bölüm.

ğal olarak güceniklik yaratsa da mantıksız değildi. 1656 tarihli Serseriler Yasası "bütün gezgin kişiler"e yönelikti; *Quaker*'lar bu yasanın "İsa'yı" ve de Havarileri "ele geçireceğinden" şikâyet ediyorlardı.[45]

Nüfus bilimciler de bu dönemden günümüze kalmış olan manevi otobiyografilere ve güncelere daha fazla ilgi gösterebilirler. Bunlar toplumun başıboşluğunu, insanların köklerinden kopup, tek başlarına ya da arkadaşlarıyla birlikte kırsalda dolaşıp kolayca yaşamayı başarmalarını teyit etmektedir. Zaman zaman para kazanılması da gerekiyordu ve bu istikrarlı bir üsse geri dönmeyi ya da sıradan işgücüne talep olan bir yerde geçici olarak yerleşmeyi gerektirebiliyordu. Bayan Clarkson kimi zaman gezilerinde *Ranter* kocasına eşlik ediyor kimi zaman evde bir denizcinin karısı gibi onu bekliyordu: Lawrence uzaktaki limanlarda bedenini başka kadınlara verirken bile karısına para göndermeyi asla ihmal etmiyordu. William Franklin, Mary Gadbury'yi kendi yokluğunda Mesihliğini sürdürmesi için Hampshire'de bırakarak zaman zaman para kazanmak için Londra'ya dönerdi.[46]

II. ORMANLAR VE ORTAK ALANLAR

1607 yılında, "dilencilerin fidanlığı, bataklık ve ormanlar şeklinde görülen ortak alanlardı" denilmişti.[47] Rockinham Ormanı hakkında bir Elizabeth dönemi muayene memuru, "sığır sürüleriyle birlikte böyle avarelik içinde bırakıldıkları sürece kendilerini hiçbir işe koşmayacaklardır" demiştir. "Kulübelerde yaşayan köylülerin aylaklarını ve dilencilerini barındıran ... ortak meralar ... rüşvetçilere ve ağaç çalanlara ve çit kıranlara ceza vermede gösterilen kibarlık, böyle yaramaz ve

45 Ed. N. Penney, *Extracts from the State Papers relating to Friends* (1913), s. 43; E. Burrough, *The Memorable Works of a Son of Thunder and Consolation* (1672), s. 500 ile karşılaştırınız; Burton, *Parliamentary Diary*, II, s. 112-114.

46 Clakson, *The Lost Sheep Found* (1660), Cohn, *aynı eser* içinde, s. 346; *aynı yerde*, s. 332. Clarkson için aşağıda 9. ve 15. Bölümler'e bakınız.

47 Ed. J. Thirsk ve J. P. Cooper, *Seventeenth-Century Economic Documents* (Oxford U. P., 1972), s. 107.

avare insanların buraları yurt edinmesinin tek nedenidir."[48] Northamptonshire'deki yoksullar "kendilerini hırsızlığa adamış olarak, ormanlarda ve boş alanlarda tufeyli yaşamaktadırlar ve bunların arasında derbeder ve serserilerin yumurtaları üremektedir". Ormanların kesilmesi ve çitleme, "dilencilerin çokluğunu" yok etmek için gereklidir.[49] Dean Ormanı'nda, "kendi memleketlerini ve başka yerleri terk edip buraları kendi habisliklerini gizleyen bir örtü olarak kullanan çok müstehcen bir hayat ve muhabbetin insanları yaşamaktadır."[50] 1610 yılında I. James, Avam Kamarası'nın, "hırsızların, serserilerin ve dilencilerin fidanlığı ve deposu" diye nitelediği metruk ve ortak alanlardaki, özellikle de ormanlardaki, çok sayıdaki kulübeye karşı olduğu kadar, ortak alanları yiyip bitiren gezgin İskoçlara karşı da harekete geçmesi gerektiğini önermişti.[51] Huntingdonshire'de "sözde dağlık yerler", "tam anlamıyla kırlık" yerler değillerdi çünkü "bunların çok azında ... dilencilik vardı."[52]

Böylelikle ormanların kesilmesi ve çitleme ulusal bir görev, aylak yoksullara üstü kapalı bir hoşluk olduğu kadar, zengin çitleyiciye de acil bir yarar olarak değerlendiriliyordu. I. James, Sedgmoor'un drenajının "dinsel bir iş" olduğunu düşünüyordu.[53] 1649 Eylül'ünde Samuel Hartlib, "İngiltere'nin yüzlerce *acre* metruk ve verimsiz araziye ve binlerce boşta gezen insana sahip olduğunu"; ve bunların her ikisi de iyileştirilebilirse Tanrı'nın inayeti ile İngiltere'nin şimdi olduğundan çok daha zengin bir ulus olacağını" söylüyordu.[54] 1663 yılında çitleme yo-

48 Thirsk, *Agrarian History*, s. xxxxv, 11.

49 Pettit, *anılan eser*, s. 113.

50 C. E. Hart, *The Free Miners of the Forest of Dean* (Gloucester, 1953), s. 174-175.

51 E. R. Foster, *Proceedings in Parliament, 1610* (Yale U. P., 1966) II, s. 280-281; karşılaştırınız *Commons Debates, 1621*, Ed. W. Notestein, F. H. Relf ve H. Simpson (Yale U. P., 1935) II, s. 332, V, s. 113; W. Notestein, *The House of Commons, 1604-1610* (Yale U. P., 1971), s. 243.

52 Thomas Tenison'dan Henry Oldenburg'a, 7 Kasım 1671, *The Correspondenceof Henry Oldenburg* (Ed. A. R. Ve M. B. Hall, Wisconsin U. P.) VIII (1971), s. 345.

53 Aktaran T. G. Barnes, *Somerset, 1625-1640* (1961), s. 151.

54 S. Hartlib, *Londons Charitie Stilling the Poore Orphans Cry*, aktaran Sabine, s. 14.

luyla daha önce ulusun deposunu doldurmayan, ama onu boşuna harcayan üretici nüfusun artırıldığı iddia ediliyordu.[55] Ama bir kulübe sakini, işini değiştirmeden önce işvereninden bir tavsiye mektubu almak zorunda olan ev hizmetçisine göre, kimi açılardan daha fazla özgürlüğe sahipti.[56] Ortak haklarını kaybetmiş bir ücretli, bunu kaybetmeyene göre işverenine daha bağımlıydı. Çitlemenin lehinde konuşan Adam Moore, "şiddetin hiçbir yarar sağlamadığı yerde, çitlemenin yoksullara çalışmak için bir şevk vereceğini" söylüyordu.[57]

Bütün bu nedenlerle, tuzu kuru olanlar kulübe sakinlerini sevmiyordu. Yasal olmayan kulübelerde, "türedi işgalciler cinsi" hiç kuşkusuz iç savaşın karışıklıkları, insanların yerlerinden olmaları ve otoritenin ortadan kalkmasıyla arttı ve çoğu kez "dürüst, zararsız, mütevazı, çileli çiftçilere" göre daha zengin ve hiç kuşkusuz daha az yumuşak başlı oldular. "Yoksullar pire ve bit gibi artıyor ve eğer biz çitleme yapmazsak, bu haşerat bizi yiyip bitirecek".[58] Muayene memurları kulübe sakinlerine karşı düşmanca tutumlarıyla şöhretliydi; bu, mesleğin sevilmemesinin nedenlerinden birisiydi.[59] Mr. Osborne, *J.P.*'lerin kulübe sakinlerine karşı seferberliğinden, özellikle de Hertfordshire, Middlesex, Warwickshire ve Hampshire'de 1646-1660 yılları arasında kulübelerin yıkılmasından söz etmektedir.[60] 1660'tan sonra bu durum çok daha yaygın olmuş olabilir.[61] 1650'lerdeki ayrılık yaratan şeylerden birisi de, çitle-

55 S. Fortrey, *Englands Interest and Improvement* (1663), s. 19-20; karşılaştırınız Adam Moore, *Bread for the Poor* (1653), s. 6.

56 E. M. Trotter, *Seventeenth Century Life in the Country Parish* (1919), s. 135-9.

57 A. Moore, *Bread for the Poor*, s. 39; s. 6 ile karşılaştırınız.

58 Pseudomismus, *Considerations concerning Common Fields and Enclosure* (1665); John Moore, *The Crying Sin of England of not caring for the Poor* (1653), s. 11. Moore, çitlemenin savunucusu olduğu söylenen birinin ifadesini aktarıyor, ama "Pseudomismus" kendisinin yanlış anlaşıldığından şikâyet etmedi (*anılan eser*, s. 25); ayrıca Blith, *The English Improver Improved* (1652), Önsöz ve Ekler.

59 J. Norden, *TheSurveyors Dialoge* (1618), s. 8-11, 113-114; *P. and R.*, s. 190; Ed. R. D. Radcliffe, *The Chorley Survey* (Lancashire and Cheshire Record Society, cilt 33, 1896), s. 55 ve devamıyla karşılaştırınız.

60 B. Osborne, *Justices of the Peace, 1361-1848* (Shaftesbury, 1960) s. 120-124.

61 17. Bölüm'e bakınız.

menin satışı izleyeceğini bilen yoksulların protestolarına rağmen, Ordu'nun maaşların ödenebilmesi için ormanların satılmasını istemesiydi.[62]

Böylelikle ormanlar, ortak alanlar ve metruk arazileri ele alan birbirine tamamen zıt politikalar söz konusuydu. Nüfus arttıkça, yeni kulübeler inşa edildikçe, kerestelik ağaçlar yok ediliyor, çoğu kez zengin adamlarca, "yeni (daha hırslı) *gentry*"nin ortaklık hakkından yararlanabilmek için yeni kulübeleri satın almasıyla ortak alanlar hayvanlarla aşırı derecede doluyordu.[63] Bu tür adamlar, "kışın onları idare edecek ya da ortak alanlar çoraklaşınca ve de yoksullar kışlık nafakalarından yoksun kalınca hiçbir yarar sağlayamıyorlar."[64] Ne ki buna rağmen toprak gübrelenmiyordu. Sınırlamalara rağmen, çok yoksul olanlar yakıt olarak kullanmak üzere ortak alanlardan hayvan gübrelerini topluyorlardı.[65] Kalpsiz bir adam olmayan Samuel Hartlib, "daha az ortak olan yerlerde, daha az yoksul var" diye yazıyordu.[66]

1530'lar gibi erken bir tarihte Starkey, yoksulların metruk alanlardan kazanılan yeni kiralık arazilere yerleştirilmesini önermişti.[67] Öte yandan ormanların kesilmesi ve çitleme ya da bataklıkların kurutulması konusundaki kraliyet politikası, 1640'tan önce uygulandığı biçimiyle, yaşam tarzını sekteye uğratıyor, ortak alanları kullananların haklarına kaba bir şekilde saygısızlığı getiriyordu; bu insanlar ve çocukları çok eskiden beri kabul edilmiş oyun alanlarından yoksun bırakılıyor, gelenekçilerin şikâyetine bakılırsa bu, uzun yayla vurma maharetinin kaybına yol açıyordu.[68] Bu politikanın bir sonucu, insanları

62 P. *and* R., s. 179, 190-193; Sabine, s. 363-364, 638; D. A. Johnson ve D. G. Vaizey, *Staffordshire and the Great Rebellion* (Stoke-on-Trent, 1964), s. 26-27, 66-67.

63 A. Moore, *anılan eser*, s. 32; Sabine, s. 506.

64 J. Smith, *England's Improvement Revived* (1670), s. 18.

65 A. Moore, *anılan eser*, s. 27.

66 S. Hartlib, *Legacy of Husbandry* (1655), s. 43.

67 Ed. K. M. Burton, *A Dialogue Between Reginald Pole and Thomas Lupset* (1948), s. 140-141.

68 D. Brailsford, *Sport and Society* (1969), s. 9; Boynton, *The Elizabethan Militia*, s. 68.

yalnızca ücretli emeğe bağımlı olmaya zorlamaktı ki pek çokları bunun kölelikten çok daha az iyi olduğunu düşünüyorlardı. ("Çocuklarımızı aptalca [ter döktüren] işlere yönlendirmekten daha iyi bir tavsiyede bulunacağımızı mı düşünüyorsunuz?") İstihdam artırılacaktı ama sınıflar arasındaki fark genişleyecekti.[69] Ayrıca, işgalcilerin ve kulübe sakinlerinin sayısı arttıkça, 1630'larda avlanma yasalarının, daha sert cezalarla daha sıkı bir şekilde uygulandığına ilişkin kanıtlar vardır.[70]

Gayet doğal olarak, 1640'lardan önce orman kesme ve çitleme planlarına karşı halkın büyük husumeti vardı; ve de bu planlar 1640'larda bozulduğunda sıradan kişiler her yerde haklarını geri aldılar. 1631'de Dean Ormanı, orta-batı *county*'lerde uygulanan kraliyet politikasına karşı ayaklananlar için bir sığınma yeriydi. 1640 Temmuz'unda canı sıkılan kur'a askerleri Staffordshire'deki Needwood Ormanı'nda çitleri parçalamakla vakit geçirdiler.[71] İç Savaş sırasında ormanlara ilişkin yasalar çöktü ve pek çok av hayvanı ve kerestelik ağaç hırsızlığı oldu.[72] Metruk arazileri ve ormanları ıslah etme konusundaki ekonomik zorunluluk, hem yiyecek arzını artıracağı hem de işgücünü serbest bırakacağı için, hâlâ kırkların ve ellilerin tarımla ilgili yazarlarına aşikâr görünüyordu. 1654 yılında Devlet Konseyi'ne ormanların çitlenmesinin "ana amacının bütün ortak alanların zarar verdiği çift sürme ve çiftçiliğe avantaj sağlama" olduğu söyleniyordu.[73] Bununla birlikte risaleciler şimdi sıradan insanların çıkarları doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğinin farkına varmışlardı, zi-

---

69 A. Moore, *anılan eser*, s. 7; J. Thirsk, "Seventeenth Century Agriculture and Social Change", *A. H. R.*, XVIII, Ek., s. 169.

70 Penry Williams, "The Activity of the Council in the Marches under the Early Stuarts", *Welsh History Review*, 1, s. 141; W. Sheppard, *Englands Balme* (1656), s. 201-202; Sabine, s. 612.

71 D. H. Pennington, "Staffordshire in Civil War Politics", *North Staffordshire Journal of Field Studies*, V, s. 15; Sir W. Davenant'ın, *Shorter Poems* (Ed. A. M. Gibbs, Oxford U. P., 1972) içindeki (s. 125) şiiri "The Countess of Anglesey lead Captive by the Rebels at the Disforresting of Pewsam" ile karşılaştırınız. Bu olay 1623-1624'teydi.

72 Pettit, *Royal Forests*, s. 47-49, 115, 119, 125.

73 *C. S. P. D.*, 1654, s. 71-72.

ra "daha iyi kesim" çitlemeden yana olsa da "daha büyük kesim" karşıydı.[74]

Sıradan insanların haklarını etkileyen yasal sorunlar vardı. Avukatlar, Merton ve Westminster II Yasalarının metruk arazinin toprağı üzerinde Lordlara hak tanıdığım ileri sürüyorlardı.[75] Ancak 1550 yasası ortak alanlarda ve metruk arazilerde inşa edilen küçük kulübeleri koruyordu. 1605 yılındaki bir hukuki karar metruk arazilerde böyle ortak hakların bulunduğunu reddetti. Örneğin *Digger*'lar, sıradan insanları ortak alanlardaki haklarından yoksun bırakan hiçbir yasanın bulunmadığını "ama yalnızca krallık yetkisinin gücüyle doğmuş eski bir geleneğin" bulunduğunu iddia ettiler.[76] Avamdan Chamberlen, "yoksulların buralarda zaten çıkarı var" diyordu.[77] Ancak bu "çıkar" soyut hukukta geçerli olsun ya olmasın, 1640'tan önce hayata geçirilemiyordu. "Her ne kadar yasa ortak alanların böyle çitlenmesini yasaklıyorsa da" diyordu Thomas Adams, ne ki "bunlar bir kez çevrildi mi, yasa ne olacağını söylüyor, sökülüp atılacağım düşünemiyorum."[78] Ancak 1640'tan sonra avam, haklarını doğrudan eylemle yeniden talep edebilecek durumdaydı. Lincolnshire'de avamın haklarının gaspına karşı çıkan adamların, iddialarının temeli olarak ülkenin temel yasasına vurgu yaptıklarını Miss Hipkin gösteriyor – bu vurgu onları *Leveller*'lar ile ilişkilendiriyordu.[79] Metruk arazilerin çitlenmesinin anlaşma yoluyla gerçekleştiği durumlarda bile, özellik-

74 A. Moore, *anılan eser*, özellikle ortak alanların ve metruk arazilerin Lordlarına ithaf; Pseudomismus, *anılan eser*, s. 37-38; Lee, *anılan eser*, s. 27-29. J. Thirsk, "Seventeenth Century Agriculture and Social Change", s. 167-169'la karşılaştırınız.

75 Sir F. Pollock ve F. W. Maitland, *History of English Law* (Cambridge U. P., 1911), I, s. 627.

76 Winstanley, *A Watchword to the City of London and the Army* (1649), Sabine içinde, s. 322; R. Coster, *A Mite Cast into the Common Treasury* (1649), aynı yerde, s. 656.

77 Chamberlen, *The Poor Mane's Advocate*, s. 5-6.

78 T. Adams, *Works*, s. 54.

79 G. M. Hipkin, "Social and Economic Conditions in Holland Division of Lincolnshire", *Reports and Papers of the Architectural Societies of Lincolnshire, Yorkshire, Northamptonshire and Leicestershire*, XL (1930-1931), s. 236.

le devrim yıllarının çalkantılı koşullarında, geleneğin daha az koruduğu, eskiden olduğundan daha fazla rekabetçi, baskılara açık yeni ilişkiler ortaya çıkıyordu.[80] Winstanley'e göre, kayıtlara dayanan arazi mülkiyetine sahip bütün alanlar, "[Norman] Fethinden beri ortak metruk arazilerden alınmış ya da çitlenmiş parsellerden" oluşuyordu.[81]

Bu radikal tarımsal program *Leveller*'lar ve *Digger*'larla yenilgiye uğratıldı. 1649'dan sonra *Rump Parlamento* –Poole'un radikal Milletvekili John Pyne, "yoksulların ortak alanlardaki haklarının çekilip alınmasını" şiddetle eleştirdiğinde olduğu gibi– devamlı protestolara rağmen tarım reformunu teşvik etmek için hiçbir şey yapmadı. Aksine, bataklıkların drenajı ve geyiklerin kaçak avcılara karşı korunması için yasalar çıkardı.[82] *Barebones Parlamentosu* İngiltere'nin her yerinde ormanların, bataklıkların, metruk arazilerin millileştirilmesi ve ilk önce yoksullara önerilmesi planını hiç dikkate almamış görünüyordu.[83] *J.P.*'ler metruk arazilerden yakıt elde edilmesi hakkını sınırladılar.[84] 1656'da Parlamento'ya sunulan, genellikle çitlemeleri önleme yolunda son yasal girişim olarak anılan yasa tasarısı, aslında ortak alanları ve ortak kullanılabilecek araziyi, metruk araziyi iyileştirirken nüfusun azalmasını önlemek üzere düzenlemeyi öneriyordu.[85] İşaya, Tanrı dünyayı altüst ettiğinde bunu izleyecek sonsuz istikrarsızlığı tanımladığında, 1611 yılındaki çevirmenlerin benimsedikleri imaj, "dünyanın ... bir kulübe gibi yok edileceği" idi.[86]

---

80 R. H. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (1912), s. 141.

81 Sabine, s. 387.

82 Underdown, *anılan eser*, s. 284. Pyne, Quakerları ve diğer radikalleri savundu (*aynı yerde*, s. 36, 317). Poole, Ranterlerin merkezlerinden biriydi. Ama Pyne'ın radikalizminin bir sınırı vardı; Levellerlara ve ormanı çitleyen bir kralcının çitlerini yıkanlara karşıydı (*aynı yerde*, s. 329).

83 Thirsk ve Cooper, *Seventeenth Century Economic Documents*, s. 135-140.

84 Ed. E. H. Bates Harbin, *Somerset Quarters Sessions Records, 1646-1660* (Somerset Records Derneği, 1912), s. 286.

85 A. H. Johnson, *The Disappearance of the Small Landowner* (Oxford U. P. 1907), s. 47.

86 İlk bölümün başına bakınız. İncil'in Cenevre versiyonu çok muhtemelen "bir çadır gibi yok edileceğini" içeriyordu.

4

AJİTATÖRLER VE SUBAYLAR

Onun [Albion'un] plep topluluğunun garip, vahşi inancının
Yalnızca yalanları ululayacağı
Gün gelebilir...
Meleklerin ve havarilerin öğrettiğinin dışında
Askerlerin vaazlarına yakında inanacaklar.
– JOSEPH BEAUMONT, *Psyche* (1648), *Complete Poems*, Ed. A. B. Grosart (Hildensheim, 1968) II içinde, s. 67.

I. YENİ MODEL ORDU

Bir önceki bölümde ele almadığım efendisiz adamlar topluluğu –en güçlü, siyasal olarak en heyecanlı, ama aynı zamanda en kısa ömürlü olan– Yeni Model Ordu'ydu. Dr. Thirsk ve Profesör Everitt, kırlık ve ormanlık alanların iç savaşta Parlamento ordularının askerlerinin büyük çoğunluğunu temin etmiş olup olmayacağı konusunda spekülasyonda bulunmuşlardır.[1] "Aşağı kalitede bir kişi" tarafından yönetilen bir grup "Fundalık Adamları" Staffordshire'deki ilk çarpışmaların en şiddetli kısmına maruz kalmışlardı.[2] 1642'de Lancashire'de "savaşma-

1 Thirsk, *Agrarian History*, s. 435, 562-563, 573.

2 Ed. D. H. Pennington ve I. A. Roots, *The Comittee at Stafford, 1643-1645* (Manchester U. P., 1957), s. lxii.

ya karar vermiş olanlar, Pendle ve Rossendale ormanlarının o güçlü kuvvetli köylüleriydi".[3] 1645'te, Holland'ın bataklık arazisinde oturanlar, "Dean'in o gün görmüş ve şöhretli ormancıları gibi Majeste'nin kuvvetlerine karşı çıkmaya her zaman hazırdılar" deniyordu; bunlar 1651'de II. Charles'a karşı bir araya geldiler.[4] Ely Adası Cromwell'in büyük çapta asker sağladığı üs olabilir.

Daha önce Yeni Model Ordu gibi bir şey asla olmamıştı. Ordular normal olarak zindanlardan ve en alt düzeydeki adamlardan derleniyordu. Yeni Model Ordu'nun tümü gönüllülerden oluşmuyordu ama subaylar ve süvarilerin çoğu gönüllüydü. Ordunun toplumsal bileşimi konusunda şimdiye kadar çok az çalışma yapılmıştır ama, muhtemelen, pek çok kişinin iddia etmiş olduğu gibi İngiltere halkını Avam Kamarası'ndan daha iyi temsil ediyordu.[5] Örgütlenme ve tartışma özgürlüğü sayesinde Ordu, siyasal düşüncelerin serası haline geldi.[6] Savaş kazanıldıktan sonraki zorunlu boş zamanda eratın düşüncesi hızla gelişti. 1646'da Ordu'daki bazı kişiler herhangi bir kişinin sahip olabileceği emlak miktarına bir üst sınır konulması için çağrıda bulunuyordu.[7] Bu sözler, kendisi de Ordu'da bir yüzbaşı olan George Wither'in, kralcı *gentry*'nin mülklerine el konularak niçin köylü yapılamayacağını sormasından iki yıl sonraydı: "Dürüst insanların doğdukları mertebe bunlar için çok fazla; bunların bazıları özgür insanları esaret altına koyarak lord ya da şövalye yapılıyor."[8]

Parlamento orduları bu hareketli dönemimizin toplumsal mobilitesinin en mükemmel örneği idi. Ülke içerisinde ileri geri dolaşıyorlar ve nüfusu daha önce bilinmediği kadar karıştırıyorlardı. Yeni Model'deki vaizler askerlere olduğu kadar sivil

3 E. Broxap, *The Great Civil War in Lancashire, 1642-1651* (1910), s. 60.

4 *Mercurius Aulicus*, 13-20 Nisan 1645, s. 1546; A. Clark, *Raglan Castle and the Cvil War in Monmouthshire* (Chepstow, 1953), s. 26, 71.

5 William Sedgwick, *A Second View of te Army Remostrance* (1649), s. 5-7; [Anonim], *The Armies Vindication of this Last Change* (1659), s. 2-6.

6 *Reliquiae Baxterianae* I, s. 53.

7 7. Bölüm'e bakınız.

8 G. Wither, *The Speech Without Doore* (1664), s. 5.

cemaatlere de vaaz ediyorlardı. Zaman ilerledikçe, artan sayıda sıradan asker vaaz verme işlevini üstlendiler. Bütün bu vaizlerin gezgin usta vaizlerle pek çok ortak noktaları vardı. Dönemin Ordu vaizleri arasında, öykümüzde yer alan Hufh Peter, John Saltmarsh, William Erbery, John Webster,[9] Henry Pinnell, Thomas Collier ve William Dell gibi figürler vardı. *Mr. Peters Last Report of the English Warres* (1646-*İngiliz Savaşları Hakkında Mr. Peters'in Son Raporu*) bir dizi reformcu öneriyi içeriyor ve Ordu'nun "köylülere özgürlüğü anlamalarını öğretmek için" kullanılmasını tavsiye ediyordu.[10] Saltmarsh, "İsa'nın krallığında halkı ilgilendiren şeyin yalnızca ... boyun eğme değil, görüşme, tartışma, danışma, kehanette bulunma, oy verme" olduğunu savunuyordu.[11] William Erbery, 1646'da Oxford'daki bir tartışmada, "vaaz verme konusunda papaz diye adlandırılanların, halkın önünde yetenekli Hıristiyanlardan daha büyük otoritesi olmadığını" ileri sürerken Ordu'daki diğer safların desteğine güveniyordu.[12] Aralık 1647'de Oliver Cromwell'in yüzüne karşı Ajitatörleri savunuyordu.[13] Thomas Collier de ayrıca *Leveller*'larla arkadaştı; 1647'deki bir vaazda onların programının çoğunu, "Tanrı'mn büyük ilgisi" olarak ortaya atıyordu.[14] O da Erbery gibi, Yahudilere karşı hoşgörüden yanaydı.[15] Dell'in de 1646'da Oxford'da (esas itibariyle askerlerden oluşan) cemaatine "güç sizde, halkta; ona sahip çıkın, ondan ayrılmayın" dediği rapor ediliyordu. Dell de, Col-

---

9 Webster'in vaizliği tartışılmıştır ama o kendisini özellikle "Ordu'daki eski vaiz" ve Albay Shuttleworth'un alayındaki cerrah olarak tanımlamaktadır (W. S. Weeks, *Clitheroe in the Seventeenth Century*, Clitheroe [tarih yok, 1928?], s. 176).

10 *Anılan eser*, s. 6.

11 Woodhouse, s. 184; bu bölümün sonlarına bakınız.

12 [F. Cheynell] *An Account Given to the Parliament by the Ministers sent by them to Oxford* (1646-[7], s. 13-18; karşılaştırınız Edwards, *Gangraena*, III, s. 250. Erbery için 9. Bölüm'e bakınız.

13 H. Pinnell, *A Word of Prophecy concerning the Parliament, Generall and the Army* (1648), s. 2-17.

14 Woodhouse, s. 390 396.

15 T. Collier, *An Answer to a Book written by one Richard Sanders* (1652), s. 41; 9. Bölüm'e bakınız.

lier ve Erbery gibi, devlet kilisesinin papazlarının Hıristiyanlık karşıtı olduğunu düşünüyordu.[16]

Presbyterian ve *Independent* vaizler, Ordu'da ve Londra'da halkın egemenliği teorileri ortaya çıkmışsa yalnızca kendilerini suçlamalıdırlar. William Bridge, bir prensin tebasını korumayıp da onları şiddetle karşı karşıya bırakırsa onun güvenini kaybedeceğini, bunun halk açısından bir hakkı gasp etme değil zaten her zaman onların olan bir iktidarı kullanma olduğunu anlatıyordu.[17] Bu tür fikirler silahlı ayaklanmayı desteklemeleri için halkı iknada gerekli görülüyordu ve bunları vaaz edenlerin hepsi aşağı sınıfların bunları çok ciddiye almasını beklemiyordu. Sırasıyla Manchester Earl'üne, Eastern Association'm Generaline ve Yeni Model Ordu'nun başkomutanı Sir Thomas Fairfax'a vaizlik görevi yapmış olan Edward Bowles "Ben demokrasi canavarından çok uzağım; benim halktan beklediğim, kendilerine ait alanda hızlı ve düzenli bir harekettir" diyordu.[18] Ama eyvah; halk kendi alanlarından bir kapının açıldığını gördü ve oraya hücum etti. Winstanley, sıradan insanların "ulusun bir parçası" olduğunu ve *gentry* ve ruhbanla aynı haklara sahip olmaları gerektiğini iddia ediyordu.[19] Baxter sık sık insanların şöyle konuştuğunu duyuyordu: "Şövalyeler ve beyefendiler, korkuya dayanan ve bizi ezmekten başka şey yapmayan yasalar yaptığı ve insanların ıstıraplarını bilmediği sürece, bu dünya iyi bir dünya olmayacaktır. Bizim ihtiyaçlarımızı bilen bizim gibi yurttaşlardan Parlamentolar olmadıkça bizim için asla iyi olmayacaktır."[20] 1641-1643 yıllarında Parlamento ve vaizler halka çağrında bulunduklarında söylemek istedikleri şey bu değildi. "Halktan söz ettiğimizde" diye akıllıca yazıyordu Mar-

16 [Anonim], *A Vindication of Certaine Citizens* (1646), s. 6-9. Vaazın Dell tarafından basılmış olan uyarlaması aktarılan cümleyi içermemektedir ama ruhun gücünün tüm azizlerde olduğunu ima etmektedir; benim *Antichrist in the Seventeenth-Century England*, s. 97-98, 124'le karşılaştırınız.

17 W. Bridge, *The Wounded Conscience Cured* (1642), s. 4-5, 41-44, 53.

18 E. Bowles, *Plaine English* (1643), s. 25-26. Bu kaynağı Profesör C. M. Williams'ın lütufkârlığına borçluyum.

19 Sabine, s. 305, 371.

20 Baxter, *The Holy Commonwealth* (1659), s. 231.

chamont Nedham 1652'de, "karmakarışık, rastgele halk kitlesinden söz etmiyorduk."[21]

Parlamento ve *Presbyterian* papazlar Ordu'daki işlerin durumundan doğal olarak endişeli ve tam da yatıştırılmaları gereken bir zamanda aşağı sınıfları ateşler görünen vaizlere çok öfkeliydiler. Ama daha kötüsü, 1647 baharında Parlamento, Ordu'nun bir kısmını terhis edip geri kalanları (ücret borçlarını da tam ödemeden) İrlanda'yı fethetmeye gönderdiğinde geldi. Parlamento, savaş sırasında girişilmiş eylemlerin yasal sonuçlarından askerleri koruyacak bir teminat yasası bile çıkarmamıştı. Nisan 1647 tarihli bir risale, "Asker yoldaşlarımız sırf savaşa ilişkin eylemleri nedeniyle her mahkemede çile çekmektedirler" diye açıklıyor ve on beş olay aktarıyordu. İnsanlar Kral'a karşı söz söylemekten bile suçlu bulunuyorlardı.[22]

Bu provokasyonlarla karşı karşıya kalan erat, 1647 Mart'ının sonunda işi kendi ellerine aldı ve subaylarına, "bu işte bizimle birlikte olmaları ya da en azından planımız konusunda bize sessizce izin vermeleri" için çağrıda bulundu.[23] Askerler, süvarilerden başlayarak her alay için ikişer Ajitatör seçtiler. Mayıs'ın ortalarına gelindiğinde, toplantının masrafları için "her piyade askeri adam başı dört *peni* verdi", böylelikle o zamana gelindiğinde onlar da örgütlenmişti. Askerler sol kollarında, ölünceye kadar dayanışmanın sembolü olarak kırmızı bir kurdele taşıyorlardı.[24] Lilburne daha sonra, "Subayların tümü ya da çoğu, erkek arılar ya da yılanlar gibi sessiz oturuyorlar-

---

21 *Mercurius Politicus*, 87, 29 Ocak-5 Şubat 1562, s. 1385; *The Case of the Commonwealth* (1649), s. 69, 71, 79. Bu kaynağı Mr. I. McCalman'ın lütufkârlığına borçluyum.

22 [Anonim], *Apologie of the Agitators of Eight Regiments of Horse* (28 Nisan 1647); J. Rushworth, *Historical Collections* (1680), VI, s. 479; Ed. C. H. Firth, *Clarke Papers* (Camden Derneği) I (1849), s. 7; Ed. H. Cary, *Memorials of the Great Civil War* (1842) I, s. 234; *C.J.*, V, s. 345; Francis White, *The Copy of Letter Sent to his Excellency Sir Thomas Fairfax* (1647), s. 8.

23 [Anonim], *An Apologie of the Soldiers to all their Commission Officers* (1647), aktaran Woodhouse, s. 21.

24 Rushworth, *anılan eser*, VI, s. 485; [Anonim], *The Red-Ribboned-News from the Army* (27 Mayıs 1647), s. 5.

dı" diye yazacaktı.[25] Ancak epeyce bir titreyişten sonra subayların çoğu davaları için "askerleri düzene sokmak ve elimizden geldiği kadar her türlü hoşnutsuz durumu ortadan kadırmak" için eratın izinden gittiler.[26] Ajitatörler, bir generalle randevu emri vermesi için Fairfax'a başvurdular; aksi takdirde "biz... bu tür işleri kendimiz yapmak zorunda kalacağız" [dediler]. Savaş Konseyi, Ajitatörlerin eğer General harekete geçmezse kendilerinin gerçekten harekete geçeceğine inandığını kayıtlara geçirdi.[27]

Bu, Cornet Joyce ve "Ordu'nun süvari komitesinden gönderilen bir parti atlının"[28] 3 Haziran'da, Newmarket'deki randevulardan bir gün önce Kral'ı ele geçirdikleri andı. Oliver Cromwell Charles'ın güven altına alınacağını çok önceden biliyordu ama operasyonun bütünü için inisiyatifin Ajitatörlerden geldiği anlaşılmaktadır. Bir hafta önce Fairfax süvarilerin toplantısını engellemek için boşuna uğraşıyordu. Kral'ın Holmby House'den Joyce ve adamları tarafından kaldırılması için herhangi bir yetki verilmemişti: Charles, kendisinin kaldırılması için Joyce'un yetki belgesini görmeyi talep ettiğinde o yalnızca arkasında sıralanmış süvarileri göstermişti. Bir gün önce, kendilerine sorulduğunda, "Hepsi yetkilidir" diye cevap vermişlerdi.[29] Beş yüz atlının başında hiçbir general beşinci dereceden bir komutan göndermezdi: Fairfax neler olduğunu duyduktan hemen sonra komutayı devralmak üzere bir albay gönderdi. Bu arada Joyce, "Ajitatörler bilsinler ki kendi adımıza hiçbir şey yapmadık, ama yaptığımız şey bütün Ordu adına yapıldı" diye rapor etmişti.[30]

25 Lilburne, *Jonahs Cry from the Whales Belly* (1647), s. 14.

26 *The Vindication of the Officers*, Rushworth, *anılan eser*, VI içinde, s. 469; *Clarke Papers*, I, s. xix'la karşılaştırınız: "Özgürlük ve adalet için ayağa kalkma kararı yalnızca askerler arasında başladı"; Woodhouse, s. 397, 437-438, 453; Wolfe, s. 360.

27 Ruthsworth, *anılan eser*, VI, s. 498; H. N. Brailsford, *The Levellers and the English Revolution* (1961), s. 96.

28 Whitelocke, *anılan eser*, s. 253.

29 Rushworth, *anılan eser*, VI, s. 514.

30 *Clarke Papers*, I, s. 120; *A True Impartial Narrative* (17 Haziran 1647), s. 3; Lilburne, *An Impeachment of High Treason against Oliver Cromwell* (1649), s. 54;

Joyce Kral'la birlikte Newmarket'a at sürerken orada Ajitatörlerin talep ettikleri buluşma gerçekleşiyordu. Ajitatörlerin duruma tamamen hâkim olduğu sırada, 5 Haziran 1647 Anlaşması, "her alaydan iki subay ve iki asker olmak üzere ... Ordu'yla aynı görüşte olan genel olarak subaylardan oluşan ..." bir Ordu Konseyi kurdu. Ordunun subay ve erleri, şikâyetlerinin karşılanacağının güvencesi tatmin edici bir şekilde verilmeden, "isteyerek dağılmamaya ve bölünmemeye söz verdiler".[31] Süvariler, "birçok subayı yuhalayarak alandan çıkardılar, kimilerini atlarından indirdiler, giysilerini yırttılar ve dövdüler... O zamanın subayları yalnızca karşılıklı rıza ile komuta ettiklerinden, erlerin onlara emanet ettiği güç dışında herhangi bir güçleri yoktu."[32]

Bu öyküyü büyük ölçüde Ajitatörlerin ya da *Leveller*'ların sözcükleriyle aktardım; bunun nedeni onların her zaman zorunlu olarak doğru olduklarından değil fakat bizim amacımız açısından önemli olanın insanların neler olduğuna, *Leveller/Ajitatör* mitosuna, nasıl inandıkları olduğu için. Brailsford, "Şu 1647 yılından önce, herhangi bir İngiliz ya da kıta ordusunda bu kendiliğinden demokrasi patlaması gibi hiçbir şey olmamıştı; 1917'de Rusya'da İşçi ve Asker Sovyetleri toplanana kadar böyle bir şey görülmeyeceği gibi" derken oldukça haklıydı.[33] Erat, rençber süvari alaylarının öncülüğü ile kendisini aşağıdan yukarıya doğru örgütledi. Askerî meselelerle olduğu kadar siyasi meselelerle de ilgili dilekçeler kaleme alındı. 1647 yazında Ajitatörlerin kendi matbaacıları, bir *Leveller* olan John Harris vardı ve etkilerinin en güçlü olduğu sırada bu resmen bir Ordu matbaası haline geldi. Ve de Ordu'daki radikaller sivil akranlarıyla bağlantılıydılar. Londra'daki[34] ve *county*'lerdeki seyyar satıcı ve gezici

---

Cary, *anılan eser*, I, s. 224; Gardiner, *Civil War*. III, s. 273; Whitelocke, *anılan eser*, s. 253.

31 Woodhouse, s. 403.

32 Wolfe, s. 243-246; karşılaştırınız Fairfax, *Short Memorials, An English Garner*, Ed. E. Arber (1895-1897), VIII içinde, s. 569, 572.

33 Brailsford, *anılan eser*, s. 181, 410-412. Brailsford'un X. Bölümü'nün tümü konuyla ilgilidir.

34 [Anonim], *Londons Lawless Liberty... Presented to the Adjutators of the Army* (Eylül 1647).

esnaftan Ordu'nun radikal siyasal bir önderlik yapmasına ilişkin dilekçeler gelmeye başlamıştı. Clement Walker, ondalık vergilere, çitlemeye, arazi mülkiyeti cezalarına karşı bu dilekçelerin, Ajitatörler tarafından "Ordu'nun ülkenin tüm soyluları, *gentry*'si ve ruhbanına karşı çıkmak ... ve monarşinin kendisini yıkmak için kışkırtıl[dığını]; zira herhangi bir prensin yalnızca dilencilerin, tenekecilerin ve ayakkabı tamircilerinin kralı olmasının olanaksızlığını" ifade ettiğini belirtmiştir.[35] Bu şekilde cesaretlendirilen Ordu Londra üzerine ilerlemeye başladı. Kararlı bir siyasal eylem yoluna girilmişti ve şimdi her ne kadar Fairfax ve Oliver Cromwel'in komutası altında birleşmiş olsa da bu eylem için inisiyatif, Londra *Leveller*'larıyla sıkı temas halindeki erattan gelmişti. Lilburne'un etkisi altında Londra'nın çırakları da "ajitatörler" tayin etmişlerdi.[36]

II. *LEVELLER*'LAR VE ORDU

Leveller'ların öyküsü sık sık anlatılmıştır; bunu tekrarlamayı önermiyorum. Benim vurgulamak istediğim şey bizim, dikkatimizi bu organize hareket ve onun liderleriyle sınırlı tutmamamız ama çok fazla gelişmemiş olsa da, çok daha kapsamlı bir şeyi düşünmemiz gerektiğidir. Bulduğumuz kadar bilgi kırıntısını toplamalıyız. Böylelikle, 1645 Ağustos'unda, kralcı bir gazete, Parlamento yandaşı *Mercurius Britanicus*'u, "soylu olan her şeye sövüp sayarak, onları haftalık eğlence yapan halkın ayaktakımı ve başbelası kesimiyle" yandaş olduğu için eleştiriyordu. *Mercurius Britanicus*, "Ordu'nun ve adi kalabalığın, bizim sözde reformcu bakanlarımızdan daha ileri gideceğini" düşünüyordu. Kral taraftarları vatana karşı dürüst çalışmayı bilmeyen toplumsal asalaklardı.[37] "Pek çok yüzyıldır devam etmiş

35 C. Walker, *History of Independency* (1661), I, s. 59. İlk kez 1649'da yayımlanmıştır.

36 G. Unwin, *The Gilds and Companies of London* (1925), s. 338-339.

37 *Mercirius Anti-Britanicus*, 3 (Ağustos 1645); *Mercurius Britanicus*, 17, 42, 63, 130 (1645). Bu kaynakları Mr. Ian McCalman'ın, "A Study of the Writings of Marchamont Nedham, 1620-1678, Journalist and Medical Writer" adlı yayınlanmamış tezine borçluyum.

olan soylular ve *gentry* şimdi batıyor" diye ilan ediyordu astrolog William Lilly 1645'te – bu şaşmaz bir barometreydi; "ve aşağı türden insanlar ... yükseliyor".[38] 1647 Ağustos'una gelindiğinde bir risaleci, soylular ve *gentry*'nin yalnızca "kiracıları üzerinde eskiden olan iktidarını değil" aynı zamanda herkesin saygısını da kaybettiğini yazabiliyordu; "bu günlerde hiç kimse (kirasını ödeyerek) topraklarını işlediği lorduna, eğer biraz değer veriyorsa, başka bir adamdan fazla bir değer vermiyordu."[39]

Dolayısıyla 1647 Temmuz'unda Richard Overton, "bu dünyanın yoksul, basit, sıradan insanları güçlü ve kuvvetli olanları şaşkına çevirmeliler" diye güvenini açıklarken hem *Puritan* vaizlerin devraldıkları, aşağı sınıfları İsa'mn en olağanüstü savaşçıları olarak gören Fox geleneğine dayanıyor hem de ayrıca, Ordu'daki diğer görevlilere subaylarına karşı doğrudan çağrıda bulunuyordu.[40] *Leveller* William Walwyn, "Parlamento için yapılan büyük işlerin, en adi türden insanlar tarafından yapıldığını" kabul ediyordu. Aynı sıralarda Walwyn'in "bu bir insafsızlıktır"; "yoksun ve yoksul türden insanlara... bir kişi 10.000 sterline sahipken, daha fazla hak eden ve memlekete daha yararlı olan başka birinin 2 peni değeri bile yoktur" dediği bildiriliyordu.[41]

Londra'daki *Leveller*'lar "en adi türden adamların" başına geçmeyi arzu ediyorlardı. Onlar çoğu kez, siyasette ileri derecede radikal bir yaklaşım benimsemekle, askeri gücü görmezden gelmekle, eleştirilirler; ama 1647 baharında Ajitatörlerle sıkı temas kurdular ve her rütbede insan arasında pek çok dostları vardı. Bu aşamada onların en azından bir kısmı, eğer siyasal olarak etkili olmak istiyorlarsa Ordu'nun kontrolünün ele geçirilmesi gerektiğini anlamışlardı. Örneğin Overton, 1647 Temmuz'unda Ordu'nun "halkın korunma ve kurtuluşu için onlara

38 W. Lilly, *The Starry Messenger* (1645), s. 23; karşılaştırınız *An Astrologicall Prediction* (1648), s. 17.

39 [B.?] Nicholson, *The Layers Bane* (1647), s. 5.

40 2. Bölüm'ün sonuna bakınız.

41 *Walwins Wiles* (1649), H. D. içinde, s. 300, 302. Walwyn kendisine karşı olan öykülerin 1646 yılında derlendiğini söylemiştir (*Walwyns Just Defence*, 1649, *aynı yerde*, s. 353).

kalmış olan şeklen ve görünür tek merkez" olduğunu söylüyordu.[42] "Açıkça görülüyor ki" diye ekliyordu Lilburne iki ay sonra, "şimdi İngiltere'de gücün iktidarı dışında yürürlükte olan bir başka güç yoktur; bir süvari birliği tarafından iyi yasa olarak yapılan adil ve ahlaki bir eylem, görebildiğim kadarıyla İngiltere'de herhangi bir yargıç tarafından uygulanan yasa kadar iyidir".[43] 1647 yazında, siyasi olarak inanmış radikallerin, özellikle de *Leveller* Yüzbaşı William Bary tarafından Ordu'ya katılmış olduğu anlaşılmaktadır.[44] Oliver Cromwell daha sonra, "pek tasavvur edilmeyen, kılıcın gücünden başka bir güç için çabalamayan üçüncü bir grup daha vardı" diyecekti. Özellikle, D. M. Wolfe'un, "değişmez bir *Leveller*" dediği Binbaşı White'a göndermede bulunuyordu.[45] 1649 yılında Walwyn her ne kadar kendisi bunu inkâr etse de "birkaç gayretli ve yiğit adam dünyayı altüst edebilir" demiş olmakla suçlanıyordu.[46]

Fairfax'ın kendi alayının Ajitatörü White, "şimdi krallıkta kılıcın gücü ve kuvveti dışmda herhangi bir görünür otorite yoktur" demiş olduğu için 9 Eylül'de Ordu Konseyi'nden atılmıştı. Bu hiç de kişisel bir görüş olamaz(dı); Yüzbaşı Bray tarafından da paylaşılıyordu. Gardiner'm subaylar arasındaki üçüncü grubun sözcüsü olarak tanımladığı Rainborough, Ordu Konseyi'nden kendisinin de "kovulması"ndan endişe ettiğini belirtmişti.[47] White, daha katı Hugh Peter'in savunduğu bir doktrin olan, *her türlü* zor kullanımının dolayısıyla meşru olduğu sonucuna varmıyordu ki bu Lilburne'u çok şaşırtmıştı. White görüşlerini hem 1647'de ve hem de yaklaşık bir yıl sonra Fairfax'ın önünde ayrıntılı olarak açıklamıştı. "Kral ve partisi kılıçla fethedildiğine göre" diye yazıyordu White, "kılıcın, ikti-

42 Wolfe, s. 184.

43 *Two Letters writ by Lieut-Col John lilburne ... to Col. Henry Marten* (1647), s. 6.

44 John Naylier, Yüzbaşı Bary'nın merhum Levazım Subayı, *The Newmarket Colonel* (1649), s. 4-11; *Papers from the Armie* (Ekim 1647).

45 Ed. W. C. Abbott, *Writings and Speeches of Oliver Cromwell* (Yale U. P., 1937-1947), I, s. 507; Wolfe, s. 46.

46 H. ve D., s. 301, 384.

47 Gardiner, *anılan eser*, III, s. 363, 370; Woodhouse, s. 15; Bray için bir iki sayfa ileriye bakınız.

dan ondan haklı olarak alıp, Tanrı'dan sonra asıl kaynağı olan halka verebileceğine inanıyorum." Norman İstilası'ndan sonra yapılan eşitliğe aykırı bütün yasaların lağvedilmesi gerektiğine inanıyor ve Fairfax'a otoritesinin Parlamento'dan ziyade Ordu'nun Kutsal Taahhüdünden kaynaklandığını söylüyordu. I. Charles'a kişi olarak karşı çıkmıyor ama onun krallığına karşı çıkıyordu. William Erbery daha da ileriye gidiyor ve 1649 Ağustos'unda Ordu'nun otoritesinin "devamındaki öteki temsilciler" kadar meşru olacağım ileri sürüyordu. *Leveller*'lar, iç savaş sırasında devletin yıkıldığını, meşru olarak yeniden kurulana kadar bir doğa durumunun var olduğunu ve burada da kılıcın tek otorite olduğunu düşünüyorlardı. Ancak, askeri güç yalnızca iktidarı halka geri vermek için adil olarak kullanılabilirdi. 1647 Ekim'inde Ordu Konseyi'ne *Leveller*'ların sunmuş oldukları yeni toplumsal sözleşmenin, Halkın Misakı'nın (*Agreement of the People*), amacı buydu.[48]

Halkın Misakı, 28 Ekim'den sonraki günlerde, Putney'de subaylar ve erat arasında tartışıldı. Okuyucuya bu demokrasi teorisinin temel tartışmalarını hatırlatmaktan başka bir şeye gerek yoktur. Eğer Ajitatörler, Ordu'nun kontrolünü ele geçirebilmiş olsalardı demokrasiye hizmet eden bir askeri diktatörlük teorisi hiç kuşkusuz ortaya çıkardı: Daha sonra *Leveller*'ların askeri şiddeti reddetmeleri, bu şiddetin kullanıldığı amaçları beğenmemelerinden kaynaklanıyordu. Ancak Putney Tartışmaları sırasında bile Ajitatörler Mart'tan Ağustos'a kadar şanlı bir şekilde ellerinde tuttukları inisiyatifi yitirmişlerdi. Beş süvari alayından oluşan Ajitatörler, subayları tarafından aldatıldıkları kuşkusuyla kendilerini seçenler tarafından geri çağrılmıştı. Halkın Misakı'nı Ordu Konseyi'ne sunanlar işte bu yeni Ajitatörlerdi.

Ordu Konseyi'ndeki tartışmaların tam öyküsünü bilmiyoruz. Bir ara, Ajitatörlerin, Halkın Misakı'nın bütün Ordu tarafından kabul edilmesi niyetiyle genel bir randevu talebi konusunda anlaşma sağlanmış gibi görünüyor(du). Misak, seçme hakkının bütün askerlere ve –hizmetçilerle dilenciler dışındaki– herkese

48 White, *The Copy of a Letter*, s. 7, 11-12; Gardiner, *anılan eser*, IV, s. 302-33; Woodhouse, s. 174.

yaygınlaştırılmasını öngörecek şekilde değiştiril(miş)ti. Doğa durumuna son verilecekti ve İngiliz *commonwealth*'i demokrasi olarak yeniden kurulacaktı. Ama Cromwell ve Ireton zamanlaması mükemmel bir karşı atakta bulundular. Eski Ajitatörler, yeni programı reddettiler;[49] bir şekilde generaller otoritelerini yeniden ele geçirdiler. 8 Kasım'da Ajitatörler alaylarına geri gönderildiler, Ordu Konseyi on beş günden fazla bir süre için tatil edildi ve de genel randevunun yerini üç ayrı toplantı aldı.

Lakin Temmuz ayındaki yapı, artık şaşırtacak bir şekilde tersine dönmüştü. O zaman erat birlik halindeydi ve inisiyatifi elinde bulunduruyordu: Ajitatörler Kralı yakalamışlardı ve de subaylar Newmarket'deki toplantıda, Ordu'nun birliğini korumanın tek yolu olarak durumu kabul etmek zorunda kalmışlardı. 11 Kasım'da, I. Charles'ın Ordu'nun elinden kaçtığına ilişkin yıpratıcı haberler geldiğinde, erat çoktan bölünmüş ve inisiyatifi kaybetmişti. Radikaller bir süreden beri etkisiz bir şekilde Kral'ın ele geçirilmesini tartışıyorlardı ve muhtemeldir ki kodamanlar bilerek Charles'ın kaçışını teşvik etmişlerdi.[50] Yeni bir iç savaş tehdidi kapıdaydı: Ordu'nun birliği yeniden tesis edilmeliydi ama bu radikallerin generallere boyun eğmesi anlamına geliyordu. Ajitatörlerin umutlarını bağladıkları tek randevu yerine üç ayrı toplantı organize edildi. Siyasal reform konusunda muğlak açıklamalar yapıldı ve birikmiş ücretlerin ödeneceği sözleri verildi. Fairfax bunun kabul edilmemesi halinde istifa tehdidinde bulundu. "Sen çok uzun süredir kâğıtla besleniyorsun" diye bağırdı Ajitatörler; "yeni subaylar yaratabilirsin" diye iddia etti *Leveller* Wildman.[51] Ancak mevcut siyasal koşullar altında teslim olmaktan başka olasılık yoktu. İki alay, emirlere karşı çıkarak Ware yakınlarındaki Corkbush Field'deki ilk kısmî randevuya katılmak isteyince kısa bir çatışma oldu: Onlarla kalmasına izin verilen en yüksek rütbeli subay Yüzbaşı Bray'di. "Krallıkta generalden başka görünen otorite *yoktu*"

49 Woodhouse, s. 452-455; Brailsford, *anılan eser*, s. *288-289; Papers from the Armie* (Ekim 1647).

50 Gardiner, *anılan eser*, IV, s. 16-17.

51 Woodhouse, s. 442, 454.

dediği bildiriliyordu Bray'in ve "general de yanılmaz değildi".[52] Ama disiplin hızla sağlandı ve her alayın başında Halkın Misakı'nın okunmasının yerine, Er Richard Arnold kafasından vuruldu. İki gün sonra Kingston yakınlarındaki bir başka kısmi randevuda alaylar beklendiği gibi "istekli bir rıza ve itaat" ortaya koydular. Bray, Yarbay William Eyres, William Everard, William Thompson ve başkalarıyla birlikte tutuklandı.[53]

Leveller'ların Ordu'nun kontrolünü ele geçirme girişimleri böyle sona erdi. Geriye bakıldığında –görünüşe göre Lilburne'un tavsiyesi üzerine–[54] beş süvari alayının ajitatörlerinin geri çağrılıp değiştirilmesi, eratın izlemeye hazır olduğundan çok daha hızlı oldu. Onlar daha çok ücretler ve tazminatlarla ilgileniyorlardı ve içlerinde kralcı duygular da yok değildi ("Paralı güçlerin, Kral sıcacık tahtına çıktığında onun arkasından ne yapacaklarını kim bilebilirdi? Ware'de pek çok alay, Kral ve Sir Thomas için tezahürat yapmamış mıydı?") Yeni Ajitatörlerin Açıklamaları, onların oldukça istikrarlı bir şekilde savunmada olduklarını göstermektedir.[55]

Ordu'nun Genel Konseyi, Ware'den sonraki altı hafta boyunca aralıklarla toplandı ama amacını yitirmişti ve Kodamanların egemenliği altındaydı ve Yeni Yılın başlarında kaybolup gitti. 1648 yılının Şubat ve Eylül'ünde, eski Ajitatörlerin önderlik ettiği isyanlar oldu. Nisan'da Rich'in alayı tarafından yeniden atanan ve Halkın Misakı için dilekçe veren Ajitatörler, subayları tarafından zorla dağıtıldılar. Generaller, akıllı manevralarla ikinci iç savaştan önce ve savaş sırasında kontrolü ellerinde tuttular. 1648 yazında Henry Marten ve *Leveller* Yarbay William Eyres, "kim olursa olsun bütün tiranlara karşı halkın öz-

52 R. L., *The Justice of the Army Against Evil-Doers Vindicated* (1649), s. 1-4.

53 Whitelocke, *anılan eser*, s. 280. Eyres, Everard ve Thompson için izleyen sayfalara bakınız. William Thompson'un 1647 Eylül'ünde bir pub kavgası nedeniyle başı derde girmişti ama bu onu azletmek için bir bahane de olmuş olabilir. Onun alayının askerleri Ware'in ertesine kadar kendisinin arkasında durdular (R. L., *anılan eser*, s. 7-9).

54 Lilburne, *The Juglers Discovered* (1 Ekim 1647).

55 [Wildman], *Putney Projects* (1647), s. 27; *Letter from the Agitators of the Five Regiments of Horse* (28 Ekim 1647); *Letter from the Agitators of the Army* (11 Kasım 1647); Woodhouse, s. 452.

gürlüğü için" gönüllü süvarilerden oluşan bir alay topladılar. "Berkshire'ın köylüleri" ve diğer *county*'lerin "en aşağı ve en rezil adamları" askere yazılmaya koştular; "her tür insanı, en alttakinden en üsttekine kadar" eşitlemeyi umuyorlardı. Ancak bir kez ikinci iç savaş kazanıldığında bu özel güç Ordu'ya katıldı ve etkisizleştirildi.[56]

İkinci iç savaşı izleyen, *Pride's Purge* ve Kralın idamına varan siyasal bunalımda, Ireton eratın dilekçelerini kendi siyasal amaçlarını elde etmek için kullandı; Kodamanlar, Cromwell'in dediği gibi "kendilerinden korkulmayan" *Leveller*'ları küçümseyerek kullandılar ve sonra da bir tarafa attılar.[57] *Leveller*'ların önerdiği biçimlerden bazıları –cumhuriyet, Lordlar Kamarası'nın lağvı– benimsendi ama *Leveller*'ların görüşüne göre siyasette askeri müdahaleyi haklı kılan demokratik içeriğin hiçbiri benimsenmedi. *Leveller* önderler tutuklandı, radikal alaylar, 1649 Mayıs'ında Burford'ta ezilen, başarısız bir isyana kışkırtıldı. Ordu demokrasisi bitirildi. Sonuç olarak, fiilen, *Leveller*'lar da.

Geriye bir mitos ve bir dizi şehit kaldı – Corkbush Field'de vurulan Richard Arnold; 27 Nisan 1649'da vurulan ve cenazesi Londra'da Devrimin en büyük siyasal gösterilerinden birisi olan Robert Lockier; Burford'da 15 Mayıs'ta vurulan Cornet Thompson, Onbaşı Church ve Onbaşı Perkins; Burford şehidinin kardeşi, üç gün sonra Wellingborough yakınlarında öldürülen William Thompson. Bray 1651 yılına kadar hapishanede tutuldu. 1659-1660'ta yeniden ortaya çıkana kadar Ajitatörlerden son olarak 1649 Mayıs'ında haber alındı.[58] Cromwell ve Ireton, White gibi Burford'daki görüşmelerde hainice rol oynayan; isyancı alayların liderlerinden birisi olan ve dalkavukluk yoluyla hayatını kurtaran ve Burford Kilisesi'nde tutuklu arkadaşlarına pişmanlık vaazı veren "Judas Denne" gibi habisler de vardı. Onunla daha sonra bir *Baptist* papaz olarak karşılaşacağız.

---

56 Brailsford, *anılan eser*, s. 342-343; Underdown, *anılan eser*, s. 268, 298.

57 Underdown, *anılan eser*, s. 118-119; Abbott, *anılan eser*, I, s. 698.

58 [Anonim], *A Modest Narrative of Intelligence* (5-12 Mayıs 1649).

Mitos, demokratik hedefleri gerçekleşene kadar asla dağılmamaya ve bölünmemeye yemin etmiş olan ama onu yalnızca profesyonel askeri bir makina olarak gören Makyavelist generaller tarafından kendi bencil amaçlarını ve tutkularını gerçekleştirmek için hainçe ele geçirilen halkın ordusuyla ilgiliydi. Ve generaller halka ihanet ederek Tanrı'ya da ihanet etmişlerdi. Eski ordu vaizi John Stalmarsh 28 Ekim 1647'de "siz halkın haklı olarak sizden beklediği şeyleri yapmadınız... Bedenin hikmeti aldattı ve ayarttı," diye yazıyordu.[59] Birkaç hafta sonra hasta yatağından kalktı, Fairfax'a (şapkası başında) "Tanrı'nın onları terk ettiğini ve onları ıslah etmeyeceğini, çünkü onların Tanrı'yı terk ettiklerini, ilk ilkelerini terk ettiklerini" söylemek için kışın ortasında Ilford'dan Windsor'daki Ordu Genel karargâhına at sürdü.[60] Bu kitaptaki karakterlerin büyük bir kısmı: William Dell, William Erbery, John Webster, Henry Pinnell, Thomas Collier Ordu vaizleri; Beşinci Monarşist John Spittlehouse, *Digger* Everard, *Ranter*'lar Bauthumley, Clarkson, Coppe ve Salmon, James Nayler ve William Deusbury ve pek çok diğer *Quaker*'lar, muhtemelen John Bunyan, çıraklıklarını Yeni Model Ordu'da geçirdiler.[61] Bunların binlerce takipçisi benzer deneyimleri, benzer bağlılıkları yaşamış, benzer umutlar taşımış olmalıdır. Bu ortak anılar, Cornet Joyce bir albay ve arazi spekülatörü olduğunda ve Sexby kralcılarla temas halinde bir fesatçı olduğunda bile varlığını sürdürdü.

Ordu'nun İngiltere halkını ya da daha sık söylendiği şekliyle İngiltere'deki Tanrı'nın ahalisini temsil ettiği düşüncesi zaman zaman hâlâ ileri sürülüyordu;[62] ama 1649'dan sonra bu düşünce artık demokratların değil *binyılcıların* görüşlerini ifade ediyordu. Demokratlar açısından yenilgi tamdı ve geri döndürülemezdi. "Kralla sizin [Parlamento] aranızdaki son savaşın alanı, bizim üzerimizde onun mu yoksa sizin mi yüce iktidarı kulla-

59 Woodhouse, s. 438.

60 Rushworth, *anılan eser*, VII, s. 944-945.

61 Firth, *Essays Hisorical and Literary*, s. 130.

62 T. Collier, *A Vindication of the Army Remonstance* (t. y., 1649 ?), sig. A 2, s. 26; W. Erbery, *The Lord of Hosts:or, God guarding the Camp of the Saints* (1653), *Testimony of William Erbery* içinde (1658), s. 25-42.

nacağı konusunda bir kapışmaydı" diye yazıyordu Ware'deki randevudan bir hafta sonra bir *Leveller* dilekçesi; "dolayısıyla bu nokta açıkça ve adil olarak belirlenmeden aramızda bir barış kararlaştırılmasını beklemek boştur, zira yasa yapma gücünün halkta ya da onların temsilcilerinde olmadığı herhangi bir ülkede özgürlük olamaz." 1648 Ocak'ında, *The Mournfull Cries of Many Thousand Poore Tradesmen* (*Binlerce Yoksul Esnafın Hazin Çığlıkları*) başlıklı bir *Leveller* risalesi, "Bütün tartışma yoksulların kimin kölesi olacağı değil mi?" diye soruyordu.[63] Demokratik siyaset deneyimi, mümkün olan en elverişli forumda, politik açıdan bilinçli, iyi niyetli adamların kesitine sahip olan Ordu'da denendi ve orada bile başarısız oldu. Başarısız oluşu, mitosa göre, düşüncelerin yanlış olmasından değil generallerin çok habis ve radikal önderlerin, önderlik etmek istedikleri meselelerin öneminden çok az etkilenen, o kitleye çok fazla güvenmelerinden kaynaklanıyordu. Günah, 17. yüzyıl dilinde, çok güçlüydü.

Demokratik siyasal hedefleri elde etmeye yönelik daha sonraki girişimleri ele aldığımızda akılda tutulması gereken çok önemli arka plan budur – sessizce sızarak, anlaşarak, Oliver Cromwell'e yaklaşarak *Digger*'lar; İngiltere siyasetinde demokratik siyasal yöntemlerin başarılı olamadığı etkiyi yaratmak için Kral İsa'nın doğrudan müdahale etmesini bekleyen Beşinci Monarşistler; siyasal açıdan dolaylı olarak ama *Quaker*'larda olduğu gibi "Günah" ve onun her tarafa yayılması sorunuyla derinden ilgilenen *Seeker*'lar ve *Ranter*'lar. Tarihçiye çarpıcı gelen şey bütün bu grupların ne kadar çok ortak siyasal hedefinin olduğudur – ondalık vergilerin ve devlet kilisesinin lağvedilmesi, hukukta, eğitim sisteminde reform yapılması, sınıf farklılıklarına husumet duyulması. Bu ortak hedefleri elde etmek için savundukları araçlarda, içinde bulundukları toplumun sınırlandırıcı ve son tahlilde ondan kaçışı olmayan havuzunda çırpındıkları için büyük ölçüde farklılık gösteriyorlardı. Bu toplumun gerçeklerinin insanların kafasındaki yansıması "Günah"tı.

63 Wolfe, s. 237, 276.

Ordu radikallerinin bir büyük başarısı oldu. Bu, onların düşmanı Clement Walker'ın sözcükleriyle ifadesine kavuşacaktı:

> Hükümet etmenin bütün gizemlerini ve sırlarını ... (domuzların önündeki inciler gibi) ayak takımının önüne fırlatıp atmışlar ve hem askere hem de halka doğanın ilk ilkesine kadar hükümetleri ilmik ilmik çözmeyi öğretmişlerdi... Böylelikle halkı öylesine meraklı ve öylesine mağrur yapmışlardı ki insanlar bir daha sivil yönetime boyun eğmek için yeterli uysallığı asla bulamayacaklardır.[64]

64 Walker, *History of Independency*, I, s. 140.

5

KUZEY VE BATI

> Issız, verimsiz ve ulusların en sonuncusu sayılan ah sen İngiltere'nin Kuzeyi, ne ki bahar dalı, çevredeki bütün yöreye ışık veren yıldız senin içinden çıktı.
>
> – EDWARD BURROUGH, *To the Camp of the Lord in England* (1665), *The Memorable Works of a Son of Thunder and Consolatin* (1672) içinde, s. 66.

I. ÜLKENİN KARANLIK KÖŞELERİ

Kralcı Kuzey ile Batı, Parlamenter Güney ile Doğu arasında bilinen iç savaş ayrımı, aynı zamanda görece geri Kuzey ile Batı ve ekonomik açıdan ileri Güney ile Doğu arasındaki bir ayrımdır. Kuzey ve Batı, Parlamentocular tarafından, pek çok *Puritan*'ın açığı kapatmak için ortaya koydukları çabaya rağmen verilen vaazların tamamen yetersiz olduğu "ülkenin karanlık köşeleri" olarak görülüyordu.[1] 1641 yılında Lord Brooke, "Cumberland, Westmorland, Northumberland ve özellikle de Galler'de kimi kontlukların bütününde nadiren bir papaz" bulunduğu gözlemini aktarıyordu.[2] On sekiz yıl sonra Baxter, "İngil-

1 Benim "Puritans and 'the dark corners of the land'", *T. R. H. S.*, 1963, makaleme; "Propagating the Gospel", *Historical Essays, 1600-1750*, Ed. H. E. Bell ve R. L. Ollard (1963), s. 35-59; *S. and P.*, s. 186-189, 202'ye bakınız.

2 Lord Brooke, *A Discourse opening the Nature of that Episcopacie which is exercised in England* (1641), Haller, *Tracts on Liberty*, II içinde, s. 151.

tere'de, daha fazlası da Galler, Cornwall, İrlanda ve İskoçya'nın dağlık yörelerinde kalabalıkların sıradan şeyler üzerinde nadiren aklı başında bir şekilde konuşabildiklerini" iddia ediyordu. "Bunlar" diye soruyordu, "memleketi yönetmek için iktidar gücüne sahip olmaya uygun mudurlar?"[3]

Bununla birlikte dönemin paradokslarından bir tanesi, sekter grupların en radikali *Quaker*'ların işe hemen hemen tümüyle İngiltere'nin Kuzey'inde başlamış olmaları; *Baptist*'lerin Galler'de çok güçlü olmalarıdır. İngiltere'deki yeni Kilise Bağımsızlığı Hareketi (*Independency*) Galliler tarafından alaşağı edilmişti; Erbery, "vaftiz edilen kiliseler hem İngiltere'de hem de Galler'de en çok kuzeyli azizlerden kopuyorlar... İngiltere'nin Kuzeyi'nde Yuhanna'nın ve Kuzey Galler'de İsa'nın yükselen ruhu Güney'deki bütün kiliselerin düşüşüne yol açıyor... Kasırga Kuzey'den geliyor" diyordu.[4] 1650'lerin başından itibaren *Particular Baptist*'lerin Galler'de, ve *Quaker*'ların Kuzey İngiltere'nin her yerinde hızlı gelişmesi söz konusuydu.[5] Tanrı'nın Kuzey'de doğan ışığı, diyordu Borrough, İngiltere'nin öğretmenlerinin ve ibadetinin iğrençliğini keşfediyor ve yalnızca ülkenin her yerinde parlamakla kalmayacak fakat "krallıklara yayılacaktır".[6] Düşmanları "Kuzeyli *Quaker*'lardan" söz etme konusunda anlaştılar; 1654'te Ephraim Pagitt, *Quaker*'ların "sıradan insanların süprüntülerinden yapılmış olduğunu" ve "Kuzey kesimlerdeki en aşırı küme" olduğunu söylüyordu.[7] Paul Hobson, 1655 yılında, özellikle Hull'a göndermede bulunarak, "Bu serbest irade görüşü ... bu kuzey kesimlerde... yayılmaktadır" diyordu.[8] Daha önce Hugh Peter ve başkaları, Gal-

3 Baxter, *The Holy Commonwealth*, s. 90.

4 *The Testimony of William Erbery*, s. 126; s. 135-137 ile karşılaştırınız; T. Rees, *History of Protestant Noncomformity in Wales* (2. baskı, 1883), s. 67.

5 B. R. White, "The Organization of the Particular Baptists, 1646-1660", *Journal of Ecclesiastical History*, XVII, s. 210-212.

6 Burrough, *Works*, s. 11; sig.e3 ve bu bölümün başındaki epigrafla karşılaştırınız; G. Fox, *Mans Coming up from the North* (1653).

7 [Anonim], *A Brief Narrative of the Irreligion of the Northern Quakers* (1653); E. Pagitt, *Heresiography* (5. baskı, 1654), s. 136.

8 P. Hobson, *Fourteen Queries* (1655), Önsöz; *Fenstantion Records*, s. 352.

ler'deki sınır *county*'lerinin, Herefordshire ve Worcestershire'in "İncil için olgun hale gelmiş" olduğunu fark etmişler ve Glamorgan'dan Londra'ya vaizler gönderilmesi için 1649 yılında özel temsilciler gönderilmişti.[9] 1654 yılında *Quaker*'lar Güney'e döndüklerinde, Galler'de ve genellikle dokumacılar ve özellikle de Gloucestershire'de olduğu gibi karanlık Cornwall *county*'sinin "o karanlık ahalisi" arasında büyük ilerleme kaydettiler.[10]

Paradoks, Kuzey'de olduğu kadarıyla *Puritan* papazların büyük ölçüde 1630'larda Başpiskopos Neile tarafından temizlenmiş olmasıyla daha büyüyordu.[11] Diğerleri de iç savaş sırasında, kralcı birlikler yörelerini işgal edince, Kuzey ve Galler'deki kilise bölgelerinden kaçmışlardı. Erbery, Kuzey'de ve Galler'de piskoposluklar tarafından tayin edilmiş papazların bulunmaması konusunda farklı bir neden ortaya atmaktadır: "Zararlı olanların kovulduğu yerler şişman şahsiyetlere verilmişti." Erbery, "o eski metruk yerleri ... kendisine papaz diyen adamların değil, halkın papaz olarak kabul edeceği kişilerin ... azizlerin inşa edeceği" konusunda kehanette bulunuyordu.[12] Aslında 1646 gibi erken bir tarihte Thomas Edwards'ın keskin gözü, "sekter kiliselerin özel temsilcilerinin... Yorkshire ve kuzeydeki o bölgelere... Bristol ve Galler'e hastalık bulaştırmak ve zehirlemek için gönderildiğine" dikkat çekmişti. "Bu kuzey kesimlerde tarikatlar, disiplin konusunda bir anlaşma olmadığı için hızla büyümeye başladılar." Halifax'ta *Independent* bir cemaat çoktan oluşmuştu. Thomas Collier, Taunton bölgesinde *Baptist* bir cemaatin oluşmasına yardım etti. Collier gibi ordu vaizleri bu tür işlere özel bir ilgi gösteriyorlardı. Edwards, "Par-

---

9 *Mr. Peter's Last Report of the English Warres* (1646), s. 13; Rees, *Protestant Noncomformity in the Wales*, 90-93; karşılaştırınız D. Mathew, "Wales and England in the Early 17th Century", *Trans. Hon. Soc. of Cymmrodorion*, 1955, s. 38.

10 G. Fox, *The Short Journal* (Cambridge, U. P., 1921), s. 42; M. Coate, *Cornwall in the Great Civil War* (Oxford U. P., 1933) s. 347-348; Braithwaite, s. 206-210, 232-240, 385; Ed. E. B. Underhill, *The Records of the Church Meeting in Broatmead, Bristol, 1640-1687* (Hanserd Knollys Der., 1847), s. 515-517.

11 R. Marchant, *The Church under the Law* (Cambridge U.P., 1969, Bölüm 2 ve 4, s. 195-203, 230).

12 [F. Cheynell], *An Account Given to the Parliament*, s. 34.

lamento güçleri tarafından alınan tüm kasaba ve şehirlerde (çoğunlukla) ürünün bu olması yani yanlışların ve sapkınlıkların buralarda çok fazla olması ve de her türden sekterlerin buralarda çıkar ve nüfuz bölgeleri edinmesi gerçekten hazin bir şeydir" yorumunu yapmaktadır.[13] Bu etki için pozisyon elde etme mücadelesinde Ordu hemen oradaydı: Parlamento ve *Presbyterian* ruhban çok uzaklardaydı. 1646'da Herbert Palmer'ın Avam Kamarası'nı Kuzey'deki boş bulunan minberleri doldurmaya zorlaması boşunaydı: "Kiliseler... eğer siz oralara papazlar tayin edersiniz, sizin en güçlü kaleleriniz olacaktır." Ama, Erbery ile aynı görüşte buluşup, esefle işaret etmiş olduğu gibi, Kuzey'de Lordlar'ın savaşını yürütme konusunda "manevi komutanları" ikna etmek için daha fazla koruma gerekliydi.[14] 1650 Kasım'ında *Mercurius Politicus*'un muhabirlerinden birisi hâlâ Kuzey'deki vaizlerin "devlete, bir lordluktaki bir alay askerin yapacağı kadar iyi hizmet edeceğini" söylüyordu".[15]

Bu eksikliği gidermek içindir ki Kuzey'de ve Galler'de İncil'i Yayma Komisyonları kuruldu. Ama gezici propagandacılar çoğu kez papazlığa resmen atanmamış ustalardı ve bu operasyonun bütün havası *Presbyterian* ruhban ya da *gentry* tarafından kabul edilemeyecek kadar radikaldi. Amaç, Clement Walker'ın dediğine göre, "(mevcut hükümetin çağrısına uygun) halka anti-monarşist yıkıcı doktrin aşılamak, rezil kalabalığı ve bölücü güruhu krallığın en kaliteli tüm insanlarına karşı ayaklandırmak, bunları her *county*'de bütün lordlara, *gentry*'e, papazlara, avukatlara, zengin ve barışsever insanlara karşı, birbirleriyle ve Ordu'yla derneklere ve tertiplere çekmekti."[16] Anthony Ashley Cooper 1654 yılında Galler'den geçtiğini ve "kiliselerin tümüne, daha önce iki yıl kadar hizmet etmiş birkaç bakkal ya da

13 Edwards *Gangraena* (1646), I, s. 123, 125, 216; II, s. 122; III, s. 41, 52-53; Underdown, *anılan eser*, s. 14; benim "Propagating the Gospel" adlı makalem, s. 49 ve s. 55 ve öncesiyle karşılaştırınız.

14 H. Palmer, *Duty and Honour of Church Restorers* (1646), s. 42-47.

15 *Mercurius Politicus*, 23 (7-14 Kasım 1650), s. 331-332. Bu kaynağı Mr. McCalman'a borçluyum; R. Howell, *Newcastle upon Tyne and the Puritan Revolution* (Oxford U. P., 1967), s. 218-222 ile karşılaştırınız.

16 C. Walker, *History of Independency*, Kısım II, s. 156.

benzer insanlar dışında kimsenin atanmamış olduğunu gördüğünü" söylemektedir.[17]

Dahası, Profesör Stone, Kuzey'de ve Batı'da Güney ve Doğu'ya göre ruhban tarafından yönetilen çok daha az sayıda küçük özel okul bulunduğunu ve bunun kendiliğinden bu iki yöre arasındaki kültürel açığı genişlettiğini ileri sürmektedir.[18] Dolayısıyla bizim, Galler'de ve İngiltere'nin Kuzey'inde, Batı'smda ve Güney-Batı'smda radikal dinsel düşüncelerin aniden hızla gelişmesi konusunda, güney *Puritanism*'inin etkisinden daha farklı açıklamalar aramamız gerekmektedir. Geleneksel güney İngiltere orta-sınıf *Puritanism*'inin *Presbyterian* türü yalnızca Kuzey'in tecrit edilmiş bölgeleri (Lancashire, Newcastle, West Riding) gibi yerlerde tutunmuştu ve Galler'de, sınırdaki Worcestershire ve Herefordshire gibi Harley'in etkisinin olduğu yerler dışında hemen hemen hiç tutunmamıştı. Burada Sir Thomas'ın "sofu papazları yerleştirmesi ve daha sonra onları otoritesiyle desteklemesi dünyanın bu ona ait köşesinde dine şöhret kazandırmıştı".[19] Ancak bu geleneksel *Presbyterian*'cılığın var olmayışı, bu kesimlerde dinsel halk hareketlerinin, dahası geleneksel halk ayaklanmalarının olmadığı anlamına gelmez.

Profesör Dickens ve Mr. Thomson, özellikle Yorkshire'in West Riding yöresinde güçlü bir *Lollard* geleneğinin varlığını göstermişlerdir. Profesör Barbour *Quaker*'ların başlangıçta, 1536-1537'de *Pilgrimage of Grace*'e halkın katkıda bulunduğu yörelerde en güçlü olduğuna işaret etmiştir. Robin Hood baladları kuzey kökenliydi.[20] Kuzey'de *Familist*'lerin güçlü olduğu söyleniyordu ve West Riding'de biraz sonra ele alacağım *Grindletonian*'lar vardı: Bunlar *Familist*'likle *Quaker*'lık arasındaki boşluğu doldurabilirler.[21] Ancak bu tür gruplar hakkında yalnızca rastlantı sonucu, *Antinomian* grupların 1620'lerin başlarında Bar-

17 K. H. D. Haley, *The First Earl of Shaftesbury* (Oxford U. P., 1968), s. 97.

18 Stone, "The Education Revolution", *P. and P.*, 28, s. 47.

19 W. Notestein, *English Folk* (1938), s. 275.

20 Dickens, *Lollards and Protestant in the Diocese of York, passim*; Thomson, *The Later Lollards, passim*; H. Harbour, *The Quakers in Puritan England* (Yale U. P., 1964), s. 86; yukarıdaki 2. ve 3. Bölümler'e bakınız.

21 Bu bölümün sonlarına bakınız.

nstaple'da evlerde gizlice toplandıklarında olduğu gibi, başlarını belaya soktuklarında haberdar oluyoruz. Bu grup, hizmetçilik yapan erkek ve kadınlardan, alt sınıfların diğer üyelerinden oluşuyordu.[22] İngiliz Orta-Batısı olarak adlandırabileceğimiz şey, 1620'lerin sonunda Dorset, Gloucestershire, Worcestershire, Shropshire, Wiltshire gibi çitlemeye karşı ayaklanmaların sahneye çıktığı yerlerdi. Burası ayrıca 1645'te *Clubman* hareketinin yer aldığı bölgeydi. Clarendon, Yorkshire, Lancashire, Shropshire, Cheshire ve Kuzey Galler Dean Ormanı ve de güney-batı *county*'lerin sıradan insanları arasında Parlamenter davaya desteğin bulunduğuna tanıklık etmektedir.[23] Başka kaynaklardan da çok sayıda destek vardır.[24] Uzaktaki Carlisle'da bile "işe yaramaz ayak takımı" 1643 yılında kasabayı Parlamento adına ele geçirmeye çalışmış ve "dilencileri at üstüne çıkarmıştı".[25]

Bütün bu düşünceler, Yeni Model Ordu'nun, "Tanrı'nın ve devletin işini yapmak için memleket içinde bir aşağı bir yukarı yürürken... İncil-i Şerif papazlarının olmadığı yerlerde... güçlü İncil ışığına sahip pek çok Hıristiyan"la karşılaştıklarını *açıklamaya* yardımcı olabilir.[26]

Lancashire ve Cheshire'deki *Puritanism* konusunda en bilgili otorite olan Dr. Richardson, aynen Dr. Thirsk'in sezinlemiş olacağı gibi, *Puritanism*'in en ziyade pazar kasabalarında ve kırsal yörelerde güçlü olduğuna işaret etmektedir. Dr. Richardson ayrıca, 1642'den önce *Puritanism*'in belirli bir görevli ya da kasaba hatibinin etrafında geliştiğini, artan oranda, çoğu zaman papazlarından daha radikal oldukları görülen kilise dışı insanları içerdiğini; ve aslında bu tür bir *Puritanism*'in anti-ruhban bir yönde geliştiğini gözlemlemektedir. Benzer bir şekilde pek çok büyük kilise bölgesinde, çevredeki şapellerin papazları parasal yönden

22 J. F. Chanter, *The Life and Times of Martin Blake* (1910), s. 52.

23 Clarendon, *History of the Rebellion*. II, s. 461, 464, 470-472; III, s. 80, 129-130; V, s. 472.

24 *P. and R.*, s. 21-23; 207-208; ED. Hill ve E. Dell, *The Good Old Cause* (1949), s. 239, 249-254, 278-279.

25 I. Tullie, *A Narrative of the Siege of Carlisle*, Ed. S. Jefferson (1840), *Carlisle Tracts* içinde, s. 1-3.

26 Dell, *Several Sermons*, s. 79.

cemaatlerine bağlı oluyorlardı. Burada da kilise dışı insanlar onları radikal bir yönde iteklemek eğilimindeydi.[27]

Geleneksel orta sınıf *Presbyterian Puritanism*'i Kuzey'de hiçbir zaman derin kök salmadı; Galler'de ve güney-batı İngiltere'de daha da az tutundu. Newcastle civarında olduğu gibi, Kuzey'de doğu Lancashire ve Yorkshire'in West Riding'indeki kırsal-endüstriyel bölgelerde *Puritanism*'in var olduğu cepler bulunuyordu.[28] Bu yörelerde cemaat çoğunlukla önderliği ele alıyordu; vicdan özgürlüğü kabul edilir edilmez bunun "usta vaazına", ayrımcılığa doğru nasıl geliştiğini görebiliriz. İç savaşta kralcı orduların yenilgisi, geleneksel ruhbanın iflası Doğu ve Güney'in daha geleneksel *Puritan* merkezlerindekinden daha da büyük bir manevi boşluk yarattı. Bununla birlikte dönem, hayvancılık ve çiftçilik yörelerinde refahın çok arttığı bir dönemdi. Blith 1652 yılında, "Worcestershire, Staffordshire, Shropshire ile Galler yönünde ve Kuzey yönündeki ormanlık kesimlerin" endüstriyle birleşmiş mera tarımına dikkat çekmektedir. Bu refah, İngiltere'nin Kuzey ve Batı'sına doğru bir nüfus kaymasıyla, ve Kuzey, Güney-batı ve de Galler'de köylülerin taştan yeni evler yapmalarıyla da doğrulanmaktadır.[29]

İlk liderleri hemen hemen tümüyle kuzeyli rençberler ve zanaatkârlardan oluşan *Quaker*'lar bu arka plandan gelmişlerdir. Lancashire *Quaker*'ları arasında zalim kralcı toprak sahiplerinin eski kurbanları bulunuyordu ve bunlar, kiralardaki artışlara, bedenen yapılan hizmetlere ve ondalık vergilere karşı direnmede ortak eylem deneyimi kazanmışlardı.[30]

---

27 R. C. Richardson, *Puritanism in North-West England: a Regional Study of the Diocese of Chester to 1642* (1972), *passim*.

28 Profesör Underdown, Uzun Parlamento'daki Yorkshire, Durham ve Northumberland temsilcilerinin orantısız siyasi radikalizminden söz etmektedir (*anılan eser*, s. 228-229).

29 Thirsk, *Agrarian History*, s. 757-760, 789; "17th Century agriculture and social change", s. 170-176; benim *Reformation to Industrial Revolution*, s. 138.

30 B. G. Blackwood, "The Lancashire Cavaliers and ther Tenants", *Transacitions of the Historical Society of Lancashire and Cheshire*, cilt 117; "Agrarian Unrest and the Early Lancashire Quakers", *Journal of the Friends' Historical Societ*, LI, s. 72-76. Mr. Blackwood'un, *Social and Religious Aspects of the History of Lancashire, 1635-1655*, adlı Oxford, B. Litt tezini okuma avantajına sahip oldum.

Leveller'lar 1649 yılı boyunca Lancashire'de etkindiler.[31] Ancak bu insanlar, Parlamento'nun zaferinden sonra aniden canlanan, eskiden beri var olan yeraltı geleneğinden de yararlanıyorlardı. George Fox 1652 yılında Kuzey'e at sürdüğünde, Yorkshire vadilerinin rençber çiftçilerini, Lancashire ve Cumberland'ın hayvancı-endüstriyel alanlarında *Seeker* cemaatlerini ya da "darmadağın olmuş *Baptist*"leri her yerde kendisini bekler buldu. 1656 yılına gelindiğinde İngiltere'nin güney-batı *county*'lerinde *Quaker*'lık "güçlü bir şekilde yayılmaya başlamıştı".[32] Galler'de ve Galler'le İngiltere arasındaki sınır bölgelerinde başlangıçta manevi boşluğu dolduranlar, her ne kadar kimi yerlerde *Quaker*'lar onların yerini almış olsa da *Particular Baptist*'lerdi.[33] Beşinci Monarşistler'in Kuzey'de hiçbir zaman etkisi olmadı ve her ne kadar Devon ve Cornwall'da güçlü idiyseler de, Galler'de yalnızca yapay bir etkileri oldu. Mr. Capp, Beşinci Monarşistler'in özellikle kentsel bir hareket olduğunu ileri sürmektedir: 1670'lerin ormanlık alanlarıyla Beşinci Monarşi arasında çok sınırlı bir bağ görmektedir.[34] Bu radikal meydan okumaya karşı, uzak bölgelerdeki geleneksel ruhbanın Richard Baxter'ın gönüllü *county* papazlarını dernekleştirme hareketine bir tür "aşağıdan *Presbyterian*'lık" olarak katıldıkları anlaşılmaktadır.[35]

1656 yılında Southwark Milletvekili, "O Kuzey'den gelenler ulusun en büyük haşereleridir" diyordu; "*Digger*'lar, oradan geliyorlar."[36] Samuel Highland aslında James Nayler ve *Quaker*'ları düşünüyordu ama bizim bildiğimiz kadarıyla *Digger*'ların çoğu hakkında yanılıyordu. Ama onların önde gelen teoris-

31 *The Moderate*, 22-29 Mayıs 1649; *C. S. P. D., 1649-1650*, s. 385. Birinci kaynağı Mr. Blackwood'un tezine borçluyum.

32 G. Fox, *Journal* (1902), I, s. 301.

33 White, "The Organization of the Particular Baptists, 1646-1660", s. 209-213; karşılaştırınız C. E. Whiting, *Studies in English Puritanism from Restoration to the Revolution* (1931), s. 98, 117, 255.

34 B. Capp, *The Fifth Monarchy Men: a Study in Seventeenth-Century Millenarianism* (1972), s. 76-77, 79, 206-207.

35 Benim "Propagating the Gospel", s. 56'ya bakınız; Howell, *Newcastle upon Tyne*, s. 245-247; *V. C. H., Cumberland*, II, s. 94-95.

36 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 155.

yeni, Wigan'da doğmuş olan Gerrard Winstanley'le ilgili olarak haklıydı; eğer zahmetine katlanmış olsa, Preston'da doğmuş olan *Ranter* Lawrence Clarkson; (1648'de "şimdi İngiltere'deki baş *Familist*"[37]olarak tanımlanan) Yorkshire'li John Saltmarsh, John Webster ve Henry Jessey; Northhubria'lı John Lilburne'ü de eklemiş olabilirdi. Eğer kapsama alanını Galler'e ve Galler sınırına doğru yaygınlaştırabilmiş olsaydı, Vavasor Powell, Morgan Lloyd, Walter Cradock, William Erbery; Gloucestershire'den John Bidle, *Socinian*; Staffordshire'den Beşinci Monarşistler Thoas Harrison ve Henry Danvers; Worcestershire'den *Leveller* William Walwyn ve Cornwall'dan Hugh Peter ve John Carew'u da listesine katmış olabilirdi.

Bu bile, Kuzey ve Batı'nın daha gelişmiş Güney ve Doğu üzerindeki kültürel etkisinin tüm hikâyesi değildir. En büyük metafizik şairler hangileridir? John Donne, küçük oğlunu Londra'ya çıraklığa gönderen Galli ceddinden en azından bir nesil ayrılmaktadır.[38] Ancak George Herbert ve Henry Vaughan Gallidir; Yorkshire'li Marvel bir Galli'nin oğludur; Traherne Galler'in sınırından gelmektedir. İkinci aşamada Cherbury'li Lord Herbert'i, Hereford'lu John Davies'i ekleyebiliriz. Inigo Jones Gal asıllıydı. Matematik ve fen alanına baktığımızda ve özellikle de tarihçilerin modern bilimin kökenleri olarak giderek daha fazla kabul etmeye başladıkları simya ve büyünün o alacakaranlık dünyasına baktığımızda, hepsi Galli olan ya da Galli kökenden gelen Robert Recorde, John Dee, Robert Fludd, Matthew Gwynne, Edmunt Gunter, Thomas Vaughan ve Worcester Markisi Edward Somerset'i görürüz.[39] Lancashire'li Jeremiah Horrock, Northumberland'h William Turner, Halifax'h Henry Briggs ve Henry Power, Lancashire sınırının hemen üzerinde –barometrelerini George Fox'un Pendle Hill'ine kadar taşımış olan– Towneley bilim adamları grubu vardır.[40] Büyük Britan-

37 S. Rutherford, *A Survey of the Spiritual Antichrist* (1648), s. 194. Saltmarsh için bakınız A. L. Morton, *The World of Ranters*, s. 45-69.

38 R. C. Bald, *John Donne* (Oxford U. P., 1970), s. 22.

39 *I. O. E. R.*, s. 65.

40 C. Webster, "Henry Power's Experimental Philosophy", *Ambix*, XV, s. 157-159; "Richard Towneley, the Towneley Group and Seventeenth-Century Sci-

ya'nın VII ve VIII. Henry tarafından başlatılan, I. James ve Yeni Model Ordu tarafından tamamlanan birliğinin kültürel sonuçları üzerine ciddi bir araştırma yapmak ilginç olacaktır.

II. *GRINDLETONIAN*'LAR

Grindletonianism, adını bir kişi ya da bir dizi inanç yerine bir yerden alan tek İngiliz tarikatıdır[41] ve bu önemlidir. Zira, her ne kadar, 1615'ten 1622'ye kadar Grindleton'un papazı olan Roger Brearley hareketin tarihinde çok önemli olsa da hareket muhtemelen ondan öncedir ve kesinlikle ondan fazla yaşamıştır. Bradford'dan Yorkshire'in en uç kuzey-batısına kadar uzanan Pennine vadileri ve Cleveland'ın geniş vadileri dinsel itikatlara sadık olmayanlara sığınacak güvenli bir yer sağlıyordu. *Familism* muhtemelen Elizabeth'in saltanatı sırasında burada tutunacak bir yer buldu ve bu inanışa karşı ilgi yörenin pek çok yerine yayıldı. Brearley'in vaizliği sırasında "pek çok kişi [yedi mil uzaklıktaki Gigleswick'ten] Grindleton'a gidiyor ve kendi bölgelerinin kilisesini ihmal ediyorlardı". Brearley çoğu kez kendi kilisesinin dışında vaaz vermiştir. 1627'ye gelindiğinde, "*Grindletonians* adı verilen tarikata yakın görünen" kanaatler York'un birkaç mil yakınında görülmüştü.[42] Brearley 1622 yılında Grindleton'un on mil doğusundaki Kildwick'e taşındı. 1631 yılında piskoposluk bölgesini tümüyle terk etti ama 1634 yılında John Lambert'in Kirby Malham'daki ikametgâhından birkaç mil uzaklıkta olan Kildwick'in vaizi oldu. Webster, bir *Grindletonian* olarak 1635'lerde kilise mahkemeleriyle sorunlar yaşadı.[43] Webster, *Examen Academiarum*'unda

---

ence", *Transactions of the Historical Society of Lancashire and Cheshire*, cilt 118, s. 51-76. John Webster'i de bir kez daha eklemeliyiz.

41 Bununla birlikte Mr. Charles Hobday, Plymouth İlhamı konusunda beni uyarmaktadır.

42 R. Marchant, *The Puritans and the Church Courts in the Diocese of York* (1960), s. 40-41, 46.

43 *Aynı yerde*, s. 40-41, 127-128. Webster, *Examen Academiarum*'unu 1654 yılında Lambert'e ithaf etti. Webster için, yukarıdaki 4. Bölüm'e ve aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

Brearley'e göndermede bulunur.[44] 1650'lerde, hemen Lancashire sınırının ötesindeki Clitheroe'de öğretmendir ve zaman zaman Grindleton'da vaazlar vermiştir.[45] Grindleton hakkında ilginç olan şey, Dr. Richardson'un Lancashire'de gelişmenin hızını belirleyen cemaatler hakkındaki gözlemini hatırlarsak, itizalin oluşmasındaki cemaatin payıdır. Grindleton'da, kayıtlara dayanan arazi mülkiyeti sahipleri (*copyholders*) ile kaydı hayat şartıyla arazi mülkiyeti sahipleri (*freeholders*) arasında ortak alanları bölüşme ve çitleme konusunda yapılan 1587 tarihli anlaşma geleneksel bir bağımsızlığı düşündürmektedir.[46] Orada ikamet eden bir mıntıka papazı ya da kilise papazı yoktu yalnızca, muhtemelen cemaat tarafından istihdam edilen ve dolayısıyla onların kabul edebilecekleri görüşlere sahip olan bir vaiz vardı. 1617 yılında Roger Brearley ve *onun cemaati* hakkında elli kadar suçlama olmuştu. Bunlardan bazıları, vaizin vaazlarında yaydığı ya da ölümünden sonra basılan yazılarında bulunan görüşlerden çok daha radikaldi. Bunlar muhtemeldir ki, cemaatin kilise dışı üyelerinin gerçekleştirdikleri gelişmeleri temsil etmektedir; 1627'de en azından rahip sınıfından olmayan üç kişi, özel toplantılar yapmak da dahil daha başka suçlamalara maruz kalmıştır.[47]

1617'deki elli suçlama arasında şu tür inanışlar yer alıyordu:

> (1) ruhtan kaynaklanan bir hareket Kelam'ın kendisinden daha güvenilirdir; (2) ruhun hareketi olmadan Kelam'a inanmak günahtır; (3) Tanrının çocuğu, tanrının inayetinin gücüyle her görevi öylesine güzel yerine getirir ki, madde ve manada başarısızlık için özür dilemek günahtır; (7) kendine güvenen bir Hıristiyan asla büyük bir günah işleyemez; (14) takdis edilmiş bir kişi, hiçbir zaman kurtuluşunu düşünmeyerek Tanrının ihtişamına yönelmelidir; (33) o ruha sahip olan bir insan, kim olursa olsun başkasının

44 *Anılan eser*, s. 91.

45 W. S. Weeks, *Clitheroe in the Seventeenth Century* (Clitheroe, t. y., 1928), s. 176.

46 Ed. R. H. Tawney ve E. Power, *Tudor Economic Documents* (1933), I, s. 81-84.

47 Marchant, *anılan eser*, s. 47; Thomas Sippell, *Zur Vorgeschichte des Quakertums* (Giessen, 1920), s. 24-30.

yardımı olmadan okuyabilir, dua edebilir ve vaaz verebilir; (38) ne vaiz ne de onlar Kral için dua ederler... Onlar Kralın seçilmiş olup olmadığını bilmezler; (46) onlar o ruh sayesinde cennette bu hayattakinden daha fazla zevk alamazlar.

Brearley'in kendisi, inananları cehennemden ve ölümden özgürleştiren günahın hakkından gelmekten söz etmektedir.[48]

İnsan ruhunun İncil'in sözünden önce geldiğine inanılması, atanma ve kutsanmanın öneminin inkâr edilmesi, günahsız yaşama olasılığı ve cennete bu dünyada sahip olma – bu tür görüşlerle sık sık yeniden karşılaşacağız. Bunlar, bunalım anlarında çok göz korkutucu olabilecek geleneksel *Calvinism*'e ciddi bir meydan okumayı temsil ediyordu. 1622'de, Thomas Shepard on yedi yaşlarında ve derin bir yeis içindeyken, "Grindleton'u duydu" ve "o şanlı mükemmellik mülkünün gerçeğin ta kendisi olup olamayacağım" ve onu öylesine korkutan vaizlerin ve onların doktrinlerinin, "tümüyle yasal adamlar ve keza kitaplarının da tümüyle yasal olup olmadığını" kendisine sordu.[49] Ani bir değişim onu *Calvinism*'den korudu ve New England'da başarılı bir rahip oldu. Ama Vali Winthrop, Mistress Anne Hutchinson'un sapkınlığını *Grindletonian* doktrinlerine hamlediyordu.[50] 1640'larda, Calvin ve Ebedi Hükümler (*Eternal Decrees*) İngiltere'de her yandan saldırıya uğradığında, *Grindletonian Familist*'lerin[51] seslerine yeniden kulak verildi – özellikle de papaz sınıfından olmayan insanlar tarafından. John Webster Galli William Erbery ile yakın ilişki içindeydi; Batı Yorkshire'de ve Doğu Lancashire'de 1630'lardan 1664'e kadar çeşitli kilise bölgelerinde vaizlik eden Robert Towne, 1640 yılında *Grindletonianism*'le suçlanmıştı.[52] Roger Williams, *Quaker* liderleri John

48 Sippell, *anılan eser*, s. 50-55.

49 "Autobiography of Thomas Shepard", *Publication of the Colonial Soc. of Massachusetts*, XXVII (1927-1930), s. 362-363.

50 G. F. Nuttall, *The Holy Spirit of the Puritan Faith and Experience* (Oxford, 1946), s. 178-180.

51 Pagitt, *Heresiography* (1654), s. 87. Ebedi Hükümler'in bir tanımı için 8. Bölüm'e bakınız.

52 Aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

Camm ve Francis Hogwill'i, her ne kadar onlardan genellikle *Seeker* olarak söz edilse de, *Grindletonian* olarak adlandırıyordu; Thomas Bancroft'un bizzat kendisinin *Grindletonian*'lıktan *Quaker*'lığa geçişinin bir anlatısına sahibiz.[53]

Son olarak, ben her ne kadar Brearley'in kendi cemaatinin kendisinden fazla yaşadığını ileri sürmüşsem de, o kendisi 1640'lar ve 1650'lere işaret etmektedir. Onun (tek) güzel şiiri, *Benlik İç Savaşı*'ndan (*Self Civil War*) daha uygun ne olabilir?

> Ben kendi kendime ihanet ediyorum..
> Ben benimle zerre kadar anlaşamıyorum...
> Kendime güveniyorum, ve ben kendime güvenmiyorum...
> Ne benimle, ne de bensiz yaşayabiliyorum.[54]

Burada Brearley'in Yorkshire'li hemşehrisi Andrew Marvell'in, metafizik şiirin tümünde ortak olan; Yorkshire, Lancashire ve Westmorland'da George Fox ve James Nayler'in mesajını hazırlayan ruhsal karışıklık ve memnuniyetsizliğin "çifte yüreği"ni buluyoruz. Benzer bir şekilde, John Webster, eğitimli ve resmen papazlığa atanmışlara *Grindletonian*'ların güvensizliğini, ileri bir yüksek eğitim reformuyla ilişkilendiriyordu. Pendle Hill'in, George Fox'un *Mount of Vision*'ının[55] eteklerinde yatan Grindleton'un belki de 17. yüzyıl İngiltere'sinin haritalarında genellikle ona ayrılandan daha önemli bir yeri olmalıdır.

III. ŞİMDİYE KADAR OLANLARIN BİR ÖZETİ

Bilim tarihçileri, bilimsel bilgideki ilerlemenin nedenlerini, "içsel" ve "dışsal" nedenler olarak ayırırlar; bir yanda düşünce yapılarının mantıksal gelişmesi ve öte yanda sosyal baskılara ve teknik ihtiyaçlara tepki. Açıkça her ikisi de bilim tarihin-

53 Sippell, *anılan eser*, s. 49; Ed. G. F. Nuttall, *Early quaker Letters from the Swarthmore MSS to 1660* (1952'de tıpkı basım), s. 229.

54 R. Brearly, *Poems*, s. 94, *A Bundle of Soul Convincing ...and Comforthing Truths* (1677) içinde.

55 R. M. Jones, *Mysticism and Democracy in the English Commonwealth* (Harvard U. P., 1932), s. 79. Bu bölgeden Parlamento'ya verilen destek konusunda 4. Bölüm'ün başına bakınız.

de önemlidir. Ben bu kitapta, İngiliz iç savaşının sonunu izleyen on yıldaki her türden radikal düşüncenin çiçeklenmesinin içsel ve dışsal nedenlerine bakma girişiminde bulunuyorum.

3, 4 ve 5. Bölümler'de sosyal arka plana – kimi ormanlık ve otlak alanlarda, kimi topluluklar arasında radikal düşüncelerin gelişmesine izin veren ayrılık ve özgürlüğe vurgu yaptım; gezgin tacirlerin, zanaatkârların ve seyyar satıcıların hizmetlerini sundukları erken kapitalizmin hareketli toplumu; hiyerarşik tarım toplumunun kategorilerine artık sığmayan efendisiz adamlar kalabalığı, serseriler ve kentsel yoksullar. İç savaşın büyük sarsıntısı aniden ve dikkate değer bir şekilde toplumsal ve fiziki mobiliteyi artırdı. Yeni Model Ordu'nun kendisi hareket halinde efendisiz adamlar topluluğu olarak değerlendirilebilir. Aynen –dinsel özgürlüğü elde edince– gezici zanaatkârların ve tacirlerin gezici papazlar olması gibi, Yeni Model Ordu –dinsel özgürlük için mücadelenin ana kahramanı– usta vaizlere sahip oluyor ve kiliseler kuruyordu. O zamana kadar krallık içinde ileri geri dolaşan anlaşılması güç radikal grupları birbirine bağlıyor ve onlara, özellikle de tenha Kuzey ve Batı'da yeni bir güven veriyordu. Ordu'nun kendisi de toplumsal mobilitenin olağanüstü bir örneği idi.

Yeni Model, barutu ateşleyene denk bir şeydi. Ancak bir kez büyük yangın başladı mı, etrafta pek çok patlayıcı madde hazırdı. Bunu değerlendirebilmek için İngiltere'de kimi dinsel, kimi seküler, radikal ve itizali düşüncelerin gelişmesine bakmalıyız; bunların kimi, mirasını *Lollard*'lardan aldı, kimi kıtadan ithal etti; bu düşüncelerin hepsi 16. ve erken 17. yüzyıl İngiltere'sinin hızla değişen toplumu içinde değişikliğe uğradı. 2. Bölüm bu geleneklerin bir kısmını izleme girişiminde bulunuyordu; 6, 7 ve 8. Bölümler diğerlerini tanımaya çalışıyor. 1640'ların ve 1650'lerin ihtiraslı ve coşku veren özgürlüğü içinde bütün bu unsurlar, içinden benzeri görülmemiş bileşimlerin çıkacağı bir eritme potasına boşaltıldı.

6

BİR PEYGAMBERLER ULUSU

> [*Gangraena*'yı] kendi zihnimin gurur ve kibrinden, sıradan eğitimsiz insanların bilgiyi bizim tarafımızdan yönlendirilmeleri dışında aramaları gerektiği yolundaki hor görmeden; birbirlerine öğretmeye kalkarlarsa, yani bizim, bizden öncekilerin devletleri ve krallıkları baştan başa yönettikleri gibi, doktrin ve disiplin konusundaki tek yargıç olma konusundaki egemenliğimizi yitireceğimiz ya da son olarak kârlarımızı ve ondalık vergiler sayesindeki bereketli geçimimizi kaybedeceğimiz adi korkusundan [yazdım]... Bütün bunların geldiğini, sıradan insanların her şeyi denemeye ve incelemeye başlamalarıyla gördüm...
>
> – WILLIAM WALWYN, *A Prediction of Mr. Edwards His Conversion and Recantation* (1646), Haller, *Tracts on Liberty,* III içinde, s. 343.

I. MÜNECCİMLER VE *BİNYILCILAR*

17. yüzyıl Britanya'sında erkek ve kadınların çoğu hâlâ, Tanrı'nın ve şeytanın günlük olarak işlere karıştığı bir büyü dünyasında; bir cadılar, periler ve sihirler dünyasında yaşıyordu. Eğer bunlar başarısız olursa, kralın bir dokunuşu sıracayı [deri ve mukoza tüberkülozu] iyileştirirdi. 1607'de Merionethshire'de

doğmuş olan Arise Evans, hırsızların asılıp asılmayacaklarını öğrenmek için kurnaz adamlara ve müneccimlere danışmalarının olağan bir iş olduğunu söylüyordu.[1] Köylerin çoğunun kendi "kurnaz adamları", beyaz cadıları vardı; bunlar doktorlardan ya da avukatlardan daha ucuzdu. Eğer insanların içinde yaşadıkları dünyayı düşünürsek, günlük hayata mucizevi müdahalelerin neden itirazsız kabul edildiğini anlarız. Yasaya saygılı bir evrene inanırız, çünkü aslında 17. yüzyılda "Doğal afetler" daha seyrektir. Toplumsal sigorta da dahil evrensel sigorta, daha iyi tıbbi hizmet ve özellikle anestezi vardır; veba yoktur, tuğladan yapılan evler yangına daha çok dayanıklıdır, hayvanlar için kışlık yem bulunur, dolayısıyla ilkbahar açlık dönemi değildir – bütün bunlar alelade varoluşu dönüştürmüştür. Ortaçağ hayatının geleneksel güvensizliği, kapitalist pazarın yeni güvensizliği ile yoğunlaşmıştır. 1620'lerde giyim sanayiinde olduğu gibi ülke çapında fiyat düşüşleri daha yoğun rekabete yol açmış; yeni tutumlar –"her adam kendi başının çaresine bakar" ve "sona kalan dona kalır"– Ortaçağ köyünün düşük düzeyli sosyal güvenliğini sekteye uğratmıştır. Dr. Macfarlane ve Mr. Thomas, 16. ve 17. yüzyıllarda insanlar kendilerini suçlamak yerine anti-sosyal eylemlerinin kurbanlarını suçladığında, cadılara yönelik baskının *arttığını* ileri sürmüşlerdir.[2]

Oliver Cromwell'in öğretmeni ve dostu Dr. Thomas Beard, kutsal Pazar günü ihlalcileri ve diğer günahkârlara karşı Yüce Tanrı'nın kimi insan davranışlarını onaylamadığını göstermek için doğrudan ve sert bir şekilde müdahale edişini anlatarak bu konudaki geniş edebiyata katkıda bulunmuştur. Sir Walter Raleigh, Sir Francis Bacon, Sir Kenelm Digby ve *Royal Society*'nin gelecekteki pek çok üyesi sempatik [taklit ve temas büyüleri]büyüye inanıyordu: Yani, yaralananın kanına batırılan bir mendilin *silaha* tatbik edilmesiyle kanamanın uzaktan durdurulabileceği-

1 A. Evans, *A Bloudy Vision of John Farley* (1653), s. 39.

2 A. Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (1970), s. 201-206, 244-252; *The Family Life of Ralph Josselin* (Cambridge U. P.), 1970), s. 176-177, 193; Thomas, *anılan eser*, özellikle s. 638-640. Aşağıdaki 16. Bölüm'e bakınız.

ne inanıyordu; John Locke da buna inanıyordu.[3] Bilimin erken tarihini büyünün tarihinden ayıramayız; kötü sihirbazlara, müneccimlere ve simyacılara karşı iyi rasyonalistlere ödül veremeyiz. "O karanlık günlerde" diyordu iç savaş günlerinin John Aubrey'i, "müneccim, matematikçi ve de büyücü aynı şey sayılırdı".[4] Giordano Bruno, John Dee, John Kepler, Tycho Brahe, bunların hepsi müneccimdi. *Royal Society*'nin gelecekteki sekreteri John Wilkins, 1648 yılında hâlâ Dee ve Fludd'ı "matematiksel büyü" konusunda otorite olarak aktarıyordu. Elizabeth döneminde birisi altın isterse, Orinoko ırmağından Panama diline kadar Güney Amerika sahilini yağmalayabilir ya da simyagerlik yapardı: Sir Walter Ralegh bunlardan birini, John Dee diğerini denemiştir; Sir William Cecil ise her ikisine yatırım yapmıştır.

Uzun dönemde Protestanlığın, kara ya da beyaz her türlü büyüye, sihire, afsuna ve de aşk iksirine karşı çalıştığı doğrudur. Özdek değiştirmeye karşı sayısız vaaz, kitlenin mucizeye karşı maddeci ve kuşkucu bir tavır takınmasına yardımcı olmuştur; mucizeler genellikle geçmişe ötelenmiştir. Ancak bunların sıradan erkek ve kadınları etkilemesi için uzun zaman geçmesi gerekmiştir. Bu arada, daha önce Katolik papazların yaptığı ama onları izleyenlerin ihmal ettiği işlerin pek çoğunu kurnaz adamlar üstlenmiştir. James ve I. Charles'ın gözdesi olan Buckingham Dükünün müneccimi Dr. Lambe vardı: Ciddi politikacılar –Oliver Cromwell, Whitelocke, Richard Overton– astroloji konusunda ona danışmışlardır.[5] *Puritan* ilahiyatçı John Preston astrolojiyi ciddiye alıyordu.[6] *Royal Society* üyesi Elias Ashmole, onu uyguluyordu. Londra'da *Royal Society*'den on yıldan fazla bir süre önce bir Müneccimler Derneği'nin kurulmuş olması önemlidir. Halkın nezdinde, "ruhbanın melaneti" eskiden olduğu gibi 1640'tan sonra astroloji kitaplarının yayınlanmasını artık engelleyemiyordu;[7] ve bunlar, eski ve yeni bir sürü kehanetle

3 *I. O. E. R.*, s. 149.

4 Aubrey, *Brief Lives*, I., s. 27.

5 Thomas, *anılan eser*, özellikle 9. Bölüm.

6 S. Clarke, *Lives of Thirty-two Divines* (1677), s. 76.

7 Ed. C. H. Josten, *Elias Ashmole, 1617-1692* (Oxford U. P., 1966), I, s. 21-22.

birlikte bol miktarda ortalıkta görünüyordu. Almanaklar bir anda sayıca daha çok, daha polemikçi ve propagandacı hale geldi ve tanesi iki peniden geniş bir kitleye hitap etti. Almanakları yayınlayanlar iç savaşta taraf tuttukları için bunlar ayrıca daha fazla kâr getirir oldu: 1644 yılında William Lilly'nin *Prophecy of the White King*'i (*Beyaz Kral'ın Kehaneti*) üç gün içinde 1.800 adet sattı.[8] Astroloji almanakları İncil'den bile daha iyi sattı; o dönemi yaşayanların pek çoğu tarafından bunların krallığın davasına her şeyden çok zarar verdiğini iddia edenler oldu.[9] 17. yüzyıl biliminde "rasyonel" olanla olmayam biz ancak bugünkü modern bakış açımızla ayırabiliriz. Olaydan sonraki bu bilgeliğimizin, Bacon, Boyle ve Newton gibi adamların sahip oldukları inançlar hakkında onları hakir gören bir şekle bürünmesine izin vermemeliyiz. Yüzyılın akışı içindedir ki ancak doğanın yasaları sertleşti ve katılaştı; bu arada bilim adamları, bilimin tanrının varlığını kanıtladığını göstermeye çok hevesli olan adamlardı.[10]

17. yüzyılın ortalarında Fuller, İngilizlerin her zaman "ceplerinde, kendi niyetlerini gerçekleştirebilmek için kullanacakları bir eski kehanet taşıdıkları, ama çoğu kez böylesi müphem tahminlerin uygulamasında yanıldıkları" söylenir diye yazıyordu. Piskopos Hacket, "biz İngilizlerin Merlin'e ve ondan daha iyi olmayan başkalarına atfedilen nafile kehanetler konusunda çok saf olduğumuz gözlemini" kabul ediyordu.[11] Merlin, Mother Shipton ve pek çok diğerlerinin kehanetleri, muhtemelen bizim kaynaklarla kanıtlayabileceğimizden de fazla, tedavüldeydi. 1650'lerde Beşinci Monarşistler, Sibyline kehanetlerine, Nostradamus'a, Paracelsus'a ve müneccimlere olduğu kadar bunlara da göndermede bulunuyorlardı.[12]

---

8 H. F. Fletcher, *The Intellectual Development of John Milton* (Illiniois U. P. II, 1961), s. 537; H. Rusche, "*Merlini Anglici:* Astrology and Propoganda from 1644 to 1651", *E. H. R.*, LXXX, s. 322-333.

9 Thomas, *anılan eser*, s. 294, 343.

10 Aşağıda 14. Bölüm'e bakınız.

11 T. Fuller, *Church History of Great Britain* (1655), II, s. 396; J. Hacket, *Scrinia Reserate* (1692), II, s. 226.

12 Ed. P. Toon, *Puritans, the Millennium and the Future of Israel* (Cambridge, 1970), s. 111.

Lilly, eski kehanetleri devrimci yılların yeni durumlarına uyarlamada uzmanlaşmıştı. Onun *Prophecy of the White King*'i Merlin'e atfedilen kehaneti ayrıntılarıyla açıklıyordu.[13] Lilly'nin "monarşik iktidar üzerindeki kısıtlayıcı" ısrarlı kehanetleri, I. Charles ve Oxford Parlamentosu'nun Westminster'e döneceği konusundaki tamamen astrolojik temellere dayanan çağrısı, yenilgi ve Kral'ın feci sonu hakkındaki defalarca dile getirdiği kehanetleri, bu sonuçların elde edilmesine katkıda bulunmuş olabilir.[14] Charles'm felaketli akıbeti hakkındaki kehanetinin Naseby Muharebesi'nin olduğu gün yayınlanmış olması Lilly için mutlu bir tesadüftü. "Onun yazıları, askerlerin, mülkün dürüst insanlarının ve Parlamento'daki bizlerin çoğunun moralini artırmıştı" diyordu bir milletvekili 1651 yılında.[15] Üç yıl önce Parlamento ona 50 sterlinlik bir armağan ve *yılda* 100 sterlinlik bir emekli maaşı bağlamıştı. 1655 yılında Arise Evans'ın yazdığına göre, Lilly "Parlamento'nun ona yazmasını buyurduğu şeylerin dışında hiçbir şeyi bilmezdi, asla bilemedi de."[16] Ama o zamanlar Evans bir rakipti ve daha az başarılı bir peygamberdi. Lilly, astrolojinin radikallerce kabul edilmesi için pek çok şey yapmış ya da pek çok şeyi korumuştur. O kendisi, 1644 yılında İngiltere'nin rençberleri ve özel askerleri adına konuşurken, sanki kiliseye ve aristokrasiye karşı güçlü kanaatleri varmış gibi yazmış ya da davranmıştır.[17] Bu coşkusu onu 1652 yılında, "bütün vergilerin kalkacağı ve her şeyin sevgi ile yönetileceği" kehanetinde bulunmaya yöneltmiştir.[18]

Büyüye karşı bütün düşmanlığına rağmen Reformasyon, kehanet ruhunu teşvik etmiştir. Aracıların iptali, bireysel vicdan üzerine yapılan vurgu, Tanrı'yı yalnız seçilmiş olanlarla dolay-

13 W. Lilly, *A Collection of Ancient and Modern Prophecies* (1645).

14 Lilly, *Prophetical Merlin* (1644), s. 24; *Supernatural Sights and Apparitions* (1644), s.g. Av.A 2.

15 Rusche, *anılan eser*, s. 325, 332.

16 A. Evans, *The Voice of King Charles* (1655), s. 41.

17 Lilly, *Supernaturel Sights and Apparitions*, s. 47-48; *A Prophecy of the White King*, s. 6; *The Starry Messenger* (1645), s. 23; *An Astrological Prediction of the Occurences in England* (1648), s. 17.

18 Lilly, *Annus Tenebrosus* (1652), s. 40.

sız konuşur durumda bırakmıştır. Tanrı'mn mesajını halka iletmek bu seçilmişlerin görevi oluyordu. Ve Tanrı kişilere saygı gösteren biri değildi: İskoçların Kraliçe Mary'sine değil de John Knox'a konuşuyordu. Knox'un kendisi, *dürüstlüğünü* kabul ettiren kehanet yeteneği verdiği için Tanrı'ya şükrediyordu.[19] Luther, Calvin ve Knox sıradan insanın, eğer krallar ve prensler yapmazsa, tarihi yeniden yapabileceğini gösterdiler.

İngiltere'de devrim yılları, ister yıldızları, ister geleneksel popüler mitosları, isterse İncil'i yorumlayan hemen hemen yepyeni bir mesleğe, peygamberliğe geniş bir yaygınlık kazandırdı. Dolayısıyla halkın psikolojisinde kehanetin rolünü kavramak bizim için çok önemlidir. "Rüyalar ve kehanetler böylece çok büyük iyilik yapıyorlar" gözleminde bulunuyordu Selden; "bunlar bir insanın bir tehlike ya da bir hanımın üzerine cesaretle gidebilmesini sağlıyor. Eğer başarılı olursa bunu kehanete atfediyor; yok başarısız olursa ne bunları ne de kendisini daha fazla düşünüyordu."[20] Hobbes bile kendi iç savaş tarihinde kehanetin, "çoğu kez önceden bilinen olayın temel nedeni" olduğuna işaret ediyordu.[21] Dr. Leff, İncil'e tarih ya da kehanet olarak başvurulmasının geç Ortaçağlar'ın en muazzam gelişmelerinden birisi olduğunu ileri sürüyordu. Ölümden sonraki hayata dair (eskatolojik) kehanet, Protestan tartışma edebiyatının, özellikle de matbaanın icadıyla güçlenen başlıca alanlarından birisi oldu.[22]

Protestan âlimliği pek çok Katolik hurafeyi teşhir etti ve anadillerde İncil'i popülerleştirdi. Aynı şekilde, İncil'in kehanetle ilgili kitaplarının Protestanlarca incelenmesinin amacı kehanet bilimini rasyonel bir temele oturtmaktı. Diğer kehanetler, şeytanlarca olumlu yönde desteklenmediği sürece,[23] her zaman

19 J. Ridley, *John Knox* (Oxford U. P., 1968), s. 409, 451, 519.

20 Selden, *Table Talk* (1847), s. 185.

21 Hobbes, *English Works*, VI, s. 399; karşılaştırınız T. Spat, *History of the Royal Society* (1667), s. 364-365, aşağıda 17. Bölüm'de aktarılıyor.

22 G. Leff, "The Mythology of a True Church", *P. and P.*'ye sunulan bildiriler. Popüler Din Konferansı, Temmuz 1966, s. 6-10.

23 *Poems* adlı kitabında bunu ileri süren Sir Francis Hubert'tir. Ed. B. Mellor (Hong Kong U. P., 1961), s. 83-84.

onlara güvenenleri yanıltırdı: Birnam ormanı (Macbeth'in Duncan tarafından öldürüldüğü yer) çok haksız bir şekilde Dunsinane'ye geldi.[24] Matbaanın icadı, kehanetleri kalıcı bir hale getirerek, belki de onların belirsizlik ve yanlışlarını gözler önüne sermeye yardımcı olmuştur[25] Bu tür kehanetlere güvenmenin verdiği özgürlük duygusu yanıltıcıydı. Ama İncil, eğer gerektiği gibi anlaşılırsa, gerçekten insanları kaderden, alın yazısından kurtaracaktı. Tanrı'mn amacını anlayarak ve onunla işbirliği yaparak insanlar, dünyalarını yönettiklerini düşündükleri kör kuvvetlerden, zamanın kendisinden kaçabileceklerine inandılar; özgür olabileceklerdi.[26]

İncil'in kehanetlerine bilim insanları *bilimsel* bir ruhla yaklaştılar. Bu, Napier, Brightman, Mede, Ussher ve Newton gibi matematikçilerin ve zaman bilimi uzmanlarının göreviydi. Bu tür adamlar, aynen Hobbes'un bir siyaset bilimi oluşturabilme olanağına inanması gibi, bir kehanet bilimi oluşturabilme olanağına inandılar. Her iki umudun da gerçekleştirilemez olduğu anlaşıldı; dolayısıyla her ikisi de küçümsenmemelidir. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, 1650'lerin ortasındaki olağanüstü olayların zuhurunu gösteren olaylarda, Deccal'ın düşüşü, belki ikinci geliş ve de binyılla ilgili bir konsensüse ulaşılmış görünüyordu. Bunun altında 1640'ların başlarındaki *Puritan* vaizlerin kendine güvenen enerjileri ve ütopyacı heyecanları yatar. Daha sonra kendilerine saf bir iyimserlik olarak görünecek şeyi onlar, sıradan insanların Deccal'a karşı Tanrı'nın savaşını verme çağrısı olarak kullanmaya çalıştılar.[27]

Bacon ve diğerleri bilim adamlarını sözlü olarak ustadan çırağa geçen zanaat tekniklerini, bunların gizlerini incelemeye

---

24 Peele'in *I. Edward*'ında Llewellyn'in çok benzer bir şekilde bir kehanet tarafından aldatılmasıyla karşılaştırınız (Ed. A. Dyce, *Dramatic and Poetical Works of Robert Greene and George Peele*, 1861, s. 410).

25 E. L. Eisenstein, "The Advent of Printing and the Problems of the Renaissance", *P. and P.*, 45, s. 78-79.

26 Benim, *God's Englishmen: Oliver Cromwell and the English Revolution* (1970), s. 223'e bakınız.

27 Benim, *Antichrist in Seventeenth-Century England*'ına bakınız. Hobbes için aşağıdaki Ek I'e bakınız.

teşvik ediyorlardı. Mısır'a ya da Simya ilmine ait olsun, doğadan elde edilebilecek gizli geleneksel bir aklın var olduğu düşüncesi çok zor öldü. Gnostiklerin (bilinircilerin) zamanından beri Kutsal Kitaplar'ın metninin arkasında, yalnızca yetişmiş kişilerin ve alimlerin bilebileceği gizli anlamlar olduğu şeklinde benzer bir gelenek vardı. 16. ve 17. yüzyılda sıradan İncil okuyucuları bu sırların demokratikleşmesini, ister papaz, isterse hukukçu ya da âlim olsun bâtıl adamların aradan çıkarılmasını istediler.[28] Onlar, eğer yeterince dikkatle incelerlerse ve Tanrı'nın inayeti de onlardan yanaysa, *herhangi* bir kişinin Tanrı'nın Kelamı'nı anlayabileceği şeklindeki iyi Protestan içtihadına inanıyorlardı. Ve o zaman İncil kendi zamanlarının olaylarını açıklayıcı anahtarı sağlayabilirdi.

O zamanki kitap fiyatlarına göre İnciller pahalı değildi. Josselin, 1649 yılında bir İncil'in fiyatının 3 şilin 2 peni olduğunu belirtiyor; daha sonra 2 şilindi.[29] Cenevre İncili, insanlar evlerinin mahremiyetinde okuyabilsinler ya da kilisede ve bir birahanede metne dayanarak bir tartışmayı kazanabilsinler diye cebe sığacak boyutta basılmıştı. İncil'e herhangi tarihsel bir anlamda değil de en yüksek beklentilerle başvuranlar onda doğrudan çağdaş geçerliği olan bir mesaj buluyorlardı. Londra'ya 1629 yılında gelen genç Galli Arise Evans'ı alalım. Bize devrimden önceki on yılda İncil'e karşı tutumunun nasıl değiştiğini anlatmaktadır. "Önceleri Kutsal Kitaba başka ülkelerde geçen, başka insanları ilgilendiren bir tarih olarak bakıyordum; ama şimdi ona bize de ait olan, şu zamanda anlaşılması gereken bir sır olarak bakıyorum."[30] Bu tutum, ekonomik ve siyasi krizin kurbanı olan ve o şaşırtıcı yıllarda İncil'i bir rehber olarak gören pek çokları tarafından paylaşılmış olmalıdır. 1640'lar ve 1650'ler gerçekten de "usta vaizler'in büyük çağıydı – Bunyan gibi papaz sınıfından olmayan insanlar onu yeni bir keşfin tüm güven ve heyecanıyla kendi öğretilmemiş aydınlanmalarına göre yo-

28 Aşağıdaki 14. Bölüm'le karşılaştırınız.

29 Macfarlaine, *Josselin*, s. 24; karşılaştırınız, J. Bunyan, *Works*, Ed. G. Offor (1860), III, s. 711; *Mercurius Politicus*, No. 4, 1656, s. 7366.

30 A. Evans, *An Eccho to the Voice of Heaven* (1653), s. 17.

rumluyorlardı. "Ben bu zamanın Pavlus'u gibiyim" diye açıklıyordu Evans; "o çadır yapan bir ustaydı, Resullerin İşleri Bap 18.3. Ben bir terziyim."[31] "Yoksul, cahil, usta adamlar" diyordu William Dell, Havarilerle ilgili olarak, "dünyayı altüst ettiler."[32]

İncil tüm doğru bilginin kabul edilen kaynağı idi. Herkes, akılcı yollardan ulaştıkları sonuçları İncil'den *örneklerle açıklayan* Hobbes ve Winstanley gibi adamlar da dahil, bir iddiayı kanıtlamak için onun metnini aktarıyordu. Arise Evans gibi basit adamların durumundaki tek fark, onlar İncil'in tanrı tarafından ilham edildiğine inanıyorlardı ve onun metnini kendi dünyalarının ve zamanlarının sorunlarına, herhangi bir çeviri güçlüğü düşüncesini dikkate almadan ya da tarihsel bir anlayışa gerek duymadan, doğrudan uyguluyorlardı. Dolayısıyla Arise Evans, Vahiy Bap 8 ve 11'in iç savaşın öyküsünü anlattığını; Amos'un 8 ve 9. Baplarının Uzun Parlamento'nun başlangıcından beri meydana gelen her şeyi izah ettiğini düşünüyordu. Amos Bap 9.1'de kapıdaki direkler sarsılsın diye vurulacak sövenin Parlamento Başkanı Lenthall'a göndermede bulunması gerekiyordu.[33] Ama bu eğitilmemiş beyinler arasında bir George Fox ve bir John Bunyan bulunuyordu. Onlar toplumlarının sorunlarıyla, acil çözüm isteyen sorunlarıyla cebelleşiyorlar ve bildikleri en iyi araçları kullanıyorlardı. Daha sağlam *Puritan* ilahiyatçılar piskoposlara, zulme, ondalık vergilere karşı İncil'e göndermede bulunuyorlardı. Evans'lar İncil'i, daha seçici ve daha az beceriyle de olsa, neler olduğunu anlamaya ve kontrol etmeye çalışmak için çok dikkatle inceliyorlardı.

Eğer biz buna *Quaker*'lar tarafından benimsenen, yani içindeki Tanrı'nın ruhuyla, yalnızca inananın Kutsal Kitaplar'ı gerektiği gibi anlayabileceğine ilişkin *Familist* inancı da eklersek, İncil'in mesajının insanlar için taşıdığı acil kişisel aidiyetin yoğun anlamını anlayabiliriz. İnsanlar İncil'i öylesine bilir

31 W. Y. Tindall, *John Bunyan, Mechanick Preacher* (New York, 1964) *passim*; A. Evans, *The Bloudy Vision of John Farley*, sig. A 8.

32 Dell, *Several Sermons*, s. 144; karşılaştırınız Dell, *Power from on High* (1645), s. 18. Bu kaynağı Mr. Charles Webster'e borçluyum.

33 A. Evans, *A Voice from Heaven to the Common-Wealth of England* (1652), s. 27, 33, 45.

hale geldiler ki, onunla olan ilişkileri neredeyse pasifleşti. *Grace Abounding*'de metinler Bunyan'ın kafasına Tanrı'nın şimşekleri olarak fırlatılıyordu. İncil, tutkulu bir şekilde Tanrı'nın gününün kaçınılmaz olduğuna inanan insanlara tarihin dışında, dolaysız konuşuyordu: Onlar yalnızca Tanrı'nın ne demek istediğini anlıyorlardı. Geçmişe, (ister İncil, ister Magna Carta olsun) belgelere başvurmak, mevcut kurumların, belirli yönetim biçimlerinin eleştirisi haline geliyordu. Eğer kutsal metne uymazlarsa, reddedileceklerdi. Papazlar ve âlimler İncil'in yorumunu, ana dilde İncil olmadığı zamanlardaki gibi, eğitimli bir elitin tekelinde tutmak isteyeceklerdi. Buna verilen radikal cevap, herhangi bir bireyin ruhu benimseme olasılığını ileri sürmek, Tanrı'nın Kelamı'nı anlamasını sağlayacak iç deneyime, bu içsel inayete sahip olmayan sıradan âlimlerden daha iyi sahip olabileceğini söylemekti. Bütün inananların ruhbanlığını icat etmiş olan Luther, ilahiyatçıları kendi oyunlarıyla yenmeyi başarmıştı. Ancak 17. yüzyıl İngiliz radikallerinin, egemen sınıf üniversitelerinin akademik ilahiyatçılarının iddialarına karşı verecekleri cevap, gönül diniydi.

Bununla birlikte kişisel yoruma yapılan vurgu yalnızca katı bir bireycilik değildi. Yorumların denendiği ve onaylandığı yer cemaatti. George Fox'un 1651 yılında İngiltere'nin Kuzey'ine yaptığı seyahat, mesajının eskiden kalma *Seeker* ve *Grindletonian* cemaatlerce kabul görmesi nedeniyle olağanüstü başarılıydı. Cemaat, verili toplumsal birim için yorumun geçerliliğini garanti ediyordu; bireysel saçmalıklar üzerinde bir denetimdi.[34]

İncil'in dikkatli her okunuşu, dünyanın sonu düşüncesine yol açar. 1640'ların hayli elektrikli ortamında pek çok insan bunun yakın bir gelecekte olmasını bekliyordu Bu, Mr. Lament'in göstermiş olduğu gibi, yalnızca radikallere özgü bir görüş değildi. Başkaları tarafından, Kral James, Sir Walter Ralegh ve William Chillingworth tarafından da kabul ediliyordu.[35]

---

34 Aşağıdaki "Sonuç" başlıklı 18. Bölüm'le karşılaştırınız.

35 W. Lamont, *Godly Rule* (1969), *passim*; *P. and P.*, s. 313; Ralegh, *History of the World* (1820), I, s. 204; W. Chillingworth, *Works* (Oxford U. P., 1838), III, s. 300; karşılaştırınız s. 369-382.

1645 yılında İskoç Robert Ballie Londra'dan, "yalnızca *Independent* olanlar değil ama diğer büyük ilahiyatçıların de çoğu açıkça *Chiliast*'tı" diye yazıyordu. Sansür sona erer ermez, Laud tarafından yeniden basılması yasaklanan Fox'un kitabı *Book of Martyrs* (*Şehitler Kitabı*); Napier, Brightman, Mede ve Alsted'in eserlerinin, her biri İncil'in daha az eğitimli okuyucularının ütopik umutlarını destekleyen İngilizce çevirileri ve popüler özetleri yeniden tedavüle çıktı.[36] Parlamento tarafındaki vaizler sıradan ahaliye Tanrı'mn davası için savaşma çağrısında bulundular ve sonunda beklediklerinden daha fazla coşku elde ettiler. Ancak *binyılcılık* her iki düzeyde de varlığını sürdürüyordu: Popüler Beşinci Monarşistlerin 1650'lerdeki eksantrikliğini, Milton'u İsa'dan "kısa sürede beklenen Kral" olarak söz ettiren şeyi, bu bilimsel arka plana karşı görmemiz gerekir.[37]

1640 ve 1650'lerde *binyılcı* beklentilerin sıradan insanlar arasındaki yaygınlığını ve gücünü büyütmek zordur: Ben başka bir yerde kanıtları vermeye çalıştım.[38] Yarbay John Jubbes, Binbaşı Francis White ve Yüzbaşı William Bray gibi *Leveller*'ları, George Wither gibi bir şairden daha az etkilenmemişlerdi. Mr. Toon, bu beklentilerin en yüksek noktasına 1640'ların sonunda ulaştığını ileri sürmektedir: Beşinci Monarşist hareket düşüş göstermiştir.[39]

I. Charles'ın 1649'da idam edilmesi pek çok insana yalnızca Kral İsa'ya yolu açmak, daha büyük uluslararası olaylara bir başlangıç olarak bir anlam ifade etmiştir. John Spittlehouse, 1650'de Roma'yı, "Nol Cromwell'in ordusundan sakın, yoksa Hugh Peter, Petrus'un makamında vaaz verecek" diye uyarıyordu. Aynı yıl, Arise Evans bir rüya görmüştü ve rüyasında Fransa'yı geçerek Roma'ya gitmiş, "orada bir ses bana 'o kadar uzak-

36 R. Baillie, *Letters and Journals* (1775), II, s. 156. Joseph Mede'nin *The Key of the Revelation* adlı kitabının çevirisi Avam Kamarası'nın bir komitesinin emriyle ve Westminster Ruhaniler Kurulu Başkanı'nın önsözüyle 1643'te yayınlandı. Çeviri bir milletvekili tarafından yapılmıştı (benim *Antichrist in Seventeenth Century England*, s. 28'e bakınız).

37 Milton, *Complete Prose Works* (Yale baskısı), I, s. 616.

38 Benim, *Antichrist in Seventeenth-Century England*'ıma, *passim*, bakınız.

39 P. Toon, *anılan eser*, s. 218.

tan sen geldiğine göre, Cromwell de gelecek' demişti."[40] 1654 yılında Bristol'lü bir Baptist, iki Fransızın 1656'da dünyanın sonunun geleceği kehanetinde bulundukları için hapsedildiklerini duyunca, bu olaya hazır olmadığı için endişeye kapılmıştı.[41] 1648'le 1657 yılları arasında Ralph Josselin, içlerinden bir tanesi Oliver Cromwell'in Türkleri ve Papa'yı fethedeceğini ileri süren, *binyılcı* risaleler okuyordu. Sürekli olarak *binyılı* düşünüyor, onun hayalini kuruyordu. Günlüğüne, insanların dünyanın 1655 ya da 1656'da son bulacağım beklediklerini, bununla birlikte kendisinin bu inanca katılmadığını yazmıştır. "Bu kuşak" diye açıklıyordu John Tillinghast 1654 yılında, "*binyıl* yetişmeden ölmeyecektir."[42] John Bunyan, 1658 yılında "hüküm gününün kapıda" olduğunu ilan ediyordu.[43]

Dr. Capp 1650'lerde Beşinci Monarşist hareketin kumaş işçileri ve öteki zanaatkârlar arasındaki gücünü göstermiştir. Onların sınıf bilincine, aristokrasiye karşı olan düşmanlıklarına vurgu yapmaktadır. John Rogers, "ahlaksız soylular"a ve "zındık ve kasıntı *gentry*"e saldırmıştır.[44] Programları, zenginlere olduğu kadar, ondalık vergileri alan papazlara ve avukatlara saldırılarıyla, pek çok bakımdan *Leveller*'ların programına benziyordu. Onların Hollanda'ya karşı savaş, İspanya'ya karşı ise barıştan yana olmaları, İncil'i incelemelerinden çok, kumaş endüstrisiyle olan ilişkilerinden kaynaklanmış görünmektedir. Dr. Nuttall ve başkaları 1650'lerde *Quaker*'lığın yayılmasının, Beşinci Monarşist hareketin yalnızca bir parçasını teşkil ettiği önceki *binyılcı* heyecan olmadan mümkün olamayacağına inanmaktadırlar.[45] Her zamanki sağduyusuyla George Fox hüküm günü için kesin ve pek yakın bir tarih belirleyen bir *Quaker*'ı

40 J. Spittlehouse, *Rome Ruin'd by Whitehall* (1657), s. 339; A. Evans, *An Eccho to the Voice from Heaven* [t. y., 1653 ?], s. 115.

41 Underhill, *Church meeting in Broadmead, Bristol*, s. 60.

42 Macfarlane, *Josselin*, s. 23-24, 185, 189-191; Tillinghast, *Generation-work*, III. Kısım (1654). S 73, 156, 226-249. Tillinghast 1655 yılında öldü.

43 Bunyan, *Works*, III, s. 722.

44 Aktaran B. S. Capp, Toon, *anılan eser* içinde, s. 73; bir sonraki bölümle karşılaştırınız.

45 Nuttall, *The Welsh Saints, 1640-1660* (Cardiff, 1957), s. 46, 70-71.

azarlamaktadır.[46] Ama *Quaker*'lar, Beşinci Monarşistler gibi I. Charles'ın idamıyla doğan boşluğun doldurulmasına yardımcı olmuşlardır. Onlar İsa'nın herkesin içinde saltanat sürmek için geldiğine inanıyorlardı. Bu daha dolaylı bir siyasal doktrin olsa da, daha cumhuriyetçi ve demokratikti.

II. DİNSEL HOŞGÖRÜ

1646 yılında Thomas Edwards dinsel hoşgörünün bütün kötülüklerin en kötüsü olduğunu düşünüyordu. Bu, önce doktrine karşı kuşkuculuğu ve gevşek hayatı, daha sonra da ateizmi getirecekti. Eğer hoşgörüye izin verilirse, vaaz sapkınlığı dışarıda tutulamayacaktı. "Bu tarikatçılıkların nerede eğleneceğini ve duracağını ya da hangi ilkelere sahip olacağını kimse bilemezdi." Daha sonra şu düşünülmüş taşınılmış şeyleri yazdı: "Düşmanın başarılarının doruğunda olduğu ve Bristol'ü aldığı zamanki zaferin ya da hatta Parlamento'nun başladığı günlerden çok daha kötü bir durumdayız."[47] Şimdi de biz, belki onun niye bu kadar güçlü şeyler hissettiğini anlayabilecek durumdayız.

"Din her türlü iktidarın yegâne güçlü temelidir" diyordu I. Charles. "Kilise ve devlet birbirini karşılıklı olarak destekler ve birbirine yardım eder" diye yazıyordu Piskopos Goodman. "Devlet onlara [ruhban] para öder ve böylelikle onlar da devlete bağımlı olurlar" diye daha kabaca koyuyordu meseleyi Hugh Peter.[48] Bir devlet kilisesinin görevi, insanları yalnızca cennete yönlendirmek değildi; onları burada, dünyada da itaat altında tutmaktı. Farklı dernekler, farklı kiliseler: Ama bir devlet kilisesinin hiç olmamasını istemek gelenekçilere her türlü iyi düzenin inkârı olarak görünüyordu.

1641 yılında devlet kilisesini kurulu düzenin payandası olarak gören o milletvekilleri haklı çıkmışlardı. Kilise otoritesi, ki-

---

46 Braithwaite, s. 147. 10. Bölüm'e bakınız.

47 Edwards, *Gangraena*, I, s. 153-154, 187-189; III, 261-262, 267.

48 Ed. Sir C. Petrie, *Letters of Charlen I* (1935), s. 200-206; G. Goodman, *The Court of King James* (1839), I, s. 421; H. Peter, *Good Work for a Good Magistrate* (1651), s. 11.

lise mahkemelerinin işleyişi tamamen bozulmuştu; onların yerini *Presbyterian* disiplin sistemiyle doldurma girişimleri de çok sınırlı bir başarı sağlamıştı. Alt sınıflar hiçbir zaman olmadıkları kadar özgürdüler: "Günah" için kovuşturulmaktan özgürdüler; kendi cemaatleri içinde toplanma ve tartışma konusunda özgürdüler; (eğer isterlerse) üniversite eğitimli papazların kontrol ve teftişinden özgürdüler; ruhbandan olmayan kendi vaizlerini, cemaatin geri kalan kısmı gibi, usta vaizleri seçmekte özgürdüler. Bütün radikallerin ortak meselesi olan ondalık vergilere yönelik saldırı, devlet kilisesi kavramının bütününü yıkmıştı; zira eğer kilise bölgesinde yaşayan insanlar yasal olarak ondalık vergileri ödemeye zorlanamayacaksa, ruhbanın işgal edebileceği bir "maaşlı papazlık" söz konusu olmayacaktı; *gentry* yüzde kırk daha az ödemede bulunan gruplardan kilise dışı ondalık vergileri toplayamayacaktı. Kilisenin tanınmaması *gentr*'yi bir başka mülkiyet hakkından daha mahrum bırakacaktı – kendilerinin ya da atalarının nakit ödeyerek sahip oldukları ve onlara genç bir oğul ya da yoksul bir akrabanın geçimini sağlamaya olanak veren atama hakkından da mahrum kalacaklardı. Eğer ruhban için hazır maaşlı papazlıklar olmayacaksa, ana işlevi papaz yetiştirmek olan ve kendi gelirleri de büyük ölçüde tahsisatlara dayanan üniversiteler ne olacaktı?

Eğer papazlar, *Independent* kiliselerde kilise sözleşmelerinin belirlemiş olduğu gibi, kendi cemaatlerinin gönüllü katkılarına bağımlı kalacaklarsa, bunlar ayrıca bu cemaatlerin teolojik ve siyasal bakışını da yansıtmak zorunda kalacak, ve dolayısıyla belirli bir bakışı empoze eden ve sürdüren bir araç olan kilise artık var olmayacaktı. Hatta daha demokratik olan *Baptist*'lerde ve diğer tarikatlarda ruhban olan ve olmayan arasındaki fark ortadan yok olmuştu.[49] Haftada altı gün çalışan "usta vaizler"i, cemaatlerine hiçbir şeye mal olmayacaktı; kentsel ve pek çok kırsal-endüstriyel cemaatlerdeki dinleyicilerine çok daha yakın olacaklardı. *Baptist*'lerin, yetişkinlerin vaftizi ilkesi her bireyin yetişkin olduktan sonra cemaatini seçmesi ya da cemaat tarafından seçilmesi anlamına geliyordu; bu da ayrıca ulusal ki-

49 Karşılaştırınız, Dell, *Several Sermons*, s. 264-266, 273-274.

lise düşüncesinin ta kendisini sekteye uğratıyordu. "Bir kez kilise, bölgesindeki bebeklerin vaftizini bırakınca," diye yazıyordu Samuel Fisher, *Baptist* olduğu günlerde, "Papa'nın Hıristiyanlığın her yerinde altı yüz yıl kadar önce kurmuş olduğu o kilise bölgesindeki duruma elveda, evet ondan sonra bölge-kilisesi-çan kulesi, papazlık, ücret ve her şey devrilir gider. Amin, öyle olsun".[50]

Yeni Model Ordu papazı William Dell, 1645 ve 1646'da, "birlik Hıristiyandır, yeknesaklık Hıristiyanlığa aykırıdır" diye iddia ediyordu; hiçbir yönetici, kutsal kitabın papaz sınıfından olmayan yetenekli birisi tarafından anlatılmasını önleyemez; "dünyadaki tarz çeşitliliği dünyanın güzelliğidir".[51] Milletvekillerine, yüzlerine karşı, kiliseyi ıslah etmenin onların işi olmadığını söylüyordu: Bu iş cemaatlerin işidir, ki onların arasındaki bir "yoksul sade hemşeri, edindiği ruh sayesinde, Tanrı'nın işlerine dokunan doğru ve yanlışı, bu ruhtan mahrum olan dünyadaki filozofların en büyüğünden, bir âlimden ya da doktordan daha iyi değerlendirebilecek durumdadır".[52] 1641 yılında Sir Edward Dering, "cesur bir usta ona, umarım zatıâliniz, itikadınız olduğunu söylediğiniz şeye inanacak kadar akıllısınızdır" dediğinde "şaşkınlık ve öfkeyle işe başladı."[53] Alışmak biraz zordu.

Tarikatların gücünün, Lilburne'ün, "dünyanın alçak ve karanlık adamları" dediklerinde yattığı konusunda çok sayıda yeni kanıt vardır.[54] Onların dinsel hoşgörünün teori ve pratiğine o yapmış oldukları katkı, birçok kere incelenmiştir.[55] Ben burada esas itibariyle 1640'larda kaçınılmaz olarak sorunun et-

---

50 S. Fisher, *Christianusmus Redivius* (1655), s. 201. Fisher için aşağıda 11. Bölüm'e bakınız.

51 Dell, *anılan eser*, s. 20, 26-27, 33-35, 60, 64.

52 *Aynı kaynak*, s. 142. Avam Kamarası'nın bu vaazını bastırması için onu davet etmemiş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Herşeye karşı o bunu bastırmıştır.

53 Aktaran John Forster, *Historical and Biographical Essays* (1838), I, s. 34.

54 Lilburne, *Come out of her my people* (Amsterdam, 1639), s. 19.

55 Özellikle bakınız, W. K. Jordan, *History of Religious Toleration in England* (4 cilt, 1932-1940); Woodhouse, Wolfe ve Haller, *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution* (Columbia U. P., 1955), *passim*.

rafında asılı bulunan siyasal ve sosyal imalarla ilgileniyorum. Eğer tarikatlara özgürlük verilirse diyordu Avam Kamarası'nda, Thomas Case 1647 Mayıs'ında,

> Kısa sürede... Parlamentoların...ve kralların iktidarından da özgür olmanın ve kendi keyiflerine göre oy verip hareket edemeyince her ikisine karşı silaha sarılmanın doğuştan gelen hakları olduğunu da bileceklerdir. Yanlış bir şekilde ifade edilen vicdan özgürlüğü, kısa sürede kendisini mal ve mülk özgürlüğüne, ev özgürlüğüne, eş özgürlüğüne doğru geliştirecektir.[56]

"Sapkın" ve "bölücü" sözcükleri, "tiranlara ve zalimlere karşı çıkanların lâkabından başka bir şey değildir" diyordu bir ay sonranın bir risalesi.[57] Mesele şu ya da bu şekilde ortaya konuyordu. Philip Henry'nin "*Independent* yol" konusunda sevmediği üç şeyden birisi, "bunların, kilise düzeninin çitlerini kökünden sökmesi'ydi.[58] Winstanley, yalnızca devlet kilisesini değil fakat *Independent* cemaatlerin kendisini de özel mülkiyetle eşit tutuyordu: "Sizin o belirli kiliseleriniz arazinin etrafına çit çekilmesi gibidir, bu çitler kimilerini hayat boyu mirasçı olsunlar diye içeride, kimilerini dışarıda bırakır."[59]

Milton tarafından *Areopagitica*'da kullanılan bir başka iktisadi benzetme ticaret özgürlüğü ile dinsel hoşgörü – "gerçeğin özgür olarak alınıp satılması" arasındadır.[60] Roger Williams'ın ünlü "kilise ya da ibadet edenler şirketi" ile "Doğu Hindistan ya da Türkiye tacirlerinin ortaklığı, derneği ya da şirketi"[61] karşılaştırması, Dell tarafından, gerçek kilisenin, "Manifaturacılar, Tuhafiyeciler Derneği'nden ya da benzerlerinden herhan-

56 T. Case, *Spiritual Whordome discovered in a sermon before the House of Commons* (1647), s. 34.

57 [Anonim], *The Poore-Mans admonition unto all the Plain People of London*, aktaran, D. W. Pedegorsky, *Left Wing Democracy in the English Civil War* (1940), s. 113.

58 Ed. M. H. Lee, *Diaries and Letters of Philip Henry* (1882), s. 227.

59 Sabine, s. 445-446; bir sonraki bölümle karşılaştırınız.

60 [Anonim], *The Ancient Bounds, or Liberty of Conscience* (1645), Woodhouse içinde, s. 258.

61 Roger Williams, *The Bloudy Tenent of Persecution* (Hanserd Knollys Soc., 1848), s. 46.

gi bir anlamda dışarıdan yardımla bilinemeyeceği için" yeterince radikal olmamakla eleştiriliyordu. "Göğün altındaki en özgür dernek" olan kilise, kuşkusuz kendi görevlilerini seçmelidir ve *parish* kiliselerinde olduğu gibi bunlar dışarıdan zorla tayin edilmemelidir.[62]

Kutsal Kitap'ın kişisel yorumu ve cemaatin özerkliği tartışmasında, bunların dinsel anarşiye yol açacağı iddiasına karşı radikaller, insanın içindeki ışık tektir ve ışığın çocukları tarafından fark edilebilir diye karşılık veriyorlardı. *Areopagitica*, tartışma özgürlüğü sağlandığında herkesin aklının, doğal olarak eninde sonunda onları aynı gerçekleri fark etmeye yönelteceğini kabul ediyordu. Bu, ekonomik hayatları, tekeller karşısında ticaret özgürlüğü talep eden adamlara cazip gelebilecek türden bir görüştü. *Gangraena* ya da *The Holy Commonwealth*'i okuyan büyük *City* tacirlerine ise aşikâr görünmüyordu.

Daha önce işaret etmiş olduğumuz[63] devlet kilisesinin ruhbanına karşı olan nefret, 1641 yılında bir risalecinin, "insanların hareketlerine artık burnunu sokmak yok" şeklindeki muzaffer çığlığına rağmen, piskoposların görünmez olması ve kilise mahkemelerinin ortadan kalkmasıyla yok olmadı.[64] 1646 yılında Northamptonshire'deki bir süvari eri, "elini kılıcına koydu ve 'Bu kılıç, ne de başkaları, İngiltere'de tek bir papaz kaldıkça bir daha asla bırakılmayacak'". Bir sonraki Nisan'da, Suffolk'daki süvari erleri, "bütün papazların boğazlarını kesmedikçe" asla dağılmayacaklarını söylüyorlardı.[65] Üç ay önce, bir grup *Presbyterian* papaz Oxford'da Yeni Model Ordu'yu ziyaret ettiklerinde, "asker kalabalığı şiddetli bir şekilde bizden, o papaz diye anılanların, yetenekli Hıristiyanlar dururken, halkın önünde vaaz vermeye hâlâ yetkileri olup olmadığı konusundaki iddiamızı kanıtlamamızı istediler." Askerler bu konuda, kendisi de papaz unvanını reddeden ama Francis Cheynell'in hırçın bir şekilde iddia ettiğine göre, ücreti ve maaşı reddetmeyen,

62 Dell, *anılan eser*, s. 185, 246.

63 Yukardaki 2. Bölüm'e bakınız.

64 [Anonim], *The Spiritual Courts Epitomized* (1641), s. 1.

65 Edwards, *Gangraena*, III, s. 173; *Portland MSS.* (H. M. C.), III, s. 156.

William Erbery tarafından destekleniyorlardı. *Independent* John Goodwin, "Kilise Meclisi'nin adı bile insanlara iğrenç geliyordu" diye açıklıyordu. Ancak Erbery, *Independent* kiliselerin gerçek kiliseler olduğunu çoktan reddetmişti,[66] ve yalnızca iki yıl kadar sonra, Walwyn *Independent* ruhban hakkında, "dua ederler, vaaz verirler ve para için her şeyi yaparlar; ve para olmadan hiçbir şey yapmazlar" diye yazıyordu. Aslında, Lilburne gibi onun muhalefeti de, –*Independent* ya da *Anabaptist*– olsun, Tanrı'nın bütün bu sözde kiliselerini kapsıyordu.[67]

Mart 1647 tarihli *Leveller* Dilekçesi'ne, Üçüncü Halkın Misakı'na (Mayıs 1649) göre, ondalık vergiler kaldırılacak ve yerine herhangi bir zorunlu ödeme sistemi konulmayacaktı; kilise mensupları kendi onaylayacakları papazları seçmede tam bir özgürlüğe sahip olacaklardı.[68] Radikalleri eleştirenlerden en az bir tanesi, ondalık vergilerin ödenmesinin reddedilmesi kışkırtmasını, "en belli başlı bir kandırmaca ... tarikatların aptal insanları teşvik edecek ve onları kendi yanlışlarıyla zehirleyecek" bir şey olarak görüyordu.[69] "Ruhban ve avukatlar ülkedeki başlıca zalimlerdir" diyordu Erbery. "Bizim İncil vaizlerimiz insanların topraklarının ve emeklerinin beşte birini ya da dörtte birini alıyorlar." "Birkaç papazı zengin etmek için ne kadar insan yoksul edilmiştir?" Kilisede gerçek papaz yoktur: Şimdi yargıç yegâne gerçek papazdır. Aslında şimdi kiliseye ya da papaza herhangi bir gereksinme yoktur: Herkes vaaz verebilir.[70] Dunbar zaferinden sonraki heyecan coşkusu içinde, Ordu'nun baskısıyla her İngiliz için her Pazar bölge kilisesine gitme yükümlülüğünün kaldırılması radikaller adına büyük bir zafer oldu.[71]

---

66 [Francis Cheynell], *An Account Given to the Parliament by the Ministers sent by them to Oxford* (1646-[1647], s. 13, 18; J. G., *Independency Gods Verity* (1647), Woodhouse içinde, s. 47.

67 [Walwyn] *The Vanitie of the present Churches* (1649), H. and D. içinde, s. 257, 263-264; Lilburne, *Legal Fundamental Liberties* (1649), s. 39.

68 Wolfe, s. 140, 405, 408.

69 E. Pagitt, *Heresiography* (1645), s. 146.

70 Erbery, *Testimony*, s. 42, 53, 90-91, 306-307. Bu sonuncusu *Grindletonian*'ların görüşüdür: yukarıdaki 5. Bölüm'e bakınız.

71 Underdown, *anılan eser*, s. 275.

Profesör Jordan bu dönemde "ruhbanın liderliğine karşı koyu bir düşmanlığın" güçlü kanıtlarını buluyordu ve toplumun daha yoksul ve normal olarak daha az eğitimli sınıflarının kendilerinden üstün olanlara göre daha hoşgörülü olduklarını ileri sürüyordu.[72] "Devrimin birinci on yılının sonuna gelindiğinde" diye yazıyor Mr. Maclear, "halkın gözünde ruhbana karşı militanca bir husumet apaçıktı."[73] "Bu ulusta, papaz diye anılan bu insanlara gelince" diye açıklıyordu *Quaker* Edward Burrough, "onların yetiştirilme ve gönderilmelerinin yolu... ve onların maişetlerinin yolu... bunlar ulustaki en büyük ve en aşağılık zulümlerdir. Dünya onların zulmü altındadır, ahali onların altında inlemektedir."[74] Richard Baxter'in teşhis ettiği zındık kalabalık, ayaktakımı, papazlara ve dine karşıydı. Bu onun kalabalık hakkındaki aşağılayıcı bakışını doğruluyordu.[75]

"Halk İsa'nın kilisesinde kardeştir ve azizdir" diyordu John Saltmarsh; "devletin kilisesinde onlar kilise toplumu üyesi ve hizmetçiydiler."[76] Winstanley, "Canavar'ın bütün bir kilise bölgesine, bütün bir krallığa sahip olacağını ve dolayısıyla dünyanın onun kilisesi olacağını"[77] söylüyordu. Beş yıl sonra papazların "ateizmin ve Hıristiyanlık karşıtlığının asıl kaynakları" olduğunu söylüyordu John Spittlehouse.[78] Winstanley, Erbery ve Dell gibi adamlar, *Quaker*'ların, "okumuş, üniversiteye gitmiş ve ağzı laf yapan adamların, efendilik tasladıkları ve her kilise bölgesinde egemenlik sürdükleri ve hiçbirinin onların halkın önünde söylediklerini yeniden kanıtlayamadığı ya da aksini savunamayacağı" iddialarına kapıyı sonuna kadar açıyorlardı.[79]

72 Jordan, *History of Religious Toleration in England*, IV, s. 320-321, 330, 351, 360.

73 J. F. Maclear, "Popular Anti-clericalism in the Puritan Revolution", *Journal of History of Ideas*, XVI, s. 452.

74 Burrough, *Works*, s. 515-516.

75 Baxter, *The Holy Commonwealth*, s. 92-94, 226-229.

76 J. Saltmarsh, *The Smoke in the Temple* (1646), sig. XX, 5.

77 Winstanley, *The Breaking of the Day of God* (1648), s. 58.

78 J. Spittlehouse, *The First Addressess* (1653), s. 13.

79 J. Nayler, *The Old Serpents Voice, or Antichrist Discovered* [t. y., 1656 ?], s. 5; karşılaştırınız R[ichard] F[arnsworth], *An Easter Reckoning: ... the difference of the Ministry of Christ and the Ministry of the World or of Antichrist* (1656), *passim*.

"Onların halkın önünde söylediklerini yeniden kanıtlamak ya da aksini iddia etmek." Tarikatçi pozisyonun en önemli noktalarından birisi, vaazı bir tartışmanın izlemesi gerektiğiydi: İbadet, bilgili bir papazın vaaz ettiği Kelamı pasif bir şekilde dinlemek değildi; akıllı bir adamın bir konuyu tartışmaya açmasından sonra cemaatin buna katılmasıydı. Hollanda'daki *Pilgrim Fathers*'lara papazlık eden John Robinson, halka konuşma yapıldıktan sonra yaşlıların konuşma yeteneği olan birisini, dinleyenlerin zihinlerinin gelişmesi, bundan yararlanmaları için konuşma konusunda tembihlemeleri gerektiğini söylüyordu.[80] 1634 yılında John Cotton Boston kilisesindeki kamusal ibadetin düzenine, cemaatin yetenekli üyeleri tarafından olacakları tahmin etmeyi ve papaza yöneltilen sorunların tartışılmasını da katıyordu.[81] 1640 öncesi *parish* kiliselerinde, geleneksel ritüel ve seremoni tarafından korunan papaz tamamen kontrolü elinde bulundurduğu için, yörenin efendisi ve kilise mütevellileri edep ve düzeni sağladığı için, anlamlı bir tartışma çok nadiren mümkün olabiliyordu. Toplumsal kompozisyonu ve yapısı hiyerarşik olmayan, inananların bir araya geldikleri, kendisi de bir usta olabilecek, seçilmiş bir papazla, ritüelsiz, efendisiz ya da mütevellisiz bir kilisede işler oldukça farklıydı. 1640'lardaki gibi toplumsal kalkışma dönemlerinde, belki de yörenin efendisinin kilisede bulunmayışıyla çevrede riayetsiz askerlerin aşağı sınıfları egemen oligarşilere ve papaza karşı takviye etmesiyle – ancak bu koşullar altında bir kilise üyesinin ya da dışarıdan gelen birisinin katkısıyla duruma etkili bir şekilde müdahale etmesi belki mümkün olabilirdi. "Olacakları tahmin etme", diyordu William Dell, "yanlışları kiliseden uzak tutmanın dikkate değer bir yoluydu". Bir kişi vaaz edince ya-

80 J. Robinson, *The Peoples Plea for the Exercise of Prophecie* (1618), *Works* (1851). III içinde, s. 290-298, 305-306, 325-335.

81 J. Cotton, *The True Constitution of a Particular Visible Church Proved by Scripture* (1642), aktaran L. Ziff, *The Career of John Cotton* (Princeton U. P., 1962), s. 185. Olacakları tahmin etme (*prophesying*) sözcüğü bize Elizabeth çağı kilisesinde Kraliçenin Başpiskopos Grindal'ı görevden alacak kadar karşı çıktığı o uygulamaları hatırlatmaktadır. Kraliçenin korkusu ruhban sınıfından olmayanların da tartışmalara katılmasıydı. Kendisi ne kadar iyi bir önceden bilenmiş!

nılabilir ve düzeltilmeden kalabilirdi; gelecekten haber verme hakkı bütün kiliseye tanındığında "orada Tanrı'nın Kelamı'yla onu ikna etmeye hazır... bir inanan ya da başka birisi olunca, papaz artık yanlışı telaffuz edemezdi".[82]

Baptist kiliselerinde tartışma kurumsallaştırılmıştı. Mrs. Attaway vaazlarından sonra itirazlara çağrıda bulunurdu, "zira bu türden özgürlük tanımak onların âdetiydi". Henry Denne'in de benzer bir uygulaması vardı. Bell Alley *Baptist* kilisesinde herkesin kanatlerini açıklayabileceği halka açık tartışmalar düzenlenirdi.[83] Genel *Baptist*'ler arasında "herhangi bir kişinin cemaatin huzurunda yeteneklerini geliştirmesi caiz"di. 1648 yılında Genel *Baptist* Edward Barber, Londra'nın St. Benet Fink *parish*'inin sakinleri tarafından, kiliselerine gelmesi, papazın (Edmund Calamy) söyleyeceklerine eklemelerde bulunması ve eğer yanlışsa ona itiraz etmesi için davet edilmişti.[84] Hanserd Knollys, kiliseleri dolaşıp vaazdan sonra konuştuğu için "birkaç kargaşa ve gürültü" yaratmıştı.[85] Zamanla papazın, kendini üstün gördüğü ve ondalık vergileri toplamadaki tamahkârlığı nedeniyle gezici müdahaleciler ve profesyonel olarak yetenekli kişiler tarafından hedef alınmaya başlandığında, insan bu uygulamanın yaratmış olduğu rahatsızlığı hayal edebilir.

Ayinlere müdahale etmek, Mary'nin saltanatı döneminde Parlamento'nun çıkardığı bir Yasa ile seküler suç sayılmış ve "böylelikle İngiltere'deki papazlar, son Parlamento'ya kadar korunmuş"tu.[86] *Quaker*'lar her zaman ayin bittikten sonra yasal olarak konuşma hakkı talep etmişlerdir. Dolayısıyla 1653 Temmuz'unda George Fox, Cumberland Booth'da bir ayin süresince oturmuş ama papaz sözünü tamamlayınca;

---

82 Dell, *anılan eser*, s. 273-275.

83 Edwards, *Gangraena*, I, s. 116-119, 126.

84 Barclay, *The Inner Life of the Religious Societies of the Commonwealth* (1876), s. 290, 296.

85 Edwards, *Gangraena*, I, s. 97-98. Ranterlar da kilise ayinlerine müdahale etmekle suçlanmıştı (*Mercurius Politicus*, No. 245 ve 246, 1654, s. 5142, 5164).

86 *Extracts from State Papers relating to Friends*, s. 41 – 1648 tarihli bir Quaker dilekçesi. İki sonraki dipnota bakınız.

> Ben ona karşı konuşmaya.. o bana itiraz etmeye başladı. Ona saatinin [kum saati] dolduğunu, süresinin bittiğini söyledim; burası ona olduğu kadar bana da serbestti; ve o, sabah ona ait olan zamanda konuştuğu için beni yasayı ihlal etmekle suçladı ve ben ona bana ait olan sürede konuştuğu için yasayı asıl onun ihlal ettiğini söyledim.[87]

Bu durum, 1656 tarihli Pazar Günü Yasası (15. Bölüm), müdahalecilere karşı olan yasayı güçlendirene kadar devam etti.[88]

87 Fox, *Journal*, I, s. 160, 184-185; Barclay, *Inner Life*, s. 281-287.

88 Bu 86. dipnotta göndermede bulunulan Yasa'ydı. Quakerlar, bu yasaya ya da 1656 tarihli Serserilik Yasası'na göre, karışıklık yarattıkları gerekçesiyle normal olarak kovuşturuldular. 1660'tan önce onlara karşı özel bir yasa yoktu (*State Papers Relating to Friends*, s. 345).

7

LEVELLER'LAR VE GERÇEK *LEVELLER*'LAR

> Bütün adamlar özgürlük için ayağa kalktı... bunu gören siz zengin takım buna sahip çıkmaktan korktu ve utandı zira o, hödük kıyafetinde geliyordu... Özgürlük dünyayı altüst edecek adamdır, bu nedenle düşmanları olmasına şaşmamalı... Gerçek özgürlük cemaatin ruhunda ve cemaatin dünyevi hazinesinde yatar ve bu yaradılışta etrafa dağılan ve her şeyi kendisi onaracak olan gerçek insanoğlu, İsa'dır.
>
> – G. WINSTANLEY, *A Watch-Word to the City of London* (1649), Sabine, s. 316-317.

I. ST GEORGE'S HILL

1620'den 1650'ye kadar olan yıllar kötüydü;[1] 1640'lar dönemin en kötü on yılı oldu. İç savaşın yarattığı karışıklığın üstüne bir dizi feci hasat bindi. 1647 ile 1650 arasında yiyecek fiyatları savaş öncesi düzeyinin çok üstüne çıktı; parasal ücretler fena halde geride kaldı ve geçim masrafları önemli ölçüde arttı.[2] Vergiler olağanüstü ağırdı ve Pym'in yeni muamele vergisi, ağır bir

1 2. Bölüm'ün başına bakınız.

2 W. G. Hoskins, "Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620-1759", *A. H. R.*, XVI, s. 15-31; karşılaştırınız, Underdown, *anılan eser*, s. 90-97, 281-282.

şekilde bira ve tütün gibi halkın tükettiği maddelerin üzerine bindi. Bunlar, kilise, kraliyet ve kralcıların topraklarının satılmasıyla geleneksel toprak sahibi/kiracı ilişkilerinin bozulduğu, terhis edilen askerlerin yeniden hayatlarını kazanmaya çalıştıkları yıllardı. York şehrinin sakat askerlere yardım için kurulmuş olan özel fonu, artan talep nedeniyle 1649 yılında iki katına çıkarılmıştı.[3] Wildman'ın 1648 yılında bize söylediğine göre, "yoksullar onar, yirmişer, otuzarlık gruplar halinde yollarda toplanıyorlar ve pazara taşınan tahıla el koyuyorlar ve açlıktan ölemeyeceklerini söyleyerek sahiplerinin gözü önünde aralarında paylaşıyorlardı." "İhtiyaç her türlü yasayı ve yönetimi sona erdirir ve açlık taş duvarları deler geçer". *The Mournfull Cries of Many Thousand Poore Tradesmen* (*Binlerce Yoksul Esnafın Acıklı Çığlıkları*) aynı ay içinde Parlamento'yu ve Ordu'yu uyarıyordu.[4] Bir risaleci 1648 Ekim'inde, "sersemlemiş kalabalığın ortak oyunun", eğer kendilerini özgürce ifade etmelerine izin verilirse Kral'dan yana olacağını kabul ediyordu.[5] Kiralar çok artmıştı; Northumberland'daki süvari askerleri Aralık 1648'de kayıtlara dayanan arazi mülkiyeti sahiplerinin kendilerini ücretli işçi ya da çoban olarak kiralamak zorunda kalmalarından şikâyet ediyordu.[6]

1649'un ilk aylarındaki ekonomik ve siyasal durum özellikle patlamaya hazırdı. *Leveller*'lar ve Ordu radikalleri, Ocak ayında Kral'ın yargılanması ve idam edilmesine yol açan görüşmelerde kendilerinin aldatıldığını; ve *Independent* Kodamanların demokratik içeriklerine herhangi bir taviz vermeden programlarındaki cumhuriyetçi reformları ele geçirmiş olduklarını düşünüyorlardı. 1648'in çok düşük hasadı, özellikle terhis edilen askerler arasında geniş çapta açlığa ve işsizliğe yol açtı. 1649 Mart'ında Londra'nın yoksullarına bedava tahıl ve kömür da-

3 *V. H. C., York*, s. 172.

4 Wolfe, s. 71, 278.

5 [Anonim], *Salus Populi Solus Rex*, aktaran Brailsford, *anılan eser*, s. 345-346; 4. Bölüm'ün sonunda aktarılan Weldman'la karşılaştırınız.

6 [Anonim], *The Humble Representations of the Desires of the Soldiers and Officers of the Regiment of the Horse for the County of Northumberland*. Bu risale için ilerki sayfalara bakınız.

ğıtılıyordu. 3 Nisan'da Peter Chamberlen pek çok kişinin ekmek bulamadığı için açlık çektiğini duyurdu; onlar için bir şeyler yapılmazsa doğrudan eyleme geçeceklerinden korkuyordu.[7] Severn vadisinde tahıla el koyan *Clubmen* (eli sopalı adamlar) yeniden ortaya çıktı. Yiyecek fiyatları felaket düzeyine ulaşınca *Leveller*'lar, Ajitatörlerin yeniden seçilmesini ve Ordu Genel Konseyi'nin geri çağrılmasını talep ettiler. "Daha önce Kral, Lordlar ve Avam Kamaraları tarafından yönetiliyorduk; şimdi ise bir General, Askeri Mahkeme ve Avam Kamarası tarafından yönetiliyoruz; rica ederiz fark nedir?"[8] Mart ayı sonunda, Lilburne, Overton, Walwyn ve Prince tutuklandılar. Bir *Leveller* risalesi *More Light Shining in Buckinghamsire* (*Buckinghamshire'de Daha Fazla Işık Parlıyor*), "herkesin yerinde durması, ne olursa olsun her türlü tiranlığa", özellikle toplumsal reformu reddeden ve yoksullar için hiçbir şey yapmayan avukatlara, *manor*'ların çitleme yapan lordlarına ve Ordu'nun Kodamanlarına "karşı çıkılması" için çağrıda bulunuyordu.[9]

Bir ay sonra, İrlanda'da hizmet kabul etmeyen gönüllüler, birikmiş maaşları ödenmeden terhis edilince –iki yıl önce, her ne kadar Generaller'in onayıyla da olsa Ordu'yu isyana sürükleyen aynı nedenle– Ordu'da isyanlar çıktı. Mayıs ayında Oxfordshire, Wiltshire ve Buckinghamshire'de daha ciddi isyanlar patlak verdi ve Güney-Batı'dan, eski eli sopalıların bölgesinden, sivillerin desteğinin geldiği söylentileri çıktı. Büyük bir kararlılık ve enerji ile hareket eden Cromwell ve Fairfax, 14 Mayıs'ta Burford'da isyancı alayları ezici bir şekilde yendiler. Askeri rejimin kriz dönemi sona ermişti. Dehşete düşmüş olan muhafazakârlar, ehvenişer bir tercihle, ordunun yanında yer aldılar. Oxford Üniversitesi ve Londra Şehri, Fairfax ve Cromwell'i onurlandırmak için koşuştular. Londra Şehri'nde verilen vaaz, komşusunun arazisinin sınırlarını kaldırmayı isteyenleri gereği gibi lanetliyordu.[10] *Leveller*'ların tertipleri, kısa sürede Beşinci Mo-

7 Chamberlen, *The Poore Mans Advocate*, s. 2.

8 Underdown, *anılan eser*, s. 281; Wolfe, s. 71.

9 Sabine, s. 627-640. İzleyen sayfalara bakınız.

10 Petegorsky, *anılan eser*, s. 160.

narşistlerin entrikalarının da katılımıyla devam ediyordu; ancak bunların hiçbiri, sürekli olarak cezalandırılan Ordu'nun, güvenli bir şekilde generallerinin denetimi altında bulunması nedeniyle rejime ciddi bir tehdit teşkil etmiyordu.

Her şeye rağmen 1649'un ilk ayları mal mülk sahibi insanlar için dehşet vericiydi. Bir süre için Burford'daki yenilginin son ve kesin yenilgi olduğu, o zamanki insanlara, bugün bize olduğu gibi o denli aşikâr görünmedi. Ralph Josselin, 1649 Kasım'ı gibi geç bir tarihte, insanların soyguncu korkusuyla seyahat edemediklerini ve zenginlerin evlerinde bile kendilerini güvende hissedemediklerini bize anlatıyordu. Bir ay sonra, yoksul insanlar diye ekliyordu; "daha önce hiçbir zaman şimdi olduğu kadar Tanrı'ya saygısız olmamışlardı".[11] Yalnızca *Leveller*'ların değil fakat Peter Chamberlen, John Cook, Hugh Peter ve pek çok başkalarının, yoksullar adına ciddi sosyal reform talebinde bulunmalarının arka planı buydu. Bu ayrıca, *Ranter* Abiezer Coppe'nin faaliyetlerinin ve *Digger* ya da Gerçek *Leveller* hareketinin de arka planıydı.[12]

1649 Mart ya da Nisan'ında bir Pazar günü Thames üzerindeki Jalton'un *parish* kilisesi cemaati Usta Faucet vaazını bitirdikten sonra, altı askerden oluşan bir grubun kiliseyi basması karşısında şaşırıp kaldı. Askerler, bir dizi sembolik hareketler ve kimi heyecanlı sahneler ortasında kutsal Pazar gününün, ondalık vergilerin, papazların, yargıçların ve İncil'in, bunların tümünün,[13] lağvedildiğini duyurdular. 1 Nisan Pazar günü –muhtemelen aynı Pazar günü– (üç ay sonra açılan davada amele olarak nitelenen)[14] bir grup yoksul adam, St. George's Hill'de aynı *parish*'de toplandılar ve metruk araziyi kazmaya başladılar. Bu ortak arazilerin mülkiyetinin sembolik bir şekilde üstlenilmesiydi. Bu ayrıca, askerlerin *parish* kilisesindeki gösterisiyle ve kazma işinin Pazar günü başlatılmasıyla iliş-

11 Ed. E. Hockliffe, *Diary of the Rev. Ralph Josselin, 1616-1683* (Camden Soc., XV, 1908), s. 70.

12 Aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

13 Walker, *History of Independency*, Kısım III, s. 153-153. Aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

14 Petegorsky, *anılan eser*, s. 72.

kilendirilebilecek, geleneksel sofuluğun reddedildiğinin bir diğer sembolik ifadesiydi.[15] *Digger*'lardan bir tanesi askerlerin Walton kilisesindeki gösterisini "Walton kilisesinin mihrabına Papazı engellemek için büyük bir öbek diken ve dikenli funda doldurdu".[16] *Digger*'ların sayısı kısa sürede yirmi ya da otuza çıktı. Bir gözlemci, "içeriye girip herkesi kendilerine yardım etmeye davet ettiler, ve onlara et, içki ve giysi vaat ettiler... Dağıtıyorlar, on gün içinde dört ya da beş bin kişi olacaklar... Birtakım niyetleri olmasından korkuluyor" diye anlatıyordu.[17]

Bir an için etkilenen bölgeyi düşünün. St. George's Hill Londra'nın hemen dışında ve koloniye ilgi duyabilecek herhangi bir yoksul adamın kolaylıkla ulaşabileceği bir konumdaydı. 1641 yılında, "yüzlerce kişinin Kral'ın geyiklerine çullandıkları", Windsor Büyük Ormam'nın kıyısında yer alıyordu.[18] Burası işe yaramaz bir tarım arazisiydi, burayı ıslah eden Walter Blith, istihza ile burun büküyordu: ("Binlerce yer ıslah edilmek için buradan daha elverişlidir". Winstanley, burasının "beşer gözüyle ... pek çorak" olduğu konusunda aynı görüştedir).[19] Yerel toprak sahipleri tarafından *Digger*'ların yargılanmak üzere götürüldükleri en yakın kasaba, Kingston büyük bir tahıl merkeziydi. Çok eskilere giden radikal bir geleneğe sahipti. 1588 yılında Martin Marprelate'nin gizli matbaası buradaydı.[20] O sıradaki kasaba vaizi, 1590'da ölüm cezasına çarptırılan *Puritan* John Udall'dı. Kingston'lu bir zanaatçı Piskopos Bancroft'a "Se-

15 *S. and P.*, s. 213'le karşılaştırınız.

16 *The Kingdomes Faitfull and Impartial Scout*, 20-27 Nisan 1649, aktaran Petegorsky, *anılan eser*, s. 164. Dikenler ve dikenli fundalar "bencil bedenin bilgelik ve gücünü" sembolize ediyordu (Sabine, s. 237) ki bunu Winstanley'in *Fire in the Bush*'u kullanmıştır.

17 *Clarke Papers*, III, s. 211.

18 MS Harley 164 f. 96v. Bu kaynağı Profesör C. M. Williams'm lütufkârlığına borçluyum.

19 W. Blith, *The English Improver Improved* (1652), sig. C 3; karşılaştırınız *V. C. H. Surrey*, III, s. 467 ve Sabine, s. 260.

20 E. Arber, *An Introductory Sketch to the Martin Marprelate Controversy* (1895), s. 81, 95; Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, s. 492. Matbaa Kingston'dan sürülünce matbaacılar Wellingborough'dan yirmi mil uzaklıktaki Northamtonshire'in Fawsley'ine sığındılar, bu konuda ilerki sayfalara bakınız.

nin krallığın geliyor" duasının, "her *Parish*'de papazlar, doktorlar, mütevelliler, ve diyakonlar olsun ve böyle bir kilisede ihtiyarlar meclisi tarafından İsa'nın kutsal disiplininin gerektirdiği gibi yönetilelim diye –aslında tam bir *Presbyterian* sistem– bir çağrı" olduğunu söylemişti. Bir başka Kingston'lu vaaz vermeyen ruhbanı, "kulaklarından tutup kiliseden çıkarmayı" umduğunu ifade etmişti.[21]

Bu radikal gelenek devam etti. 1628 yılında Buckingham'ın katili Felton, Kingston'da yaşlı bir kadın tarafından "Tanrı seni kutsasın küçük Davud!" diye karşılanmıştı.[22] Yedi yıl sonra Başpiskopos Laud'un ziyaretçisi Kingston'u "çok hizipçi bir kasaba" bulmuştu.[23] Kasabanın Puritan bir kilise papazı ve 1642'den itibaren de Puritan bir vaizi vardı. Thames üzerindeki köprüsüyle Londra'nın güneyini tutan stratejik açıdan önemli bir merkezdi. Charles, Beş Üyeyi tutuklama girişimi sırasında Surrey'deki cephaneliği korumaları için buraya süvari askerleri göndermişti. Kingston pek çok iç savaş çatışmasına sahne olmuştu, ve Parlamentocular bölgenin kontrolünü ele aldıktan sonra *county* komitesinin toplantılarını yaptığı yerdi. Ordu 1647 Temmuz'unda Londra'ya doğru ilerlediğinde Fairfax, Thames üzerinden Kingston'a radikal Southwark'daki Ordu'yu destekleyen radikallerle buluşması için Rainborough'yu göndermişti. Bütün bu yöre, o andan itibaren Ordu'nun bir merkezi oldu. Ordu Konseyi 18 Ağustos 1647'de, Parlamento'nun tasfiye edilmesini talep eden Ajitatörleri destekleyen bir Deklarasyon yayınlamak üzere Kingston'da toplandı.[24]

Bölge *Digger*'ların püskürtülmesinden sonra da radikal olmayı sürdürdü. 1653 yılında, Lord Chandos'u, soyluluk ayrıcalığını öne sürmesine rağmen (bir düelloda) adam öldürmekten suçlu bulan bir Kingston jürisiydi: Ellerinin yakılması cezası-

21 Collinson, *anılan eser*, s. 353-389.

22 D. Masson, *Life of John Milton*, I (1875), s. 150. 2. Bölüm'ün ilk sayfalarıyla karşılaştırınız.

23 *C. S.P. D., 1635*, s. xliv.

24 H. Cary, *Memorials of the Civil War*, I, s. 120; *Portland MSS.* (H. M. C.), I, s. 480; Gardiner, *Great Civil War*, III, s. 350; Wolfe, s. 208; Abbott, *anılan eser*, I, s. 496, 561.

na çarptırılmıştı.[25] Ertesi yıl James Nayler, Fox'a orada sürekli *Quaker* toplantılarının olduğunu söylüyordu.[26] 1657'de *Quaker* Edward Burrough, Kingston zindanında boş zamanlarını İngiltere ve İrlanda'da bir yılda ödenen 1,5 milyon sterlinin hesabını yapmakla meşguldü.[27] George Fox daha sonraki hayatında çoğu zaman Kingston'da ikamet etti.

Bu bölge, Gerrard Winstanley'in en geç 1643'te gelmiş olduğu bölgeydi. *Puritan* duyguları paylaşan (muhtemelen) Wigan'lı bir manifaturacının oğlu olan Gerrard Winstanley, 1630 yılında kumaşçı çırağı olarak Londra'ya geldi ve 1637'de kendi işini kurdu. Ancak bu olabilecek en kötü zamandı; 1643'e gelindiğinde Winstanley "hem ticaretten hem de mal-mülkten olmuştu." 1649 yılında Thames üzerindeki Walton'lu olarak tanımlanıyordu. Burada, görünüşe göre, ücretli çoban olarak sığır güttü ve trans halinde bir hayal görüp, bunları yurtdışında yayınlaması söylenene kadar, "dünyanın kişilere bakılmaksızın bütün insanlığın geçiminin ortak hazinesi olması için" dinî risaleler yazdı.[28]

St George's Hill'in civarındaki toprak sahipleri kazma işinde Devlet Konseyi ya da bir "hemcinsi" karşısında şapkasını çıkarmayı reddetmesine rağmen Winstanley ile bir dizi dostça sohbet eden General Fairfax'ten daha fazla rahatsız olmuşlardı. Oliver Cromwell de, "kuzeyli bir kadın kâhin"in kendisini *Digger*'ların niyetleri hakkında, "eğer yoksul sıradan insanlara erzak tedarik edilmezse, İngiltere'nin yeni sorunlarla karşılaşacağı" yolunda uyarmış olmasına rağmen pek fazla telaşa kapılmamıştı.[29] Ama rahip Platt, Surrey'deki malikânelerin diğer lordları koloniye karşı saldırılar düzenlediler ve ekonomik boykot uyguladılar; yasal davalar açarak *Digger*'ları rahatsız etmişlerdi.

---

25 *Portland MSSS*, III, s. 201; C. H. Firth, *The House of Lords in the Civil War* (1910), s. 233.

26 Barclay, *Inner Life*, s. 343; Ed. E. Penney, *The First Publishers of Truth* (1907), s. 167; J. Besse, *An Abstracts of the Sufferings of... Quakers* (1733), I, s. 252-254.

27 Burrough, *Works*, s. 234.

28 Sabine, s. 315; bu bölümün ilerki sayfalarıyla karşılaştırınız.

29 *A Modest Narrative*, 28 Nisan 1649, aktaran Abbott, *anılan eser*, II, s. 58. Olayı bildiren gazete muhabiri yanlış bir biçimde, *Digger*'ların "yeni plantasyonlarını terk ettiklerini" yazmıştı.

Kingston mahkemesindeki bir görevli, "Eğer *Digger*'ların amacı iyiyse, kendisini görevden alacak bir jüri seçeceğini" söylüyordu. *Digger*'ları isyanla suçlayan davalardan birisi onların kendilerini adadıkları işle ilgili olarak hukuk kitaplarına giren teknik bir tartışmaya yol açtı. Radikaller için her zaman elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışan Çavuş Wilde, ayaklanmanın saptanmasında Şerif'in bulunmaması nedeniyle onların serbest bırakılmalarını talep etti. Mahkeme kefalete karar verdi ama onları tahliye etmedi.[30] *Digger*'lar birkaç mil ötedeki Cobham Heath'a taşındıktan sonra bile bu saldırılar devam etti ve 1650 Nisan'ına gelindiğinde koloni zorla dağıtılmış, kulübeler ve mobilyaları yakılmış ve *Digger*'lar bölgeden kovulmuşlardı. Bu, İngiliz tarihinde, sayıları birkaç yirmiyi ve ailelerini kapsayan kısa bir olaydı; bunlardan yetmiş üçünün adını biliyoruz.

II. GERÇEK *LEVELLER*'LAR

Ama tarihçiler bunun sanıldığı gibi öyle pek de münferit bir olay olmadığının farkına varmaya başlıyorlar. *Digger*'lar kendilerini, daha sonra *Ranter* olan Lawrence Clarkson'un 1647'de kullandığı adla, Gerçek *Leveller*'lar olarak adlandırıyorlardı.[31] Winstanley'in, Robert Lockier'in idama mahkûm edildiği gün yayınlanan ilk *Digger* manifestosunun başlığı *Gerçek Levellerların Bayrağı Yükseliyor*'du (*The True Levellers Standard Advanced*). Tarihçilerin kendi hesaplarına onların doktrinlerini herhangi bir katiyetle tanımlamaya çalıştıkları zaman farkına vardıkları gibi, *Leveller*'lar hiçbir zaman uyumlu ve disiplinli bir parti ya da hareket olmadılar. "Biz, birbirinden çok farklı parçalardan oluşan, birbiriyle tutarlı olmayan ilkelere sahip, türdeş olmayan bir gövdeyiz" diyordu Henry Denne.[32] Londra'da, hiçbir zaman açıkça on-

30 W. Style, *Reports* (1658), s. 166, 360; Sabine, s. 20-21, 360, 432.

31 L. Clarkson, *A General Charge* (1647). Aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

32 H. Denne, *The Levellers Designe Discovered* (1649), s. 8, aktaran R. Howell ve D. E. Brewster, "Reconsidering the Levellers", *P. and P.*, 46, s. 69. Aslında Denne'in sözleri *Leveller*'lardan ziyade Yeni Model Ordu için söylenmiş gibi görünüyor.

ların görüşleriyle kendilerini özdeşleştirmeyen çok sayıda *Leveller* sempatizanı bulunmuş olmalıdır. Lilburne ve Wildman'ın *Leveller*'ların ılımlı, anayasacı bir kanadına liderlik etmiş oldukları; Ordu'da ve de Londra'da Walwyn ve Overton'un sempati duyduğu çok daha radikal bir kesim olduğu son zamanlarda ileri sürülmüştür.[33] Yukarıda tartıştığımız[34] Binbaşı White ve Yüzbaşı Bray gibi "fiziki güç *Leveller*'ları" da siyasal olarak Lilburne ve Wildman'dan daha radikal görünmektedirler.

Bu kanat, anayasal sorunlarla daha az, ekonomiyle, yoksulları zenginlere ve sıradan insanları büyük adamlara karşı korumakla daha çok ilgiliydi ki bu insanı, 1640'ların sonlarında yoksul insanın kafasındaki temel meselenin bunlar olduğu konusunda düşündürtmektedir. Bunların sözcüleri ayrıca, İngiltere'de uzun süredir tedavülde olan ve İngiltere Kilise'nin Otuz-Dokuz Maddesi'nin (*Thirty-Nine Articles*) şiddetle reddettiği *Anabaptist* teorilerle güçlenen kırsal komünizm düşüncelerini de yansıtmış olabilirler. *The Family of Love* ve *The Family of the Mount*, Elizabeth döneminin yeraltı dünyasında bu tür düşünceleri canlı tutmuştu; hem Spenser hem de Shakespeare komünist propagandayı açıkça duymuşlardı.[35] Her ne kadar 1381'de, görünüşe göre aşağıdakileri yazmış olsa da, Piskopos Cooper da bunları duymuştu:

> Başlangıçta (öyle söylüyorlar), Tanrı dünyayı ilk yaptığında bütün insanlar aynıydı, prenslik yoktu, o zaman kölelik ya da yarı hür yarı esir köylülük yoktu: Bunlar daha sonra şiddet ve zulümle oluştu. Dolayısıyla o kibirli lordların ve dalavereci avukatların altında bu sefil köleliği niçin yaşayalım?[36]

---

33 Sovyet tarihçisi Profesör M. A. Barg, *Lower-class Popular Movements in the English Bourgeois Revlution of the 17th Century* (Moskova, 1967), Rusça.

34 4. Bölüm'e bakınız.

35 E. Spenser, *The Fairie Queen*, Kitap II, bent 9, kıta 11, 57-59. kıtalar; W. Shakespeare, *Coriolanus*, II perde, iii sahne; *Henry VI*, II Kısım, IV. Sahne, *passim*. Geleneğin devamlılığı konusundaki kanıtlar için benim "The Many-Headed Monster", s. 297-303'e bakınız.

36 T. Cooper, *An Admonition to the People of England*, 1589, Ed. E. Arber (1895), s. 118; 144-145, 148, 159, 168-169. sayfalarla karşılaştırınız.

Bu duyguları, *Presbyterian*'ları ezmek için, bir hayli gayri ahlaki bir şekilde, kanıt olarak kullanan faziletli piskoposun icat ettiğine inanmak zordur.

Diğer pek çok yeraltı düşüncesi gibi, komünist teoriler de 1640'ların özgürlük ortamında su yüzüne çıktı. 1646 yılında Thomas Edwards, tarikatların 153. yanlışı olarak, "bütün dünya azizdir ve bir iyilik cemaati olmalıdır ve de azizler beyefendilerin ve de zengin adamların topraklarına ve malikânelerine ortak olmalıdır" görüşüne işaret ediyordu.[37] "Meum et tuum" (benim ve senin) diyordu Peter Chamberlen 1647'de, "dünyayı o ilk basit haline, ya da ... bir Hıristiyan ütopyasına dönene kadar hiziplere, atomlara ayırın ... bütün kötülüklerin temelinde tamahkârlık vardır".[38] 1646 gibi erken bir tarihte Ordu'da bir tarım yasası için taleplerin olduğunu duyuyoruz.[39] Herhangi bir toprak sahibinin sahip olabileceği mülkün üst sınırını yılda yüz *mark*la sınırlandıran, muhtemelen VI. Edward'ın Parlamentolarından birisinde *Commonwealth*'in Parti'si tarafından ileri sürülmüş, kuşkusuz başarısız kalmış planlar ortaya atılmıştır.[40] 1647 Ekim'inde askerler, hiçbir dük, marki ya *earl*'ün yılda 2.000 sterlinden fazla gelire sahip olamamasını ve diğer sınıfların gelirlerinin de orantısal olarak sınırlandırılmasını talep ediyorlardı.[41] Tarım yasası James Harrington'un onu *Oceanea*'sında (1656) savunmasıyla ün kazanmıştı ve pek çok başka düşünür bu fikri benimsemişti. Ama Harrington yalnızca bir geleneği özetlemiş oluyordu.

1649 Ağustos'unda Hollanda'da basılan yazarı belli olmayan bir risale, *Tyranipocrit Discovered*, "eşyanın ve toprağın eşitliğini" Tanrı'nın ve doğanın yapacağı şekilde eşitlememiş olduğu ve "herkesin çocuğunu aynı şekilde eğitmeyi dikkate almadığı" için İngiliz *Commonwealth*'inin hükümetine sal-

37 Edwards, *Gangraena*, I, s. 34; II, s. 150-151; III, s. 16.

38 P. Chamberlen, *A Voice in Rhama* (1647), s. 49-59.

39 Ed. J. A. F. Bekkers, *Correspondence of John Morris with Johannes de Laet* (Assen, 1970), s. 122, 149; yukarıdaki 4. bölümün ilk sayfalarıyla karşılaştırınız.

40 W K. Jordan, *Edward VI: the Young King* (1968), s. 433.

41 Gardiner, *Great Civil War*, III, s. 370.

dırıyordu. Sir Thomas More'u yansıtır şekilde yazar "kendileri ondan haksız olarak tüm maişetini çalarken, eğer bir yoksul adam çalarsa onu asmak için ittifak yaparlar ve buna yasa derler" diyerek "zengin hırsızlar"ı lanetliyordu. "Onlar Parlamento Yasalarıyla hırsızlık ederler". Zenginlerin mal ve mülkü yoksullar tarafından paylaşılmalıdır ve yılda en az bir kez yeniden bölüşülmelidir. "Her insana dünya nimetlerini olabildiğince eşit şekilde, kibarca vermek" diye devam ediyordu *Tyranipocrit*, Tanrı'nın ve doğanın yasasına uygundur. Ancak eşyanın ve toprağın eşitliği "genç, güçlü ve yetenekli insanlar çalışabilsin ve yaşlı, zayıf ve çaresiz insanlar dinlenebilsin" diye ayrıca arzu edilir bir şeydir.[42] Aynı yıl içinde *Ranter* Abiezer Coppe, "evet, çoğunlukla Kutsal Kitap'tan ve cismani akıldan ayrıcalık ve öncelik talep eden, görünüşe göre en güçlü ve en saf mülkiyet, çok kısa bir süre içinde, karmakarışık bir hale gelecek ve cemaatin ve evrenselin başına bela kesilecek" diyordu.[43] 1650 yılında Teğmen William Jackson'un, pek çok başka büyük kötülüğün yanı sıra, öyle görünüyor ki, kadınlar da dahil, "herşeyin ortaklığını" savunmaktan başı belaya girmişti.[44]

1647'de *Putney Tartışmaları* sırasında Rainborough ve Sexby, çok yoksul kişilerle hizmetçileri oy hakkının dışında tutan, Wildman ve Petty gibi sivil *Leveller*'ların daha ılımlı önerileriyle çelişir görünen, erkeklere genel oy hakkı talebinde bulunmuşlardı. Profesör Barg'ın ileri sürdüğüne göre, *Leveller*'ların radikal kanadı yalnızca Londra'da ve Ordu'da büyük gelişme göstermedi, kuşkusuz halkın ayaklanma geleneğinin hâlâ devam ettiği kırsal yörelerde de gelişti. John Lilburne'ün, kendisini destekleyenleri tanımlamak için kullanmayı en çok sevdiği ifadeyle, "sopalı ve yamalı kundurahlar" 1549 yılında Ket'in Ayaklanması sırasında Norfolk'ta; 1586'da, Leicester'de ve Sha-

42 [Anonim], *Tyranipocrit Discovered* (Rotterdam, 1649), Ed. G. Orwell ve R. Reynolds, *British Pamphleteers*, I (1948) içinde, s. 84-86, 96, 108.

43 A. Coppe, *A Fiery Flying Roll*, II. Kısım (1649), N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium* (1957) içinde, s. 372. Coppe için aşağıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

44 C. H. Firth, *Cromwell's Army* (1902), s. 408. Aşağıda 9. ve 15. Bölümler'e bakınız.

kespeare'in *VI. Henry*'sinde ortaya çıktılar.[45] Fuller 1655 yılında, hareketi 1381 İsyanı ile ilişkilendiriyordu: O zaman köylülerin tümü "saf *Leveller*'lar"dı; liderleri onlara "hiçbir *gentry*'nin *jure divino* (Tanrı'nın bahşettiği hakkı) olmadığını ve doğada herkesin eşit olduğunu" öğretiyordu.[46] *Leveller* ve *Digger* adları 1607 tarihli Midlands İsyanı'na katılanlar için kullanılmıştı. Orman ve endüstri *county*'si olan Buckinghamshire'de, 1647-1649'da çitleri yıkmak için "dağdağalı gösteriler" olmuştu. Nüfusu azalan bir ailenin evladı olan Ralph Verney "İngiltere'deki bütün çitlenmiş arazileri yıkmaya kararlı olmalarından korkuyor"du. *Leveller*'lar, Buckinghamshire'deki çitleme karşıtı hareketi tahrik etmede öncülük yaptılar.[47] Aralık 1648'de, Winstanley kendi komünizmini ilan etmeden önce, bir grup yerel *Leveller*, mal-mülk eşitliği talep eden *Light Shining in Buckinghamshire* (*Işık Buckinghamshire'da Parlıyor*) adıyla bir risale yayınladılar. "Bütün insanlar doğuştan eşit olma ayrıcalığına sahiptir, dolayısıyla bütün insanlar biri diğerinden bir tek bile fazla mal-mülke sahip olmadan hayvanlardan aynı şekilde yararlanırlar".[48]

Bu risalenin devamı, *More Light Shining in Buckinghamshire*, St. George's Hill'de kazma işi başlamadan iki gün önce, 30 Mart'ta ortaya çıktı. Yani ülkenin değişik yerlerinde, daha az ya da çok ayrıntılı şekillerde, benzer düşünceler aynı anda ortaya çıkıyordu. Winstanley, Buckinghamshire sınırından birkaç mil uzaklıkta yaşadığı için bu risalelerden etkilenmiş olabilir ve bazı tarihçiler bunların hazırlanmasında onun parmağı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ama bunların canlı, kaba, taşkın ve savaşçı tarzı Winstanley'in tarzı değildir; *Light Shining in Buckinghamshire*'ın ana hedefi monarşidir, Winstanley'in daha genelleştiril-

45 K. V. Thomas, *anılan eser*, s. 403, 407; karşılaştırınız Brailsford, *anılan eser*, s. 239, 265 ve benim "The Many Heanded Monster", s. 300.

46 Fuller, *Church History of Britain* (1842), I, s. 451.

47 Verney Correspondence, aktaran A. M. Johnson, *Buckinghamshire 1640-1660: A study in county Politics* (yayınlanmamış master tezi, Galler, 1965), s. 16, 261-263; karşılaştırınız *Memoirs of the Verney Family in the Seventeenth Century*, E. F. P. ve M. M. Verney (*1892-1899*), III, s. 221.

48 Sabine, s. 611.

miş "krallık gücü" değildir. *More Light Shining in Buckinghamshire* da özellikle Ordu'ya çağrıda bulunarak, Winstanley'in genellikle olduğundan çok daha fazla siyasidir.[49] Buckinghamshire risaleleriyle ilgili durum ne olursa olsun, Winstanley, yine 1648 Aralık başlarında benzer düşünceler ifade eden, *Humble Representation of the Desires of the Soldiers and Officers of the Regiment of Horse for the County of Northumberland* (*Northumberland Countysi Süvari Alayının Asker ve Subaylarının İsteklerinin Naçiz Bir Sureti*) ile ilişkilendirilemez.[50]

St. George's Hill'deki *Digger* kolonisini, pek çok başka yerde tekrarlanan bir eğilimin özellikle çok iyi belgelenmiş bir örneği olarak görmemiz gerekir. *Digger*'larla ilgili ilk gazete haberleri onları değişmez bir şekilde *Leveller*'ların taraftarları olarak ele almaktadır.[51] 1649 Haziran'ında basılan bir risale, Winstanley'in Lord General'e Mektup'undan (*Letter to the Lord General*) bölümleri yeniden yayınlamıştır ve İrlanda'ya yardımı engelleyen ve pek çok dürüst adamı bile aldatan bu gazetenin düşmanlarca dağıtıldığından şikâyet etmektedir. Eğer onların çabaları başarılı olmuş olsaydı, "biz anarşiye karışacak ve yabancılara ve ecnebilere boyun eğecektik".[52] "Yetkili birisi" tarafından yayınlanan aynı yıldan bir başka risale, *Leveller*'ların dine ve mülkiyete karşı olduklarını göstermek için hem Winstanley'in *New Law of Righteousness* (*Haklılığın Yeni Yasası*) hem de *Light Shining in Buckinghamshire*'ı *Leveller* risaleleri olarak aktarmaktadır.[53]

Böylelikle gayri resmi *Leveller* düşünce ve eylemi, anayasacı liderlerden epeyce daha ileriye gitmiş ve anayasacıların can sıkıcı buldukları mülkiyet meselesini ortaya atmıştır. Yalnızca bu bile, Ireton'un Putney Tartışmaları'ndaki *Leveller* sözcüsünü, onların öfkeli bir şekilde bunu inkâr etmelerine rağmen, ko-

---

49 Bu bölümün başlarına bakınız.

50 Aktaran Petegorsky, *anılan eser*, s. 139. Sıraya dikkat edin, askerler önce, subaylar sonra.

51 Petegorsky, *anılan eser*, s. 165, 170.

52 [Anonim], *The King of Scots Decleration* (1649).

53 [Anonim], *The Discoverer* (1649), s. 9-15.

münizmle suçlama kararlılığını açıklayabilir. Ireton, onların oy hakkı konusundaki tezlerinin "doğal hak" temeline vurgu yaparak *Leveller*'ları oldukça güç durumda bırakmıştır: Gerrard Winstanley doğal haklar üzerine bu komünist teorileri inşa etmiş ve bunlar *Light Shining in Buckinghamshire*'in yazarları tarafından da kullanılmıştır. Bu ayrıca, Lilburne'ün 1648 Şubat'ından itibaren –Digger hareketinin ortaya çıkmasından çok önce– komünist teorileri reddetme konusundaki aşırı endişesini olduğu kadar, 1649 Haziran'ında onun "George Hill'deki zavallı *Digger*'ların hatalı görüşlerini" reddetmesini de açıklar.[54] *Leveller*'ların 11 Eylül 1648 tarihli dilekçesi, her ne kadar son zamanlarda çitlenen bataklıkların ve diğer ortak arazilerin çitlerini yoksulların yararına kaldırmayı ya da buraları esas itibariyle yoksullar adına çitlemeyi öneriyor olsa da, mülkiyete son verme, mülkleri eşitleme ya da ortak mülk haline getirme düşüncesini reddediyordu.[55] St. George's Hill'de kazma işi başladıktan on beş gün kadar sonraki, 14 Nisan 1649 tarihli bir *Leveller* manifestosu da *Leveller*'ların kendilerinin "hiçbir zaman insanların mülklerini eşitlemeyi akıllarından geçirmedikleri, hedeflerinin en çok ... her adamın kendi mülkünden mümkün olan fazla güvenlik içinde yararlanması" olduğunu ileri sürüyorlardı.[56] Overton'un 1647 Temmuz'undaki çitlenmiş arazilerin ortak kullanıma iade edilmesi talebi oldukça atipikti.[57] *Leveller*'ların resmi açıklamaları, 1649 yenilgisinin ertesine kadar, kayıtlara dayanan arazi mülkiyeti sahiplerinin tasarruf güvenliği lehinde ve çitlemelere karşı

54 Lilburne, *A Whip for the Present House of Lords* (Şubat, 1647-1648); H. ve D., s. 449. Londra'daki *Congregational* Dernekler 1647 yılında, John Cook ve Henry Parker da 1648'de komünizm teorilerinden kendilerini ayrı tutmayı gerekli görmüşlerdir (*A Decleration of Congregational Societies in and about the City of London*, Kasım 1647; Petegorsky, *anılan eser*, s. 150.

55 Wolfe, s. 288.

56 Aktaran, Petegorsky, *anılan eser*, s. 161-162.

57 Wolfe, s. 194-195. Ekim 1647'de *The Case of the Army*, "artık zimmete geçmiş ya da başka kullanımlara tahsis edilmiş çitlenmiş alanların, imarethanelerin vs. gibi tüm eski hakların ve yoksullara ait olan bağışların eski kamusal kullanımına ve yoksulların hizmetine" iade edilmesi için çağrıda bulunuyordu (H. ve D., s. 113) "donanmanın halihazır bir üyesi" John Coates tarafından tekrarlanıyor, *A Glasse of Truth* (1649) içinde, s. 27.

bile açık ve kesin bir tavır sergilemiyordu. Bağımsız bir köylülük oluşturmak için temel mülkiyetin lağvedilmesi "ki böylelikle ulusun özgürlüğü ve refahı konusunda sadık olmayan kişilerin, bu tür bağımlı tasarruf hakları üzerinde bir korku ve endişe yaratarak insanları savaşa sürüklemelerinin engellenebileceği", 1648 Nisan'ında Ordu içinde savunulmuştu.[58]

Walwyn, "her şey ortak olmadan işler asla düzelmeyecektir ... o zaman hırsızlar, haris insanlar, birbirini kandırma ve istismar etme ve dolayısıyla hükümete ihtiyaç olmayacak" dediği iddia edilerek suçlanmıştı. Walwyn, her ne kadar sık sık tekrarlansa da, hiçbir zaman bu suçlamayı kararlı bir şekilde reddetmedi. "Onun bir *Leveller* olduğu ve her şeyin ortak olmasını istediği" karşısında Walwyn istihza ile gülümsedi; *Independent* ve ruhban düşmanları için bu bir zındık (inanmayan) olduğundan daha ciddi bir suçlama olarak görünüyordu.[59] Hem Walwyn hem de Overton, komünist oldukları iddia edilen Münster *Anabaptist*'lerine karşı yöneltilen iğrenç propagandayı reddettiler. ("O yaralı insanlara, Münster *Anabaptist*'lerinin o yalan öyküsü"; "*Anabaptist*'lerin tarihini onların düşmanlarından başka kim yazıyor?")[60]

Lilburne'den farklı olarak, *Leveller* gazetesi *The Moderate* (*Ilımlı*) tarım reformu üzerine oldukça vurgu yaptı; *The True Levellers Standard Advanced*'ı hasmane bir yorum yapmadan yayınladı. *The Moderate* daha ısrarlı bir şekilde dinsel hoşgörüyü savunuyordu ve oy hakkı konusundaki tutumunda sürekli radikaldi: Bu her iki meselede resmi *Leveller* liderleri uzlaşmaya hazırdılar.[61] (*The Moderate*'ın "iki taraf arasındaki her

58 *A Petition from the Agitators of Colonel Richs Regiment* (1648), s. 5.

59 H. ve D., s. 302-303; Wolfe, s. 178.

60 H. ve D., s. 374; Haller, *Tracts on Liberty*, II, s. 275; karşılaştırınız s. 230. Overton, istatistiki olarak mümkün olmayan, Münster komünü sırasında, "14 yaşın altında kirletilmemiş tek bir kadın yoktu" şeklindeki, yazarı belirsiz *Short History of the Anabaptists of High and Low Germany* (1642), s. 25'e göndermede bulunuyor olabilir. Walwyn bunu kesin olarak okumuştu (Haller, anılan eser, III, s. 100).

61 *The Moderate*, 41, 17-24 Nisan 1649, s. 409, 416-421, aktaran J. Frank, *The Beginnings of the English Newspaper, 1620-1660* (Harvard U. P., 1961), s. 179; Howell ve Brewster, *anılan eser*, s. 75-86.

günahın özgün nedeninin" mülkiyet olduğu ve "Tanrı'ya karşı günahların çoğunun" 1649 yazında Leicester Earl'ünün gazabına yol açtığı açıklaması. Soylu lord, hiçbir Hıristiyan devletinin böyle duygulara izin vermemesi gerektiğini düşünüyordu: Ki bu bize bu tür adamların Hıristiyanlığın işlevi konusunda ne düşündükleri hakkında iyi bir fikir veriyor.[62]) 1653 yılında, anayasacı liderler ortadan kaybolduktan, *Leveller*'lar bir yeraltı nifak grubu haline geldikten sonra, Halkın Misakı'nın son düzenlemesi, temel mülkiyetin lağvını kararlı bir şekilde talep ediyordu.

Bütün bunlar Profesör Barg'ın, St. George's Hill'deki *Digger*'ların, Gerçek *Leveller*'lık buzdağının yalnızca görünen kısmı olduğu; Winstanley'in "anayasacı" *Leveller*'ların –hizmetçilerin, amelelerin, çok yoksul olanların, ekonomik olarak özgür olmayanların–[63] oy hakkından mahrum edeceği kişiler adına konuştuğu görüşünü doğrular görünmektedir. *Digger*'ların birçoğunun *parish*'te doğmuş mülk sahibi olmalarına rağmen Winstanley kendini bir "hizmetçi" olarak tarif ediyordu. Winstanley'in bize anlattığına göre, kazma işine karşı muhalefet, *gentry* ve papazlar dışında, "çitlenen yerleri kendi arazileri sayan ... yalnızca birkaç haris mülk sahibinden" geldi.[64] *Leveller*'ların, sindirilmelerinin arifesinde, eski kralcı bölgeler Kuzey ve Batı'da, Cornwall kalay madencileri, Bristol, Hull, York, Somerset, Lancashire'de destek kazanmaya başlamış olmaları ilginçtir.[65] Bu aslında onların sindirilmesinin bir nedeni olabilir. Resmi bir risalenin bize bildirdiğine göre, *Leveller*'lar "hizmetçiyi efendiye, kiracıyı toprak sahibine, alıcıyı satıcıya, borç alanı borç verene, yoksulu zengine karşı ayaklandırmak" için etrafa özel temsilciler göndermişlerdir.[66] Bu risale, kasıtlı olarak *Leveller*'larla *Digger*'ları birbirine karıştırdığı için, bunların *Le-*

62 Ed. R. W. Blencowe, *Sydney Papers* (1825), s. 78, 94.

63 Bu nokta, Don M. Wolfe, *Milton in the Puritan Revolution* (New York, 1941), s. 324'te de ileri sürülmüştür.

64 Sabine, s. 282, 348, 393, 434.

65 Brailsford, *anılan eser*, s. 355-356; *C. S. P. D., 1649-1650*, s. 385.

66 [Anonim], *The Discoverer* (1649), s. 9-15.

veller'ların mı yoksa *Digger*'ların mı özel temsilcileri olduğu konusunda tereddütte kalıyoruz.[67]

Bu açıklama, 1649'dan sonra *Leveller*'larm ne kadar kolay bölündüklerini ve sindirildiklerini anlamaya yardım edecektir. Lilburne ve onun gibi düşünenler, *Independent* Kodamanlardan yalnızca derece farkıyla ayrılıyorlardı; zira her ikisi de mevcut mülkiyet ilişkilerinin değişmezliğini varsayıyorlardı. Profesör Macpherson, zaten *Leveller* siyaset teorisinin Locke'unkine yakın olduğunu iddia etmiştir.[68] 1649'un ilk aylarında Kodamanlar *Leveller*'ların cumhuriyetçi kostümlerini çaldılar ve anayasacı *Leveller*'ların nüfusun köylü çoğunluğuna cazip görünmeleri için herhangi bir temel kalmadı. Burford'un siyasal umutlarını yok etmesinden sonra, grubun kimi üyeleri, özellikle de Axholme Adası, Hatfield Chase gibi mera bölgelerinde kimi çitleme kurbanlarının davasını ele aldılar;[69] ama o zamana gelindiğinde, onlar için özellikle toprak sahiplerine karşı bir tarafın önderliğini yapma zamanı geçmişti. Onlar yalnızca, *Leveller*'ları ve Gerçek *Leveller*'ları "rezil ve adi adamlar nesli", "hayvandan çok az farklı kişiler" olarak aynı kefeye koyan Oliver Cromwell'in demagojik iddialarını güçlendiriyorlardı. "Bir düzeye getirmek ilkesi, herkesi bir eşitliğe indirgeme ... kiracıya toprak sahibi kadar cömert bir servet sağlama ... tüm yoksul insanlara ve aslında bütün kötü insanlara sempatik gelen bir ses olma eğilimi göstermiyor muydu?"[70]

1649 Mayıs'mda Salisbury'de ayaklanan alaylar bile, "mülklerinizi eşit bir düzeye getirmenin" onların amaçlarının bir parçası olmadığı konusunda ısrar ediyorlardı.[71] *Binyılcı* din adamı

---

67 İlerki sayfalara bakınız.

68 C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* (Oxford U. P., 1962), s. 154-159. Profesör Macpherson'u eleştirenler, onun *Leveller*'ları gereğinden fazla yekpare görünen bir grup gibi ele aldığını ileri sürmüşlerdir. Profesör Barg'm açıklaması iki görüşü uzlaştırmaya yardımcı olabilir.

69 J. D. Hughes, "The Drainage Disputes in the Isle of Axholme", *The Lincolnshire Historian*, II, s. 13-34.

70 Abbott, *anılan eser*, III, s. 184, 435-436.

71 *The Unanimous Decleration of Colonel Scroops and Commissary-General Iretons Regiments* (1649).

Nathanael Homes "aynı düzeye getiren bir anarşi"yi reddediyordu.[72] William Hartley 1651 yılında tarikatçıların "Thompson'un partisi, *Leveller*'lar" olarak damgalanmasından şikâyet ediyordu. "*Leveller* sözcüğü, haklı ilkeleri savunan pek çok kişiye atfedilen bir hakaret terimi olmuştur". Ne ki, o bile, komünizmi reddederek yolundan çıkmak zorunda kalmıştır.[73] Blith, 1653 yılında "*Leveller*'ların denklik ya da eşitlik ilkesini ... bizi yeni Kudüs'e götürmedikleri sürece" reddetmeyi basiret gereği görüyordu.[74] James Harrington, "soyguncular ya da *Leveller'lar*"dan söz ediyordu.[75] Roger Crab, Vaftizci Yahya'nın kendisini *Leveller* olarak adlandırması durumunda hor görüleceği gözleminde bulunuyordu.[76]

Nüfusun yoksul köylü çoğunluğunun istikrarsız oluşu, öyle görünüyor ki, Lilburne, Sexby ve Wildman gibi adamların, *Independent* cumhuriyete karşı kralcılarla ilkesiz işbirliği yapma niyetlerini açıklamaya yardım etmektedir. Gerçek *Leveller*'lar, gerçek ve istikrarlı cumhuriyetçiler olarak kaldılar; zira onlar için monarşi, toprak sahipliği ordusunun başkomutanından başka bir şey değildi; radikal yönde daha fazla ilerleme umudu veren *Commonwealth* ehvenişerdi.[77] *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarının söylediği gibi, "Tanrı insanı yarattı ve de şeytan kralları."[78]

Anayasacı *Leveller*'lar, o zaman, İngiliz Devrimi'nin kurmakta olduğu toplum türüyle temel bir anlaşmazlık içinde değillerdi. Özel mülkiyetin kutsallığını kabul ediyorlardı ve demokrasiyi genişletme arzuları kapitalist toplum sınırları içindeydi. Elinizdeki kitap, o toplumun ideoloji ve kurumlarını şu ya

72 N. Homes, *A Sermon Preached Before ... Thomas Foote* (1650). s. 32; aşağıdaki 10. Bölüm'le karşılaştırınız.

73 W. Hartley, *The Prerogative Passing Bell* (1651), s. 9-10.

74 Blith, *The English Improver Improved*, si. C 3.

75 J. Harrington, *Works* (1737), s. 166; s. 464-465 ve 502 ile karşılaştırınız.

76 R. Crab, *The English Hermit* (1655), *Harleian Miscellany* (1744-1746), IV içinde, s. 462. Aşağıdaki sonuç bölümüne bakınız.

77 Winstanley, *Englands Spirit Unfoulded* (1657), Ed. G. E. Aylmer, *P. and P.* 40 içinde, s. 3-15. Sabine'de yok; aşağıdaki 16. Bölüm'le karşılaştırınız.

78 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 56.

da bu şekilde sorgulayan İngiliz radikalleri üzerinde yoğunlaşmaktadır ve dolayısıyla anayasacı *Leveller*'lar benim öyküm-de, tarihsel önemlerinin akla getirdiğinden daha küçük bir rol oynuyorlar. Dengeyi kurabilmek için, anayasacı *Leveller*'ların devrimci partinin çok radikal bir sol kanadı olduğunda ısrar edilmelidir. Bu kitapta daha fazla yer işgal edenlerin bazıları, *Leveller*'lara göre entelektüel olarak çok daha az tutarlı ve ilkeliydi; onların kapitalizmi reddetmeleri çoğu kez geriye dönük, olumsuz ve gerçeğe aykırıydı. Bunun en az geçerli olduğu grubun, Gerçek *Leveller*'lar olduğunu iddia edeceğim. Onları bu tarihsel perspektif içinde görmek önemlidir.

III. DİĞER *DIGGER* CEMAATLERİ

1649-1650 yıllarında Winstanley, nüfusun çeşitli kesimlerine çağrıda bulunan ve en azından bir kısmının sonuç vermiş göründüğü bir dizi risale yayınladı. Northamptonshire Wellingborough'da, Kent'te Cox Hall'da,[79] Buckinghamshire Iver'da, Hertfordshire Barnet'te, Middlesex Enfield'da, Bedfordshire Dunstable'da, Leicestershire Bosworth'da, Gloucestershire ve Nottinghamshire'de bilinmeyen yerlerde, diğer *Digger* cemaatleri görüldü.[80] Bu yerlerin çoğu hakkında henüz yeterli yerel çalışma yapılmış değildir ama Wellingborough hakkında bir

79 Sabine, Dover'in beş mil kuzey-batısında yer alan Cox Hill demektedir ama eğer Kent'te bir Digger cemaati var idiyse bunun Weald'da ya da yakınında olması beklenir. Bir olasılık Linton yakınlarındaki, Maidstone'dan Weald'a giden yol üzerinde Cox Heat'tir. Cox Heath, 19. yüzyıla kadar çitlenmemiştir; 1646'da orada kriket oynanıyordu. Bir başka olasılık, Maidstone ve Chatham arasındaki, Boxley'deki Brownist gruba yakın daha sonraları soyguncuları ve kaçak avcılarıyla ünlenen Cock Hill'dir. (Bu önerileri için Mr ve Mrs Peter Clarck'a müteşekkirim.) Kent'in, 17. yüzyılda çoğu kez yanlış olarak Cox Hall diye yazılan Coggeshall gibi iyi bilinen bir radikal merkezin yer aldığı Essex yerine yanlışlıkla yazılmış olması da düşünülebilir. Iver'in risalesinde Kent'deki Cox Hall'a göndermede bulunulmuş olması, Winstanley'in, *An Appeale to all Englismen*'de (Sabine, s. 411) buradan bir kez söz etmiş olmasından alınmış olabilir. Kent için en güçlü iddia, iki sayfa ilerde anılan risaledir ama bu da kesin değildir.

80 Thomas, "Another Digger Broadside", *P. and P.*, 40, s. 59. Dunstable'deki ortak araziler Walter Blith tarafından iyileştirmeye açık yerler olarak not edilmektedir (*The English Improver*, 1649, s. 90-91).

şeyler biliyoruz. Geçimin Brooke ailesine bağlı olduğu bu yerin eskilere dayanan *Puritan* bir geleneği vardı.[81] Buranın aşağı sınıfları 1642-1643'te fena halde yoldan çıktı. Üç yıl sonra, Edwards, süvarilerin burada vaazlar verdiklerini haber veriyordu.[82] Burford'daki *Leveller* yenilgisinden sonra, 1649 Mayıs'ında William Thompson Wellingborough'ya yöneldi ama kasabanın hemen dışında yakalandı ve öldürüldü.

On ay kadar sonra, Wellingborough *Digger*'ları, hareketlerini ne tür adamların desteklediği konusunda bize çok net şeyler anlatan bir *Deklarasyon* yayınladılar. Kilise bölgesinde sadakayla yaşayan 1.169 kişi vardı. Ticaret bozulmuştu, iş yoktu; "zengin adamların kalpleri katılaşmıştı, kapılarında dilensek bize bir şey vermeyecekler. Eğer çalarsak, yasa hayatımızı sona erdirecek; yoksulların düşkünleri çoktan açlıktan öldüler bile; ve biz yaşayanlar için açlıktan ölmektense kılıçla ölmek daha iyiydi." Dolayısıyla onlar, Surrey *Digger*'ları gibi "Bareshank adı verilen ortak metruk araziyi kazmaya, gübrelemeye ve tahıl ekmeye" başladılar. Çok büyük teşvik gördüklerini söylüyorlardı: "Bize en fazla karşı çıkanların, başından sonuna Parlamento davasının sürekli düşmanları olduğunu gördük." Ancak bu koloni de, Surrey'dekiyle aynı zamanda sindirilmiş görünüyor.[83] Wellingborough'nun Kuzey dışında *Quaker*'liğin ilk vaaz edilen yerlerden birisi olması hiç de şaşırtıcı değildir. 1654 yılında *parish* kilisesinde isteri nöbetleri yaşanıyordu ve Wellingborough o tarihten itibaren bir *Quaker* merkezi olarak kaldı.[84] Ancak bunlar ya *Ranter*'lara çok benzeyen *Quaker*'lardı ya da Wellingborough'da aynı zamanda *Ranter*'lar da vardı. 1657 yılında Francis Ellington, "siz ve sizin Tanrınız kahrolsun, sizi ve Tan-

---

81 Strype, *Life of Whitgift* (Oxford U. P., 1822), II, s. 11; S. Palmer, *The Nonconformists' Memorial* (1775), II, s. 235; A. G. Mathews, *Calamy Revised* (Oxford U. P., 1934), s. 11-12.

82 Edwards, *Gangraena*, I, s. 215; II, s. 173; [Ryves] *Angliae Ruina*, s. 51-57.

83 Sabine, s. 649-651; *C. S. P. D., 1650*, s. 106.

84 W. Deusbury, *The Discovery of the great enmity of the Serpent against the seed of the Woman* (1655); *True Prophecie of the Mighty Day of the Lord* (1655); *First Publishers of Truth*, s. 194, 197-199; *Sufferings of the Quakers*, I, 176-179, 190-191; Fox, *Journal*, I, s. 250; Barclay, *Inner Life*, s. 313; Braithwaite, s. 174.

rınızı ayaklarımın altında çiğniyorum" dediği için Dine Hürmetsizlik Yasası'na göre sorguya çekilmişti. Dil *Quaker*'ların dilidir ve Ellington, Besse'nin *Sufferings of the Quakers*'ında (*Quakerların Çektikleri*) yer almaktadır ama buradaki duygu *Quaker*'lardan çok *Ranter*'lara uygun düşmektedir.[85]

Gloucestershire'deki bilinmeyen *Digger* kolonisinin, 1631'de, iç savaş sırasında ve yeniden 1650'de "terbiyesiz kalabalıkların, çitlenen yerleri tesviye ettikleri" Slimbridge'de yer almış olabileceği ileri sürülmüştür. 1639 yılında Nibley'li John Smyth'in dediğine göre, Slimbridge metruk arazisi yılda 1.550 sterlin getirebilecekken şimdi bunun beşte biri etmiyordu. Aksine, "başka yerlerden pek çok yoksul insanı çekiyor" ve kasaba yönetimini "dilenci kulübeleri... ve birahaneler ve aylak adamlarla zor durumda bırakıyordu.[86]

Iver'deki koloni, Wellingborough'daki gibi, Mayıs 1650'de kendi risalesini çıkarmıştı. Bu Surrey ve Northamptonshire'deki sindirme hareketlerinden öncekilere göre çok daha ümitsizdi.[87] Iver *Digger*'larının, *Light Shining in Buckinghamshire* ve *Decleration of the Wel-Affected in the County of Buckinghamshire* (*Buckinghamshire Countysinde Çok Etki Altında Kalmışların Deklarasyonu*) risalelerinin hazırlanmasında parmağı olabilir. Bu risaleler, Burford'daki yenilginin arifesinde, 1649 Mayıs'mın ilk haftasında *Leveller*'ların Aylesbury'deki toplantısından kaynaklanıyordu.[88] 1653 yılında Kent'ten, yazarı belli olmayan, *No Age Like unto this Age* (*Hiçbir Çağ Bu Çağa Benzemez*) adlı risale geldi ki bunda *Digger* etkisi açıktır. Enfield, Üçüncü Essex Earl'ü tarafından satın alınan bir malikâne, 1649 Haziran'ında ve bir kez daha 1659 yılında Enfield Chase'in (En-

85 Ed. Joan Wake, *Northamptonshire Quarter Session Record, 1630 and 1657-1658* (Northamptonshire Records Soc., 1924) s. 136; *Sufferings of the Quakers*, I, s. 446-448; aşağıdaki 9. Bölüm'le karşılaştırınız.

86 D. G. C. Allan, "The Rising in the West, 1628-1631", *Economic History Review*, İkinci Seri, V, s. 82, 84; *C. S. P. D., 1650*, s. 218; J. Smyth, *A Description of the Hundred of Berkely* (1785), s. 328. Lakin o zaman Smyth yarı köle yarı hür oldukları o güzel günlere nostaljiyle bakmaktadır (*aynı kaynak*, s. 43).

87 K. V. Thomas, "Another Digger Broadside".

88 Bu bölümün önceki sayfalarına bakınız.

field Avlağı'nın) çitlenmesi sırasında isyanlara sahne olmuştu. Bu olay, yine büyük ölçüde *Digger* etkisine bağlı olarak William Covell'ın Enfield Avlağı'nda kolektif bir çiftlik kurma planını anlatan bir yayına yol açmıştı.[89] Enfield de bir *Quaker* merkezi oldu.[90]

1650 baharında Cobham Heath'de para ve yiyecek sıkıntısı başlayınca, Winstanley ve yirmi bir *Digger*'ın imzasını taşıyan bir mektupla parasal yardım için iki özel temsilci gönderildi. Bunlar *Home Counties* ve *Midlands*'ı baştan başa dolaşarak mevcut kolonileri ve sempatizan grupları ziyaret ettiler. Ziyaret edilen *county*'ler Buckinghamshire, Surrey, Middlesex, Hertfordshire, Bedfordshire, Berkshire, Huntingdonshire, Northamptonshire idi. Adı zikredilen otuz dört yer arasında Dunstable ve Wellingborough'daki –Newmarket ve Hampstead'la birlikte bir koloni kurmayı planladıkları– Hounslow,[91] Colnbrook ve Winstanley'in bir şekilde ilişkili olabileceği Harrow-on-the-Hill de vardı.[92] Burford'da vurulmamak için sözlerini geri

89 V. F. Snow, *Essex the Rebel* (Nebraska U. P., 1970), s. 198; J. M. Patrick, "William Covell and the Troubles at Enfiled in 1659; a Sequel to the Digger Movement", *University of Toronto Quarterly*, (1944-5), s. 45-57. Albay Joyce, Enfield'deki satın almaya niyet edenler arasındaydı. Aşağıda 17. Bölüm'e bakınız.

90 Fox, *Journal*, II, s. 396 ve *passim*.

91 Sabine, s. 440-441; Petegorsky, *anılan eser*, s. 163. Dunstable ve (ayrıca ziyaret edilmiş olan) Wycombe, Tımarcı Tahsisatlarının himaye sistemi yarattığı *parish*lerdi; onların Dunstable'a takdim ettikleri vaiz daha sonra New England'a göç etti. (I. M. Calder, *Activities of the Puritan Faction of the Church of England, 1625-1633*, 1957, özellikle s. 45, 47, 56).

92 Colnbrook için bakınız, Thomas, "Another Digger Broadside", s. 59-60. 1947 Eylül'ünde, daha sora Wellingborough yakınlarında öldürülecek olan *Leveller* William Thompson'ın Colnbrook'da başı dertteydi (yukarıda 2. ve 4. Bölümler'e bakınız). Harrow'la olan bağlantı, Morrison Davidson'un, "Commonwealth hakkındaki derin bilgisine" Berens'in de saygı duyduğu Harrow'lu Peder Thomas Hancock'a atfettiği garip bir öyküye dayanmaktadır. Buna göre 1652 yılında Winstanley, "Harrow-on-the-Hill'den başladı; 'güvenlik güçleri'nin uşakları tarafından 'yakalanıp hapse atıldığı' Nottingham'a kadar gitti, sonra ortadan kayboldu" (M. Davidson, *The Wisdom of Winstanley*, 1904, s. 25; L. H. Berens, *The Digger Movement in the Days of the Commonwealth*, 1906, s. 148). Bu öykü 1652 yazına, 1650'den daha uygun düşmektedir. Bir Laudian Sosyalist olan Hancock (onun *Puritans and the Tithes*, 1905'iyle karşılaştırınız) şimdi mevcut olmayan bir kaynağa ulaşmış olabilir. Nottinghamshire'de bir Digger kolonisinin varlığı ve Winstanley'in bu sırada Fenny Drayton'daki *parish*i işgal ettiği ve oradaki papaz Nathaniel Stephens'la (Stephens, *A Plaine and*

alan *Leveller* lider Henry Denne'in kurduğu *Baptist* kiliselerin bulunduğu Fenstanton ve Warboys'a gittiler. Warboys kilisesinin kayıtları yalnızca Surrey'deki *Digger* faaliyetlerini değil fakat aynı zamanda "bu günlerde, zenginler varlıklarını yoksullarla paylaşacaklar diyerek kendisini peygamber ilan eden George Foster diye birinin aralarında bulunduğu *Leveller*'lar denen insanlar"dan söz etmektedir.[93]

Digger özel temsilcileri, 1633'ten başlayarak Henry Donne'nin on yıl süreyle vaizlik yaptığı ve 1650 güzünde kendilerini Lady Eleanor Davies'e kiralamış bir grup *Digger*'la birlikte Winstanley'in sığındığı Hertfordshire'deki Pirton yakınlarından geçmişlerdir.[94] Böylece Nottinghamshire ve Northamptonshire'den, Gloucestershire ve Kent'e tüm güney ve orta İngiltere'ye *Digger*'ların etkisi yayılmış oldu. Onların toprak sahipleriyle kiracıları arasında hasmane duyguların yoğunlaşmasında bir etkileri olduğu ileri sürülmüştür; Beşinci Monarşistlerin ve ilk *Quaker*'ların sınıf bilincine katkıda bulunmuş olabilirler. Sonuçta *Quaker*'ların yararlanacakları, *Baptist* ve *Independent* kiliselerin "darmadağınık" olmasında onların büyük payı olmalıdır.[95] *Quaker*'ların *First Publisher of the Truth*'u derlendiği zaman *Digger*'ların ya da *Digger* sempatizanlarının bulunduğu ülkenin ortasındaki *county*'lerin çoğunda *Quaker*'ların erken tarihi için gerekli kanıtların çoğunun gizlendiği ya da görmezden gelindiği ileri sürülmüştür. Mr. Hudson, bunun *Digger*'ların etkisini gizlemek için yapıldığını ve Winstanley'in 1640'lar-

---

Easie Calculation of ... The Name of the Beast, 1656, s. 267-271; *D. N. B.*, Stephens) görüşmeler yaptığı iddiasıyla desteklenir görünmektedir. Stephens bize risalenin "birkaç yıl önce tamamlandığını" söylemektedir (s. 295).

93 *Fenstanton Records*, s. 269. Warboys ismi ormanlık bir yöreyi akla getirmektedir. 1593'te Warboys'da ünlü cadılar vardı. Foster için aşağıda 10. Bölüm'e bakınız.

94 *Fenstanton Records*, s. v; P. Hardacre, "Gerrard Winstanley in 1650", *Huntington Library Quarterly*, XXII, s. 345-349. Kendisini bir hanım peygamber olarak gören Lady Eleanor, burada ayrılandan daha fazla yeri hak eden eksantrik bir kişidir. Bkz., T. Spencer, "The History of an Unfortunate Lady", *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature*, X, s. 43-59 ve aşağıda 13. Bölüm.

95 *The Perfect Diurnall*, 1-8 Nisan, 1650, aktaran Tindall, *John Bunyan, Mechanick Preacher*, s. 255; *Fenstanton Records*, s. 269-271. Beşinci Monarşistler için 6. Bölüm'e bakınız.

da Midlands'de vaaz turlarında bulunarak St. George's Hill'de daha sonra toplanacak olan *Digger*'larla temas kurduğu yolunda bir spekülasyon yapmıştır.[96]

IV. ORMANLAR VE ORTAK ALANLAR

Böylelikle eğer Yeni Model Ordu'yu siyasal demokrasinin kısa ömürlü bir okulu olarak görürsek, ortak alanlar, metruk araziler ve ormanlar ekonomik demokraside daha uzun ömürlü ama daha az yoğun okullardı. Winstanley, İngiltere'nin yarısı ile üçte ikilik bir bölümünün gerektiği gibi ekilmediğini düşünüyordu. İngiltere'nin üçte biri, malikâne lordlarının, yoksulların ekmesine izin vermedikleri verimsiz metruk arazilerdi.[97] "Eğer İngiltere'nin metruk arazileri, onun evlatları tarafından gübrelense, birkaç yıl içinde İngiltere dünyadaki en güçlü ve [en] hızlı gelişen ülke olurdu"; buğdayın kilesi 1 şilin ya da daha aşağıya inerdi (o sıralarda 6 ya da 7 şilin gibiydi).[98] Ekilen arazideki bir artış diye ekliyordu, *Digger* şair Robert Coster, arazi fiyatlarını ve onunla birlikte geçim masraflarını düşürecektir.[99] Winstanley, malikâne lordlarının ortak alanlar üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmelerini ve böylelikle buraların yoksulların lehine ekime açılmasını önleyen göreneğin, krallık iktidarının devrilmesiyle ortadan kaldırılmasını ileri sürüyordu.[100] Ortak ekip biçme, sıradan insanların çıkarlarını tehlikeye atmadan iyileştirmeler için sermaye yatırımına olanak verebilirdi. Şimdiki nüfusun on katını geçindirecek, dilenmeyi ve suçu ortadan kaldıracak ve İngiltere'yi "ülkelerin birincisi" yapacak kadar yeterli arazi vardı.[101]

---

96 W. S. Hudson, "Gerrard Winstanley and the Early Quakers", *Church History*, XII, s. 191-194.

97 Sabine, s. 200, 304, 356; Thomas, "Another Digger Broadside", s. 58.

98 Sabine, s. 408, 414; Hoskins, "Harvest Fluctuations in English Economic History, 1620-1759", s. 29.

99 R. Coster, *A Mite Cast into the Common Treasury* (1649), Sabine içinde, s. 657.

100 Sabine, s. 307-308, 322-323; karşılaştırınız s. 420. Yukarıdaki 3. Bölüm'ün sonlarına bakınız

101 *Aynı kaynak*, s. 414, 507; karşılaştırınız E. G., *Wast Lands Improvement* [t. y., 1653 ?], s. 1-7.

1648-1649'un zalim kışında Winstanley'in aklına gelen program buydu. Bu ona, o kadar yeni ve o kadar önemli görünüyordu ki bunu ilahi bir emre bağlıyordu. Trans halindeyken gördüğü hayal ona her yere şu mesajı iletmesini bildirmişti: "Birlikte çalışın, ekmeği birlikte yiyin." "Kim ki başkası için çalışır, ister ücret karşılığı olsun, isterse kiralarını ödeyebilmek için, doğru olmayan bir şekilde çalışmaktadır... ama birlikte çalışmaya ve birlikte yemeye kararlı olanlar dünyayı herkesin hazinesi yaparlar, yaratılışı esaretten ve her şeyi lanetten kurtarmak için İsa ile ellerini birleştirirler." Bu mesajı hem sözlü olarak hem de basılı olarak açıkladıktan sonra Winstanley "öne çıkıp, sıradan insanlar denilen bizleri, ortak arazileri gübreleme ve işlemek için" örgütleyerek "bunu eylemiyle ilan etmesi" gerektiğine karar verdi.[102]

Winstanley'in, ortak alanların ortak ekilmesinin en can alıcı sorun olduğunu başlangıç noktası olarak alması ve İngiltere'nin her tarafındaki sıradan insanların eşit bir toplum yaratabileceği yolunda vardığı sonuç kesinlikle haklıydı. "*Digger* hareketinin tamamı" diye yazmıştı Mr. Thomas, "arazi kıtlığının ve nüfus baskısının zorlamasıyla yerli ahalinin ve göçmenlerin ormanlar ve metruk araziler üzerindeki yüz yıllık yetkisiz tecavüzlerinin –ve Mrs. Thirsk buna 1648-1649 depresyonundaki gündelik işsizliği ekliyordu– vardığı nokta olarak değerlendirilebilir".[103] Winstanley, devrim yıllarındaki –tarım yasası, mirasın bölünmesi, devamlı arazi mülkiyetinde olduğu gibi– tüm diğer radikal öneriler gibi yalnızca geriye doğru bakan önerilerden farklı, mümkün olan tek demokratik çözüme ulaşmıştı. Metruk arazilerde sıradan insanların yalnızca geleneksel haklarını savunanlara karşı ileri sürülen tezler çok güçlüydü. İngiltere'nin artan nüfusu yalnızca entansif tarımla, marjinal arazilerin ekime açılmasıyla beslenebilirdi. Sıradan insanların haklarını kaba bir şekilde görmezden gelen, sermayesi olan adamların arazileri çitlemeleri, bunu savunanlara göre,

102 Sabine, s. 190, 194, 262. Görülen hayaller için aşağıda 14. Bölüm'e bakınız.

103 Thomas, "Another Digger Broadside", s. 58; Thirsk, "Seventeenth Century Agriculture and Economic Change", s. 166.

en azından uzun dönemde işe yarayabilirdi. Ama kısa dönemde yoğun sefalete yol açarak hayat tarzını bozuyordu ve sonuçta yarattığı istihdam özgür sıradan insanlara cazip gelebilecek türden değildi.

Yoksullar tarafından metruk arazilerin ortak ekilmesinin, gübre kullanımı, planlı iyileştirme, geniş çaplı ekim vs. gibi avantajları olabilirdi. İngiltere'nin artan nüfusunu, gerçekte yapmış olduğu gibi, geleneksel hayat tarzını bozmadan besleyebilirdi. *Digger*'lar arazilerine havuç, yabani havuç ve fasulye gibi toprağı gübrelemek için kış boyunca büyükbaş hayvanları canlı tutarak 17. yüzyılda İngiliz tarımını dönüştürecek olan ürünleri ektiler.[104] Winstanley'in programında "gübreleme" en kritik sözcüktür. ("Gerçek din ve bozulmamışlık, herkesin sessizce gübreleyeceği toprağa sahip olmasıdır.") Winstanley kendi paradoksuna bir çözüm bulmuştu: "Yoksulların şikâyet ettikleri esaret, herkese yetecek çok fazla şeyin olduğu bir ülkede, tamah ve gururun bir kardeş üzerinde diğerinin kral gibi hüküm sürmesi, kardeşin kardeşi tarafından yoksul tutulmasıydı."[105]

St. George's Hill civarındaki *gentry* ve papazlar, *Digger*'ların geleneksel işgalci kulübe sakinlerinden değişik türde bir şeyler yaptıklarının farkındaydı. Papaz Platt, Winstanley'e toprağın ortak ekiminin bile ortak alanlarda büyüyen ağaçları kesmekten daha az tahammül edilebilir bir şey olduğunu söylüyordu. İşgalcilik ve toprağın ekilmesi, toprağın lordunun izniyle kabul edilebilir bir şeydi; ama onun arzusu hilafına ağaç kesmek mülkiyet hakkının doğrudan saldırıya uğramasıydı ki, görmezlikten gelinemezdi. Ve gerçekten de *Digger*'ların niyetleri, "bu İngiltere memleketinin her yerinde, ... dünyada emeğimizin ürünleri artana kadar bize yiyecek ekmek sağlaması için kendimize ve yoksul kardeşlerimize destek olmaktı". *Digger*'lar malikânelerin lordlarına, "bizim ortak orman ve ağaçlarımızı ... kendi özel kullanımınız için kesmeye bir son vermelerini buyurmuşlardı". *Digger*'ların bütün eylemlerinde olduğu

104 E. Kerridge, *The Agricultural Revolution* (1967), Bölüm VII ve VIII.

105 Sabine, s. 428, 558.

gibi, bunda da, ekonomik olarak zorunlu bir adım olmak kadar sembolik bir meydan okuma vardı.[106]

Digger'lar, 1650'ye gelindiğinde, kilisenin, krallığın ve kralcıların el konulmuş topraklarının yoksullara devredilmesi talebini de eklemişlerdi. Winstanley, *The Law of Freedom*'da (*Özgürlüğün Yasası*) ayrıca, Parlamento tarafından yetki verilen bütün arazi satışlarının tanınmaması gerektiğini ve bir yüzyıl önce manastırların lağvedilmesinden sonra el konulan tüm arazilerin *Commonwealth* arazi fonuna aktarılmasını önermişti.[107] Bu son iki öneri, mevcut mülkiyet ilişkilerine derin bir diş geçirmeydi. *Digger*'lardan gelen tehlike, onların pratik eylem için yoksulları örgütlenmeye çağırmalarıydı. Bu bir dizi kolektif cemaat, eğer devam edebilmiş olsaydı, *Leveller*'ları köstekleyen güçlerin dağıtıcı işlevinin üstesinden gelebilirdi: Yeni Model Ordu'nun *Leveller*'lar için yapabileceğini bunlar Gerçek *Leveller*'lar için yapabilirlerdi; ve bütün ülkeye yayılabilirlerdi.

Ortak arazilerin kolektif gübrelenmesi, *Digger*'lar için dinsel bir eylemdi; zira Papaz Lee için "tarladaki bir çit, kilisedeki ya da memleketteki yönetim türünden, gerekli bir şeydi". Din, özgürlük, mülkiyet ve yönetim bu tartışmada her iki taraf için de birbiriyle yakından ilişkiliydi. "[Kilisenin] ıslahının adı bile ayak takımını çitleme kadar öfkelendiriyordu" diye ekliyordu Lee; "yargıçların ve papazların o kutsal buyrukları ... şimdi eşitleyici kalabalığa iğrenç geliyordu".[108]

V. GERÇEK *COMMONWEALTH*'İN ÖZGÜRLÜĞÜ

Winstanley için İsa Mesih Baş *Leveller*'dı.[109] Winstanley'in düşüncesi *Leveller*'ların pek çok düşüncesini içerir: Bunların ötesine geçer; sadece özel mülkiyete olan düşmanlığı nedeniyle küçük mülk sahibinin vizyonunu aşar.

106 Sabine, s. 272-274, 433.

107 Sabine, s. 363, 557-558, 560.

108 Lee, *A Vindication of Regulated Enclosure*, s. 27-28; bir önceki bölümle karşılaştırınız.

109 Sabine, s. 390-391, 454, 471.

> Zamanın başlangıcında büyük yaratıcı, Akıl, dünyayı ortak hazine olsun, hayvanları, kuşları, balıkları korusun, insan bu yaradılışı yöneten efendi olsun diye yaptı... Başlangıçta, insanoğlunun bir dalının diğeri üzerinde hükmü olsun diye tek bir söz edilmedi... Ama ... bencil hayaller, bir adamı ötekine öğretsin, onu yönetsin diye kurguladı. Ve o nedenle ... insan esaret altına alındı ve tarladaki hayvanların kendisine kölelik ettiğinden daha fazla köle oldu. Ve bunun üzerine dünya ... öğretenler ve yöneticiler tarafından çitlerle çevrildi ve ötekiler köle yapıldı. Ve bu yaradılışın içinde olan dünya herkes için ortak ambar yapıldı, alındı, satıldı ve azınlığın elinde kaldı. Ve bu şekilde büyük Yaratıcı, sanki o kimilerinin müreffeh yaşaması ve diğerlerinin sefil yoksulluğu ve sıkıntı içinde olmasından hoşnut oluyormuş gibi ağır bir şekilde onursuzlaştırıldı. Başlangıçta böyle değildi...

Winstanley malikânelerin lordlarına diyordu ki,

> Araziyi çitleme ve mal-mülk sahibi olma bu yaradılışa sizin atalarınız tarafından kılıç zoruyla getirildi; önce kendi hemcinslerini, insanları öldürdüler ve daha sonra onların topraklarını yağmaladılar ya da çaldılar ve bu arazileri birbiri ardınca size, onların çocuklarına bıraktılar. Ve dolayısıyla her ne kadar siz öldürmediniz ya da çalmadınızsa da, yine de siz o lanetli şeyi ellerinizde kılıcın gücüyle tutuyorsunuz; ve böylece babalarınızın ahlaksız işlerini haklı gösteriyorsunuz ve babalarınızın günahı sizin, üçüncü ve dördüncü kuşaktan çocuklarınızın ve hatta daha sonrakilerin başlarına musallat olacak, ta ki sizin o kanlı ve soyguncu gücünüz bu ülkeden sökülüp atılana kadar.[110]

Winstanley siyasal demokrasinin haklılaştırılmasını, ekonomik demokrasiye doğru yaygınlaştırıyordu:

> En yoksul adamın, en zengin adam kadar toprağa adaletli tasarruf hakkı vardır... Gerçek özgürlük toprağın özgürce kullanılmasıdır... Eğer sıradan insanların İngiltere'de büyük kar-

110 Sabine, s. 251-252, 269.

deşlerinin arasında yaşama ve onlar için kiralık olarak çalışma özgürlüğünden daha fazla özürlüğü yoksa, bizim İngiltere'de, Türkiye ya da Fransa'da sahip olacağımız özgürlükten daha fazla ne özgürlüğümüz olabilir?[111]

Winstanley, tek yapmamız gereken şeyin özgür Anglo-Saksonların yasalarına dönmek olduğunu söyleyerek *Leveller*'ların Norman Boyunduruğu teorisini aşıyordu. "İngiltere'nin gördüğü en iyi yasalar" diye açıklıyordu, "bir tür insanı ötekine bağlayan boyunduruk ve kelepçelerdir." "Eşitlik ve akla dayanmayan, saygın kişiler dışında herkese evrensel özgürlük tanımayan bütün yasalar, Kral'ın kafasıyla birlikte kesilip atılmalıdır."[112] Lakin İngiltere'nin yöneticileri Devrim'i tamamlamamışlardır:

> Bu krallık iktidarı Charles adı verilen bir adamda hüküm sürerken, her tür insan zulümden şikâyet ediyordu... Bunun üzerine siz *gentry* olanlar, Parlamento'da toplandığınızda yoksul avamı gelip size yardım etmeye çağırdınız... Tiranlık ağacının en tepedeki büyük dalı budandı ve o özel kişideki krallık iktidarı defedildi. Ama Heyhat! Zulüm hâlâ büyük bir ağaçtır ve yoksul avamın özgürlük güneşini hâlâ engellemektedir.

Krallık iktidarı, ruhban, avukatlar ve alım-satım hepsi birbirine bağlıydı: "Eğer bir tanesi gerçekten yıkılırsa, tümünün yıkılması gerekir".[113]

Winstanley 1652 yılında şunları yazdığında, hayal kırıklığına uğramış pek çok radikalin kanaatlerini aktarmış olmalıdır:

> Dolayısıyla, İngiltere *Commonwealth*'inin Ordusu, sizler, bu işe el koyun! Düşman sizi savaş alanında yenemez, ama ortak özgürlüğün tesisini gerçekleştirmek için sıkı durmazsanız, size verecekleri akıllar sizlere çok zor gelebilir. Eğer o krallık otoritesi sizin yasalarınızda yeniden kurulursa, siz her ne kadar görünüşte kafasını kesmiş olsanız da Kral Charles politi-

111 Sabine, s. 288, 321, 519-520.

112 Sabine, s. 303, 390. Norman Boyunduruğu için *P. and R.*, s. 50-122'ye bakınız.

113 Sabine, s. 357, 381-382; 484-486. sayfalarla karşılaştırınız.

ka yoluyla sizi ve geleceğinizi fetheder ve savaş alanını sizden geri kazanır.[114]

1649 yılında Fairfax'a *Digger*'ların amacının, "yalnızca Norman Boyunduruğunu kaldırmak ve Sakson yasalarını ihya etmek olmadığını" söylemişti. "Hayır, amaç bu değil"; fakat Düşüş'ten önceki haklılığın saf yasasını yeniden tesis etmek".[115]

Cobham'daki *Digger* kolonisinin çöküşünden iki yıl sonra, 1652'de Winstanley, komünist bir *commonwealth* için bir anayasa taslağı, *The Law of Freedom in a Platform*'u (*İlke Olarak Özgürlüğün Yasası*) yayınladı. Daha önce, "bütün insanlar özgürlük için ayağa kalktı" diye yazmıştı; "şimdi ortak düşman gitti, şimdi siz hepiniz sis içindeki insanlar gibisiniz, özgürlüğü arıyorsunuz ama onun ne olduğunu ve nerede bulabileceğinizi bilmiyorsunuz." Winstanley onlara bunu söyleyebilirdi. "Gerçek özgürlük, insanın dünyadan yararlanmada gıdasını ve korunmasını elde ettiği yerde yatar... Bir insan eğer yiyeceği yoksa, hiç kimsesi olmasın daha iyidir." Gerçek insan onuru ancak ortak mülkiyet tesis edilince ve toprağın ve emeğin alınıp satılması sona erince mümkün olur.[116] *The Law of Freedom*'ı özetlemek olanaksızdır: Okuyucu buna kendisi bakmalıdır. Önemi yalnızca, o tarih için oldukça olağanüstü genel kavrama gücünde değil, bununla birlikte ortaya koyduğu ayrıntılardadır. *The Law of Freedom*, onu gerçekleştireceği umuduyla Oliver Cromwell'e ithaf edilmiş "gerçekleşmesi mümkün" bir belge olma niyetiyle yazılmıştır. 1652 yılında başka nasıl gerçekleştirilebilirdi? Bu durum kimi aşikâr uzlaşmaların nedeni olabilir ama bir bütün olarak Winstanley'in ideallerinin, St. George's Hill'deki deneyimleriyle değişikliğe uğramış açık sözlü bir ifadesidir.

Birkaç yıl önce Mr. Dell, Winstanley'in komünist toplumun iki resmini verdiğine uygun bir şekilde işaret etmiştir.[117] Birin-

---

114 Sabine, s. 573-574.

115 Sabine, s. 292, 259 ile ve bu bölümün sonuyla karşılaştırınız.

116 Sabine, s. 316, 519-20, 595-596; anılan kaynakta s. 191-192'deki epigrafla karşılaştırınız.

117 E. Dell, "Gerrard Winstanley and the Diggers", *The Modern Quarterly*, s. 138-139.

cisi, kendi zamanının kötülüklerine eleştirel bir şekilde karşı duruşundan çıkarsanabilir. Farkları göstermek üzere anarşist bir toplum resmi çizmiştir. Herhangi bir ustanın vaaz vermekte özgür olacağı bir toplumda profesyonel ruhban gerekli olmayacağı gibi, alım satım olmayınca yargıçlara ve avukatlara da gerek kalmayacaktı.[118] Winstanley bundan başka devletin, Marksist bir ifadeyle, derhal yok olmasını bekliyordu. "Birbirini esaret altına sokmak için hapseden, kırbaçlayan ya da idam eden yasalara ne ihtiyacımız var?" Sırf tamah, hırsızlığı günah yaptı. Cinayet için idamın kendisi bile cinayettir: Yalnızca hayatı veren Tanrı onu geri alabilir.[119] *Digger* kolonisinin dağılmasından sonra, Winstanley yeni toplumu için bir anayasa hazırladığında, "kötülüklerin manasız cehalet ruhundan doğabileceğinin" farkına vardığı için taslağa yasalar ekledi. Ama hapishaneler lağvedilmişti ve bütün yasaların cezalandırıcı değil, ıslah edici olmasında ısrarlıydı.[120] Şimdi, "krallık esaretini getirmek ya da sürdürmek için çabalayan herkesi durdurmak ve yok etmek", topluluğu "halkın edepsizliğine" karşı korumak ve yasaları uygulamak için bir ordunun gerekli olduğunu vurguluyordu; ama bu ordu halkı temsil etmeyen hiçbir Parlamento'ya boyun eğmeyecek bir halk milisi olmalıydı. Özgürlük halkın direnme hakkıyla sağlanacaktı.[121]

Winstanley'in St. George's Hill'deki "terbiyesiz mülk sahipleriyle ve belki de kendi saflarındaki *Ranter*'larla olan deneyimi"[122] ona kimi uzlaşmaların gerekli olabileceğini öğretmişti. Şimdi eskiden düşündüğünden daha uzun bir eğitim ve adaptasyon süreci öngörüyordu. Yıllık olarak seçilen ve "onları seçen halka, efendilerine" karşı sorumlu olan yargıçlar öneriyordu. Bu görevliler arasında planlayıcılar da ("yöneticiler") olmalıydı. Geçiş döneminde bu tür görevliler, yoksul insanlara hizmeti garanti edebilmek için ücret ve geçim ödeneği ala-

118 Sabine, s. 282, 512; aşağıda 12. Bölüm'de aktarılan Walwyn ile karşılaştırınız.

119 Sabine, s. 197, 283, 380, 471-472, 512.

120 Sabine, s. 515, 527, 535-539, 562, 571-576.

121 Sabine, s. 539-540, 552-553, 572-573.

122 9. Bölüm'ün sonuna ve 15. Bölüm'e bakınız.

bilirlerdi. *Commonwealth*'in korunması için gerekli yasalar, vatandaşlık haklarından yoksun bırakma ve zorla çalıştırılma gibi müeyyidelerle uygulanacaktı. Bu müeyyideler, cinayet, alma-satma, ırza geçme ya da avukatlık ya da papazlık mesleğini icra etme gibi suçlarda ölüm cezasına kadar genişletilebilecekti.[123] Winstanley 1649 yılında, "uygulanacak bütün cezaların ... yalnızca suç işleyeni ... birbiriyle adil sevgi yasası içinde toplumda yaşatmak için" olduğunu yazmıştı. O zamanlar zorla çalıştırmayı, yoksullarla değil de *gentry* ile ilişkilendirdiği avarelik için öngörmüştü.[124] Onun ideal *commonwealth*'inde avukatlar olmayacaktı ve hapishaneler lağvedilecekti; suçlanan kişiler kefaletle serbest bırakılacaktı (bunun ihlali ise ölümle cezalandırılabilecek bir başka suçtu).

Winstanley herhangi bir zoralım öngörmediği için "manasız cehalet ruhu"nun, "terbiyesizlik ruhu"nun yok edilebilmesi için bir ikna süresinin geçmesi zorunluydu.[125] Hiç kuşkusuz bu nedenle seçme hakkı I. Charles'ı destekleyenler ve *commonwealth* topraklarını alıp-satmada pek acele edenler –ki bunları iade edeceklerdi– dışında bütün erkeklere yaygınlaştırılacaktı. Görevlilerin kilise üyesi olması gerekmeyecek, yani evrensel hoşgörü uygulanacaktı. Evlilik, para için değil sevgi için yapılacak medeni bir tören olacaktı. Her yıl seçilecek olan Parlamento, ülkedeki bütün mahkemeleri ve görevlileri denetleyen en yüksek temyiz mahkemesi olacaktı.[126]

Harrington gibi Winstanley de toprak üzerindeki mülkiyete çok büyük siyasal önem atfediyordu. Her ne kadar İngiltere'nin hastalıkları için komünal tarım ona tek çözüm yolu olarak görünüyorduysa da ekonomik hayatın diğer yönlerini de hiçbir şekilde göz ardı etmiyordu. *The Law of Freedom*'da sıraladığı endüstriler, 17. yüzyıl İngiltere'sinde hemen hemen tüm endüstrinin doğal ürünleri toplamak ve işlemek olduğunu göz-

123 Sabine, s. 553-554, 591-599. Irza tecavüz ölüm cezasını gerektiriyordu çünkü vücudun özgürlüğünü yok ediyordu.

124 Sabine, s. 193, 197-198, 432.

125 Sabine, s. 515, 552.

126 Sabine, s. 536-542, 556-557, 599.

ler önüne sermektedir. Winstanley, pazar kurulan kasabalardaki müruriye resimlerinin, buraları kullanan memleket ahalisini yağmalamasını eleştiriyordu.[127] Bu durum alım-satım iptal edilince sona erecekti. Winstanley sorununu, –1917'de iktidara geçtikten sonra Sovyet hükümetinin yaptığı ilk işlerden birisi olan– dış ticarette bir devlet tekeli kurulması gerektiğini kavrayacak kadar iyi düşünmüştü.[128] Ücretli işgücünün lağvedilmesi, yanında zorunlu bir sonuç olarak, çıraklığın korunmasını getirecekti. Genel olarak Winstanley, Londra şirketlerindeki yönetim sisteminin, görevlilerin yıllık olarak seçilmesi koşuluyla "çok rasyonel ve düzenli" olduğunu düşünüyordu.[129]

Eğitim doğal olarak Winstanley için çok önemliydi. Eğitim, bir adam "bütün sanatlar ve dillerle aşina olana kadar" devam edecekti. 17. yüzyıl için bir hayli olağanüstü bir şekilde evrensel (her iki cins için) ve eşit olmalıydı: "[Varlıkları] sırf başkalarının emeklerine", "bilgiçlikleri, konuşan başkalarının okumalarına, düşünmelerine ya da dinlemelerine dayanan" uzmanlaşmış âlimler olmayacaktı. Çocuklar, "zanaatlarda ve bazı bedensel işlerde olduğu kadar dil ve tarih de öğrenmeliydiler."[130] Kızlar, müzik, dikiş, örgü ve iplik eğirmeyi bilmeliydiler. Deney ve buluş teşvik edilmeli ve ödüllendirilmeliydi. Şimdiye kadar, "yokluk korkusu ve nezaretçilere kira ödeme ihtiyacı pek çok nadir buluşu engellemişti". "Krallık gücü, bilgi hevesini ezmişti ve güzelliği ve tamlığı içinde ortaya çıkmasına katlanamıyordu."[131] İcatlar her *parish*'de seçilecek olan iki Posta Müdürü –bilebildiğim kadarıyla Winstanley'e özgü iki görevli– eliyle halka duyurulacaktı. Bunlar cemaatlerinin sağlık ve refahı hakkında istatistikî bilgi toplayacak ve rapor edecekler ve ülkenin başka yerlerindeki yöresel merkezlerden onlara gelen önemli bilgileri de başkalarına

127 Sabine, s. 526, 578-579; *aynı kaynak*, s. 620'deki *Light Shining in Buckinghamshire*'de şehir oligarşisine karşı saldırıyla karşılaştırınız.

128 Sabine, s. 564, 571, 580, 595.

129 Sabine, s. 541, 548-549; *aynı kaynak* s. 190-191, 194-196, 261-262, 423'le karşılaştırınız.

130 Walwyn ayrıca politeknik eğitimini tercih ediyordu (H. and D., s. 336).

131 Sabine, s. 576-580.

duyuracaklardı. Bu fikir, Hartlib'in Adres Bürosu'na bir şeyler borçlu olabilir ama istatistikî yaklaşımı onu, 17. yüzyılın sonlarında İngiltere'de William Petty'nin çok etkili kıldığı siyasal aritmetikle ilişkilendirmektedir. Posta Müdürleri böylelikle herhangi bir buluş ya da keşfi anında duyuracaklardı. Bu, Winstanley'in komünist toplum örgütlenmesinde ulusal birliğin iç engellerini yıkmanın yollarından birisiydi. Ticaret sırları lağvedilecekti. Böylelikle *commonwealth*'in bolluk ve barış içinde gelişmesine yardım edilecek ve herkes modern bir iktisatçının ısrar edeceği gibi yalnızca üretimi artırmak için değil fakat, Winstanley'in sözcükleriyle –William Blake ya da Herbert Marcuse'un onaylayacağı şekilde– "*commonwealth*'imizin güzelliği için akıllarını ve çalışkanlıklarını kullanmaları" yönünde tahrik edilecekti.[132]

Winstanley "dünyanın hor görülen yoksulları"ndan[133] söz etmektedir ve onun St. George's Hill'deki kolonisini oluşturan insanlar bunlardı. Ama o toplumu, insanlığı bir bütün olarak düşünüyordu. "Heyhat, siz kör arazi köstebekleri" diye bağırıyordu "malikânelerin lordlarına ve Norman *gentry*'ye, sizler benim geçim araçlarımı ve bir süre için içinde oturduğum evimi, bu yoksul ve zayıf bedenimin özgürlüğünü elimden almaya çalışıyorsunuz; ama ben sizin o karanlık krallığınızı yıkmaya ve cehennemin kapılarını açmaya ve siz düşmanlarımın barış içinde yaşayabilmesi için sizi kuşatan şeytanın bağlarını koparmaya çabalıyorum; ve benim size verebileceğim en büyük zarar budur".[134] *Ranter* Abiezer Coppe, mülkiyetin alaşağı edilmesinde "çok görkemli bir amaç" olduğunu düşünüyordu: "İğrenç gurur, cinayet, ikiyüzlülük, tiranlık ve zulmün bütün keşmekeşi yerine, eşitlik, cemaat ve evrensel sevgi istenecek".[135] Benzer bir şekilde Winstanley, şuna inanıyordu:

---

132 Sabine, s. 570-571. Bu noktaya duyarlı bilim insanı Margaret James tarafından, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution*, s. 305'te işaret edilmektedir.

133 Sabine, s. 473.

134 Sabine, s. 333.

135 Cohn, *The Pursuit of the Millenium* içinde, s. 372.

nerede, ortak geçim araçlarıyla yekvücut olmuş bir halk varsa, orası dünyadaki en güçlü ülke olacaktır; zira o zaman sahip olduklarını savunmak için tek kişi olacaklardır... Öte yandan, mülkiyet için yalvarış ve bireysel çıkar bir ülkenin insanlarını ve bütün dünyayı taraflara böler ve her yerde bütün savaşların, kan dökülmesinin ve kavganın nedenidir... Ama bir kez dünya yeniden ortak hazine olursa, ki olmalıdır ... o zaman bütün diyarlardaki düşmanlık sona erecek ve hiç kimse diğerinin üzerinde egemenlik kurmaya çalışmayacak, ne herhangi bir kişi bir başkasını öldürmeye cesaret edebilecek ne de bir başkasına göre dünyadan daha fazla talepte bulunacak.[136]

VI. TANRI VE AKIL

The Law of Freedom'ın alt başlığı, *True Magistracy Restored* (*Eski Haline Getirilen Gerçek Yargıçlar*) idi. "Toprak sahiplerine sahip olduğumuz sürece, kurtuluşu, restorasyon işini engelleriz."[137] İlk risalelerinden itibaren Winstanley aklın bütün evrene hâkim olduğunu ve "her yaratıkta ama en üstün bir şekilde insanda bulunduğunu" ileri sürüyordu. "Eğer siz bedeninizi bu güçlü yöneticiye teslim ederseniz, içinizdeki dürüstlük ruhu, sizi bütün dünya ile uzlaştıracaktır." O zaman, "her şeyin Babası olanla da uzlaşacaksınız". "Bedenin içindeki ruh İsa Mesih'tir."[138] Aralık 1649'da Winstanley, 1650'de basılan bir dinî risaleler koleksiyonuna bir önsöz yazdı. Bu önsöz, her ne kadar düşünceleri pek çok açıdan bunun ötesine geçse de, yazdıklarını reddetmediğini sağlıklı bir şekilde hatırlatır. Daha sonraki düşüncelerini, ilk risalesinden itibaren onu ileriye taşıyan "aynı güce" atfetmektedir.[139] Ancak Winstanley'in panteizminin maddeci yanı, sonraki, daha siyasi yazılarında çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

136 Sabine, s. 253-254, 262.

137 Sabine, s. 152, 157, 169, 186-187, 243, 260, 290, 534.

138 Winstanley, *The Saints Paradice* [t. y., 1648 ?], sig. B, E, s. 54-57.

139 Winstanley, *Several Pieces gathered into one Volume* (1650), Giriş; Manchester Genel Referans Kütüphanesi.

"Bütün evren ... Tanrı'mn giysisidir." "Baba, kendisini bütün dünyaya yaymış evrensel güçtür; Oğul tek bir kişiye verilmiş ve onda görünen ve o kişinin her yerde var olduğunu bilen tek bir ruhtur." Bu anlamda herkes oğul olabilir ve bu bilgiye erişebilir. "Bir adamın kendisini olduğu kadar bütün yaratıklarda İsa'yı görebilir hale getirilmesi; işin mükemmelliği buradadır." "İsa ya da yayılan ışığın gücü, o her şeyin içinde bulunduğu için kendi hakkındaki bilgiyi insanın açık deneyimine katmaktadır." Bu tamamen öğretme ve okuma konusunda Milton'cu girişim özgürlüğüne uygun bir tezdir.[140] İçinde İsa'nın ruhu olduğu kabul edilince, insanın, "yaradılışın nesneleri" maddi dünya dışında hiçbir başka vaize ihtiyacı yoktur.[141] Bu bütün maddi evren içinde her zaman var olan Tanrı düşüncesi, Traherne'nin daha sonra aynı temayı geliştirmesine çok ilginç bir şekilde benzemektedir. Winstanley'de –Traherne'den daha da güçlü bir şekilde– Tanrı'nın işleriyle tanışabilmenin yolunun doğa bilimlerine saygı olduğu görülmektedir. Winstanley, Spinoza'nın ilkesini önceden sezmeye yakın görünmektedir: "Tek başına şeyleri daha fazla anladığımız zaman, Tanrı'yı daha iyi anlarız."[142] Ancak bu, "Tanrı'nın görünmez şeylerinin ... onun işlerinde ... göründüğü"[143] şeklindeki *Paracelsan* sihirsel inancın bir uygulaması olabilir ki bu ihtiyatlı bir şekilde Ralegh'in *History of the World*'ünde (*Dünya Tarihi*) görülür.[144]

Winstanley'in geleneksel dine ihtiyacı yoktu. Onun kilise karşıtlığı, Devrim sırasındaki herhangi bir yazarınkinden –bunlar arasında kilise karşıtları pek çoktu– daha şiddetli, daha kendinden emin ve daha sistemliydi. "İnsanların çoğunun öz-

140 Sabine, s. 164-171, 451; 112, 130-132, 251, 445-446, 508-509. sayfalarla karşılaştırınız.

141 Sabine, s. 224-225.

142 B. Spinoza, *Ethics*, Kısım V. Öneri XXIV'ü aktaran, S. Hampshire, *Spinoza* (Penguin baskısı) s. 169; aşağıda Ek II'nin son iki sayfasına bakınız.

143 Thomas Tymme'in J. Duchesne'nin *The Practice of Chymicall and Hermeticall Physicke* (1605) çevirisine ithaf, aktaran A. G. Debus, *The English Paracelsians* (1965), s. 88-90; aşağıda 14. Bölüm'ün ilk sayfalarıyla karşılaştırınız.

144 Pierre Lefranc, *Sir Walter Ralegh, Ecrivain* (Paris, 1968), s. 462-464.

gürlükleri konusunda bu kadar habersiz olmaları ve çok azının *commonwealth*'in görevlileri olarak seçilmeye uygun olmasının nedeni nedir?" diye soruyordu. "Çünkü" diye cevap veriyordu, "eski kraliyet ruhbanı... kör inançlarım sürekli olarak insanlara aşılıyorlar ve böylelikle onlardaki cehaleti besliyorlar." Bunların pek çoğu I. Charles'ın Tanrı'nın hizmetçisi olduğunu düşünüyordu.[145] Papazlar,

> öldükten sonra cennette hak iddia ediyorlar ama yine de cennetlerini bu dünyada da istiyorlar ve onlara büyük bir dünyevi geçim sağlamayan insanlara karşı güçlü bir şekilde homurdanıyorlar. Ve ne ki yoksul insanlara yoksullukları konusunda kanaatkâr olmalarını ve cennetlerine daha sonra kavuşacaklarını söylüyorlar. Ama biz niçin cennetimize burada (yani dünyada rahat bir yaşama) sahip olmayalım ve daha sonra da sizler gibi cennete gitmeyelim? ... İnsanlar cennete doğru bakıp, öldükten sonra bir mutluluğu hayal edip ya da cehennemden korkarken, doğuştan hakları olan şeyleri görmesinler, bu dünyada yaşarken yapmaları gereken şeyleri yapmasınlar diye gözleri kör ediliyor.[146]

"Tanrı'nın göklerin üzerinde, cennette olduğunu düşünen ve dolayısıyla orada ve her yerde olduğunu sandığı Tanrı'ya dua eden" geleneksel bir Hıristiyan ... "şeytanın ta kendisi olan kendi hayaline tapınmaktadır".[147] "Sizin Kurtarıcınız, sizi içinizdeki esaretten kurtaracak sizin içinizdeki bir güç olmalıdır; dışınızdaki İsa ya da dışınızdaki Tanrı, insan kurtarıcılardan başka bir şey değildir."[148] Winstanley'in kendisi, Akıl sözcüğünü Tanrı sözcüğüne tercih ederek kullanmıştır "çünkü pek çok insanda da olduğunu gördüğüm gibi, o sözcük tarafından karanlıkta tutuldum." "Tanrı'ya haksızlık etmek istemezsek, cehennem ateşi vaizlerinin yaptığı gibi, onu canlıların ıstırabının ya-

145 Sabine, s. 331, 544.

146 Sabine, s. 409, 569.

147 *Aynı kaynak*, s. 107-108; karşılaştırınız *The Saints Paradice*, sig. A-B ve s. 55; Sabine, s. 456.

148 Sabine, s. 496.

ratıcısı olarak görmede dikkatli olmalıyız."[149] Winstanley onların Tanrı'sından, pek de ihtimal dahilinde olmayan tam bir Mani düalizmine inandığım varsaymayacaksak, William Blake'in Nobodaddy'sine benzer bir şekilde söz etmektedir. Winstanley, "papazlara ve sofu profesörlere" onların şeytana taptığını söylüyordu.[150] "Tanrı Şeytan"dan söz ediyordu. "Dışardaki İsa ya da dışardaki Tanrı ... kimi zaman şeytanlığını kanıtlar".[151] Kingston mahkemesindeki karşıtlarına, "sizin hizmet ettiğiniz, sizi lord, şövalye, beyefendi ve toprak sahibi yapan Tanrı, açgözlülüktür" diyordu.[152] Bu Tanrı toprakta insanlara özel mülkiyet hakkı tanınmıştır. "Halkı ruhbana ondalık vergi ödemeleri için görevlendirmiştir".[153] Devlet kilisesinin tapındığı işte bu Tanrı-Şeytan'dır. "Biz ne kiliseye geleceğiz, ne de onların Tanrı'sına hizmet edeceğiz."[154]

Winstanley'in, Tanrı'nın kendi imajına göre yaratılmış olan mülk sahibi insanların egemenliğini haklı kılan tanrısallığı reddetmesi ancak bu kadar eksiksiz olabilir. İnançlarının, "her türlü yönetimi, ve bizim ruhban sınıfını ve dini yok edeceği" suçlaması karşısında Winstanley, sakin bir şekilde şu cevabı veriyordu: "Çok doğru." *The Law of Freedom*'da, yerel ihtişam ve eziyet durumlarında kişisel tanrı ve meleklere inanmanın psikolojik açıklamasını geliştiriyordu.[155] Bir hayalle başlamış olan felsefe, Tanrı ya da soyut Aklın yalnızca insanda ve doğada bilinebileceğini ileri süren bir tür maddeci panteizmle sonuçlanmaktadır; ve insan, soyutlamalardan çok daha önemlidir.

Winstanley bu eğilimi mantıksal sonuçlarına taşımıştır. Hem

149 Sabine, s. 105, 219-22.

150 Sabine, s. 168; s. 383 ve 476 ile karşılaştırınız.

151 Sabine, s. 222, 496.

152 Sabine, s. 332; karşılaştırınız s. 137, 197, 327, 437 ve K. V.Thomas, "Another Digger Broadside", s. 61; "bu dünyanın Tanrısı, onların Tanrısı açgözlülüktür". Bu, ya Winstanley'in bu risalenin yazılmasında bir rolü olduğunu ya da onunla çok yakından ilişkili bir kişi tarafından yazıldığını varsaymak için bir kanıttır; aynı sayfada Cain'e yapılan göndermeyle karşılaştırınız.

153 Sabine, s. 385, 532. Burada Winstanley açıkça Eski Ahit'deki tanrıdan söz etmektedir.

154 Sabine, s. 434; karşılaştırınız, L. Clarkson, *A Single Eye* (1650), Sig. A lv.

155 Sabine, s. 471, 567-569. Aşağıda 8. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

büyü geleneğine hem de deneysel bilime bir selam gönderdikten sonra, şöyle yazıyordu:

> Doğanın sırlarını bilmek Tanrı'nın işlerini bilmektir... Ve eğer gerçekten manevi işleri bilmek istiyorsanız, hareketi ve gelişmeyi sağlayan aklın ve hayatın ruhu ya da gücünün gökyüzündeki yıldız ve gezegenlerde ve aşağıda yeryüzündeki ot, bitki, hayvan, kuş ve insan olarak çeşitli şekillerde var olduğunu ve bunları nasıl yönettiğini bilmektir. Zira yaradılışın ötesinde Tanrı'ya ulaşmak ya da bir adam öldükten sonra ona ne olacağını bilmek, o karmaşık bedeni içinde yaşarken, onun ateş, su, toprak ve havanın özüne dönüşeceğinin dışında bilebilmek, insanın kapasitesinin ya da çizgisinin ötesinde bir bilgidir.[156]

VII. ESKİLERİN YERİNE YENİ MİTOSLAR

Winstanley hakkındaki pek çok şaşırtıcı şey arasında en şaşırtıcı olanlardan birisi, onun İncil'deki malzemeyi mitolojik olarak kullanmasıdır. Kuşkusuz bu konuda öncüller vardır: *Family of Love*, İncil'i, özellikle de Düşüş'ü (Cennet'ten Kovulma) alegorilere dönüştürmüş olmakla suçlamıştı.[157] Pek çok *Ranter* de öyle. Joseph Salmon, gerçek Hıristiyanın İncil'in tarihsel gerçeklerine inanan değil, "fakat ruhun gücü sayesinde bütün bu tarihin hikmet sayesinde doğruluğunun kanıtlandığına inanan" olduğunu düşünüyordu... "tarih bizim için İsa'dır, hikmet içimizdeki İsa'dır".[158] Abiezer Coppe, erken bir risalede, erkek İsa ile, dişi adam arasındaki erotik birliği göstermek için Şarkıların Şarkısı mecazını kullanıyordu.[159] Hacer ve İsmail, Sara ve İshak, "her ne kadar bu kişiler var idiyse de" alegori

---

156 *Aynı kaynak*, s. 565; karşılaştırınız R. O[verton], *Man Wholly Mortal* (2. baskı, 1655), s. 23-24.

157 Perkins, *Works* (1617-1618) III, s. 392; H. Clapham, *Errour on the Right Hand* (1608), s. 46.

158 Salmon, *Anti-Christ in Man* (1647), s. 27.

159 [Coppe], *Some Sweet Sips of some Spiritual Wine* (1649), s. 10-11 ve *passim*; aşağıda 9. Bölüm'deki Richard Coppin ile karşılaştırınız.

oldukları konusunda Erbery ısrar ediyordu.[160] "*Quaker*'lar her şeyi alegorilere dönüştürmek ya da alegoriler içinde İsa yaratmakla suçlanmışlardı."[161] Örneğin, yeniden diriliş öyküsünü öylesine mitoslaştırmışlardı ki, aslında onlar yalnızca bir dönüşüm amaçlamış olsalar da çoğu kez öldükten sonra dirildiklerine inanılmıştı.[162]

Bu zihinsel alışkanlık Ortaçağ'a özgüydü. Calvin bile Tanrı'nın dinleyenlerinin kapasitesine göre konuştuğunu düşünüyordu. Ama kutsallığı her tarafta kabul edilmiş olan Latince bir metni alegorize etmek bir şeydi; ruhban sınıfından olmayan ustaların, herkesin okuyabileceği anadildeki bir metne kendi alegorik inşalarını yüklemeleri ve bunu, eleştirel bir İncil ulemalığının söz konusu olduğu bir ortamda ve popüler tutumların açıklanmasına izin veren, *binyılcı* beklentilerle yüklü bir atmosferde, özgür ve sınırlandırılmamış tartışma koşullarında yapmak başka bir şeydi.

Kimi açılardan Winstanley, yalnızca Milton'u değil ama Vico ve Blake'i sabırsızlıkla bekliyordu. Onun Kutsal Kitap'ın metnine yönelik eleştirel tavrı çok açıktır. Walwyn ve Clarkson'un da görmüş oldukları çelişkilere işaret etmiştir: Örneğin İncil, Adem'den önce insanın var olduğunu ileri sürüyordu. Ancak Winstanley, İncil'in anlatısını geçersiz kılmak için bunu yalnızca olumsuz bir şekilde kullanmamıştır; Adem ve Havva öyküsünün sözcük anlamında değil de metafor olarak ele alınması konusunda ısrar etmiştir.[163] Winstanley, *Ranter* Clement Writer ve *Quaker* Samuel Fisher'in yapmış olduğu gibi, İncil'in vahyini ima yoluyla reddetmiştir.[164] Aslında Winstanley, İncil'in

160 W. E., *The Mad Mans Plea* (1653), s. 1; Bauthumley aşağıda 9. Bölüm'de aktarılıyor.

161 J. Canne, *Truth with Time* (1656) sig. B 3.

162 G. F. Nuttall, *James Nayler: A Fresh Approach* (Journal of the Friends' Historical Soc., Ek 26), s. 14-15.

163 Sabine, s. 210; karşılaştırınız Walwyn, H. ve D. içinde, s. 298. Adem'den önce bir dünya olduğu inancı John Rogers tarafından (*The Displaying of the Family of Love*, 1578) Elizabeth dönemi *Familist*leri'ne ve Thomas Nash (*Works*, Ed. R. B. McKerrow, I, s. 171) tarafından Ralegh'in himayesindeki Thomas Harriot'a atfedilmiştir.

164 Aşağıda 11. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

tarihsel doğruları ya da yanlışlarıyla çok fazla ilgilenmiyordu: "Bu tür zahiri şeylerin olması ya da olmaması o kadar önemli değildir". "Bütün Kutsal Kitap, sözcükler bedenin gözüyle görülsün ama onların içindeki esaslı madde ruhun gözüyle görülsün diye ortaya atılmış manevi hikmetlerin dökümünden başka bir şey değildir." İncil, insanın zaten ikna olmuş olduğu gerçekleri göstermek için kullanılmalıdır: Winstanley, mülkiyette ortaklığı haklı kılmak için Resullerin İşleri Bap 4.32'yi kullanmaya hazırlanmıştı.[165]

Bakire'nin Doğurması bir alegoriydi,[166] aynı şekilde yeniden diriliş de öyle. "İsa mezarında, bir süre için toprak parçasının altında gömülü bir mısır tanesi gibi yatıyor ve sizin bedeninizin gücüyle ahlaksızlığın üzerine, o bulutların üzerine çıkan, laneti ayaklarının altında alıp çiğneyen İsa içerden görülmelidir"; Winstanley başka her türlü dirilişi ya da yükselişi reddeder görünmektedir.[167] Ölülerin dirilmesi biz dünyada yaşarken olur: Hüküm günü çoktan başlamıştır ve kimileri çoktan cennetin krallığında yaşamaktadır.[168] Açgözlülüğün sökülüp atılması ve sınıfsız bir toplumun kurulması "yeni bir cennet ve yeni bir dünya" olacaktır. Daha da dikkati çeker bir şekilde, Eski ve Yeni Ahit'in Yahudilerin çağrısı ve İsrail'in yeniden kurulmasına ilişkin tüm kehanetleri, "bu dünyayı ortak bir hazine yapma işine" göndermede bulunmaktadır.[169] Kurtuluş özgürlük ve barıştır. İkinci geliş, "İsa'nın oğullarında ve kızlarında ayağa kalkmasıdır"; o zaman insanın içindeki İsa'dan başka bir İsa'ya tapınmak sona ermelidir.[170]

Cennet Bahçesi öyküsünü Winstanley, eğer alegorik olarak alınmazsa boş bir şey olarak görüyordu. "Vaizler, Adem adındaki bir adamın, elma adı verilen bir meyveyi yiyerek biz bü-

165 Sabine, s. 116, 128-129, 204, 462, 536. s. ile karşılaştırınız.

166 *Aynı kaynak*, s. 480.

167 *Ayn kaynak*, s. 113-117, 173, 215; karşılaştırınız *The Saints Paradice*, s. 21, 82-83.

168 Sabine, s. 229-231, 234-235; 463 ve 484. sayfalarla karşılaştırınız.

169 Sabine, s. 184, 260.

170 *Aynı kaynak*, s. 161-164, 262, 264; bu bölümün ilerki sayfalarıyla karşılaştırınız.

tün insanları öldürdüğünü söyleyerek, bütün dünyayı aldatmışlardır": "Aslında yasak meyveyi yiyen adam ve kadın sizlersiniz"; Adem her adamın içindeki açgözlülüğü sembolize etmektedir.[171] "İlk insanın yediği elma ... yaratılışın nesneleridir." "Adem'i her gün sokakta bir aşağı bir yukarı yürürken görebiliriz." Bahçe sembolizmi Winstanley için, Marvell ya da Milton için olduğu kadar büyük bir önem taşımaktadır.[172] Cennet Bahçesi insanlıktır. Cennet Bahçesi'nde bir yanda Akıl ve diğer yanda açgözlü hayalcilik arasındaki çatışmanın kavgası verilmektedir. "İnsandaki bu masumiyet ya da açık yüreklilik yalnızca 6.000 yıl önceki bir haslet değildi; insanlığın her dalı bunun içinden geçer... Bu, Mikail ile Ejderha'nın, Kudret Sahibi Tanrı'nın savaşını verdikleri alan ya da cennettir". Ve bu çatışma hâlâ sürmektedir. "Kimilerinin konuştuğu gibi, bir erkek ya da kadının Papa'yı, Şeytan'ı, Canavar'ı karanlığın gücünü bulmak için Roma'ya ya da yer altındaki cehenneme gitmesine gerek yoktur; hayatın sözü İsa'yı bulmak için göklerin ötesindeki cennete gitmelerine de gerek yoktur. Zira bu güçlerin her ikisi de insanın içinde birbiriyle savaşır halde duyumsanabilir."[173]

Tarihsel gerçekten ziyade manevi anlamla bu şiirsel ilgileniş, Winstanley'e Düşüş (Cennetten Kovulma) mitosu ile Norman İstilası mitosunu birleştirme olanağı veriyordu: "Düşmanın İsrail üzerindeki son köleleştirici istilası, İngiltere üzerindeki Norman istilasıydı."[174] Winstanley'in Kabil ve Habil ve Esav ve Yakup öykülerini kullanışı da eşit derecede alegorikti: Küçük kardeş "ezilen yoksul", büyük kardeş zengin mülk sahibi.[175] "Kabil hâlâ büyük toprak sahiplerinde yaşamaktadır" diyordu, muhtemelen Winstanley'in yazmadığı bir *Digger* risalesi.[176] Ama Winstanley'in küçük kardeşi, "dünya benim doğal

171 *Aynı kaynak*, s. 203, 210-218; 446, 457. sayfalarla karşılaştırınız; *The Saints Paradice*, s, 90-97, 126-134.

172 Sabine, s. 120, 176, 457-459; 251. sayfa ile karşılaştırınız.

173 Sabine, s. 176, 480-481.

174 Sabine, s. 259; bu bölümün önceki sayfalarıyla karşılaştırınız.

175 Sabine, s. 288-289; 253, 256, 323, 425, 490, 673-675. sayfalarla karşılaştırınız.

176 Thomas, "Another Digger Broadside", s. 61.

hakkımdır" diyordu: Tanrı hatır gönül dinlemez. Buna büyük kardeş pek çok 17. yüzyıl ruhbanı gibi, Kutsal Kitap'ı aktararak cevap veriyordu. Ama "bu Yakup çok fakir de olsa, şimdi onun zamanı geldi"; Esav'ın ayağını kaydırıp yerini alacak ve "ondan hem doğal hakkını hem de onayını alacak".[177] İki kardeşle ilgili mitosun kullanılması daha fazla incelenmeye muhtaçtır. "Esav eski dünyanın sona erişidir" diyordu 1649 Şubat'ında Norfolk'ta elden ele dolaşan bir risale. "Yakub'un, azizlerin saltanatı ... yeni dünyayı başlatıyor."[178] *Ranter* Abiezer Coppe, "dürüst Habil'in kanını" "vurulup öldürülen son *Leveller*'ların kanıyla" ilişkilendiriyordu.[179] George Fox, bu mitosu 1659'da kullandı.[180] "Kabil'in kanı" diye yazıyordu Bunyan, "lordlar ve yöneticilerdir", "Habil ve onun neslinin boyunları ise zulüm altındadır".[181]

Dr. Thirsk 17. yüzyıl İngiltere'sinde küçük kardeşlerin sorunlarının ne kadar güncel olduğunu göstermiştir.[182] Büyük evlat hakkına (*primogeniture-ekberiyet*) karşı muhalefet belki de tarihçilerin değerlendirdiğinden daha yaygın ve daha önemliydi. *Leveller* Hugh Peter, James Harrington, William Sheppard, Champianus Northtonus (1655), Robert Wiseman (1656), William Covell, William Sprigge ve de *Chaos*'un (*Kaos*-1659) anonim yazarı bu duyguyu paylaşıyordu. 1661'deki Venner'in Beşinci Monarşist ayaklanmasının hedeflerinden birisi, "büyük kardeşlerin tekelini" yok etmek üzere ekberi-

177 Sabine, s. 149, 173, 176-179, 569; karşılaştırınız s. 189, 206, 228, 480. Winstanley, İncil'de Yakub'un bir tabak çorba karşılığında ağabeyini doğal hakkını vermeye şantaj yoluyla zorladığı noktasını vurgulamıyor.

178 *Certain Queries Presented by Many Christian People* (1649), Woodhouse içinde, s. 244.

179 Coppe, *The Fiery Flying Roll*, I. Kısım, s. 1-5.

180 Fox, *The Lambs Officer* (1659), s. 19.

181 Bunyan, *Works*, II, s. 445; Coppe ve Bunyan'ı ilişkilendiren Morton, *anılan eser*, s. 139 ile karşılaştırınız. Yakup ve Esav için ayrıca bkz. G. Smith, *Englands Pressures, Or, The Peoples Complaint* (1645), s. 4-5; R. Coppin, *Divine Teachings*, II. Kısım (1653), s. 52; W. Spnigge, *A Modest Plea for an Equal Commonwealth* (1659), s. 54; Kabil ve Habil için bkz. Sir H. Vane, *The Retired Mans Meditations* (1655), s. 173.

182 J. Thirsk, "Younger Sons in the Seventeenth Century", *History*, LIV, s. 358-377.

yet (*primogeniture*) hakkının lağvedilmesiydi.[183] 1662'den sonra toprak sahibi ailelerden gelen *Quaker*'lar çoğunlukla, kuzeyli rençberlere çok cazip görünen kaba eşitlikçiliğin pederşahi otoritesine en fazla karşı çıkan küçük oğullar ve kızlardı.[184] Ama radikaller bu efsaneye daha derin mitolojik anlamlar kattılar. Payları ne kadar küçük de olsa mülk sahibi insanlar için atalardan miras edinmek bir doğal haktı; mülkiyet özgür olma statüsüne eşitti. John Bunyan gibi kimileri doğal haklarını satmaya kışkırtılabilirlerdi.[185] Miras 17. yüzyıl toplumunun belkemiği idi. Ireton'un mülkiyeti savunmasının temelinde, *Leveller*'ların özgür doğmuş İngilizin haklarını talep etmelerinin temelinde bu vardı. İlk günah doktrini, günahkârlık duygusunun Adem'den yaşayan bütün erkeklere geçtiğini varsayar; aynen özgür sözleşme nosyonunun doğa durumundaki insanların gelecek kuşakları sonsuza kadar bağlayabildiğini varsayması gibi.[186]

Winstanley öteki popüler inançları da almış ve dönüştürmüştür. Ebedî Müjde mitosu en azından 12. yüzyıldaki Fiore'li Joachim'e kadar geri gider. Bu, insanlık tarihini üç çağa ayırır: Cennet'ten kovulmadan İsa'nın ölümüne kadar olan Baba'nın çağı ki bu Yasa çağıdır; bunu izleyen Oğul'un çağı, İncil'in çağıdır; ve üçüncü çağ, Ruhun çağı her zaman içinde bulunulan çağdır ki bu çağda Kutsal Ruh insanları mevcut biçimlerden ve alınyazısından kurtarmak için bütün insanların kalplerine girer. Bu itizali [*heretical*] bir doktrindir zira kurumsallaşmış kilisenin otoritesini reddetmekle kalmaz fakat aynı zamanda insanın içindeki ruhu Kutsal Kitap'ın kelamının üzerine çıkarır.

183 D. Veall, *The Popular Movement for Law Reform in England, 1640-1660* (Oxford U. P., 1970), s. 217-219; Thirsk, "Younger Sons", s. 369-371; Covell, *A Decleration unto the Parliament* (1659), s. 17;[Anonim], *A Door of Hope* (1661).

184 R. T. Vann, "Quakerism and the Social Structure in the Interregnum", *P. and P.*, 43, s. 91.

185 Bunyan, *Works*, I, s. 22-24, 34-35; II, s. 442-452; karşılaştırınız J. Lindsay, *John Bunyan* (1937), Bölüm 9 ve A. L. Morton, "The World of Jonathan Swift", *Marxism To-day*, Aralık 1967, s. 369 – kendilerini satan İrlanda köylüleri hakkında.

186 Sabine, s. 530. Bir sonraki bölüme bakınız.

Bu doktrin *Familist*'ler ve Jacob Boehme tarafından benimsenmişti ve 1640'lar İngiltere'sinde yaygındı.[187]

Winstanley, olağanüstü yaratıcı bir ustalıkla kıyamet günü vizyonunu bir rasyonalizm ve demokrasi teorisine dönüştürmüştür. Burada anahtar, onun Tanrı ile Aklı ve Akıl ile evrenin yasasını eşitlemesindedir. Şimdi başlayan üçüncü çağda, "Ebedi Müjde'de var olan Tanrı, oğulların ve kızların bedenini yönetmek için bizzat kendisini ortaya koyar". Onların kalpleri evrene egemen olan Akla, "bütün insanların aklını doğru bir sırayla ve doğru bir amaç için yönlendiren o manevi güce" iade edilecektir. Aklın yasasına tabi olan her insan Tanrı'nın Oğlu olur. "Tarladaki hayvanların yaptığı gibi" artık "kendisinin dışında bir Tanrı ve hükümdar görmez"; onun hükümdarı, buna ister vicdan, ister sevgi isterse Akıl densin, kendi içindedir. Bu İsa'nın ikinci gelişidir ki bundan sonra İsa'nın bir tek kişide hizmet vermesi, her insandaki dürüstlük ve vicdanın önünde sessiz kalacak ve geri çekilecektir.[188]

Deccal mitosuyla ilgili olarak da benzer bir yeniden değerlendirme söz konusudur. Ortodoks ilahiyatçılar Papa'yı Deccal olarak görürler. Daha radikal *Puritan*'lar piskoposları ve aslında İngiltere Kilisesi'nin tümünü Hıristiyanlığa karşı olarak ve iç savaşı da İsa'nın Deccal'a karşı bir haçlı seferi olarak düşünürler. Winstanley bunu yine, açgözlülük ve bencillik şeklini almış mülkiyetin kendisini Hıristiyanlık karşıtı olarak görerek

---

187 Mr. Morton Ebedi Müjde doktrinini Crisp, Saltmarsh, Collier ve Coppe'nin yazılarında bulmuştur (*The Matter of Britain*, 1966, s. 103). Biz bunlara Henry Denne (Edwards, *Gangraena*, I, s. 23); John Warr (*Administrations Civil and Spiritual*, 1648, s. 23, 42 – aşağıda 12. Bölüm'e bakınız); Korgeneral Harrison (C. H. Simpkinson, *Thomas Harrison*, 1905, s. 132); William Dell (*Several Sermons*, s. 26-27); Isaac Penington (*Works*, 3. baskı, 1784, III, s. 494-500) ve George Fox (*The Lambs Officer*, 1659, s. 13)'ü ekleyebiliriz. Thomas Edwards, Ebedi Müjde'yi evrensel kurtuluş doktriniyle özdeşleştirmiştir (*Gangraena*, I, s. 22); Blake, *Everlasting Gospel* ve aşağıdaki Ek I'le karşılaştırınız.

188 Sabine, s. 100, 105, 122, 162-163, 169, 198, 453, 458. "Ben ışığı bizim Akıl dediğimiz, o saf ruh olarak, ve işleri doğru tartışan ve yansıtan bizim vicdan dediğimiz şey olarak alıyorum" (*Light Shining in Buckinghamshire*, Sabine içinde, s. 611, Winstanley'in *Truth Lifting up its Head*'ini düşündürüyor). Bu Tanrı'nın eninde sonunda tahtından feragat edeceği düşüncesine yaklaşmaktadır (bkz. W. Empson, *Milton's God*, 1961, s. 130-146).

daha öteye götürmüştür.[189] "Hıristiyanlık karşıtı tutsaklık sona ermektedir" diye düşünüyordu; ama iç savaş Deccal'ın devrilmesini tamamlamamıştır. Hâlâ bir "Hayvanla Hayvan, aç gözlülük ve gurura karşı, aç gözlülük ve gururun" çatışması vardır.[190] "Bütün topraklara sahip olma özgürlüğünü *gentry*'ye veren ve bunun herhangi bir kısmına sahip olmaktan yoksul avamı mahrum bırakan bir hükümet, hayal ürünü, bencil bir Deccal'ın hükümetidir" ve sökülüp atılmalıdır. Winstanley, "o Canavar, kralcı mülkiyetten" kurtulan ilk ülkenin İngiltere olacağını umuyordu.[191]

Dış dünya Winstanley'in Tanrı'sının tezahürü olduğu için, bizim duyularımıza değer verilmelidir çünkü biz bunlar sayesinde bu dünyayı tanırız. İnsan kendi içinde yaşamalıdır; kendi dışında değil; beş duyusuyla yaşamalıdır, boş hayaller, kitaplar ya da kulaktan dolma doktrinlerle değil. O zaman Tanrı bahçesinde, insanlığın içinde dolaşır ve hoşnut olur.[192] Biz Tanrı'yı "bir tek canlının, insanın açık görüşlü deneyimiyle, görerek, duyarak, tadarak, koklayarak, dokunarak, duyularımızla tanırız".[193] Beş duyu kendi ışığı ile hareket ettiğinde bu "sade bir açık yüreklilik ya da masumiyettir". İnsan iyiliğini dışarıdaki nesnelere verdiğinde, hayal "beş duyuyu bozar" ve bu Hobbes'cu doğa durumuna, savaşa varan bir rekabet durumuna yol açar. İnsan bunda hiçbir mutluluk bulamaz: Ancak ne zaman ki "bencil hayali, açgözlü, öldürücü güç" sökülüp atılır, o zaman Tanrı "her şeyden önemli olur; yaşayan o ruhta ya da dünyada ya da yaşayan beş duyuda tek kral olur."[194] Winstanley, bu duyular Cenneti'nin dünyevi niteliğini tutkuyla savunuyordu: "Ah siz kulaktan dolma vaizler, onlara bu ihtişamın beden toprağa verilmeden bilinemeyeceğini söyleyerek halkı kandırmayın. Ben size söylüyorum, bu büyük muamma görünmeye

189 Sabine, s. 385, 203; 248, 270, 334 ve 383. sayfalarla karşılaştırınız.

190 Sabine, s. 230, 297; 457. sayfa ile karşılaştırınız.

191 Sabine, s. 385, 395. 472; karşılaştırınız s. 613, 631, 636-637. Benim *Antichrist in Seventeenth Century England*, s. 116-118'e bakınız.

192 Sabine, s. 458-459, 452; 454, 468, 477-478. sayfalarla karşılaştırınız.

193 *Aynı kaynak*, s. 165; 251. sayfa ile karşılaştırınız.

194 Sabine, s. 455, 485-486; s. 399'la ve aşağıdaki Ek I'le karşılaştırınız.

başlamıştır ve bedenin maddi gözleriyle görülmelidir; ve insanda var olan o beş duyu bu ihtişamı paylaşacaktır." "Beş duyudan uzakta olan bütün dış ihtişam ... gelip geçici bir niteliğe sahiptir; ve sizin vaizlerinizin size söylediği cennet de öyle." Cennet bu dünyadadır. Winstanley bu noktayı alışılagelmiş nükteli canlılığıyla, "gururlu papazlar"ı, "ticaretlerini terketmeye" ve "bizim Tanrımızın *önünde eğilmeye*" davet ederek vurguluyordu.[195] Tam olarak onları dünyaya, insandaki Tanrı'ya indirmeye çalışıyordu. *Digger*'ların şarkısının son satırı, şu çağrıyı yapıyordu: "İhtişam *burada*, bütün *Digger*'lar!"[196] Ama eğer Tanrı her yerdeyse, eğer madde Tanrı'ysa, o zaman kutsal olanla seküler olan arasında herhangi bir fark olamaz; panteizm sekülarizme yol açar.

195 Sabine, s. 145, 169-170, 227. İtalikler bana ait.

196 Ed. Firth, *Clarke Papers*, s. 224.

8

GÜNAH VE CEHENNEM

> Günah ve itaatsizlik bitti... Artık neyin günah olduğuna, neyin olmadığına karar vermek için öylesine korkunç, şeytanca, basiretsizce, küstahça sefih olma.
> – ABIEZER COPPE, *A Fiery Flying Roll*, I. Kısım (1649), s. 7.

I. GÜNAH VE TOPLUM

Dinlerin ve halkların pek çoğunun Cennet Bahçesi, *Arcadia*, Altın Çağ'a benzer efsaneleri vardır. Geçmişte bir mutluluk ve masumiyet durumu vardı; ama şimdi bu yok oldu ve insanlık kontrol edilemeyen bir kaderin insafına kaldı. İnsan esas itibariyle günahkârdır ve onu Tanrı'yla barıştıracak hangi kutsal araçlar bulunursa bulunsun, barışma bu dünyada tam olarak sağlanamaz. Bizler mutluluğumuzu öteki dünyada aramak durumundayız. En olgun zamanlarında bütün büyük dinlerde öteki dünya, bu dünyadaki toplumun bir yansımasıdır: Her ne kadar ölümden sonra bu durum değişebilirse de küçük bir azınlık sonsuz mutluluk, büyük çoğunluk ıstırap içindedir. Kimi itizalî hareketler bütün insanlar ya da en azından belirli bir cemaatin bütün üyeleri için kurtuluş talep ediyorlardı; ama bu hiçbir yerleşik kilise tarafından, tekelci konumunu sürdürdü-

ğü sürece, yani Avrupa'da Reformasyon'un çok sonrasına kadar asla kabul görmedi.

İnsanların doğanın insafına terkedilmiş olduğu ve hasat kötü gittiğinde aç kaldıkları; çok tehlikeli salgın hastalıkların ve savaşın hayatı belirsiz kıldığı, ilkel teknikleri olan eşitsiz bir tarım toplumunda, kıtlıkları ve salgın hastalıkları insanın kötülüğüne verilen cezalar olarak görmek kolaydı. İnsanları doğa karşısında özgürleştirecek teknik düzeyin çok düşük olduğu durumlarda insanlar, hava gibi ne yapacağı kestirilemeyen Tanrı karşısındaki güçsüzlüklerini kabul etmeye hazırdılar. Yoksulluk ve toplumsal değersizlik gibi günah da kalıtsaldı. Doğayı kontrol etme girişiminde alternatif bir sistem olan sihir, sıradan insanların hayatında hâlâ büyük bir rol oynuyordu ve ruhban ve kitle önünde mucizeler yaratan kişilerce kullanılıyordu. Çaresizliklerinin, bunalımlarının farkında olan insanlar, günahkâr olduklarına kolayca ikna edilebiliyorlardı. Günahkâr oldukları için de durumlarını düzeltmeye çalışmaktan caydırılıyorlardı. Eğer bir papaza günah çıkartır ve gereken ücreti de öderlerse, bir dahaki sefere kadar bağışlanabilir ve günahlarından kurtulabilirlerdi. Ortaçağ kilisesi, icat ettiği, acı çekme yoluyla günahtan kurtulma sisteminin yardımıyla, iyi işleyen bir toplumsal kontrol sistemi geliştirmişti.[1] Ancak bu sistem günah cezasını affeden beratların satışı ve para karşılığı günah cezalarının affedilmesi yoluyla amacını aştı. Kurtuluşun bu derece ticarileşmesi –başta tacirler ve zanaatkârlar olmak üzere– ileri tekniklere olan hâkimiyetleri ve artan zenginlikleri kendi ayakları üzerinde durma konusunda kendilerine daha fazla güven veren kişiler tarafından, bir istismar olarak görülmeye başlandı. Hiç kuşkusuz başlangıçta günahtan kurtulma belgelerinin satışını teşvik etmiş olan bu insanlar, Luther bu uygulamaya karşı çıktığı zaman onun arkasındaki halk desteğinin önemli bir kesimini oluşturuyordu.

Protestanlıkta, günah duygusu içselleştirildi. Her inanan kendi vicdanında bir rahibe sahip olduğu için ruhban aracılar

1 E. Troeltsch, *The Social Teaching of the Christian Churches*, çev. O. Wyon (1931), I, s. 234; II, s. 922.

bertaraf edildi: Dışsal kefaret ve günahların affı, içsel pişmanlıkla yer değiştirdi. Bu bazı insanları günah teröründen kurtardı. Seçilmiş olanlar, kendi içlerinde Tanrı'mn gücünü duyanlardı. Tanrı, papazların ya da kutsal ayinlerin aracılığı olmadan doğrudan onların vicdanına hitap ediyordu. Luther'in bütün inananların papazlığı doktrini, kilisenin eski hiyerarşik iskeletini bozdu ve insanları Tanrı ile karşı karşıya bıraktı. Protestanlık, kimi insanların kurtuluşa, kimilerinin ise lanetlenmeye yazgılı olduğunu savunuyordu. Ancak Protestanlığın yalnızca kaderci yanını vurgulamak doğru olmaz; zira toplumda yaşamanın pratik amaçları açısından, ilahi lütufla insanlığın geniş kitlesinden ayrılan, seçilmiş olanların *özgürlüğü* doktrini önemlidir. Hayvanlar ve bütün cansız yaratıklar gibi insanların çoğu, kıtlık, salgın hastalık, ölüm gibi doğa ve toplum güçlerine maruzdur ve onların karşısında çaresizdir. Günaha batmışlardır. Yalnızca seçilmiş olanlar özgürdür, zira dünyayı yöneten güçler onlara karşı kör değildir. Seçilmiş olanlar Tanrı'nın amaçlarını anlarlar ve onunla işbirliği yaparlar ve evrenin yöneticisiyle bu yakınlık duygusu onlara bir güven, iç huzuru verir ki bu onların öteki dünyayı elde etmeleri kadar bu dünyada müreffeh olmalarını da sağlayabilir.

Bu onlara mübalağalı, acımasız kadercilik özgüveni vermez; gerilimler, kuşkular her zaman vardır. Yalnızca Tanrı kimleri seçtiğini bilir. Bir adamın kurtuluşu ötekinin ümitsizliği olabilir.[2] Ancak bu gerilimlerin kendisi, uygun koşullarda, manevi bir enerji, insanın kendini kanıtlaması konusunda bir kararlılık yaratabilir. İmanın haklılığı teorisi, verdiği içsel umut sayesinde insanların yaşamasına yardımcı olmuştur. Bu *görece* demokratik bir teoridir: Seçilmişler, doğuştan gelen dünyevî aristokrasiyle hiçbir ilgisi olmayan manevi bir aristokrasi oluştururlar. Bu teori, ayrıcalıksız üçüncü tabakanın seçilmişlerine, sıkı, disiplinli bir örgütlenme sayesinde dinsel ve siyasal özgürlüğe doğru yollarını açabilmek için yeterli cesaret, kararlılık ve kendi aralarında birlik duygusu kazandırmıştır. Zorunlu olarak yalnızca seçilmiş bir grup bu teolojiye hâkim

2 Bu bölümün ilerideki sayfalarına bakınız.

olabilecek ekonomik statü, eğitim ve boş zamana sahiptir; yalnızca bir azınlık özgür olabilir; yalnızca bir azınlık seçilmiştir. Bunlar kendilerini (Allahsız egemen sınıftan olduğu kadar) ayrıcalıksız üçüncü tabakanın geri kalan kısmından, farklı kılan şeyin o ilahi lütuf olduğu bilinciyle kesin olarak ayırırlar. Hayvanlardan ve tövbekâr olmayanlardan farklı olarak bu onları insan yapar. Burada değerlerin başka bir esasa göre yeniden biçimlenmesi söz konusudur: Zira nefsine hürmet Lucifer ve Prometheus'un günahıydı. Tawney, "dinsel ahlakın merkezi paradoksundan –yani yalnızca cesareti olanların, zaten daha yüksek bir anlamda bir Gücün naçiz araçları olduklarına ikna olmuş olanların, dünyayı altüst edebileceklerinden–" söz ederken özellikle *Calvinism*'e göndermede bulunuyordu.[3]

Bizim dönemimizde bir Protestan için ihtidanın (din değiştirme) manevi deneyimi, yeni bir özgürlük yaşamına atılım yapabilmekti. Yük sırtından inmişti ve bir birey olarak bir tür kendine güven ve onur duygusu edinmişti. Thomas Hooker, "sağlam bir pişmanlık kalp kırıklığı, dünyaya garip ve ani bir değişiklik getirir, insanların ve şeylerin değerini ve fiyatını tahminlerin ötesinde değiştirir, dünyayı altüst eder ve şeylerin olduğu gibi görünmesini sağlar" diye yazdığında bunu güzel ifade eder. "Böyleleri, ahlaksız kafaların aldatıcı halinde olduğu gibi, dış görünüşe göre karar vermezler ama kendi yüreklerinde bulmuş ve hissetmiş oldukları deneyime göre karar verirler".[4] İhtida, aynı düşüncede olan insanlar topluluğu ile bir olma yoluyla bir güçlülük duygusu da verir. Erken *Calvinism*'in "kolektivist" ruhundan sık sık söz edilmiştir. Aynı ortak çıkar ve inanç duygusu ilk sekter cemaatlere ilham kaynağı olmuştur.

Bu çifte güç duygusu –bireysel özgüven ve birlik olmanın getirdiği güç– *Calvinism*'e ve ve bizim dönemimizdeki tarikatlara özgü olan o olağanüstü enerji boşalmasını getirmiştir. İnsanlar kendilerini özgür hissediyorlardı: Cehennemden özgür, pa-

3 R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (Penguin baskısı), s. 109.

4 T. Hooker, *The Application of Redemption* (1659), s. 557. 1647'den önce yazılmıştır.

pazlardan özgür, dünyevi otoritelerin korkusundan özgür, doğanın kör güçlerinden özgür, büyüden özgür... Bu özgürlük yanıltıcı, içsel bir psikolojik kendini aldatma olabilir. Ya da ekonomik olarak bağımsız adamlar tarafından daha çok hissedildiği ölçüde dışsal gerçekliğe uygun olabilir. Ancak yanıltıcı bir özgürlük bile, aynen taklitçi büyünün ilkel insana ürünlerini yetiştirmesinde yardımcı olması gibi, bir adama gerçek özgürlüğü kazanma gücü verebilir.

Ancak ihtidanın kendisi –ihtiyaçların bilincine varılan bir dünyadan, özgürlüğün bilincine varılan bir dünyaya sıçrama– bu dışsal ve isteğe bağlı bir şey olarak gelmek *zorundadır*. Kişi tanrının lütfuna nail olma durumunu, daha yukarı bir sosyal sınıfa geçmekten daha fazla isteyemez. Bu tanrının statik bir evrene müdahalesidir, o olmadan özgürlüğün olanaksız olduğu, o olmadan kişinin atıl günahkârların arasında kalmaya devam edeceği bir mucizedir.

Akıllı bir yorumcunun ifade ettiği gibi Protestanlık, Ortaçağ'ın sigorta politikasını –günah çıkarma ve günahlardan bağışlanmayı– dışlayarak Ortaçağ'ın günahını korumuştur. İnsanlar kendilerini papazlardan kurtarmışlardır ama kendi vicdanlarında içselleşen papazdan, günahın teröründen kurtaramamışlardır.[5] Yalnızca çok güçlü karakterler ya da çok talihli olanlar bu zorlamaya dayanabilmişlerdir. Değiştirilmemiş haliyle bu istikrarlı bir toplumdaki normal yaşayıştan çok, mücadeledeki kriz koşullarına daha uygun bir doktrindi. Ve geriye bir toplumsal kontrol problemi bırakmıştır. Protestan doktrinleri, seçilmiş olanların tövbekâr olmayan kitleden ayrılmasını vurgularlar. Günah çıkarma ve günahlardan bağışlanma kaldırılmıştı çünkü seçilmişler onların kendi papazlarıydı; tövbekâr olmayanlara papaz aracılığıyla da bir şey yapamazlardı. Ama o zaman toplumun tövbekâr olmamış çoğunluğuna ne olacaktı? Protestan doktrini İnsan'ın Düşüşü'nün (Cennetten Kovulma) sonuçlarını güçlü bir şekilde vurgulamıştır.

Eğer Adem'in Düşüş'ü, bu dünyaya günahı getirmemiş ol-

5 J. Marlowe, *The Puritan Tradition in English Life* (1956), s. 130-131. Bu noktaya ilk kez Marx değinmiştir (*Selected Essays*, çev. H. J. Stenning, 1926, s. 27).

saydı, insanlar eşit olurdu, ortak mülkiyete sahip olunurdu. Ama Düşüş'ten sonra açgözlülük, gurur, öfke ve diğer bütün günahlar gelecek kuşaklara aktarıldı. İnsanlığın büyük kitlesi, geri alınamaz bir şekilde lanetlendi; küçük bir azınlık öncesiz ve sonrasız hayata yazgılandı. Günahkâr insanların birbirlerini yok etmemeleri için zorunlu görülen baskıcı devlet, Düşüş'ün sonuçlarından birisidir. Özel mülkiyet de aynı şekilde günahın bir sonucudur; ama kaçınılmaz olarak varlığını sürdürdüğü için, bağımlı tutulması gereken mülksüzlerin açgözlü ihtiraslarına karşı savunulmalıdır. Tudor devleti, Ortaçağ kilisesinin işlevlerinin pek çoğunu üstlendi. Bu geleneksel doktrinlere meydan okunmadı değil. İngiltere Kilisesi'nin Otuz Dokuz Maddesi, mülkiyetin savunulması için ilk günaha ve *Anabaptist*'lere karşı yargıçların otoritesine büyük ağırlık tanır.[6]

Kilise ve devlet bir olduğu sürece, Düşüş (Cennetten Kovulma) siyaset için kaçınılmazdı. Zira, eğer birey vicdanını papaza ve kiliseye karşı ortaya koyabiliyorsa aynı nedenle kilisenin böylesine yakından ilişkili olduğu devlete karşı da koyabilirdi. Luther şunu söylemiştir:

> Dindar olmayan, İncil'de yalnızca cismanî özgürlüğü arar ve böylelikle daha da kötü olur; dolayısıyla İncil değil, fakat Yasa onlar içindir... İncil, yazın aşırı sıcağında taze, latif ve serin bir rüzgâr gibidir; yani, vicdanın ıstırabında bir teselli ve rahatlamadır. Ama ... vicdanın korkutulması Yasa'nın vaz edilmesinden başlamalıdır, sonunda Tanrı'nın Yasalarını ihlal etmiş olduğumuzu görebiliriz.[7]

Burada dinsel öğretinin bir çifte standardı söz konusudur: Dindar olanlara İncil, dindar olmayanlara Yasa; ve daha sonraki Luther için "kalabalık", dindar olmayanlardı.

Bu düalizm her şeye rağmen gerekliydi çünkü 16. yüzyıl Protestanlığı bir anlamda devrimci bir itikattı. "İşte burada du-

6 *The Reformation of the Ecclesiastical Laws*, Ed. E. Cardwell (Oxford U.P., 1850), s. 11, 14-16, 328'le karşılaştırınız.

7 *Selections from the Table Talk of Martin Luther*, çev. Yüzbaşı Henry Bell (1892), s. 136-137.

ruyorum, Tanrı bana yardım etsin. Başka bir şey yapamam." Luther bu sözcükleri gerçekten kullanmış olsun ya da olmasın, bunlar onun eylemlerinin ruhunu açıklar. O ve onunla aynı görüşü paylaşanlar, Papa'nın ya da Katoliklere özgü seküler bir devletin tiranlığına boyun eğmektense savaşmayı ya da ölümü göze alıyorlardı. Ama Protestanlık demokratik bir itikat değildi. O *Hıristiyan* özgürlüğünü, seçilmiş olanların özgürlüğünü ilan ediyordu. Calvin bu düalizmi, bir yandan Luthercilikten daha iyi bir savaş makinası yaratan, öte yandan aşağı tabakalar için de daha disiplinli bir rejim yaratan bir sisteme dönüştürdü. Süleyman, diye yazıyordu Calvin, "kendi paylarına düşenden hoşnut olmadıklarını görerek Tanrı'nın onlara uygun gördüğü yükü fırlatıp atmaya çabalayan yoksulları sabretmeye zorladı".[8] Tanrı onlara bu yükü yüklemişti çünkü onlar günahkârdılar. Calvinci William Perkins için kölelik bile "Düşüş'ten önce olduğu gibi gerçekten doğanın tüm yasasına aykırıydı; ama Düşüş'ten sonraki bozulmuş doğanın yasasına aykırı değildi".[9] Calvin, dindarların, "eşyalarının korunması ya da kamu çıkarına gösterdikleri saygıdan ötürü, ölümden başka hiçbir şeyin ıslah etmeyeceği kötü ve zararlı insanların cezalandırılması için yargıçların yardımını" kullanabileceklerini düşünüyordu.[10]

Bu harcıâlem sözler radikal Protestanlar dışında herkesçe paylaşılıyordu. Richard Hooker, bunları Calvincilerden daha az benimsemiyordu.[11] İngiliz ve İskoç *Presbyterian*'lar, sivil hükümetin işlevinin, bütün insanlar için doğal olan ahlaksızlığı sınırlandırmak olduğunu Hobbes'tan önce öğütlüyordu. *Presbyterian*'ların siyasi yandaşı ve de Hobbes'un teorik öncülü olan Henry Parker, 1642 yılında, "Adem'in Düşüşüyle ahlaksızlaşan insan öylesine ele avuca sığmaz, öylesine kaba bir yaratık haline geldi ki onun göğsüne yazılan Tanrı'nın yasası onu kötülükten korumaya ya da insancıl yapmaya yetmedi" diye ya-

8 J. Calvin, *The Institutes of Christian Religion*, çev. H. Beveridge (1949), I, s. 178.

9 Perkins, *Works*, III, s. 698.

10 Calvin, *Institutes*, II, s. 667.

11 Hooker, *The Laws of Ecclesiastical Polity* (Everyman baskısı), I, s. 188.

zıyordu.[12] Onun düşmanı Sir Robert Filmer, "insanlığın doğal özgürlüğü Adem'in yaradılışını inkâr etmeden" ve dolayısıyla "ateizmin gelişini varsaymadan" düşünülemez diye iddia ediyordu. Filmer gerçekten de, Düşüş'ten önce siyasal gücün var olduğunu ileri sürüyordu.[13] İfadeler değişiklik gösterebilir, ama kalabalık kendi adına konuşmaya başlayıncaya kadar hiç kimse kalabalığın kötülüğünü inkâr etmedi ve ondan sonra da varlıklılar, baskının her zamandan daha fazla gerektiğine iyice ikna oldular. John Pym 1641 yılında yasanın mülkiyeti koruduğunu açıklıyordu. "Eğer yasayı çekip alırsanız, her şey karmakarışık, her adam kendi başına bir yasa olur ki *insan doğasının ahlaksız koşulları altında* ihtiyaçlar pek büyük adilikler üretir."[14]

Muhafazakâr, varlıklı insan için, Düşüş, geri döndürülemeyecek bir şeydi. İnsan doğasını değişmez bir şekilde etkilemişti. İnsanın günahkârlığını görmezden gelmeye kalkışmak olgular karşısında bir hiçti. Kötülüğü, her insanın yüreğinde pusuya yatmış içsel bir şey olarak görüyordu: Toplumun dışsal bir ürünü olarak değil. Günah, cinsel eylemle geçen kalıtsal bir özellikti. Babaların bütün izleyen nesiller üzerindeki günahlarını ziyaret etmeyi haklı görmek, kan davasını üreten karmaşık ilkel düşüncelerdi; kalıtsal statüye dayanan bir topluma çok uygundu.

Bu kanaat iklimi (bizler için) ilk siyasal teorisyenlerin, çocukların ebediyete kadar uzak ataları tarafından yapılmış sözleşmelerle bağlı oldukları garip varsayımını mümkün göstermiştir. Sir John Davies, yalnızca yanlış yapan bir evladı değil fakat ayrıca onun (muhtemelen) masum gelecek nesillerini de reddetme ile geçmişte bir şirket tarafından elde edilmiş ayrıcalıklar arasında paralellik kurarak Tanrı'yı insanların gözünde haklılaştırıyordu.[15] Kalıtsal günah, monarkların kutsal kalıtım-

12 [H. Parker], *Observations upon some of his majesties late Answers and Expresses*, Haller, *Tracts on Liberty*, II içinde, s. 179.

13 *Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer*, Ed. P. Laslett (Oxford, 1949), s. 289-290.

14 J. Rushworth, *Trial of Strafford* (1680), s. 662. İtalikler bana ait.

15 Sir John Davies, "Nosce Teipsum", *Silver Poets of the Sixteenth Century*, Ed. G.

sal hakkının ters önermesiydi. Kurtuluşta hiçbir lanet olası erdem yoktu. İnsanlar yalnızca İsa'nın bütün öteki aracıların yerini alan dürüstlüğü sayesinde günahtan arınabilirdi. Ancak bu tür tartışmalar iki yanlıydı: *Leveller*'lar ve diğerleri bütün özgür doğmuş İngilizlerin, Anglo-Sakson atalarından miras aldıkları ve bundan kendilerini mahrum bırakmanın yanlış olduğu doğal hakları bulunduğunu iddia ediyorlardı.

Sözleşmenin statüden daha önemli olmaya başladığı bir toplumda miras üzerine yapılan bu vurgu –Filmer'in siyaset teorisinde olduğu gibi– modası geçmiş görünüyordu. Hobbes ve Locke toplumsal sözleşme çerçevesini kullanıyorlar ama onların tezleri hiçbir şekilde tarihsel olgu içinde oluşmuş görünmüyordu. 17. yüzyılın başlarındaki *Puritan* teoloji yeni toplumsal koşullara Perkins ve onu izleyenlerin sözleşmeye dayanan teolojisiyle tepki gösteriyorlardı: Tanrı seçtikleriyle yasalara aşırı derecede bağlı bir tarzda kurtuluş sözleşmesi yapıyordu.[16] Bunun çok tuhaf bir sonucu oldu. Sözleşmeye dayanan teolojide Adem (ve İsa) bütün insanlığın durumunu özetleyen, temsil edici figürler –kamusal kişilik– haline geldiler. Bizler artık Adem'in mirasçıları olduğumuz için değil Adem bizim temsilcimiz olduğu için acı çekiyorduk.[17] Bu doktrin, sözleşmeci ilahiyatçıların sandıklarından daha geniş kapılar açtı. William Erbery, Yeni Model Ordu'nun "belirli çıkarlar için değil kamusal kişiler olmaları nedeniyle Tanrı'mn Ordu'su olduğunu ileri sürüyordu.[18]

Toplumsal kontrol meselesi Tudor İngiltere'sinde "günah" için ceza kesen kilise mahkemelerinin devam etmesi yoluyla geçici bir şekilde çözüldü. Bu mahkemeler radikal Protestanlarca yalnızca para toplamanın araçları olarak lanetlenmeye devam edildi. Ruhban arasındaki *Presbyterian* kanat bunları tü-

---

Bullitt (Everyman baskısı) içinde, s. 368-369.

16 Perry Miller, *The New England Mind: the Seventeenth Century* (New York, 1939), s. 401-408.

17 T. Goodwin, *Works* (Edinburgh, 1861-1863), II, s. 130-133; A. Burgesse, *The Doctrine of Original Sin* (1659), s. 2, 38-39, 46, 165.

18 Erbery, *Testimony*, s. 25; Milton'un aşağıda Ek II'de söyledikleriyle karşılaştırınız.

müyle ortadan kaldırmak istiyor ve bunların yerine kendilerine büyük ölçüde güç verecek bir disiplin sisteminin geçirilmesini arzu ediyordu. İngiltere Kilisesi içinde *Presbyterian* hareketin 1590'lardaki yenilgisi yeni sorunlar yarattı. *Puritan* ruhban, kiliseye mensup olmayan insanlar üzerinde güçlü bir kanaat yaratabilmek için ahlaki davranışa ve vaaza çok büyük önem veriyordu. Stuart hükümetleri giderek daha fazla *Arminian*'ların etkisi altına girince, bir grup kilise dışı adamın birleştirilmesi giderek daha büyük önem kazanmaya başladı. Kilise içinde kutsal ayin yeniden canlanırken, *Puritan*'lar hedefleri teolojik olmaktan çok ruhban-karşıtı olan ve 1640'larda *Presbyterian* siyasal etkinliğini *Arminianism*'den daha az kötü görmeyen pek çok kilise dışı insanın desteğini kazandılar. Ama o sırada ittifak sağlamdı.

Seçilmiş olanların bir azınlık olduğunu vurgulayan bir teoloji ile bütün insanlara ulaşmayı amaçlayan bir ahlaki vaazın bir araya getirilmesinin gerçekten içsel çelişkileri vardı. Bütün Ortodokslar Willam Cashew'un şu hükmünü kabul edebilirdi: "Büyük olan genellikle en kötü olandır".[19] Thomas Hooker, 1632'de "halkın adî kesiminin içinde cehaletin ne derece inanılmaz olduğunu tecrübeyle söyleyebilirdi".[20] Perkins ve öteki *Puritan* ilahiyatçılar bunu, her ne kadar biz kendi çabalarımızla kendimizi kurtaramazsak da, yine de kurtarılmak için tutkulu bir arzu, aslında kişinin seçilmişler arasında olduğunun muhtemel güçlü bir kanıtıdır ve Tanrı eylem yerine niyeti kabul edecektir diyerek çözdüler. "Tanrı yapılan işteki çabayı ve muhabbeti kabul eder."[21] "Dürüst olmak isteyen kişi dürüsttür" diye açıklıyordu John Downame; "tövbe etmek isteyen tövbe eder... Eğer isteyen bir bilinç varsa, bu kabul edilir."[22] "Kendine güvenme arzusu, ve kendine güvenme arzusunun yokluğundan şikâyet," diye düşünüyodu Sir Simonds D'Ewes

19 W. Crashaw, *A Sermon Preached in London* (1610), sig. F. 2.

20 T. Hooker, *The Soules Preparation for Christ* (1632), s. 70.

21 Perkins, *Works*, II, s. 44. Ama *aynı kaynak*, II, s. 537 ile çelişiyor. Ayrıca bkz. V. Kiernan, "Puritans and the Poor", *P. and P.*, 3, s. 45-53.

22 J. Downame, *Christian Warfare* (1604), s. 120.

1641 yılında, "bizzat kendine güvenme"dir.[23] Bu, kurtuluşunu ciddiye alan herhangi bir kişinin kurtulmuş olduğu konusunda makul bir güven duyabileceği anlamına geliyordu. Seçkinler, seçilmişlerdi.

İç savaş geldiğinde, kitle desteğinin talep edilmesi, daha ayrımcı olsa bile, daha dolaysız olmak zorundaydı. Deccal'a karşı savaşacak herkes iyi karşılanacaktı. Vaizlerin, pozisyonlarındaki muazzam çelişkinin ne kadar farkında olduklarını bilemiyoruz. Pek çoğu, *binyılcı* umutları özellikle sade ve yoksul insanlara yönelterek sıradan insanları eyleme çağırdı. Bununla birlikte hiçbir Calvinci mantıksal olarak demokrasiye herhangi bir güven duyamazdı; onun dini seçilmişler için, tanım gereği, bir azınlık içindi. "Adi kalabalığa" çağrıda bulunan Thomas Goodwin bunun hâlâ "böylece akıntıya kapılacak ve de insanların genelinin sahip olduğu ilkelerle yoğrulmuş, inançsız, ıslah kabul etmez bir tabaka olduğunun kesin işareti" olduğunu biliyordu.[24] Deccal'a karşı dindar olmayan kitleleri savaşa çağırmak belki de, kiliseyi ıslah etmek için, Northumberland ya da Buckingham Dükü'ne, Leicester ya da Essex Earl'üne çağrıda bulunmaktan daha mantıksız değildi. O daha tehlikeliydi. Her şeyi, yani siyasette önem taşıyan kilise dışı insanların desteğini, kontrolü elinde bulunduran ruhbana teslim etme tehlikesi taşıyordu. Uzun Parlamento'daki *Erastian*'larla zaten yeterince sorunları olacaktı; Yeni Model Ordu'nun yükselişiyle kontrolü büsbütün kaybettiler.

Tartışmanın alanı işlevsel bir devlet kilisesi, işlevsel bir himaye sistemi ve etkili bir sansürle sınırlı olduğu sürece, ruhban ve de onların Parlamenter müttefikleri güvendeydi. Ancak bir kez bunların tümü dağıldığında, sıradan insanlar özgürlüğün yasaklanmış tadını alınca, o zaman ne olacaktı? Onlar hiç kuşkusuz, katı bir ahlak kuralını zorla kabul ettiren ciddi bir disiplin sisteminin kurulmasını –piskoposların kırbaçları yerine *Presbyterian*'ların akreplerini– hiç de iyi karşılamayacaklar-

23 Ed. J. O. Alliwell, *The Autobiography and Correspondence of Sir Simonds D'Ewes* (1845), II, s. 278.

24 T. Goodwin, *Works*, II, s. 29; yukarıdaki 2. Bölüm'le karşılaştırınız.

dı. 1640'tan önceki kilise mahkemeleri rahatsız ediciydi ama gevşek ve yetersizdi. Ceza veremeyecek kadar yoksul olanlar normal olarak cezadan kurtuluyordu. Ancak *Presbyterian* disiplini başka türden bir iş anlamına geliyordu; dinsiz kalabalığa yönelik ahlaki davranış kurallarını ciddiye alacaktı. Bu yalnızca aşağı sınıflar arasındaki din adamı düşmanlığını güçlendirmemiş fakat aynı zamanda kimi *Ranter*'larda her türlü geleneksel ahlaki sınırlamanın reddine varan ahlak yasalarının reddini kışkırtmıştı.[25] *Presbyterian* papazlar inançlarının cesaretini zulüm noktasına taşıyacaklardı. Uzun Parlamento'daki çoğunluk, aslında 1640, 1654, 1656, 1660 ya da 1661'de mülkiyet sınırlamasına göre seçilmiş olan herhangi bir Avam Kamarası da aynı şeyi yapacaktı. Ancak 1647'den itibaren, karar veren Parlamento ve daha da sınırlı bir şekilde ruhban değil Ordu'ydu.

Radikal Protestanlar, Elizabeth dönemi uzlaşmasında yarı yolda kalmış olduğunu düşündükleri Reformasyonu tamamlamak için çok beklemişlerdi. Kilise mahkemelerini ve papazların kontrolünün her türlü izini yok etmek istiyorlardı. Günah artık, ister ruhanî ister dünyevî olsun mahkemelerin işi olmamalıydı. Bu her inananın kişisel sorunuydu. Eğer herhangi bir toplumsal kontrol olacaksa, bu kendi üyeleri üzerinde, kendi kendini seçen cemaatler tarafından demokratik olarak uygulanmalıydı. Verilen cezalar tümüyle manevi olmalıydı. Dinsizler hizaya sokulmak için sivil mahkemelere tevdi edilecekti.

Ama kuşkusuz, 16. yüzyıl tarihinin, ruhban arasındaki radikallere öğretmiş olacağı gibi, işler orada duracak değildi. Protestanlık insan ruhunun büyük özgürleşmesi gibi görünerek işe başladı. Ama Protestosunun ilk on yılı içinde Luther, çok iyi bildiği üzere, mülkiyete ve toplumsal bağımlılığa saldıran bir köylü savaşıyla karşı karşıya kaldı; ve ikinci on yıl içinde Münster *Anabaptist*'leri mevcut toplumsal düzenin tümüne başkaldırdılar. Matbaa, protestanhğı olanaklı kılmıştı zira popüler teolojinin, özellikle şehirlerdeki okuma yazma bilenler

25 Aşağıdaki 9. ve 15. Bölümler'e bakınız. Bu konuda Mr. A. L. Morton'la yaptığım tartışmaya borçluyum; *S. and P.*, s. 474 ve orada zikredilen kaynaklarla karşılaştırınız.

arasında hızla yayılmasını kolaylaştırdı. *Lollard* İncil'i onlarla, Tyndale'in Yeni Ahit'i yüzlerle dağıtılırken, Cenevre İncil'i binlerle dağıtıldı. Ama matbaa aynı zamanda tek ve tutarlı bir itikat olarak Protestanlığı mahvetti çünkü kitapların okunmasını kontrol etmek, elyazmalarının okunmasını kontrol etmekten çok daha zordu. Cebe girebilecek büyüklükteki Cenevre İncil'i bireysel olarak okunabiliyor ve bireysel olarak yorumlanabiliyordu. İster 16. yüzyıl Almanya'sında, isterse 17. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, bir kez nüfusun geniş kitleleri siyasal faaliyete davet edildiğinde, kimilerinin kendileri için kurtuluş talep etmeleri kaçınılmazdı. Almanya ve Hollanda *Anabaptist*'leri cenneti topa tutma girişimlerinde başarısız oldular. Bu dünyada ve öteki dünyada itaat etmeye sopayla zorlandılar. Onların görünümü, Luther ve Calvin için düşkün insanlık kitlesinin içten gelen kötülüğünün açık bir kanıtıydı. Alman seküler prenslerine giderek bağımlı olan Luther, seküler hükümet alanında bireysel vicdana her türlü eleştiri ve müdahale hakkını reddederek tepki gösterdi. Cenevre hükümetinin kendisi olan Calvin, disiplinin gereğine, yukarıdan empoze edilecek katı davranış kurallarına vurgu yaptı.

1640'larda sıradan insanlar, geleneksel ruhban kontrolünden bağımsız bir şekilde kendi cemaatlerini oluştururken, teolojinin ve politikanın her yönünü İncil'in ışığında tartıştılar. Milton gibi pek çokları, seçilmiş olanların, evlilik bağı da dahil her türlü kısıtlamadan özgür olabileceğini ilan ettiler: Baskı yalnızca tövbekâr olmayanlara uygulanabilecekti. Böylece seçilmiş olanların sayısı ve niteliği ciddi bir siyasal sorun haline geldi. Seçim hakkı konusundaki Putney Tartışmaları'nda bu sorun doğrudan ele alındı. Aşağı sınıf tarikatları, kendilerinin seçilmiş olduğuna ikna olmaya başlayınca, *Calvinism*'in aşağı-sınıf kişiliği, *antinomianism* kafasını kaldırdı. 1549 yılında Londralı bir esnaf, dininden dönen birinin günah işleyemeyeceğini söylemişti.[26] 1640'ların İngiltere'sinde bunlardan pek çok vardı.

---

26 G. Burnet, *History of the Reformation* (1825), III, s. 46.

II. GÜNAHI LAĞVETMEK

Belli belirsiz bir şekilde bu, insanlığın büyük çoğunluğunun İncil'de açıkça lanetlenmiş olup olmadığının ya da Yeni Ahit'in herkese kurtuluş sunup sunamayacağının sorulmasına yol açtı. Gerçekten de günah neydi? Günah'ın yaratıcısı da Tanrı mıydı? Yoksa bu tamamen sübjektif bir kavram mıydı? Her şey sonuna kadar saf mıydı? Milton, "dünyadaki en büyük yükün hurafe ... hayalî ve bostan korkuluğu günahlar" olduğunu ileri sürmüştü.[27] Bu tür sorular günahın toplumsal işlevlerini gündeme getirdi. Georges Chapman'ın *Bussy d'Ambois*'sı, günah korkusunu abartan şeyin –"aşağılık para karşılığında yalnızca insanlara göstermek için tutulan bir Canavar" haline getirilen şeyin– "cadı Politikası'nın şeytani cazibesi" olduğunu ileri sürüyordu.[28] Chapman, Ralegh'in himayesinde birisiydi ve muhtemeldir ki Elizabeth çağının sonlarına doğru Ralegh'in çevresinde, Tanrı'nın, öteki dünyanın, cennet ve cehennemin "sırf masal", "yalnızca umacı" olduklarını ima eden dizeler dolaşıyordu. Dinin kendisi, özel mülkiyet, aile ve devlet oluştuğunda "aşağı takımı korku içinde tutmak için" kasıtlı olarak icat edilmiş "bir fabl"dı.[29]

Eğer günah bir icatsa, o zaman özel mülkiyeti, toplumun sınıflara bölünmesini ve mülkiyeti koruyan devleti haklılaştıran şey neydi? 1640'larda genellikle bu tür soruların tartışılmasını kimse engelleyemiyordu. Winstanley geleneksel formülü tersine çevirdi: Mülkiyete yol açan Düşüş değildi ama Düşüş'e yol açan mülkiyetti. "Dünyada kendi çıkarını düşünme ortaya çıkmaya başladıktan sonra insanlar düşünmeye başladılar".[30] "İnsanoğlu toprak için kavga etmeye başladığında ve kimisi tümünü alıp başkalarını dışarıda bırakınca, onları hizmetçi olmaya zorlayınca; işte insanın düşüşü buydu". Devlet gücü, ordu-

27 Milton, *Complete Prose Works* (Yale baskısı), II, s. 28.

28 Chapman, *Comedies and Tragedies* (1873), II, s. 39.

29 *Bath MSS* (H. M. C.), II, s. 52-53; bu bölümün ilerki sayfalarıyla karşılaştırınız. Aktarılan satırlar aslında Robert Green'e atfedilen *Selimus* trajedisinden alınmadır. Bu noktayı Mr. Charles Hobday'in lütufkârlığına borçluyum.

30 Sabine, s. 381; 253-262, 452, 489-494. sayfalarla karşılaştırınız.

lar, yasalar ve "adalet" mekanizması, hapishaneler, zindanların hepsi zenginlerin yoksullardan çaldıkları mülkiyeti korumak için vardır. Emek değil, sömürü lanettir. Eğer insanlığın sukutundan önceki özgürlüğü geri getirmek istiyorsak ücretli işgücünü ortadan kaldırmalıyız. Alım ve satım ile piyasaları düzenleyen yasalar Düşüş'ün bir parçasıdır. Dikkate değer bir pasajda Winstanley, seçilme doktrininin eşitsiz toplumsal düzenin bir aynası olduğunu ileri sürüyordu: "Krallık yönetimi ... doğumlarından ölümlerine, ya da ezelden ebede, kardeşlerin seçilmesini ve reddedilmesini getirmiştir."[31]

Protestanlığın yanı sıra, 16. ve erken 17. yüzyılda öylesine popüler olan büyü kültü de insanlara, doğanın sırlarına hâkim olmak yoluyla, Düşüş'ün sonuçlarından kurtulmayı öneriyordu. Protestan inayeti yalnızca seçilmişler için olduğuna göre, bu kurtuluş da yalnızca üyeliğe kabul edilmiş olanlar içindi; ama gizemleri paylaşacak olanlar için herhangi bir teorik sınır yoktu. Francis Bacon, Protestanlıktan olduğu kadar bu gelenekten de bir şeyler almıştır. Zira her ne kadar Bacon, İnsanın Düşüşünü kabul ediyorduysa da, insanın ahlaksızlığına dair tüm o *Calvinist* doktrini reddediyordu. Bacon, simyacıların ve büyü yazanların, Cennet'teki bolluğun dünyada –tabii ona göre, deney, mekanik beceri ve yoğun işbirliği çabalarıyla– yeniden yaratılabileceği görüşünü paylaşıyordu. Onun için günah büyük ölçüde cehalet ve yoksulluğun bir ürünüydü. Düşmüş insanın laneti olan emek onun yeniden yükselmesinin aracı olabilirdi. George Hakewill de benzer görüşlere sahipti.[32]

1640'tan sonra Bacon'un düşüncelerinin popülerleşmesi böylece pek çok yüzyıldır insanlığın peşini bırakmayan o gölgenin, ilk günahın gölgesinin ortadan kaldırılmasına yardımcı oldu. Simya ile *Calvinism*'in ortaklaşa sahip olduğu şey kurtuluşun dışarıdan geldiği idi; ya filozofun taşından ya da Tanrı'nın inayetinden. Bacon, büyücü-simyacı gelenekten insanların kendilerine yardım edebileceği yeni düşüncesini çıkarmış-

31 *Aynı kaynak*, s. 156-159, 190-199, 305, 323, 423-424, 464, 491, 530; 276. sayfa ile karşılaştırınız.

32 *I. O. E. R.*, s. 89-91, 200.

tı – insanlık, yalnızca tercih edilenler değil. Bu, İngiliz Devrimi'nin dramatik olaylarıyla birlikte gerici bakışın altın bir çağa dönüştürülmesine yardımcı oldu, Kaybolan Cennet, insan çabasıyla bu dünyada daha iyi bir hayat umuduna dönüştü. Bacon'un öğrencisi Comenius, "insanı Tanrı'nın kaybolmuş imajına, yani, iyinin seçilmesi, kötünün reddedilmesinden ibaret olan özgür iradenin kaybolmuş mükemmelliğine yeniden kazandırmayı" umuyordu. Comenius insanların "ölü kâğıtlar yerine dünyanın yaşayan kitabına dönmelerini" istiyordu. Özgür bir *commonwealth*'de, kralların olmaması gerektiğini düşünüyordu.[33] 1641 yılında İngiliz eğitim sisteminin köklü bir reformunu arzu eden bir grup Parlamento yandaşı tarafından İngiltere'ye davet edildi.

Böylece 1640'lara gelindiğinde geleneksel ve ortodoks ilk günah dogmasına karşı çıkan pek çok düşünce eğilimi bir araya geliyordu. 1646 yılında anonim *Vox Plebis* "Bütün insanlar doğal olarak özgür doğar ve daha sonra da İsa'nın inayetiyle özgür kılınırlar" diyordu; bu özgür inayetin siyasal özgürlük doktrinleriyle ilk ilişkilendirilmelerinden birisiydi. Bu risale, Düşüş'ü bütünüyle yok sayıyordu.[34] Lilburne de aynı şeyi yapıyordu.[35] Kırk bin adam tarafından imzalanmış olduğu iddia edilen Eylül 1648 tarihli bir dilekçe, kralların ve lordların ayrıcalıklarının "insan işi olduğunu" ve "Tanrı herkesi benzer yaptığı için" hiçbir değeri olmadığını düşünüyordu.[36]

"İnsanın takdis edilmemiş doğasının ahlaksızlığı" Albay John Pyne tarafından *Pride's Purge*'ü haklı kılmak için kullanılıyordu.[37] Bu ahlaksızlık *Leveller*'lara, hem eski egemen sınıfta, hem de (Pyne'in kendisi gibi) Devrim sırasında yüksek pozisyonlara yükselmiş olanlar arasında çok bariz görünüyordu: Da-

33 Ed. I. A. Poldauf, *Selection from the Works of J. A. Comenius* (Prag, 1964), s. 98-99; Comenius, *Naturall Philosophie Reformed by Divine Light* (1651), si. A 6, A 2v. Aşağıda 14. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

34 *Anılan kaynak*, s. 4. Değişik şekillerde Henry Marten, Richard Overton ve John Lilburne'e atfedilmiştir.

35 Lilburne, *The Free-mans Freedom Vindicated* (1646), s. 11-12.

36 Wolfe, s. 282.

37 Underdown, *anılan eser*, s. 178.

ha yaygın bir oy verme hakkı, yıllık seçimler ve de Halkın Misakı'nın temelleri, iktidarın ahlaksızlaştırıcı etkisinden yöneticileri korumayı amaçlıyordu. Bu, Düşüş'ten kaynaklanan o zamana kadarki ortodoks yönetim anlayışından dikkate değer ölçüde farklıydı – yani insanlığın kitlesi, kötü olduğu için, yalnızca yasa ve yargıçlar tarafından engellenebilirdi. Zımnî varsayım, her zaman yasaları yapanların ve yargıçların dindar adamlar olduklarıydı. Devrim sırasındaki yasama süreci halkın bu tür görüşleri benimsemesi için çok fazla halkın içinde yürütülmüştü. Overton, komşusu için önemli olan şeyin, "benim ne kadar büyük bir günahkâr olduğum değil ama *Commonwealth* için ne kadar gerçek ve ona ne kadar sadık olduğumdur" dediği zaman aslında siyasete olan tüm teolojik yaklaşımı süpürüp atmıştı.[38] Herhangi bir adam için, "doğanın ışığı altında nasıl bir günah işlenebileceğini anlamak zor bir şeydir" diye gözlemde bulunuyordu Wildman; "ve dolayısıyla yargıçlar hangi günahların doğanın ışığına karşı olduğunu, hangilerinin olmadığını kolayca belirleyemezler".[39] Bunlar gerçekten de çok geniş kapsamlı tartışmalardı.

The Family of Love ve *Grindletonian*'lar,[40] insanlığın sukutundan önceki mükemmelliğin bu dünyada elde edilebileceğini düşünüyorlardı. Ancak 1640'lardan önce bu tür doktrinler yeraltında tutulmuştu. Şimdi ise hiçbir şey baskı altında tutulamıyordu. Plep maddeci kuşkuculuğu ve kilise karşıtlığı kendisini özgürce ifade edebiliyor ve teolojik *antinomianism*'le karışıyordu. Sonuç, dini ve ahlaki hayatın ruhban tarafından kontrolünün ve o büyük caydırıcı günahın kavram olarak bütünüyle reddiydi. Edwards'ın kaydettiğine göre, Henry Denne ve başkaları mükemmelleştirebilmeyi alenen öğretiyor ve yayınlıyorlardı.[41] Walwyn 1646'da, "Ben bütün insanlığı gerçekten ve yürekten seven biriyim. Benim ruhumun samimi arzusu bütün insanların kurtarılabileceğidir" diye Edwards'a güven-

38 H. ve D., s. 231.

39 Woodhouse, s. 161.

40 Yukarıda 5. Bölüm'e bakınız.

41 Edwards, *Gangranea*, I, s. 23.

ce veriyordu.[42] 1648 yılında Winstanley bütün insanlığın kurtuluşunu ilan ediyordu. İsa'nın, azizlerin bedeninde geleceğini inkâr etmek, yeniden dirilişi inkâr etmekti.[43] Richard Coppin seçme ve lanetlemenin öznelerinin kişiler değil fakat insanın içindeki iyi ve kötü nitelikler olduğunu iddia ediyordu. 1655 yılında onun reddettiği doktrinlerden birisi "kim olursa olsun bütün insanların kurtarılması gerektiği" idi; ama "ruhbanın insanlara günahlarını söyleyerek yaşadıklarını" ekleyerek acısını çıkarıyordu.[44] *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarı, herkesin, yalnızca kendi içlerindeki Tanrı'ya dönerlerse kurtulma inayetine sahip olduklarına inanıyordu. Tanrı'yı başka yerde aramak nafileydi.[45] *Socinian* John Bidle ilk günahı ve ebedi eziyet doktrinini reddediyordu. Bu konuda başı derde girdiğinde, *Leveller*'lar onu desteklediler.[46] 1652 yılında Parlamento bir *Racovian Catechism*'inin yakılmasını emretmişti. Ertesi yıl, *Life of Socinus* (*Socinus'un Hayatı*) yayınlandı ve John Owen Devlet Konseyi tarafından *Socianism*'i çürütmekle görevlendirildi. Owen, "bu zehirin akıtılmadığı bir şehir, bir kasaba ve bir köy çok ender olarak vardır" diye açıklıyordu.[47] Lawrence Clarkson, özgür inayeti daha *Ranter* olmadan önce vaaz ediyordu. Greene'in *Selimus*'undaki pasaj gibi, *Ranter*'lar da günahın insanları baskı altında tutmak için papazlar ve yöneticiler tarafından icat edildiğini düşünüyorlardı.[48] "Eğer seçilmiş olanlar sonsuzluktan seçilmişlerse" diye soruyordu Roger Crab, "papazlar bi-

---

42 Haller, *Tracts and Liberty*, II, s. 322; karşılaştırınız H. ve D., s. 361.

43 Winstanley, *The Mysterie of God* (1648), s. 17, 35-36, 56-58; *The Breaking of the Day of God*, s. 35. Bu bölümün sonlarına bakınız.

44 Coppin, *Divine Teachings* (1653), Kısım II, s. 50-51. İlk kez 1649'da yayınlandı.; *Truths Testimony* (1655), s. 21, 31. Aşağıda 9. Bölüm'e bakınız. Lawrence Clarkson da ayrıca evrensel kurtuluşu savunuyordu. Bir sonraki bölüme bakınız.

45 Orwell ve Reynolds, *anılan eser, passim*, özellikle s. 82.

46 H. ve D., s. 175.

47 *Harleian Miscellany*, VII, s. 213-221; J. Owen, *Works* (1850-1853), XII, s. 3, 164; X, s. 561'le karşılaştırınız; H. J. McLachlan, *Socianism in Seventeenth-Century England* (Oxford U. P., 1951), 10. Bölüm.

48 Clarkson, *The Lost Sheep Found, passim*; [Anonim], *The Routing of the Ranters* (1650), s. 2. Bu bölümün önceki sayfalarına bakınız.

zim paralarımızı niye alıyorlar?"[49] 1648 yılında, "Adem'in cennetten kovulmadan önceki haline" yeniden getirilmiş olan George Fox, Tanrı'nın ışığının herkeste, gerçekten herkeste olduğuna inanıyordu.[50] Böylece inayetin oligarşisi demokratikleştirilmişti.

Muhafazakârlar günahın savunulması etrafında birleştiler. Samuel Purchas, Düşüş sırasında insanın mülk sahibi olmaktan, yarı özgür yarı esir duruma geçtiğini söylemişti.[51] Eğer bu tersine çevrilecekse özgür insan hangi iddialarda bulunamazdı ki? 1643 yılı Temmuz'unda Westminster İlahiyatçılar Meclisi, Parlamento'yu, "krallığın çok büyük kesiminde her taraftaki insanı kuşatmış olan zalim cehalet ve aşikâr karanlık" konusunda uyardığında bu artık yalnızca sıradan bir şey değildi.[52] Kuşkusuz böyle bir ifadeyi çok fazla sözcük anlamında değerlendirmemeliyiz: Bir *Presbyterian* ilahiyatçıya zalim cehalet olarak görünen şey Tanrısal Buyruklar konusundaki sağlıklı bir kuşkuculuk olabilir.[53] Ancak *Calvinism*'in geçici zaferi ve *Presbyterianism*'in yerleşmiş olması çok daha fazla sayıda (kendileri de zalimane cahil olan) insanı "zalim cehalet" konusunda kendi tavırlarını tanımlamaya zorluyordu. 1647 tarihli bir risale, "bir kez bunların kafaları üzerindeki değneği [On Emir] kaldırdık mı, o zaman ahlak kuralları tanımayan bir özgürlüğün savaklarını açarız" diyordu.[54] "1649 yılında Walwyn'e, 'herhangi bir aklî ya da kutsal gerekçe ile bu ülkedeki her türlü baskı ve hoşnutsuzluklardan tam, mutlak, bütüncül ve mükemmel bir özgürlük bekleyemeyiz'" diye söylenmişti; "hiç kuşkusuz bütün belalardan ve kederlerden doğal ve tam bir özgürlük, yalnızca insan günahı işlemeden önce mümkündü, sonra değil; bırakalım onlar, neye hizmet ettiğini kaderin, sabrın ve feragatın inayetinin bize lütfetmiş olduğu, bu dünyadaki daha iyisini

49 R. Crab, *Dagons-Downfall* (1657), s. 12.

50 Fox, *Journal*, I, s. 28, 34.

51 Aktaran Perry Miller, *Errand into the Wilderness* (Harvard U. P., 1956), s. 116.

52 Rushworth, *Historical Collections*, V, s. 345.

53 İlerki sayfalara bakınız.

54 [Anonim], *Sine Qua Non* (1647), s. 2, aktaran G. Huehns, *Antinomianism in English History* (1951), s. 80.

bilmedikleri paylarını ve başka bir şeye inanmadıkları bu dünyadaki krallıklarını arasınlar."[55] Piskopos Goodman aynı görüşteydi: "Eğer Cennet dünyada kurulacak olsaydı, Tanrı insanı Cennet'ten asla kovmazdı".[56] Günahın toplumsal fonksiyonu bundan daha iyi bir şekilde ifade edilemezdi. 1649 yılında *Digger*'lara, nedenlerle sonuçları karıştırdıkları söylenmişti. "Lanet gelmeden önce insan düştüğüne göre, (dünyadan önce) insanın Adem'deki ilk duruma geri döndürülmesi ve de mülkiyetin bu ilk suçun zorunlu sonucundan başka bir şey olmaması gerekir."[57]

Thomas Fuller *Church History*'de (*Kilise Tarihi*) 1254 hakkında yazıyor ama, açıkça dört yüzyıl sonrasını düşünüyordu:

> Zihinleri olanaklarının üstünde olan pek çok aktif insan, (düşüncelerine göre) meziyet bakımından kendi altlarında olanların istihdam açısından kendi üstlerinde olduğunu, Kral'ın hükümetindeki pek çok yanlışı bahane ederek, bu kişilerin devletten yardım görüp, bir *Commonwealth*'in sahip olabileceği ve olması gereken mükemmelliğe eriştikleri için güceniyorlardı. Teoride kolay olan bir şey –insanın ahlaksız doğasının eylemlerini insanın hayal gücüyle tam olarak uygun hale getirmek– pratikte olanaksızdı.[58]

"Cumhuriyetçilerin bütün bu karıştırıcılıkları," diyordu Richard Baker, "Yılan'ın tohumunu dünyanın egemen yöneticileri yapmak içindi."[59] 1659-1660'ın karışık dönemlerinde yazılan bu isteriye tutulmuş risalede Baxter, ileri derecede bir saflıkla, mülklü sınıfı dindarlıkla eşitlerken, aşağı sınıfları da dinsizlikle eşleştiriyordu. Henry Denne'in ifadesiyle bu "onları cehennem ateşiyle korkutmak içindi".[60] Fox'un öfke ile poflamasını anlayışla karşılamamak zordur: "Bütün meslekler [yani tarikatlar]

55 H. ve D., s. 312.

56 G. Goodman, *The Two Great Mysteries of Christian Religion* (1653), s. 90.

57 *The Perfect Weekly Account*, 18-25 Temmuz 1649, s. 582; Petegorsky, *anılan eser*, s. 172.

58 T. Fuller, *Church History in Britain* (1655), II, s. 65-66.

59 Baxter, *The Holy Commonwealth*, s. 92.

60 Denne, *Grace, Mercy and Peace* (1645), *Fenstanton Records* içinde, s. 398.

hayvanca bir ruh ve doğayla, yaşadıkları sürece günah, ve bedenin günahı ve ayıbı için yalvarıyorlardı." Vaizler, "minberlerinde günah için yalvarıyorlardı". "Onların bütün işi, günaha yalvar yakar olmaktı."[61]

Sıradan bir şeyi özgün bir hale sokmayı her zaman beceren Samuel Fisher, "onların işi para karşılığı günaha karşı çıkmaktır, yine de o konuda vaaz etmek zorundadırlar, aslında böyle yaşamak için yetiştirilmedikleri halde hakkında biraz konuşurlar ve uzun süre işsiz kalmasınlar diye işlerini aceleye getirmezler."[62] "Onları izlemek için para veriyoruz, emek harcıyoruz" diye yazıyordu Fox bu tür vaizler hakkında, "ve şimdi paramızı alınca, bizim mükemmellik peşinde olmadığımızı umuyorlar ... biz dünyada, mezarın bu tarafındayken bir sürü günahı taşımak zorundayız... Ah dolandırıcılar!"[63] "Dünyadaki bütün *Quaker*'lar ve *Ranter*lar, bir tek günahkâr düşüncenin suçluluğu altındayken, Kabil'le birlikte 'Benim cezam, taşıyabileceğimden daha büyüktür' diye bağırmaları gerekir" diyordu aslında Bunyan'ın sert karşılığı.[64] İç ışığa verilen cevap günaha inanmaktı: Reform İngiltere'sinde geriye kalmış son papaz denetiminin kutsal sayılan şeylerinden muaf olma hakkı. Ancak sonuçta, Coppe'nin bu bölüme epigraf olarak alınan sözleri zamansızdı. Toplumsal baskılar, günahın varlığını sürdürmesini garanti ediyordu.

III. CEHENNEM

Eğer günah ve Düşüş sorgulanıyorsa, hiçbir şey, Tanrı'nın On Emri, hatta cehennemin kendisi bile kutsal değildi. Prynne'in öncekine ilişkin tanımı bizim amacımıza hizmet edecektir:

---

61 Aktaran, G. F. Nuttall, *The Welsh Saints, 1640-1660*, s. 59. Nayler 1654'te günah için yalvaran vaizlerden söz etmektedir (G. F. ve J. N., *Several Papers*, 1654, s. 25). 1656'da Alexander Parker, tabiri Vavasor Powell'e uyguluyordu (*A Testimony of God*, aktaran Nuttall, *anılan eser*). Bu olağan hale geldi.

62 S. Fisher, *The Testimony of Truth Exalted* (1679), s. 650.

63 Fox, *Epistles* (1662), paragraf 222, aktaran R. B. Schlatter, *The Social Ideas of Religious Leaders* (Oxford U. P., 1940), s. 242.

64 Bunyan, *Works*, II, s. 150.

> Tanrı ezelden beri, herkesin değil ama yalnızca belirli sayıda seçilmiş insanın yaşamasını alınlarına yazdı... ötekileri ebedi ve devamlı olarak ölüme uygun gördü... Ölüme uygun görmenin tek nedeni yalnızca Tanrı'nın özgür iradesi ve keyfiydi; herhangi bir fiili günahın önceden görülmesi, önceden dikkate alınması, sadakatsizlik ya da reddedilen kişilerdeki nedametsizlik değildi.[65]

Reddedilen biz çoğunluktakilerin, ne kadar çok uğraşırsak uğraşalım bu konuda yapabileceğimiz bir şey yoktur.

Kimileri bu doktrini kabul etti ve kendilerinin seçilmişler arasında olduğunu umdu. Diğerleri bu doktrini benimsediler ama kendilerinin lanetlenmiş olduğunu düşündükleri için umutsuzluğa kapıldılar. Protestanların Kefaret'i reddetmeleri, her bireyi sonsuz bir mutluluk ya da sonsuz bir eziyetle karşı karşıya bıraktı. Koruyucu meleklerin, aracı azizlerin, sihrin ve diğer koruyucu dinsel büyülerin iptal edilmesiyle bu durum, söz konusu doktrini ciddi olarak benimseyenleri çok büyük bir gerilim altında bıraktı.[66] 16. yüzyılın ortasında Bullinger, "Alık kişiler, bu seçim meselesi karşısında büyük ölçüde baştan çıktı ve ileri derecede endişelendi. Çünkü şeytan, sanki bizim kurtuluşumuzu kıskanıyormuş gibi, onların kafasına Tanrı nefretini sokmayı sürdürdü ve bize ölümü takdir etti ve atadı."[67] Bunun için şeytanın gerekli olduğunu düşünmek zordu. 1611 yılında Helwys, kaderin, "Tanrı'nm kendileri için inayet etmediği ve onların yok olmasını buyurduğu için, kimilerini umutsuzluğa kaptırdığını kabul ediyordu. Ve bu, eğer Tanrı buyurursa kurtulacaklarını ve eğer Tanrı lanetlenmelerini buyurursa lanetleneceklerini düşünen başkalarını da son derece umursamaz yapıyordu."[68]

Şeytan vizyonuna yol açan dinsel melankoli ve umutsuzluk,

---

65 W. Prynne, *Anti-Arminianism* (1630), s. 72-75, Woodhouse içinde, s. 232-233.

66 D. P. Waler, *The Decline of Hell* (Chicago U. P., 1964), s. 59; K. V. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 472, 479, 491-503.

67 H. Bullinger, *Decades* (Parker Soc., 1849-1852), IV, s. 187.

68 Aktaran, A. C. Underwood, *A History of the English Baptists* (1947), s. 134.

Elizabeth çağına ve I. ve II. Charles dönemi allamelerine tanıdık gelen bir şeydi ve Robert Burton tarafından ayrıntılarıyla incelenmişti.[69] Dönemin dinsel biyografi ve otobiyografilerinde, sırf bu gibi durumlarda umutsuzluğu normal olarak din değiştirme izlediği için, bu türden duygulara çok sık rastlarız. Birkaç örnek: 1622 dolaylarında Thomas Shepard, umutsuzluktan kurtulmak için *Grindletonian* itizaline düşmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.[70] 1632'de William Kiffin, John Goodwin tarafından itikadı değiştirilinceye kadar umutsuzluğa kapılmıştı.[71] Devrimci kriz derinleştikçe kanıtlarımızın sayısı artar. Beşinci Monarşist John Rogers, cehennem korkusuna kapılmış, Tanrı'nın varlığından kuşku duymuş ve intiharı düşünmeye başlamıştı;[72] John Saltmarsh 1645'ten önce intihar iğvasına kapılmış ve özgür inayet doktrini benimsetilerek kurtarılmıştı.[73] Sarah Wright 1647'den önce dört yıl süreyle derin umutsuzluk mezarına gömülmüştü.[74] 1646 dolaylarında William Franklin, Tanrı'nın kendisini terk ettiğine inanıyordu: Doktoru kan alınmasını tavsiye etti.[75] Küçük Isaac Penington 1649'da, "dinimde ... cemaatçilik yolunda kırılmış ve parçalara ayrılmıştım"; "her şey karanlık, ölüm, boşluk, hiçlik ve bir yalandı" diye açıklayacaktır sonraları.[76] İntihar düşünceleriyle umutsuzluk içinde olan Anna Trapnel, "o *Familistic* palavra öğretiye" kendini kaptırmıştı.[77] *Ranter*'lar Abizier Coppe ve Ja-

69 L. Babb, *The Elizabethan Malady* (Michigan, 1951), özellikle s. 51-52; H. C. White, *English Devotional Literature, 1600-1640* (University of Wisconsin Studies in Language and Literature, 29, 1931), s. 54-55; K. V. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 474-475, 521; R. Burton, *Anatomy of Melancholy, passim.*

70 5. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

71 W. Orme, *Remarkable Passages in the Life of William Kiffin* (1823), s. 10-11.

72 E. Rogers, *Life and Opinions of a Fifth Monarchy Man* (1687), s. 13-20.

73 J. Saltmarsh, *Free Grace* (10. baskı, 1709), s. 47-48. İlk kez 1645'te basıldı.

74 H. Jessey, *The Exceeding Riches of Grace Adorned by the Spirit of Grace* (1647), s. 27.

75 [Anonim], *Pseudochristus* (1650), s. 6. Franklin için aşağıda 15. Bölüm'e bakınız.

76 I. Penington, *A Voice out of the Thick Darkness* (1650), s. 19-20; L. V. Hodgkin, *Gulielma: Wife of William Penn* (1947), s. 32.

77 [A. Trapnel], *The Cry of a Stone* (1654), s. 8-10.

cob Bauthumley benzer bir umutsuzluk döneminden geçtiklerini iddia etmişlerdir.[78]

1650'lerde Bayan Richard Baxter'in öteki dünya ve Kutsal Kitap'ın gerçeği hakkında kuşkuları vardı; kocası benzer kuşkulara daha önce kapılmıştı.[79] Thomas Traherne 1650'lerde İncil hakkındaki kuşkuları da dahil genel bir kuşkuculuk döneminden geçmişti.[80] Gelecekteki *Quaker*'lar William Deusbury ve Edward Burrough, her ne kadar 1654'te Burrough, yeis içinde Tanrı'nın varlığını sorgulayan Newcastle-upon-Tyne'lı Bayan Jane Turner'a karşı çok soğuk davranmış olsa da, bir aralık dehşete kapılmışlardı.[81] John Crook da 1650'lerde yine rastlantısal olarak William Deusbury'nin vaazını dinleyip akidesini değiştirene kadar intiharı da düşünerek yeis içinde kalmıştı.[82] Wariston'lu Johnston 1654'te ateizm ve intiharın çekiciliğini tartışıyordu.[83] New England'da Michael Wigglesworth hemen hemen aynı günlerde Kutsal Kitap hakkında kuşkulara kapılıyordu.[84] Cornwall'lı John Rogers, denildiğine göre, 1652 yılında Helwys ilkesine göre intihar etmişti: "Eğer lanetlenmek için doğmuşsa, lanetlenmeliydi; eğer kurtulmak için doğmuşsa kurtulmalıydı".[85] Walwyn, "Kutsal Kitap'ın gerçekliği hakkındaki hükmünü zehirleyerek", bir kadını intihara sürüklemekle suçlanmıştı.[86]

1648 yılında Gerrard Winstanley yoksulluğun umutsuzluğa

78 Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, s. 358; J. Bauthumley, *The Light and Dark Sides of God* (1650), s. 46-48.

79 Ed. J. T. Wilkinson, *Richard Baxter and Margaret Charlton* (1928), s. 128; *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 21-22.

80 G. I. Wade, *Thomas Traherne* (Princeton U. P., 1944), s. 43-46.

81 W. Deusbury, *The Discovery of the Great Enmity of the Serpent against the seed of Woman* (1655), s. 17-18; Burrough, *Works*, s. 14-15, 49; karşılaştırınız Jane Turner, *Choice Experiences* (1653), s. 27-29.

82 *A Short History of the Life of John Crook*, Theodor Sippell, *Werdendes Quäkertum* (Stuttgart, 1937) içinde, s. 238.

83 Ed. D. H. Fleming, *Diary of Sir Archibald Johnston of Wariston* (İskoç Tarih Kurumu, 1911-1940), II, s. 259-260.

84 Ed. E. S. Morgan, *The Diary of Michael Wigglesworth, 1653-1657* (New York, 1965), s. 49, 54, 59.

85 *The Weekly Intelligencer*, 18 Mart 1652, aktaran Jordan, *anılan eser*, IV, s. 256.

86 H. ve D., s. 298-299.

yol açabileceği gözleminde bulunuyordu.[87] Mr. Thomas, yoksulluk kadar dinsel umutsuzluğun da 1645 yılında cadı avcısı Matthew Hopkins'in kimi kurbanlarını, yardım için şeytana başvurmaya yönlendirmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Hopkins'in meslektaşı John Stearne şeytanın gücünü telkin etmenin geri tepebileceğini ima etmektedir. "Şeytan [buna benzer konuşmaları] onları cadılığa ikna etmek için kullanmıştır"; "cehennem azabından kurtulmak için şeytanla sözleşme yaparlar."[88] Beşinci Monarşist John Rogers, ileri derecede yoksulluk ve açlığa karşı çare olarak büyü, ölülerle haberleşerek fala bakma ve astrolojiye başvurma konusunda baştan çıkmıştı.[89] 1650'lerde Thomas Goodwin umutsuzluğa kapılanları cesaretlendirmek için vaaz veriyordu:[90] *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarı alınyazısı doktrinine, bunun "cehennemin en mükemmel şekli, demek istiyorum ki umutsuzluk" olduğu için saldırıyordu.[91] 1652 yılında Winstanley, "bu Tanrı, Şeytan, cennet, cehennem, bir adam öldükten sonra kurtuluş ve lanetlenme doktrini"nin ya umutsuzluk ve intihara ya da papazların egemenliğinin kabulüne yol açacağının ustaca bir çözümlemesini yapıyordu.[92] Thomas Hobbes, "genç insanları umutsuzluğa düşürdükleri ve güzel bir nesneyi zevk almadan izleyemedikleri için (ki bunu hiçbir insan yapamaz çünkü bu doğanın yapısına aykırıdır) kendilerinin lanetlenmiş olduğunu düşünmeye ittikleri için *Presbyterian* papazları öfkeyle eleştiriyordu.[93]

Böylelikle insanlar yalnızca On Emri değil fakat Tanrı'nın varlığını bile sorgular hale geldiler. Lodowick Muggleton'un tanıdıklarının pek çoğu, 1650'lerde, "hem kalpleriyle hem de dilleriyle, Tanrı diye bir şey yoktur, yalnızca doğa vardır di-

87 Winstanley, *The Saints Paradice*, s. 32-34.

88 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 521; J. Stearne, *A Confirmation and Discovery of Whitch Craft* (1648), s. 59.

89 E. Rogers, *anılan kaynak*, s. 19.

90 T. Goodwin, *Works*, III, s. 315-340; IV, s. 208; VI, s. 157, 385-389.

91 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 89.

92 Sabine, s. 567-570.

93 Hobbes, *English Works*, VI, s. 195-196.

yorlardı". Kendi çaresizliği konusunda "lanetlenmekten kurtulduğum için, kurtarılmayı o kadar da önemsemiyordum" diye ekliyordu. "Zira toprakta sonsuza kadar sessiz yatabileceğimi, sanki ebedi mutluluk içindeymişim gibi onun benimle birlikte olacağını düşünüyordum... Cenneti ciddiye almıyordum, dolayısıyla cehenneme gitmeyebilirdim."[94] Burada, 1643 yılında Overton'un *Mans Mortallitie*'sinin (*İnsanın Fâniliği*) özgürleştirici etkisinden bir şeyler görebiliriz. Bu doktrin yeni değildi: 15. yüzyılda *Lollard*'lar, 16. yüzyılda *Anabaptist*'ler tarafından biliniyordu. İngiltere'de 1590'larda, Ralegh'in öğrencisi Thomas Hariot ruhun faniliğini sorgulamış ve Adem'den önce insanın var olduğunu ileri sürmüştü; dünya öncesiz ve sonrasız olabilirdi.[95] Milton ruhun uyuması doktrinini kabul etmişti. Muggleton'un anlatısından, geleneksel cennet düşüncesinin ne kadar sıkıcı, cennetin korkutucu oluşuna göre, ne kadar daha az çekici olduğunu sezebiliriz. Bu da insanları, kaçınılmaz olan *binyıl* içinde ya dünya üzerinde maddi bir cennet düşüncesine ya da cennet ve cehennemin zihnin içsel durumları olduğunu düşünmeye hazırlıyordu.

1650'lerin başında John Bunyan cehennem düşüncesinden dehşete düşüyor ve başkalarına eziyet etmek için kendisinin bir şeytan olmasını arzu ediyordu. Ama aynı zamanda kendi kendine, "gerçekten bir Tanrı ya da İsa olup olmadığını soruyor" ve buna 1658'de, Kutsal Kitapların "kimi politikacılar tarafından, yoksul, cahil insanları bir dine ve yönetime boyun eğdirmek için kasıtlı olarak yazılmış bir fabl ve kurnaz bir öykü olup olmadığını" ekliyordu. "Türklerin de Kurtarıcıları Muhammed'i kanıtlamak için aynı derecede iyi Kutsal Kitapları olmadığım nasıl söyleyebilirsiniz?" On binlerce insan cennete giden doğru yol hakkında bilgi sahibi değil diye düşünüyordu Bunyan: Bizim bütün inancımız, ve İsa ve Kutsal Kitap'ın da, "düzmeceden başka bir şey" olmadığını kim söyleyebilir. Hü-

94 L. Muggleton, *The Acts of Witnesses* (1764), s. 18-24; 62. sayfa ile karşılaştırınız. İlk kez 1699'da yayınlandı. *The Journal of Richard Norwood*, Ed. W. F. Craven ve W. B. Hayward (New York, 1956), s. 64 ile karşılaştırınız.

95 Richard Harvey, *A Theological Discourse of the Lamb of God* (1590). Bu kaynağı Profesör D. B. Quinn'e borçluyum.

küm günü diye bir şey olmadığım ve günahın öyle menfur bir şey olmadığına inanma eğilimindeydi. Sanki bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Bunyan daha pek çok kötü düşünceye sahipti ki "şu sırada bunları dile getirmeye cesaret edemeyebilirim."[96] 1646 ve 1647 yıllarında çeşitli durumlarda umutsuzluğa kapılma eğiliminde olan George Fox, 1649'dan önce, "her şeyin doğadan geldiğini" düşünüyordu. 1651 yılında bir başka *Quaker* Fox'a, "Kudüs'te ölmüş İsa diye bir şeyin hiçbir zaman olmadığını" söylemişti.[97]

Ortaçağlar'daki popüler itizalcilik cehennemin varlığını sorgulamış ya da tersinden söylemek gerekirse, onlara ebedi olarak eziyet etmek için milyonlarca erkek ve kadını yaratan, her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın adil olup olmadığını sorgulamıştı.[98] 1552 tarihli İngiltere Kilisesi'nin Akideleri, cehennemin yalnızca geçici olduğu, bütün insanların sonunda kurtarılacağı inancını lanetlemişti. (Bu akide 1562 yılında terk edildi.) *The Family of Love* cennet ve cehennemin bu dünyada bizim aramızda olduğuna; *The Family of the Mount* güldüğümüzde cennet, acı ya da ıstırap çektiğimizde cehennem olduğuna inanıyordu.[99] 1585 yılında Kraliçe Elizabeth, vicdanın eziyet çekmesi dışında cehennem diye bir şeyin olmadığını söyleyenleri lanetlemek için büyük çaba harcamıştı.[100] 1593 yılında Sherborne'lu bir ayakkabıcı, yöresindeki insanların (ki bunlar aynı zamanda Sir Walter Ralegh'in çevresindeki insanlardı) cehennemin bu dünyadaki yoksulluk olduğunu söylediklerini aktarıyordu.[101] Ralegh'in bir başka adamı Marlowe, daha büyük bir çok bilmişlikle Mefistophilis'e şunları söyletiyordu:

---

96 Bunyan, *Works*, I, s. 8-9, 13-19, 22-26; III, s. 715; s. 646, 681 ve 711'le karşılaştırınız.

97 Fox, *Journal*, I, s. 4, 22, 26; Braithwaite, s. 45.

98 G. C. Coulton, *Fourscore Years* (Cambridge U. P., 1945), s. 340.

99 Strype, *Annals*, II, kısım i, s. 563; J[ohn] R[ogers], *The Displaying of an horrible secte* (1578), sig. K.

100 Sir J. E. Neale, *Elizabeth I and her Parliaments, 1584-1601* (1957), s. 70.

101 Lefranc, *Sir Walter Ralegh*, s. 381.

Cehennemin sınırları yok, ne de etrafı çevrili
Herkesin kendi yerinde: Çünkü bizim olduğumuz yer
cehennem.[102]

Milton'un İblis'i de bu duyguyu tekrarlar.

Edwards'm *Gangraena*'sından, sansürün çöküşünden hemen sonra pek çok tuhaf sorunun sorulmaya başlandığını açıkça anlıyoruz. Mrs. Attaway ve başkaları, "kendi yarattıklarını ebediyen lanetlemesinin Tanrı'mn iyiliği ile bağdaşmayacağını" açıklamışlardı. İnsanlar İsa'nın herkes için öldüğünü ve bütün erkek ve kadınların barıştırılacağına ve kurtarılacağına inanıyorlardı. Başkaları cehennem ve şeytanın varlığını inkâr ediyor ve ruhun ölümsüzlüğünü sorguluyorlardı.[103]

1640'tan sonra almanaklarda daha özgürce popülarize edilen yeni astronomi, cennet ve cehennemin yerinin tam olarak nerede olduğu konusunda spekülasyonlara neden oldu.[104] Great Yarmouth'lu John Boggis, Ocak 1646'da, "Tanrınız nerede, cennette mi cehennemde mi, yukarıda mı yoksa aşağıda mı, yoksa bulutların üzerinde mi oturuyor ya da kıçının üzerinde nerede oturuyor?" diye soruyordu. Diğerleri, Tanrı'nın cehennemde olduğu kadar cennette de olduğunu söylüyorlardı.[105] 1647'de bir başka risale, usta vaizlerin, olup biten cennetin bu dünyada bulunduğunu ve tüm yaradılışın kurtuluşunu inkâr etmenin Hıristiyanlığa aykırı olduğunu söylüyorlardı: İlk günah diye bir şey yoktu.[106] Henry Niclaes'in *Familist* kitaplarının bir kısmının 1640'larda İngilizce çevirileri basılmıştı. Cennet ve cehennemi bu dünyada kendisiyle birlikte taşıdığını düşünen ve zam-

102 Marlowe'un ayrıca Musa'nın hokkabazdan başka bir şey olmadığını söylediği de iddia edilmişti (Ed. G. B. Harrison, *Willobie His Avisa, 1594*, 1926, s. 210); John Ford'un *Tis Pity She's a Whore*'unda (1633'te yayınlandı) cennet ve cehennemin birer rüyadan başka bir şey olmadığını söyleyen Giovanni ile karşılaştırınız (Perde V, sahne 5).

103 Edwards, *Gangraena*, I, s. 27, 35, 116-119, 218; II, s. 8, 50-51; III, s. 10, 26, 35-38, 110.

104 *I. O. E. R.*, s. 50-51.

105 Edwards, *Gangraena*, II, s. 163, III, s. 251. "Kıç", Edwards'ın mahçup bir şekilde boş bıraktığı yere benim koyduğum bir sözcük.

106 [Anonim], *A Discovery of the Most Dangerous and Damnable Tenets that have been spread within this few yeeres* (1647), tek yaprak.

bağın Kuzey'de açacağı kehanetinde bulunan Jacob Boehme'nin kitapları da öyle.[107] Boehme Tanrı'nın bütün inananlarda var olduğunu ve onlarda İncil'in lafzından çok ruhunu tercih ettiğini düşünüyordu. Bu kitapta görülen karakterlerden pek çoğunu, örneğin Erbery, Webster, Lilly, Muggleton ve Pordage'ı etkilemiştir.[108] Richard Baxter, Boehme ile *Quaker*'ları ilişkilendirir.[109] George Fox'un hamisi Yargıç Hotham, Boehme'nin hayatını yazmıştır ve Fox'un da tanıdığı kardeşi, Charles Boehme'nin çevirmenidir. 1653 yılında Samuel Hering, Boehme'nin öğretisinin okutulması için iki kolej ayrılması konusunda Parlamento'ya tavsiyede bulunmuştur.[110] William Walwyn'in, cehennemin bu dünyadaki kötü adamların bozuk vicdanlarından başka bir şey olmadığını ileri sürdüğü söylenmiştir. Tanrı, "bu dünyada kısa süreli bir günah için" bir adama işkence edecek kadar zalim midir?[111] Gerrard Winstanley sonsuz cezayı, herhangi bir yerel cennet ya da cehennemi ve de şeytanın varlığını reddediyordu.[112] Aynı şeyi John Bidle, William Erbery, Peter Sterry, Thomas Tany, George Foster, John Reeve, Robert Norwood ve Sir Henry Vane'in de yaptığı ileri sürülmüştü.[113] Aynı şekilde 1651 yılında Thomas Hobbes'un da.[114] Aynı şekilde *Ranter*'la-

---

107 J. Boehme, *Six Theosophic Points*, 1620 (Ann Arbor Paperback, 1958), s. 98; R. M. Jones, *Mysticism and Democracy*, s. 135.

108 Bir sonraki bölüme bakınız; Lilly, *Astrological Predictions* (1654), s. 25; *Astrological Judgements ... fort he Year 1655*, sig. B 7.

109 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 77.

110 Ed. J. Nickolls, *Original Letters and Papers of State Addressed to Oliver Cromwell* (1743), s. 99. Blake, Boehme'den heyecanla söz eder (*Poetry and Prose*, Nonesuch baskısı, s. 201).

111 *Walwins Wiles*, H. ve D. içinde, s. 296-297. Baptist Samuel Richardson 1660'ta aynı soruyu soruyordu (*A Discourse of the Torments of Hell*).

112 Winstanley, *The Mysteries of God*, s. 56; *The Breaking of the Day of God*, s. 110; *The Saints Paradice*, s. 85-87, 97-98, 101-105; Sabine, s. 216-219, 523.

113 D. P. Walker, *The Decline of Hell*, s. 104-105; McLachlan, *Socianism in Seventeenth-Century England*, s. 186, 201-202; G. Foster, *The Sounding of the Last Trumpet* (1650), s. 52-53; Reeve, *Transcendent Spiritual Treatise* (1651), s. 4-5, 38, 82-83; *The Form of an Excommunication made by Mr. Sidrach Sympson ... against Captain Robert Norwood* (1651), s. 2-3; G. Burnet, *History of My Own Time* (Oxford U. P., 1897), I, s. 285.

114 T. Hobbes, *Leviathan* (Penguin baskısı), s. 646, 661.

rın ve *Quaker*'ların da.[115] Nayler, Tanrı'nın "daha dünyaya gelmeden önce bazı kişileri lanetlemeyi sonuçlandırdığını" reddediyordu.[116] 1653 yılında John Owen, öncesiz ve sonrasız cezaya inanmayan ve yalnızca Tanrı'nın iyiliğinden söz eden o *deist*'lere saldırıyordu; 1655 yılında ölümün yok olma anlamına geldiğine inananlara karşı ezelî ve ebedî bir cehennemi savunuyordu.[117] Francis Osborne 1656 yılında bir kez devlet kilisesi tarafından yetkin bir şekilde yerleştirilen itikada olan zımni iman terkedilince, "eski itikatlarının onları içine soktuğu prangalardan kurtarılınca ... önyargısız güruh" cennet ve cehennemin varlığını da, *Puritan* ruhbanın onların kafasına soktuğu Kralların tanrısal hükümranlık hakkından daha az olmamak üzere, sorgulamaya başlayacaktır diyordu.[118]

Cehennemin varlığına olan inanç, dinsel baskının en güçlü payandalarından birisiydi: Eziyetin sonsuzluğu karşısında dünyevî ıstırap önemsizdi. Cehennem ayrıca –haklı kılamasa da– Bunyan'ın, "direğe bağlama, kırbaçlama, ellerini yakma gibi insanlar arasındaki o küçük kararlar" dediği yasanın zalimliğini yerli yerine oturtmuş görünüyordu.[119] Tam tersine, Profesör Jordan'ın işaret ettiği, aşağı sınıflardaki daha fazla toleransa, cehennemin sonsuz acıları konusundaki daha büyük bir kuşkuculuk eşlik ediyordu. Bizzat kendileri cehennem hakkında kuşkulara sahip olan okumuşların çoğu bunun aşağı tabakaları itaat altında tutmak için gerekli bir masal olduğunu düşünüyordu. Beşinci Monarşistler, Mr. D. P. Walker'ın işaret ettiğine göre, içtenlikle cehennemin aleyhinde konuşabiliyorlardı; zira onların ezelî ve ebedî cezanın kaldırılması halinde toplumun yıkılacağı yolunda bir endişeleri yoktu; onlar geleneksel toplumun nasıl olsa yıkılacağına inanıyorlardı.[120] Winstan-

115 Aşağıda 9. Bölüm'e bakınız.

116 J. Nayler, *Love to the Lost* (2. baskı, 1656), s. 32.

117 J. Owen, *Works*, X, s. 538-539; XII, s. 581-587.

118 F. Osborne, *Advice to a Son* (1656), *Miscellaneous Works* (1722), I içinde, s. 98-99.

119 Bunyan, *Works*, II, s. 127; benim *Reformation to Industrial Revolution*, s. 43, 204-206 ile karşılaştırınız.

120 Walker, *Decline of Hell*, s. 183, 262-263; yukardaki 6. Bölüm'le karşılaştırınız.

ley, *Ranter*'lar ve ilk *Quaker*'lar bu inançtan kendilerini fiilen kurtarmışlardı.

Winstanley ve Coppin en sonunda bütün insanlığın kurtulacağına inanıyorlardı çünkü her şeye gücü yeten ve iyiliksever bir Tanrı'nın yaratıklarına sonsuza kadar eziyet etmesi mantıklı değildi.[121] Bu doktrin, Mr. Walker'm 17. yüzyılda meydana gelmiş olduğunu gösterdiği cehennem inancının gerilemesine yol açan kollardan birisiydi. Yine de ben onun daha makbul bir ahlakın ortaya çıkmasında radikal entelektüellerin rolünü yeterince vurgulamadığına inanıyorum. Winstanley, Düşüş'ün toplumdan önceki bir olay olmadığını, mülkiyet toplumunun ahlaksızlıklarının Düşüş'ü her bireyde, onlar büyürken yeniden kurguladığında ısrar ederek, teolojik ilkesini mantıkî sonucuna ulaştırdı. Tanrı (yani Akıl) insanı gerçek cehennemden, dünya üzerinde birbirleri için yaratmış oldukları cehennemden kurtarır. Winstanley, herhangi başka bir cehennemin var olup olmadığı sorusunu açık bırakmış görünmektedir; esas itibariyle onun söylediği hiç kimsenin, hele hele bu konuyu çok fazla vurgulayan vaizlerin onun hakkında bir şey bildiği ya da bilebileceğidir. Cehennem, toplumun kötü örgütlenmesi nedeniyle insanların içindedir ve de bu imaj o zaman toplumdan yararlananlar tarafından, o toplumu sürdürmek için kullanılmaktadır. *Lord Fairfax'a Mektup*'ta Winstanley cenneti insanlıkla eşitlemiştir ki[122] bu Blake'in de onaylayabileceği bir düşüncedir.

1640'larda George Fox'a cazip gelen, 1650'lerin başında[123] Muggleton ve çevresine tanıdık gelen, bir Tanrı'nın olmadığı ve her şeyin doğadan geldiği görüşü Lawrence Clarkson, Jacob Bauthumley ve öteki *Ranter*'lar tarafından kesin hale getirilmiştir. Winstanley ve Joseph Salmon'da bu düşünce daha panteis-

---

121 Winstanley, *The Mysterie of God, passim*; *The Saints Paradice*, s. 1333-134; Sabine, s. 381, 454. Bu bölümün önceki sayfalarına bakınız. 1648'den sonra teolojik evrensellik Winstanley'in düşüncesinde pek önemli bir rol oynamaz; onu aşmıştır.

122 Sabine, s. 290.

123 Clarkson, *The Lost Sheep Found*, s. 32; karşılaştırınız Humprey Ellis, *Pseudochristus* (1650), s. 37: Henry Franklin'i Mesih olarak kabul eden "yıkıcı melek"lerden biri. Aşağıda 9. Bölüm'e bakınız. Birkaç sayfa öncesine bakınız.

tik (tüm tanrıcı) bir şekil almıştır. "İsa'nın vücudu" diye yazıyordu Winstanley, "Baba'nın olduğu yerde, dünyadadır, dünyayı arıtmaktadır; ve onun ruhu, Baba'nın yaşadığı kutsal ihtişam olan bütün yaratılmışlara girmiştir." İsa, "ilkin denizden alınan ve bir süre yalnız duran bir kova suyun daha sonra yeniden denize dökülmesi ve denizle bir olması gibi" Baba'ya dönmüştür.[124] Joseph Salmon "Tanrı'nın hepimizin içinde olduğu, hareket ettiği ve yaşadığı o saf ve mükemmel varlık, bütün yaratılışın gizli damarları, saklı arterlerinde sessizce dolaştığı o gizli kan, nefes ve hayat" olduğunu düşünüyordu.[125] Winstanley'in ya da Salmon'un doktrininin içeriği her türlü kişisel Tanrı için eşit derecede yıkıcıydı.

Dinsel hoşgörü gerçekten de Thomas Edwards'ın karanlık öngörülerini doğrulayan sonuçlar yaratmıştır. *Mortalist*'ler ya da Teslis'i ve Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın kelâmı olduğunu reddedenlere ölüm cezası getiren Mayıs 1648 tarihli Kutsal Şeylere Saygısızlık Fermanı, uygulanamamıştır. 1652 yılında Walter Charleton, İngiltere'de mevcut çağın, herhangi bir çağdan ya da ulustan daha fazla "ateist canavar" sürüleri yarattığını söylemiştir.[126] Aynı yıl Robert Boyle, "hafifmeşrep kalabalık" arasındaki "bu dinlerin çoğalmasının, hiçbir zaman sona ermeyeceğini"[127] düşünüyordu. Ömrünün geri kalan kısmının çoğunu bu felaketi önlemeye çalışmakla geçirmiştir. Fuller ve *The Whole Duty of Man*'in (*İnsanın Yegâne Görevi*) yazarı, Tanrı'nın ve cehennemin reddedilmesinin Devrimin karışıklık ve farklılığından, basının özgürlüğünden ve de tarikatların çoğalmasından kaynaklandığı konusunda görüş birliği içindeydiler.[128] Francis Osborne, 1659'da "Tanrı ve yetkili görevliler her ahırda saygısızlık içinde yatmaktadır" diye yazıyordu.[129] Ken-

124 Sabine, s. 114, 117; 215-217. sayfalarla karşılaştırınız.

125 Salmon, *Heights in Depths* (1651), s. 37-38.

126 Aktaran D. Bush, *English Literature in the Earlier Seventeenth Century* (Oxford U. P., 2. baskı, 1962), s. 339.

127 Aktaran, Underwood, *anılan eser*, s. 330.

128 T. Fuller, *The Holy State* (Cambridge U.P., 1831), s. 257-263; *The Works of the ... Author of the Whole Duty of Man* (1704), II, s. 109-111.

129 Aktaran Bush, *anılan eser*, s. 339.

disi de kutsal şeylere saygısız birisi sayılmıştı ve 1659'a gelindiğinde onun yetkili görevlilere gösterdiği saygı muhtemelen Tanrı'ya gösterdiği saygıdan daha büyüktü. 1662'nin güvenli ortamından geriye doğru bakan Stillingfleet, "pek çoklarının dini küçümsemeyi kibarlık, ateist olmayı da akıllılık" sayar olduğunu söylüyordu.[130] "Dinin bütün sırlarını papazların bütün dünyayı kendilerine kör bir şekilde itaate zorlayan bir icatmış gibi ele almak, sıradan bir tartışma konusu haline geldi" diye onaylıyordu Burnet. Papazlığın moda bir hedef olduğunu kabul ediyordu.[131] Eğer din gerçekten bir meslekse diye ifade ediyordu *The Whole Duty of Man*'in yazarı, (bu çağda değil her çağda) "kuşkusuz çok yararlı bir meslek olarak düşünülüyordu". Bu yaygın bir şekilde popülarize edilmiş olan yazar, cehennemin toplumsal gerekliliği inancının iade edilmesi için çok şey yapmış olmalıdır.[132]

Puritan ilahiyatçıların metin değiş-tokuşuna ve ilhamın yıkıcı iddialarına bir tepki Thomas Hobbes'un kuşkuculuğuydu. *Leviathan*'ın ikna etmiş olduğu hiç kimse, siyasal sorunlar için yalnızca İncil'e bakmayı artık olanaklı göremezdi ve dinsel baskıyı, vicdan adına direnme kadar irrasyonel bulurdu. 1657 yılında İncil metinlerine aşırı derecede başvurmanın milletvekillerini güldürmüş olmasında, dinci radikallerden çok Hobbes'un etkisinden kuşku duyarım;[133] on yıl önce bile aynı şeyi zor yaparlardı.

İtikat değiştirmenin, dinsel melankolinin ve umutsuzluğun geniş çapta tartışılmasından doğan bir başka şey dinsel deneyimin psikolojisi konusunda bir anlayışın ortaya çıkmasıydı. William Walwyn 1643 yılında "pek çoğunuz, günah duygusu ve günaha uygulanacak gazap karşısında hiç teselli kabul etmez bir durumda kalmış olabilirsiniz; içinizde çok miktarda korku ve terör bulunur." Ancak bu korkulara gerek yoktur, zira

130 Edward Stillingfleet, *Origines Sacrae* (1662) sib. Av; b 2v ile karşılaştırınız.

131 Burnet, *History of my Own Times* (Oxford U. P., 1823), IV, s. 378; aşağıda Ek II'nin son bölümü ile karşılaştırınız.

132 *Anılan kaynak*, II, s. 169, I, s. 269.

133 Johnston of Wariston, *Diary*, III, s. 71.

İsa herkes adına ölmüştür. Altı yıl sonra, "çok fazla (bedenlerinin dayanacağından fazla) oruç tutmanın ve dua ile meşgul olmanın insanlarda hayal görmeye, sesler ve kehanetler duymaya" yol açabileceğinin farkına varmıştı.[134] Winstanley, bir insanın gördüğünü sandığı şeytanların ve korkunç şekillerin "kendi içindeki azap çeken vicdanından kaynaklandığının" ve kendi tutku ve arzularını yansıttığının farkına varmıştı.[135]

Winstanley'in *The Law of Freedom*'daki analizi daha da dikkat çekicidir:

> Çoğu kez akıllı, anlayışlı bir kalp, bu Tanrı, şeytan, cennet ve cehennem, bir adamın öldükten sonra kurtuluşu ve lanetlenişi, yaradılışın bilgisi ya da kendi kalbinin mizacı altında ruhunun güçlü bir şekilde huzur bulmayacağı doktrininin saldırısı karşısında kalınca, bu doktrinin derinliğini kavramak için beynini çalıştırır ve çabalar ama ona ulaşamaz; çünkü aslında bu bilgi değil hayal gücüdür: Ve böylelikle bunun içinde kendini kaybedip şaşırınca sahip olduğu dirayeti kaybeder, aklı başından gider, çılgına döner; ve eğer neşe kaynağı baskın çıkarsa o zaman neşelenir ve şarkı söyler ve güler ve sözlerini ifade etmede olgunlaşır ve tamamen hayal gücüyle garip şeyler konuşur. Ama eğer yeis tutkusu ağır basarsa o zaman kederlenir ve üzülür, lanetlendiğini haykırır, Tanrı onu gözden çıkarmıştır ve ölünce cehenneme gidecektir; arzusundan ve seçiminden emin olamaz. Ve bu rahatsızlık içinde pek çok insan kendini asar, öldürür ya da suda boğar: Dolayısıyla sizin manevi ve ilahi şeyler olarak adlandırdığınız bu ilahi doktrin, zayıf, hasta ve herhangi bir şekilde rahatsız olduklarında, her zaman insanlara eziyet çektirir.[136]

Trans halindeyken Tanrı'nın onunla konuşmasından sonra üç yıl içinde çok ilerlemiştir.

---

134 Haller, *Tracts on Liberty*, II, s. 288-291; H. ve D., s. 259-260.

135 Sabine, s. 218.

136 Sabine, s. 568; 7. Bölüm'ün sonlarıyla karşılaştırınız.

IV. BUNDAN SONRA NE VAR?

İnsanların ilk günah ve cehennem hakkındaki geleneksel dogmaları sorgulamasına yol açan pek çok eğilim olduğunu söylemeye çalıştım. Aşağı sınıflar neyle ilgilendiklerini tartışmak konusunda serbest bırakılınca, günahın ve cehennemin toplumsal işlevleri artan bir şekilde vurgulandı. Ancak yıkmak yeniden inşa etmekten kolaydı – kötü politikacıların günahı icat ettiklerini ya da günahın rekabetçi bir toplumun ürünü olduğunu söylemek kolay; günahın artık kabul edilebilir bir kavram olmadığı bir toplumun nasıl örgütleneceği konusunda görüş birliğine varmak zordu. İnsanlar cehennem inancına psikolojik bir açıklama getirebilirlerdi, değnek ve havucun ham ahlakçılığını gözler önüne serebilirlerdi ve Tanrı'nın kadiri mutlaklığı ve iyiliği konusunda mantıklı meseleler ortaya atabilirlerdi. Ama yine de, tam bir devrim olmadan, cehennem düşüncesini tamamen ortadan kaldırmaktansa, cehennemi içselleştirmek daha kolaydı.

1640'ların sonlarının ve 1650'lerin başlarının yaygın umutsuzluğu ve ateizmi içinde, geleneksel *Calvinism*'in doğruları üzerinde devrimci krizin etkilerini hissedebiliriz. Kabul edilmiş toplumsal kategoriler ve hiyerarşiler, hem bu dünyada hem de ötekinde altüst olmuştu. Protestanlığın, bütün inananların papazlığı ilkesi, içsel ışığın uç sınırları içinde ve bilgece Protestan metin eleştirisiyle birlikte İncil'in otoritesini paramparça etti. Ama onun yerini ne alacaktı? "Her şey doğadan gelir" dünyayı altüst etmek isteyenlere uygun bir itikat değildi. İnsanlar çok daha güçlü bir evrim ve tarih duygusu geliştirinceye kadar ateizm yalnızca olumsuz, durağan bir evrende epiküryen bir itikat olabilirdi. Ateistler dünyamn dönüştürülmesi için pek az çalışabilirlerdi: Zira devrimciler için Tanrı değişimin ilkesiydi. Eğer Tanrı'ya olan inançlarını kaybederlerse geriye ne kalacaktı? Milton'u, bir yandan öncesiz ve sonrasız inayeti onaylarken bir yandan da Tanrı'nın insanlara ettiklerini haklılaştırma konusundaki umutsuz girişimi içinde, insanın özgürlüğü ve sorumluluğu üstünde ısrar etmeye yönelten şey buydu.[137] Tari-

137 Kitabın sonundaki Ek II'ye bakınız.

hin ve doğa bilimlerinin geriliği, Tanrı'nın gereksiz bir hipotez olduğu bir evrim teorisine sıçramayı olanaksız kılıyordu.

17. yüzyılda ateizm, normal olarak, ister aristokratik sefihler, isterse *Ranter* sıradan insanlar tarafından öne sürülen bir felsefi sistemden çok bir duruş, bir isyandı.[138] İkinciler için bu siyasal pasifliği, daha güçlü dinsel inanca sahip oldukları için *Quaker*'ların reddettiği baskı karşısında geri çekilmeyi haklılaştırıyordu. Marvell, Harrington, Hobbes ve Clarendon'un tarihsel kavrayışları, ne kadar önemli de olsalar, 18. yüzyılda İskoç okulu bunları yeniden ele alıncaya kadar gelişmemiş olarak kaldı.[139] Radikaller arasında evrim düşüncesine ve ayrıca ne tamamen statik ne de yalnızca çevrimsel dönüşüme yatkın olan bir materyalizm kurmaya en yakın görünen Winstanley oldu. Ona göre, özel mülkiyetin ilgası esaslı bir devrime neden olacaktı ve bilim ve icatlar toplumu hareket halinde tutmaya devam edecekti. Winstanley'in *commonwealth*'inde günahın ve cehennemin varlıklarını sürdürmesi çok daha zor olacaktı.

Her şeye rağmen, bana öyle geliyor ki, radikallerin, müeyyideleri insanî ve dünyevî olması gereken içsel, istenerek yüklenilen bir ahlakçılık lehine, dışsal kısıtlamaları yok etmek istemelerinde büyük bir kazanç vardır. Onları sanki modern dünyadalarmış gibi görebiliriz. Ama bütünüyle değil. Vardıkları sonuçlar ne kadar radikal olursa olsun, teolojileri ne kadar itizalî olursa olsun, onların teolojiden kaçış rotaları yine teolojikti – hatta Winstanley'inki bile. Bu paradoks, izleyen bölümlerin ana temalarından birisi olacaktır.

138 *P. and P.*, s. 93-96; *I. O. E. R.*, s. 181-185.

139 Aşağıda Sonuç bölümünün başına bakınız.

9

SEEKER'LAR VE *RANTER*'LAR

Tanrı hakkında saçmalıyorlar; inanın, hemcinslerim,
Böyle bir kâbus yoktur; her şey Doğa tarafından yapıldı.
Her şeyin hiçten geldiğini biliyoruz, ve geçecek
Bir zamanlar olduğu aynı duruma,
Doğa'nın gücüyle; ve onlar,
Ölümsüzlük umudu olduğunu söyleyenler
Büyük yalan söylüyorlar.
Hele bize bir ruhun ne olduğunu söylesinler, o zaman
Katılacağız bu hasta beyinli deli adamlara.

–Bir *Ranter Noel* şarkısı, *Arraignment and Tryall, with a Declaration of the Ranters* (1650) içinde, s. 6.

I. *RANTER*'LARDAN ÖNCE

Sık sık *Seeker* ve *Ranter*'ları doğurmakla suçlanan *FAMILISM*,[1] Elizabeth'in saltanatından itibaren yeraltında sürekli bir varoluşa sahipti. 1590 yılında Manchester'de birden fazla karısı olduğundan kuşku duyulan bir kunduracı vardı.[2] 1623 yılında, Londralı bir sandık imalatçısı John Etherington, günahların af-

1 Fuller, *Church History* (1655) IV, s. 53; Fox'un *Journal*'ına William Penn'in yazdığı Önsöz (I, s. xxv).

2 Bu bilgiyi Dr. R. C. Richardson'a borçluyum.

fı, pişmanlıktan önce gelmelidir dediği ve kutsal Pazar'ın bir zorunluluk olmadığım; her günün bir Pazar olması gerektiğini söylediği için *Familism* ile suçlanmıştı.[3] Londralı bir terzi, Richard Lane, 1631 yılında mükemmelliğin bu dünyada elde edilebileceğini söylemişti.[4] On yedi yıl sonra Samuel Rutherford, John Stalmarsh'ı *Familism* ile, başka anormalliklerin yanı sıra kutsal Pazar'ı inkâr etmekle, William Dell ve diğer pek çok kişinin paylaştığı bir görüşü de, *Familist*'lerin akademik eğitimin Kutsal Kitap'ı anlamak için bir işe yaramadığı görüşünü savunduğu için suçlamıştı.[5] 1646'dan itibaren Henry Niclaes'in ve pek çok diğer *Familist* ve *antinomian* yazarın kitapları yayınlanmıştı.[6]

Mr. Thomas, 17. yüzyılda simya ve astroloji ile *Familism* arasında ve özellikle John Everard (1575 - c. 1650) arasında ilginç bağlantılara işaret etmiştir.[7] Everard, (adının "Asla Dışarı Çıkamaz" olması gerektiğini söyleyen) I. James döneminde çoğu kez hapiste olan ebedî bir itizalciydi. (Başpiskopos) Laud zamanında *Familism, Antinomianism ve Anabaptism* nedeniyle para cezasına çarptırılmıştı. Everard, *Hermes Trismegistus* ve mistik teolojinin, "o lanetli kitap" *Theologia Germanica* da dahil pek çok eserini çevirdi.[8] Tanrı'mn insanda ve doğada olduğunu düşünüyor, cennet ve cehennemi insanların kalplerine yerleştiriyor ve İncil'i mecazi anlamda yorumluyordu. "Ölü kelime Kelam değildir, Kelam İsa'dır" demişti. "Kelimeye takılmak, dindeki bütün gelişmenin mahvına", anlaşmazlıklara ve

---

3 John Etherington, *The Defence of John Etherington against Steven Denison* (1641), s. 9-10. Etherington risalesini daha önce yayınlamasının engellendiğini söylemiştir: Öyle görünüyor ki onu yirmilerin sonunda ya da otuzların başında yazmıştı (*aynı kaynak*, s. 46, 62).

4 S. R. Gardiner, *Reports of Cases in the Courts of Star Chamber and High Commission* (Camden Soc. 1886), s. 188-194.

5 S. Rutherford, *A Survey of the Spiritual Antichrist* (1648), s. 45, 194-297.

6 1641 yılında, *A Survey of the Spiritual Sect Called the Family of Love* adıyla hasmane bir kitap yayınlanmıştı.

7 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 270-271, 375; Muggleton, *Acts of the Witnesses*, s. 53. Aşağıda 14. bölümün başlarına bakınız.

8 *C. S. P. D., 1648-1649*, s. 176. Sözcükler, Laud'un en aktif destekçilerinden birisi olan Arches Mahkemesi'nin papazı Dr. John Lambe'ye aittir.

baskıya neden olmuştur. Tanrı'nın krallığı geldi, ve "ne zaman İsa senin bedenine girerse" onun iradesi yerine gelecek. Mucizeler sona ermemiştir, "ama bizim gözlerimiz körleştirilmiştir ve biz onları göremiyoruz". Everard, John Webster tarafından sempatiyle övülmüştür.[9] Everard'ın vaazları özellikle "yetersiz kişiler"e, o "alelade, yoksul, dünya tarafından küçük görülen" insanlara yönelikti; bu tür insanlar onun için "pek çok prensten ve nüfuzlu kişiden çok daha makbuldü".[10] Bununla birlikte kendisi uzun bir süre için bir Anglikan rahipti. Arkadaşı, Roger Brearley *Grindletonian* olarak yaşadı ve öldü.[11] İkisi arasındaki ilişkiler hakkında daha fazla şeyler bilmek ilginç olurdu.

Aslında Ortodoks *Puritan*'lar arasında bile aynı yönü işaret eden eğilimler vardı; özgür inayet Preston ve Sibbes'le geldi demişti Erbery.[12] "Ruhani adam" diyordu Richard Sibbes, "her şeyi yargılar, buna rağmen hiçbir kimse tarafından yargılanmaz ... Bütün dünyevi şeylere hâkimdir ... içindeki İsa'nın ruhu sayesinde herkese hükmeder."[13] "Eğer Tanrı baba ve biz de kardeş olursak, bu eşitleyici bir dünyadır" diye açıklıyordu Sibbes; ama "alelade, cahil türden insanların arasına bir yanlış sızdı" şeklindeki haklılaştırıcı düşünce hiçbir zaman kaybolmamıştı.[14] John Preston, seçilmiş olanların *kendi deneyimleriyle* İncil'in gerçek olduğunu ve Tanrı'nın ne olduğunu bildiklerini düşünüyordu: "Kutsal Kitapta tarif edildiği için onun kendileri olduğunu anlıyorlar."[15] Bolton, "kendini dünya zevkine kaptırmış kişi bu hayatın mevkilerine, onuruna ve zenginliklerine

---

9 Everard, *The Gospel Treasury Opened* (2. baskı, 1659), I, s. 221; II, s. 103, 254, 340, sig. B. 3; 457. sayfa ile karşılaştırınız. İlk kez 1653'te basıldı. Karşılaştırınız, Haller, *The Rise of Puritanism* (Columbia U. P., 1938), s. 207-212; *P. and R.*, s. 149.

10 Everard, *Gospel Treasury*, I, sig. a.

11 Yukarda 5. Bölüm'e bakınız.

12 Erbery, *Testimony*, s. 67-68.

13 R. Sibbes, *Beames of Divine Light* (1639), s. 231-233, aktaran C. H. ve K. George, *The Protestant Mind of the English Reformation* (Princeton U. P., 1961), s. 99.

14 Sibbes, *Works* (Edinburgh, 1862-1864), II, s. 311, VI, s. 458; 558. sayfa ile karşılaştırınız.

15 Preston, *Life Eternal* (4. baskı, 1634), s. 34; karşılaştırınız *P. and R.*, s. 272.

haksız olarak el koyandır; ... o aziz bu dünyada devam ederken, dünyanın haklı sahibi ve zilyedidir" diye açıklıyordu.[16] Tobias Crisp, "günahın bittiğini" ileri sürüyordu. "Eğer İsa'nın özgür insanları olursanız, İngiltere'nin yasalarının İspanya'yı ilgilendirmemesi gibi, yasanın lanetlerinin artık sizi ilgilendirmediğini takdir edersiniz." İnanan birisi, bağışlanamaz bir günaha giremez: Onun vicdanı İsa'dır. "Özgürlükçü diye anılmak bu dünyada en şanlı unvandır".[17]

Bu türden alegorik yazılar, her ne kadar din otoriteleri hiçbir zaman bundan hoşnut olmasalar da, toplumsal barış döneminde yeterince zararsızdı. 1640'ların devrimci atmosferinde, alt sınıfların bazıları bunları ciddiye almaya başlayınca tehlikeli oldu. Aynı şekilde bu doktrinler Thomas Traherne ya da en sessiz restorasyon sonrası *Quaker*'ları tarafından öğretildiğinde tehlikesizdi. Ama arada, Devrim sınırsız olanaklar açar görünürken, kıpkırmızı kesilmiş kor alevlendi.

Aralık 1643'te Robert Baillie, *Independent* grubun geliştiğini, "ama *Anabaptist*'lerin daha fazla ve *Antinomian*'ların en fazla geliştiğini" gözlemliyordu. Bunların özellikle Ordu'da güçlü olduklarına işaret ediyordu.[18] *Brownist* cemaatlerde, "en alelade hizmetçiye, öğüt verme, azarlama, tekdir etme ve de kiliseden tümüyle ayrılma gücü veriyorlar" diye dehşet içinde açıklıyordu. Eğer bir cemaatteki çoğunluk papazlarını aforoz ederse, herhangi bir meclis ya da dışarıdan herhangi bir otorite bu konuda bir şey yapamıyordu. Kontrol edilemeyen her cemaate böylesi bir aforoz yetkisi vermek, diye tehditkârane gözlemde bulunuyor, "evrensel inayeti defetmektir" diyordu.[19] O günler-

16 R. Bolton, *Workes* (1631-1641) IV, s. 25, aktaran Georges, *anılan kaynak*, s. 99-100.

17 T. Crisp, *Christ Alone Exalted in Seventeene Sermons* (1643), s. 87, 156-159; sayfa 276-277 ile karşılaştırınız; *Complete Works* (1832) I, s. 122, 130-133, 224-226; s. 137, 178-179; II s. 137, 173-174, 267 ile karşılaştırınız. *Christ Alone Exalted*'ın 1646 edisyonu *Antinomian* Henry Pinnell'in bir Önsözünü içermektedir. Erbery, Crisp'i över (*Testimony*, s. 68); Clarkson onu dinlemiş ve okumuştur (*The Lost Sheep Found*, s. 9).

18 Baillie, *Letters and Journals*, I, s. 408, 437.

19 Baillie, *A Dissuasive from the Errours of the Time* (2. baskı, 1645-1646), s. 26, 167.

den başlayarak daha sonra *Ranter*'larla ilişkilendirilen bir sürü görüşün ortaya çıktığını görüyoruz.

Thomas Edwards, İsa'nın Tanrı olmadığını ya da ayrıca kendisinin de İsa kadar Tanrı olduğunu söyleyen Hackney'li bir tuğla örücüsünün ve pek çok tarikatçının İsa'nın kesin olarak öldüğünü söylediğini haber veriyordu. *Baptist*'lerle ilişkili Rochester'li bir adam İsa Mesih'in bir piç olduğunu söylüyordu; Southwark'lı Jane Stratton da aynı şeyi ileri sürüyordu. Edwards'ın sekiz numaralı yanlışı, "imanın kuralının doğru akıl" olduğuydu, ... "Bizler Kutsal Kitaba ve Teslis'in, İsa'nın insan şeklinde yeryüzüne inişinin, öldükten sonra dirilmenin ilkelerine, bunlar akla uygun olduğu sürece, ama daha fazla değil, inanmak durumundayız". "Tanrı, dua eden olduğu kadar günah işleyen evlatlarını da sever". Bazı tarikatçılar günah işleyemeyeceklerini ama işlerlerse içlerindeki İsa'nın günah işlemiş olacağını iddia ederler.[20] 1647'de John Trapp, "hanımı tarafından yatak ve sofra takımlarını çalmakla suçlanan kadın bir *Antinomian*'ın", "Çalan ben değildim ama benim içime giren günah çaldı" şeklinde cevap verdiğini bildirmektedir.[21] "Yaratılışın ilk evresindeki her yaratık Tanrı'dır" (yine Edwards anlatıyordu), "ve her yaratık Tanrı'dır, yaşamı ve soluğu olan her yaratık Tanrı'dan dışarı fışkırdığı ve yeniden Tanrı'ya döneceği için okyanusta bir damla gibi onun tarafından yutulacaktır." 1646 yılındaki yirmi beş ve yirmi altı numaralı diğer yanlışlar, "Tanrı, İsa'nın olduğu kadar bizim de bedenimizdedir" ve "en sonunda herkes kurtarılacaktır" idi. Her ne kadar Edwards onların zina içinde olduklarını düşünüyorduysa da, Mrs. Attaway ve William Jenny, İsa'nın yaşarken olduğu gibi, kendilerini günahtan muaf görüyorlardı. Onlar ruhun ölümsüzlüğüne ve cehennemin olmadığına, onun vicdanda olduğuna inanıyorlardı. Londralı bir hanım, cinayet, zina ve hırsızlığın günah olmadığını ilan ediyordu.[22] 1648 tarihli bir risale, onaylamayan bir şekilde, tarikatçıların, eğer bir in-

20 Edwards, *Gangraena*, I, s. 19, 26, 35-36, 110-113, 213; II, s. 3.

21 J. Trapp, *Commentary on the New Testament* (Evansville, Indiana, 1958), s. 501. İlk kez 1647'de yayınlanmıştı.

22 Edwards, *Gangraena*, I, s. 21, 116-119; II, s. 8; III, s. 10, 26-27, 35-38, 88-92.

san güçlü bir şekilde günaha itilirse, tekrar tekrar dua ettikten sonra, o günahı işlemesi gerektiğini söylüyordu.[23]

Dolayısıyla, dinin yerleşik biçimlerine karşı göze batar bir şekilde Londra'da ve Ordu'da, özellikle de gençler arasında, bir güvensizlik söz konusuydu. Tarihçiler, Uzun Parlamento'nun üyeleri ve sivil krallık memurları arasında, iç savaşta Kral'a sadık kalanların ortalama yaşının Parlamento'ya sadık kalanlarınkinden daha düşük olduğunu keşfetmişlerdir.[24] Bunun özel nedenleri vardı. Parlamentonun hiç toplanmadığı 1630'larda yükselen genç beyefendiler kariyer için yüzlerini saraya dönüyorlardı. Parlamentonun kararlı destekleyicileri, kanaatleri ve tutumları 1620'lerde biçimlenenler arasından çıkmıştır. Ama en azından Londra ve onunla sınırdaş olan ya da çevresindeki *county*'lerde, nüfusun geneli için durum çok farklıydı. Beklenebileceği gibi radikaller, resmî bir kariyer için hevesi olmayan genç nesil arasından çıkmıştır.

Thomas Edwards, "hepsi de günahlardan evrensel kurtuluşu savunan, pek çok genç erkek ve kadının" bulunduğunu tekrar tekrar vurgular.[25] Baxter, "Londra'daki eski ayrımcıların ve *Anabaptist*'lerin kalıntılarının" 1640-1642 yıllarında sayıca az ve önemsiz olduklarını; ama "genç ve deneyimsiz dindar insanları" ve çırakları "karıştırmaya yettiklerini" söyler. 1646 yılında William Dell, "bir önceki çağın biçimleri ve insanların gelenek ve doktrinleri karşısında en fazla özgür olan" gençleri, iknaya en açık kişiler olarak gördüğünü belirtir.[26] Londralı bir çırak olarak John Crook, bir süre önce aynen John Lilburne'ün yaptığı gibi, ibadet etmek ve Tanrı'nın işlerinden konuşmak üzere

23 [Anonim], *A true and perfect Picture of our present Reformation* (1648), s. 13. Bu tür görüşler kôken itibariyle avamdan gelmek zorunda değildi. Ilk iki Stuart kralı altında Saray şairlerinin moda olmuş Hanları, evlilikle çıtlemeyi eşitleyerek ve kaybolmuş Altın Çağa duygusal olarak hayıflanarak, zina ve müstehcenliğin kültünü geliştirmişlerdi (John Carey, "The Ovidian Love Elegy in England", yayınlanmamış Oxford doktora tezi, 1960, özellikle s. 199, 376, 386-387, 419-421).

24 D. Brunton ve D. H. Pennington, *Members of the Long Parliament* (1954), s. 15-16; G. E. Aylmer, *The King's Servants* (1961), s. 393-394.

25 Edwards, *Gangraena*, I, s. 121, 124 ve *passim*; III, s. 99.

26 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 26; Dell, *Several Sermons*, s. 79.

bir grup genç adamla tanışır.[27] Anthony Pearson, bize çırakların ve genç insanların *Ranter*'lara katıldığını; Baxter, *Quaker*'ların, *Anabaptist*'lerin ve ayrımcıların kiliselerinin "genç ve kararsızlarını" boşalttığını söyler.[28] Toplumsal protesto jesti olarak *Quaker*'ların "şapka onuru" ve "thou" (siz) sözcüğünü kullanmaları aklımıza geliyor ve işte öyleydiler. Ama ayrıca gencin yaşlıya, çocukların babaya riayetinin reddini de onlar başlattılar. Thomas Ellwood'un babasıyla olan mücadelesinin canlı öyküsünü[29] okuyan hiç kimse, en hararetli ve en kederli kavgaların ev içinde kuşaklar arasında olduğunu inkâr edemez. *Gentry* aileleri içinde yükselen *Quakerism*'in bu yönü belki daha fazla ilgiyi hak etmektedir.

Yukarıda göndermede bulunulan Walton-on-Thames *parish* kilisesinde gösteri yapan askerler muhtemelen genç insanlardı. (i) Kutsal Pazar'ı gereksiz, Yahudilere özgü ve yalnızca törensel olduğu için; (ii) ondalık vergileri Yahudilere özgü ve törensel, ve Tanrı'mn azizlerine büyük bir yük, endüstri ve tarıma engel olduğu için; (iii) artık İsa'nın kendisi azizlerin kalbine girdiği için gerek kalmayan ve Hıristiyanlığa karşı olan papazları; (iv) İsa ruhun saflığı içinde artık bizim aramıza geldiği ve azizlerin krallığını bu dünyada kurduğu için;(v) çünkü artık İsa bizim aramızda ihtişam kurduğu ve İncil'in yapabileceğinden fazlasını ruhunun tamamıyla azizlerine söylediği için, "yetersiz ilkeleri" nedeniyle çocuk işi olan İncil'i lağveden onlardı.[30] 1651 yılında Robert Abbot, "pek çok korkunç genç erkek ve kadın, öylesine yoldan çıkmış ve giysilerinin içine öylesine saklanmışlar ki bütün çağlarda bir benzerini göremezsiniz. Genç kadınlar çıplaklıklarını açığa vurmaktan nasıl bir haz duyuyorlar!"[31]

---

27 *A Short History of the Life of John Crook*, Sippell, *Werdendes Quäkertum* içinde, s. 238. Lilburne için bkz. P. Gregg, *Free-Born George* (1961), s. 47.

28 Barclay, *Inner Life*, s. 331; aşağıda 10. Bölüm'e bakınız.

29 Aşağıda 10. Bölüm'e bakınız.

30 Walker, *History of Independency*, Kısım II, s. 152-153. Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

31 R. Abbot, *The Young Mans Warning-piece*, sig. A 3v-4; *The Continuation of the Life of Edward Earl of Clarendon* (1759) II, s. 39-41'deki gençlerin iğrençliği konusundaki iyi bilinen pasajla karşılaştırınız.

diye eleştirirken modern bir notayı çalıyordu. (Çıplaklık görece bir kavramdır: *Baptist*'lerin eleştirmenlerinden birisi, bir vaftizde, "kadınlardan birisinin dizlerinin üzerindeki çıplaklığını" sofuca bir dehşetle ifade ediyordu. "Bunun için" diye ekliyordu zevkle, "pek çok tanık vardı.").[32]

Özgür inayetin vaizleri –Saltmarsh, Erbery, Dell ve diğerleri– erkek ve kadınları, sözleşmeli ilahiyatçıların formalizm ve yasal hesaplarından ve kaderci teolojinin, kurtuluşundan kuşku duyan pek çok kişiyi içine soktuğu umutsuzluktan kurtarmayı amaçlıyordu. Basit ve teolojik olarak gelişmemiş erkek ve kadınların ellerinde, özellikle de bu devrimci kriz günlerinde, onların öğretileri kolaylıkla *Antinomianism*'e, hukuk ve ahlakın her türlü kısıtlamasından kurtulma duygusuna itilebiliyordu. 1647 Eylül'ü sonlarında Thomas Collier Ordu'ya "Tanrı, İsa'da olduğu gibi, bütün azizlerinin bedeninde gerçekten kendini ortaya koyar"[33] dediğinde kendisini dinleyen askerlerin pek çoğunun birer aziz olduklarına inandıklarını biliyor olmalıdır.

O zaman, bir yanda bu güven kaybı, öte yanda var olan *binyılcı* heyecan karşısında erkek ve kadmların, hızla bir tarikattan diğerine sıçrayan, her şeyi yargılayan, bunların tümünü yetersiz bulan, daha önce misli görülmemiş bir seçme özgürlüğü ile karşı karşıya kalmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Dönemin manevi otobiyografilerinde, sonunda *Seeker* (Webster ve Clement Writer);[34] *Ranter* (Salmon, Coppin, Coppe, Clarkson ve Francis Freeman)[35] ya da *Quaker* (Deusbury, Howgill ve Thomas Taylor)[36] oluncaya kadar, *Presbyterian*'lıktan, *Indepen-*

32 Woodhouse içinde, s. 390-396.

33 Woodhouse içinde, s. 390-396.

34 R. M. Jones, *Mysticism and Democracy in the English Commonwealth* (Harvard U. P., 1932), s. 87-88; Edwards, *Gangraena*, I, s. 81-82. Yazar için *Seeker* nitelemesinin doğru olup olmadığından emin değilim.

35 J. Salmon, *A rout, a rout* (1649), s. 9-13; R. Coppin, *Truths Testimony* (1655), s. 10-15; A. L. Morton, *The World of the Ranters*, s. 116-119; Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, s. 353; F. Freeman, *Light Vanquishing Darkness* (1650), s. 5-6. Clarkson daha sonra Muggletonian oldu. Coppin, Ranter olduğunu inkâr etti ama onun başka türlü nasıl tanımlanabileceğini bilmek zordur.

36 W. Deusbury, *The Discovery of the great enmity of the Serpent against the seed of the Woman* (1655), *passim*; Francis Howgill, *The Inheritence of Jacob Dis-*

dency'ye ve oradan *Anabaptizm*'e tekrar tekrar geçmiş insanları buluruz. Kilise yönetimi ya da vaftiz –bebek, yetişkin, benlik, suya daldırma ya da hiç daldırmama– cemaatleri bölüp ve sonsuz vicdanî tereddütler ve sonsuz çekişmeler yarattı. Önde gelen tüm sözcüler eşit derecede kendinden emin, hepsi İncil'in metninden ya da içindeki ruhun otoritesinden destek almış görünüyordu. Pek çoğu her türlü dinsel törenin değerini, her türlü dışsal şekli ve hatta bütün kiliseleri sorgulamaya vardırdı.[37] Zaten dünyanın sonu nasıl olsa yakın olduğuna göre, her türlü örgütlü ibadeti reddederek tarikat tartışmalarından uysal bir şekilde çekilme, bütün tarikatlar için, bir çözümdü. Bu adamlara –her ne kadar Walwyn yaftayı kabul etmese de,[38] Roger Williams,[39] John Saltmarsh, John Milton, muhtemelen Oliver Cromwell'in kendisi gibi adamlara– *Seeker* dendi. Edwards, Lawrence Clarkson'u *Seeker* olarak adlandırıyordu.[40] Bu adamların pek çoğunun radikallerle bağlantıları vardı ve 1647'de ve sonrasında Ordu'nun demokratik bir toplum yaratma konusundaki başarısızlığından fena halde hayal kırıklığına uğramışlardı. Hayal kırıklıkları ne olursa olsun 1640'ların nesli *binyılcı* heyecanla hareket ediyordu. Ama 1650'lerin düz ve heyecansız dünyasında onları izleyenlere ne demeli? "İnsanlar herhangi bir yerde tarikatların çeşitliliğini görünce" diye yazıyordu Richard Baxter, "bu onların itikatlarını değiştirmelerini büyük ölçüde engelliyor." Pek çoğu, "hiçbir dinden olmayacaktı".[41]

---

covered (1655) *passim*; T. Sippell, *Zur Vorgeschichte des Quäkertums* (Giessen, 1920), s. 47.

37 C. Burrage, "The Restoration of Immersion by the English Anabaptists and Baptists (1640-1700)", *American Journal of Theology*, Ocak 1912, özellikle s. 76.

38 Edwards, *Gangraena*, I, s. 128; H.ller, *Tracts and Liberty*, III, s. 330.

39 Burrage, *Early English Dissenters*, I, s. 367.

40 Edwards, *Gangraena*, II, s. 7-8.

41 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 87.

II. WILLIAM ERBERY

1646 yılında William Erbery, "*Seeker*'ların savunucusu" olarak tanımlanıyordu.[42] 1638 yılında Cardiff'deki yaşamından *Sporlar Kitabı*'nı (*Book of Sports*) okumayı reddettiği için dışlanmıştı. İç savaş sırasında Parlamento'nun inanmış bir savunucusuydu ve Yeni Model Ordu'da papazdı. Erbery'nin düşüncesine göre I. Charles, "zulüm gören, soyulan millet yok olmak üzereyken, yalnızca zenginleri, dostlarını ve gözdelerini, aptallar ve yağcılar topluluğunu" tercih etmişti.[43] Ordu papazı olarak Erbery, *Presbyterian* papazların, ondalık vergilerin ve zulmün eleştirisinde başka kesimlere önderlik ediyordu. Boehme'yi onaylayarak aktarıyordu.[44] Edwards'ın bize anlattığına göre, günahların evrensel affını savunuyor, kilise dışından herkesin vaaz verebileceğini savunduğu gibi, İsa'nın tanrısallığını reddediyordu.[45] "Tanrısallığın tamamiyetinin" İsa'nın bedeninde olduğu gibi, "azizlerin bedeninde ortaya çıkacağını" ilan etti. İsa, "bizim içimizde yükselene kadar hâlâ acı çekmektedir". Dolayısıyla insanlar "itaat içinde ve sessizce rahat durmalı ve Tanrı'nın gelip kendisini onlara göstermesini beklemelidir." "Ve en sonunda, evet yakında, şimdi hâlâ içinde olduğumuz, yanlışı ve doğruyu, geceyi ve gündüzü açıkça bilemediğimiz bu karışıklıktan, bu Babil'den çıkarılacağız; ve akşam aydınlık olacak." *Presbyterian* düşmanları onu, "azizlerin İsa'dan daha görkemli bir güce sahip olduğunu ... İsa'mn şimdiye kadar yaptığından daha büyük işler yaptığını" iddia etmekle suçladılar. Erbery daha mütevazı bir şekilde kendisini "seyahat eden bir adam olarak, insanın dünyada yolunu ve de onu yönlendirecek çiğnenmiş patika yolu bulamayan bir şaşkınlık içinde" görüyordu.

---

42 [Anonim], *A Publike Conference Betwixt the Six Presbyterian Ministers, And Some Independent Commanders, Held at Oxford* (1646), s. 3.

43 Erbery, *Testimony*, s. 209.

44 *Aynı kaynak*, s. 333.

45 Edwards, *Gangraena*, I, s. 77-78, 109-110, III, s. 89-92, 250. Boehme'nin başka bir hayranı olan John Webster, "Teslis'in" Erbery tarafından "tam olarak benimsenmediğini" doğrulamaktadır (*Testimony*, s. 264; 278-279. sayfalarla karşılaştırınız).

"Bırakalım insan yukarıya ve içine baksın ve bizim içimizdeki İsa'da, bizim bedenimizdeki Tanrı'da bir yol, bir anayol vardır." Dünyayı azizler değerlendirecektir:[46] onların içinde görünecek olan Tanrı dünyanın krallarını dünyada cezalandıracaktır. Ve bu azizler alt sınıflardan olacaktır. "Tanrı hükmederek bir eşek üzerinde gelecek, bu onun en alelade insanda kendisini heybet ve ihtişam içinde ortaya koyması olacaktır." Krallar, lordlar ve dükler, "hepsi şehevi bir soydan türediler".[47]

Oxford'a Ordu'yu araştırmak üzere gönderilen *Presbyterian* papazlar, "tahmin ettiğimiz gibi Mr. Erbery'den hesap sormanın tam zamanıdır" diye rapor ediyorlardı. Onların dediklerine göre, Erbery, lanetli bir doktrini ve kutsallığa saygısız şeyleri vazeden bir *Socinian*'dır. "Asker kalabalığını" *Presbyterian* papazlara karşı kışkırtmıştır. "Bu dünyanın işleri için iyi temellendirilen bir politika, din üzerine temellenir" ve de "Hıristiyan dini, Hıristiyan papazlar olmadan yüceltilemez."[48]

Ocak 1648'de Erbery Kral'ın gücünü yok etme ve halkın sıkıntılarını giderme çağrısında bulundu. Halkın Misakı'nın subay kopyasına, çoğu kısmını onaylamış olsa da, bir devlet kilisesi oluşturduğu ve hoşgörüyü Yahudilere de yaygınlaştırmadığı için karşı çıktı.[49] Erbery Ordu'nun siyaset yapmak için iki hakka sahip olduğunu düşünüyordu. Kral ve Parlamento, "Tanrı'nın ve ülkenin insanlarını beklenen ve vaat edilen özgürlüklerinden uzak tutuyorlardı".[50] Ordu, "ülkedeki bütün ezilmişlerin ortak çığlığına, kimi *county*'lerin dilekçelerine ve krallığın çağrılarına sahipti". "Tanrı'nın apansız gücüyle ... bütün azizler için, evet ayrıca bütün insanlar için" hareket ediyor-

46 [F. Cheynell ?], *Truth Triumphing over Errour and Heresie* (1646 [-1647]), s. 5; Erbery, *Nor Truth nor Error* (1646 [-1647]), s. 2, 4, 8, 16-17, 20-21; karşılaştırınız *Testimony*, s. 22; [Cheynell], *An Account Given to the Parliament by the Ministers sent by them to Oxford* (1646 [-1647]), s. 13, 18-20.

47 Erbery, *Testimony*, s. 24, 40, 207.

48 [Cheynell], *An Account Given to the Parliament*, s. 13, 22, 38, 50.

49 Woodhouse, s. 169-174; karşılaştırınız Erbery, *Testimony*, s. 26, 333-334 ve Erbery'nin Katoliklere değilse de Yahudilere ve Türklere ilişkin hoşgörüsü için, *An Account Given to the Parliament*, s. 35.

50 Erbery, *Testimony*, s. 205.

du. "Azizlerin içindeki Tanrı bütün insanların kurtarıcısı olarak görünecekti." "Artık hiçbir zalim onların arasından geçemeyecekti." "Her ne kadar azizler dağınıklık içinde olmuşlar ve hâlâ öyle iseler de, Tanrı'nın günü başlamıştır." "Birkaç gün için kralların ve yöneticilerin yokluğuna katlanamayabiliriz. Ama pek çok gün geçtikten sonra" insanlar onları artık aramayacaklar. Azizler ileri gitmeleri gerekirken geri çekildiler. Ordu eylem yaptığı zaman en iyi durumdaydı. "Ama halk önünde yaptıkları bütün konuşmaları, Deklarasyonları, Protestoları, Şikâyetleri", "gösterdikleri telaşa değmezdi."

Erbery yine de "Tanrı'yı azizler ordusunda, ülkedeki tüm zalim güçleri perişan ederken" görmek istiyordu. ... "Tanrı bunu kendi zamanında yapacak... yalnızca içerdeki Deccal'ı değil... fakat dünyadaki bütün zalimleri kılıcın ağzıyla yok edecek."[51] 1652 Temmuz'unda Erbery ondalık vergilere ve avukatların ücretlerine saldırmasının yanı sıra yoksulları da rahatlatması için Oliver Cromwell'e yazdı.[52] "Zengin yurttaşların, acı çektiren toprak sahiplerinin ... güçlü paralı adamların" "yoksullar için bir hazine oluşturulmak üzere" daha ağır vergilendirilmesini savundu. "Bugün Tanrı'nın yapması gereken büyük iş ... içeride ve dışarıdaki insanların sonunda kurtulması için... dünyanın güçlülerini yok etmekti".[53] "Birkaç papazı zengin etmek için ne kadar çok insan yoksul edilmiştir?" "Ah insanların topraklarının ve emeklerinin beşte birine ya da dörtte birine el koyan kutsal kitap papazlarının haksız kazançları, yoksulların biriken borçlarına yol açıyor." Şimdi İngiltere'de ondalık vergilerin yükü papalıktan ve Katolik ülkelerden daha ağırdır. Artık gerçek papazlar yoktur. "Son günlerde Tanrı ilk önce asla papazlarda değil lakin hem sivil hem askeri yöneticilerde görünecektir."[54]

John Saltmarsh "kiliselerin dinden çıkışından" söz etmiş-

51 Erbery, *Testimony*, s. 25, 30, 40-42, 73.

52 Ed. J. Nickolls, *Original Letters and Papers of State Addressed to Oliver Cromwell* (1743), s. 88-89.

53 Erbery, *Testimony*, s. 75, 59.

54 Erbery, *Testimony*, s. 53, 90-91.

tir.[55] Erbery'nin düşüncesine göre dinden çıkma "pek çok yüzyıldır" devam ediyordu. "Krallıklar Hıristiyan olmaya başladıktan sonra, krallıklar kilise olmaya başladılar; evet, kiliseler krallık oldular ve ulusal kiliseler başladı. Daha sonra ayrıca Deccal büyük olmaya başladı." Papalık, piskoposluk ve kilise meclisleri üç büyük Canavar oldu; ama *Commonwealth*'in devlet kilisesi daha da iyi değildi. Bu, son Canavar ya da devlet kilisesiydi. "Bizim ülkemizde bu günlerde haksızlığın bilinmezliği en belirgindi." Erbery kendi hayal kırıklığının derinlerinde, "her azizde, tek tek her kilisede, Deccal'ın esrarının olduğunu söylüyordu." "Bugün Tanrı'nın sizinle en büyük işi, sizin kendinizi ölmüş görmenizi sağlamaktır."[56] "Tanrı dışarı çıkıyor ve insanların kendilerini bütünüyle birbirlerini ve tüm insanlığı sevmeleri için kamusal eylemlere vermeleri öğretisinden ayrılıyor; dolayısıyla, herkeste haklılığın gücü yükselsin ve görünsün diye tüm dinsel yapılar yıkılacak."[57]

"Tek başına olmak ve yalnız yürümek" diye karar veriyordu Erbery, "düzensiz bir topluluk koşuludur ki bu Tanrı için en rahat durumdur. Şimdi içinde olduğumuz bu din değiştirmede, manevi ibadette insanlarla dostluk kuramayız, hayır azizlerle de kuramayız ama onlarla manevi fahişelik yapmış oluruz."[58] "Tanrı'nın insanlarının kötülüğü ilk İngiltere'de bütün dünyaya görünecek." "İktidara getirilmiş" olduğu için herkes, "eğer eski iktidarların olduğu gibi zalim olurlarsa bu utancı görebilir". İktidarda "görünürdeki azizler" kaçınılmaz olarak kötü yollara sapacaktır. Sivil hükümette bunlar kendilerinden öncekilere göre çok daha üstündüler. "Ama manevi inayete gelince en akıllısı bile ne kadar çabuk solup gitti. Parlamento'daki iyi insanlar, iktidara gelince ne kadar zayıftılar. *Feragat Yasası*'na (*Self-Denying Ordinance*) ne zaman uyuldu?" "Eski ve yeni model Ordu'daki dindar insanların gözyaşları ... kuruyan otlar gibi hepten kurudu... Çiçek sıradan bir ottan daha güzel bir şey-

55 Saltmarsh, *Sparkles of Glory* (1648), s. 215-217.

56 Erbery, *Testimony*, s. 80, 231-233, 268-269, 336.

57 Erbery, *Testimony*, s. 73.

58 Erbery, *Testimony*, s. 100.

dir ama daha önce solar." "Tanrı'nın odalarında ulaşacağı insanları var. Tanrı'nın insanları kötü adamlara döndüler, o kötü insanlar Tanrı'mn insanlarına dönüşebilirler". "Eskinin lordları ve soyluları iktidarı daha iyi kullanabilirler çünkü beyefendi doğmuşlardır; ama yoksul azizlerin eline bu kadar çok para geçince ah ona nasıl tutunurlar, köpeklerin kuru kemiklere yaptığı gibi ona nasıl sarılır ve onun için açlık çekerler!" "Çağrı gelince azizler din değiştirecek ve düşüş onlarda tam olarak ortaya çıkacak".[59]

Ama Erbery kendini haklı görmekten sakınıyordu. "Kendimi zengin olarak görme arzum; ondalık vergilerden kamusal maaş almaktan vazgeçinceye kadar, beni yoksul olmaktan ne çok korkutuyordu" diye itiraf ediyordu.[60] "Tanrı'nm insanlarının ve ayrıca benim hayatım İsa'nınkinden o kadar farklı ki, ben çoğu kez kendimden ve kendi insanlarımdan uzaklaşmak istedim." Ama, "onlar benim, ben de onlarınım". 1654'e gelindiğinde, Beşinci Monarşistlerden farklı olarak, Tanrı'nın insanlarımn asla devlet işlerine karışmaması gerektiğine karar verdi. İsa'nın krallığı bu dünyada değildi. "İnsanların en adilerinin bu hükümet hakkında iyi konuştuklarını söylüyorsunuz; ve bu iyi değil midir ve barış ve sevgi için uygun bir yol değil midir?"[61] "Tanrı'nm insanları ("daha önce hiç olmadığı kadar") şimdi bir güçtür." "Tanrı her türlü ihtişamın ve de bedenin ihtişamının gururunu, dünyanın altını üstüne getirerek ve hükümeti oraya buraya fırlatarak karışıklıktan başka bir şey görülmeyecek şekilde karartmıştır. O zaman bu tür değişikliklerden hangi kesinlik beklenebilir? Karışıklık içinde hangi düzen? Evet, Tanrı insam bir yalan yaparken, hangi gerçek?"[62]

Barebones Parlamentosu'nun Aralık 1653'teki başarısızlığından sonraki bu mütevekkil tavrı, John Webster'i, Erbery'yi bu düşüş ve razı olma suçlamalarına karşı savunmak zorunda bırakmıştı. Erbery biliyordu ki, diyordu Webster, "azizlerin itaat-

59 Erbery, *Testimony*, s. 87, 167, 171-179.

60 Erbery, *Testimony*, s. 52-53. Yukarıda 6. Bölüm'e bakınız.

61 Erbery, *Testimony*, s. 182-186; 232, 247-248. sayfalarla karşılaştırınız.

62 Erbery, *Testimony*, s. 191.

kârlığı kadar aklı da esaretlerini elden geldiğince rahat yapıyordu; ama zamanı gelmeden boyunduruğu söküp atmak, Tanrı'ya isyan etmek olacaktı." Aslında Erbery, Cromwell'i kral olarak kabul etmeye hazır görünüyordu.[63] Erbery, diyordu Webster, "din değiştiren birisinden çok, ileriye doğru itici birisiydi'[64] ama kendi ömrünün sınırları içinde siyasal bir çözüm umudunu terk etmiş görünüyordu. "Son zamanlarda sözü edilen ihtişamı diğer nesiller görebilirler ama biz parçalarımızdan koptuk; bizim çocuklarımız ona sahip olabilirler ama bizler için onun keyfini çıkarmak ya da bu hayatta mezarlarımızdan kaldırılmak umudumuz yok." İngiliz kiliseleri "Babil'de yaşıyor. Ve orada yalnızca onlar değil fakat günümüzün dağılmış azizleri de oturuyor ve ben de onlarla birlikte kurtuluşu bekliyorum."[65]

Erbery 1654'te öldü. Bilinen yayınlanmış en son sözleri, "Her zaman tüm *commonwealth*'in çıkarından yana oldum" şeklindeydi.[66] Mezar taşına arkadaşlarından birisi tarafından uygun bir şekilde şöyle yazılmıştı:

> Ölüdür kimi yaşıyor görünenler,
> Ama Erbery'nin değeri hep var olacak.[67]

III. *RANTER* MUHİTİ

Erbery, sık sık "zevzek bir kişi ya da bir *Ranter*"; palavracı bir kişiliğe sahip olmakla suçlanmıştı;[68] ayrıca –*Ranter*'lar gibi– kendisini çift anlamlarla gizleyen düzenbaz bir kişi olduğu da iddia edilmişti.[69] Erbery *Ranterism* iddialarını reddetti ama her zaman da tüm kalbiyle değil. Her ne kadar, "*Ranter*

63 Erbery, *Testimony*, sig. (a) 2, s. 209-210.

64 Erbery, *Testimony*, s. 260, 265.

65 Erbery, *Testimony*, s. 232, 337-338.

66 Erbery, *Testimony*, s. 338.

67 J. L., *A Small Mite in Memory of the late deceased ... Mr. William Erbery* (1654), kapak sayfası.

68 Erbery, *Testimony*, s. 47, 259.

69 Christopher Fowler, *Daemonium Meridianum, Satan at Noon, or Antichristian Blasphemies* (1655), s. 29, 132; karşılaştırınız Erbery, *Nor Truth nor Error*, s. 1-2.

adı verilen" dinden dönen, küfür eden, fahişelik yapan, kötülüklerinin açıkça hazzını yaşayan o zındıkları haklı göstermeyi reddetmiş olsa da "içimizdeki Tanrı'nın gücünden akan, dünyanın *Puritanism* ve şimdi de *Ranting* adını taktığı gerçeğin haklılığı ve kutsallığından" söz etmiştir.[70] "İyi insanlar tarafından genellikle, "dine aykırı olan şeyleri kutsal şeylermiş gibi bağırdığım ve de Tanrı'nın azizlerinin yalnızca *Ranter*'lar olduğunu söylediğim; son derece rezil ve dine karşı değişik kişilerle arkadaşlık ettiğim ... İsa'nın akşam yemeğinin kutsallığına saygısızca karşı çıktığım ve bu ilkeye sahip olan ve onların yolunda giden birisi olarak yargılandığını" kabul etmişti. En iyi azizlerin *Ranter*'lar olduğunu söylediğini inkâr etmişti: Onun savunduğu şey, bu şimdiki dünyanın şeref, şan, iktidar ve hikmeti peşinde koşan kendinden menkul azizlerin *Ranter*'lardan daha kötü olduğuydu. En azından *Ranter*'lar bu konuda dürüsttüler. "Bunlar, ayda bir kere bir kadınla yatabilirler ama gözlerini zina bürümüş o adamlar, Paul's [Katedrali] ve Westminster arasında yirmi kadınla yatarlar."[71] Belki de bu, Erbery'nin yukarıda aktarılan, "kötü adamlar Tanrı'nın insanları olabilirler" şeklindeki tuhaf ifadesine biraz ışık saçabilir.[72]

> Doğrudur, biçimsel dürüstlüğü ifşa eden
> En ciddi okumuş kisvesiyle kendini donatmış,
> Sen bir şekilde açık günahkârı tercih ettin,
> Terbiyesiz kabahatlilere, karşı çıkarak daha iyiye.

Dolayısıyla, John Webster, "her şeyin eski haline getirilmesi, yaradılışın özgürlüğü... azizlerin Tanrı'yla beraber İsa'da birliği" ile ilgili Erbery'nin doktrininin "kimi zayıf kişilerce" yanlış anlaşıldığına ya da Erbery'nin üzüntü duyduğu uygulamalara yol açtığına işaret etmektedir. Öyle sanıyorum bizler bu savunmacı satırlar arasında pek çok şey okuyabiliriz. Erbery, basılı olan şeylerde bile başkalarının kutsal olarak değerlendire-

70 Erbery, *Testimony*, s. 312.

71 Erbery, *Testimony*, s. 312-316, 331; 124 ve 176. sayfalarla karşılaştırınız.

72 Erbery, *Testimony*, s. 176; iki sayfa yukarıda aktarılmıştır.

bileceği konular hakkında çoğu kez çok nezaketsiz ve kabaca alaycıydı. O, Aşâi Rabbanî'nin pek bol içkili tam bir yemek olması gerektiğini düşünüyordu: "neden İbadetlerini iyi bir yaratık olan bir piponun önünde yapmıyorlar?"[73]

Erbery'nin, tarikatlardan pek çoğunun buluştuğu tavernalar ve tütünle arasının iyi olduğu açıktır. 1641 gibi erken bir tarihte insanlar "din şimdi her taverna ve birahanede sofra sohbeti ve ortak bir söylem haline geldi" diye şikâyet ediyordu.[74] 1646 Temmuz'unda bir vaiz Avam Kamarası'na, "birahanelerin genellikle tarikatçıların ve muzırların buluşma yeri olduğunu" söylüyordu.[75] *Leveller*'lar tavernalarda toplanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi: Nicholas Culpeper, "tavernalarda ve birahanelerde kendisine şöhret kazanmaya çalışıyor"; *Baptist* haberciler hanlarda buluşuyorlar ve *Baptist* ayinlerinde pipo içiliyordu.[76] 1645'te sıradan askerler adına konuşan Suffolk'lu bir papazın "İsa'nın yemeği, öyle ise, hayat ağacı, akşam yemeğinde onun kanını için ve neşelenin" diye konuştuğunu yazıyordu John Eachard.[77] Winstanley Aşâi Rabbaninin kutsal bir şey değil fakat herhangi bir evde yemek ve içmek olduğuna katılıyordu.[78] Thomas Edwards, "Londra'da bir *antinomian* vaizin", "oruç gününde Hıristiyanlar için bir birahanede içmenin ya da bir genelevde olmanın, yasal olarak oruç tutmaktan daha iyi olduğunu" söylediğini bildiriyordu. Bir başka tarikatçı, sarhoşluğun günah olmadığını, "ama İsa'yı daha iyi görmeye yardımcı

73 *Aynı kaynak*, s. 195-198, 260, 266, 275-276.

74 [Anonim], *Religions Enemies* (1641), s. 6. Su-Şairi John Taylor'a atfedilmiştir.

75 Henry Wilkinson, *Miranda, Stupenda* (1646), s. 26.

76 John Heydon, *A New Method of Rosie Crucian physick* (1658), s. 49; Ed. B. R. White, *Association Records of the Particular Baptists of England, Wales and Ireland to 1660*, I. Kısım, *South Wales and the Midlands* (Baptist Tarih Kurumu, 1971), s. 37; Ed. Nuttall, *Early Quaker Letters from Swarthmore MSS to 1660*, s. 258-259. Tavernaların siyasal amaçlarla kullanılması konusunda V. L. Pearl, *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (Oxford U. P., 1961), s. 233-234'le karşılaştırınız.

77 J. Eachard, *The Axe against Sin and Error* (1646) sig. (a) v. *Good Newes for all Christian Soldiers*'da (1645), "İnanan bir asker aldığı ücretle yetinmemeli midir?" sorusunu, "Evet, dedi bir asker, eğer alabilirse" diye yanıtlamıştı (s. 31).

78 Sabine, s. 141-143; karşılaştırınız, Edwards, *Gangraena*, III, s. 25 (Giles Randall).

olduğunu" ileri sürüyordu. Bu kişi kararlı bir Parlamento yanlısı ve Somerset'te bir hacizciydi.[79]

Modern uyuşturucu kullanımıyla yapılacak bir analoji, tütün ve alkol kullanımına –bu tür toplantılarda ortak sevgi şöleni öğesinin yanı sıra– manevi görüşü artırmak için başvurulduğunu anlamamıza yardımcı olur. Birkaç yıl sonra *binyılcı* John Mason tütün içmeye ileri derecede müptela olmuştu ve "tütün içerken genellikle bir tür kendinden geçiyordu".[80] (Tütün, her ne kadar 1640'lara gelindiğinde Londra'nın ithalatı içinde birinci sıraya yükselmiş olsa da,[81] henüz yeni ve biraz yakışıksız bir uyarıcıydı.) New England'da Yüzbaşı Underhill, Vali Winthrop'a, "tütün denen yaratığı ölçülü bir şekilde kullanırken, Ruh'un onun içine özgür inayetin tanığını göndermiş" olduğunu söylemişti.[82] Yüzbaşı Freeman'ın Tanrı'yı yemek masasında ve şamdanda gördüğünü söylemesi bir tavernada mı yoksa dinî bir toplantıda mu olmuştu?[83] Ya da mukayeseli dine ilgisi olan bir süvari, "güneşe ve aya tapsam, ya da masanın üzerindeki sürahiye, bunun kimseyi ilgilendirmeyeceğini" ileri sürmüştü.[84] Kimi *Ranter*'lar, onları ebediyete kadar lanetlemiş olan peygamber Reeve ve Muggleton'a sırtlarını dönmek istediklerinde, "aralarındaki en biçare, ateist kişiler"den üçüne, "onlara, İsa Mesih'e ve Tanrı'sına küfretmeye teşvik etmek için" verdikleri söz "domuz etinden güzel bir akşam yemeği" idi.[85] 1653 yılında William Dell, Sydrach Symson tarafından kullanılan "*Ranter*'ların dininin tadını çıkarmak için" tanrının

79 Edwards, *Gangranea*, II, s. 146, III, s. 1070; D. Underdown, *Somerset in the Civil War and Interregnum* (Newton Abbot, 1973), s. 146.

80 H. Maurice, *An Impartial Account of Mr. John Mason of Water Stratford* (1695), s. 52.

81 Ed. W. E. Minchinton, *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth Century* (1969), s. 21. Tütün konusunda Herrick'in şiirleri "The Tobacconist" ve "The Censure"a bakınız (*Poetical Works*, ed. L. C. Martin, Oxford U. P., 1956, s. 424-427).

82 R. M. Jones, *Studies in Mystical Religion*, s. 474.

83 F. Freeman, *Light Vanquishing Darknesse* (1650), s. 3; bir sonraki sayfayla karşılaştırınız.

84 Aktaran Masson, *Life of Milton*, III, s. 525.

85 Muggleton, *Acts of Witnesses*, s. 56-57.

bizim şerefimize içtiği kadeh, sanat ve dildir; sanki Tanrı ruhbanın tanıdık yoldaşıymış gibi kimi zaman onların şerefine İbrani kadehinden kimi zaman da Yunan kadehinden içiyor..." sözüyle alay ediyordu.[86]

Hakkında hasmane bilgiye sahip olduğumuz bir *Ranter* toplantısında karışık grup bir tavernada buluşup, dine aykırı şarkıları, iyi bilinen ilahilerin ritmiyle söylüyor ve ortak ziyafete katılıyordu. İçlerinden birisi, "Bu İsa'nın etidir, alın ve yiyin" diyerek bir biftek parçası koparıyor. Bir başkası, "İşte İsa'nın kanı" diyerek şöminenin köşesine bir kupa *ale* (bira) döküyordu.[87] Clarkson tavernaya Tanrı'mn evi adım takıyor; çuvala da tanrısallık.[88] *Puritan* bir düşman bile, *Ranter*'ların dionysus sefahatındaki ateşliliğine diş gıcırdatan bir beğeniye benzer şeyler söylüyor: "Doğaçlama şehevî şarkılar ... sağlık, müzik, büsbütün müstehcenlik ve danslarla bütün şeytanların en neşelisi bunlardır".[89] Yüzbaşı Francis Freeman'a karşı yöneltilen suçlamalardan birisi müstehcen şarkılar söylemesiydi.[90]

Bunyan *Quaker*'ların düşüncelerinin *Ranter*'larınkinden daha iyi olmadığını söylemişti; "ancak *Ranter*'lar bunları bir birahanede bayağı hale getiriyorlardı".[91] Muggleton'un bize bildirdiğine göre, *Ranter*'lar Minories'de aralarından birisinin işlettiği aşevinde toplanıyorlardı; ayrıca Lawrence Clarkson'un metreslerinden, Mary Middleton'un kocası tarafından işletilen, Cripplegate, St. Giles *parish*'inde Moor Lane'de bulunan *David and Harp*'da toplanıyorlardı.[92] Fox, *Ranter*'ların "bir çeşit toplantıları olduğunu, ama toplantılarında tütün ve *ale* içtiklerini ve hafif ve gevşek hale geldiklerini" söylüyor. "Şarkı söylüyor, ıslık çalıyor ve dans ediyorlardı."[93] Bunyan onların çok konuş-

86 Dell, *Several Sermons*, s. 607.

87 [Anonim], *Strange Newes From the Old-bayley* (1651), s. 2-3.

88 Clarkson, *The Lost Sheep Found*, s. 28-29.

89 E. Pagitt, *Heresiography* (5. baskı, 1654), s. 144.

90 Freeman, *Light Vanquishing Darknesse*, s. 19.

91 Bunyan, *Works*, II, s. 182-183.

92 Muggleton, *Acts of Witnesses*, s. 5; *The Routing of the Ranters*, s. 4.

93 Fox, *Journal*, I, s. 85, 199, 212.

tuğunu düşünüyordu:[94] Bu aslında *rant* sözcüğünün çağdaş anlamlarından birisiydi. Bunyan'ın yorumunun, *Quaker*'ların suskunluğu ile bir ilgisi olabilir. Bununla birlikte Fox, *Ranter*'ların maksadını anlıyordu. "'Atak, cesur bir oğlan', 'Gelin, her şey hepimizin' diyerek kendisine bir pipo uzattığında; (tütün içmeyen Fox) 'piposunu aldım ve ağzıma koydum ve o kaba dilinin benim yaradılışla birlik içinde olmadığımı söylemesini engellemek için tekrar geri verdim'".[95] "Benim ruhum Tanrı'yla birliktedir" diyordu Abiezer Coppe, "onun içinde onunla yudum yudum içer, ondan beslenir, onunla beslenir, onun içindedir. Benim insanlığım, insanlıkla birlikte oturacak, içecek, yiyecektir; (ihtiyaç olunca) *pub* sahipleriyle ve fahişelerle niye olmasın?"[96]

"Yaradılışla birlik", "iyi bir yaratık" olarak tütün, Aşaî Rabbani'nin alaya alınması: 17. yüzyıl radikallerinin aşırı jestleri olarak görünen şeylerde sembolizm aramayı asla ihmal etmemeliyiz. *Ranter*'ların kutsal şeylere saygısızlığı savunmaları, doğru olarak belirtildiği gibi, ahlaki sınırlamalardan kurtulmanın sembolik bir ifadesiydi.[97] Bir keresinde Abiezer Coppe, minberde bir saat süreyle durmadan küfür etmekle suçlanmıştır: "Sizin bütün dualarınız Tanrı'nın frengisine gitsin".[98] Takıntılı bir küfür etme tutkusu genç yaşlarında ona hâkim olmuştu, ama buna yirmi yedi yıl karşı koydu. Sonra da kaybettiği zamanı telafi etti. Kendi açıklamasına göre, "(insanın içindeki) güçlü bir meleğin ağız dolusu küfür etmesini" Ortodoks bir papazın vaazına tercih ederdi. "Bir ipucu daha: Karanlıkta cahilce küfretmek var, aydınlıkta şan ve şerefle küfretmek var."[99] *Ranter*'ların mistik ve pasifist kanadından olan Joseph Salmon bile "pek çok azılı" küfürler etme alışkanlığındaydı.[100]

---

94 Bunyan, *Works*, I, s. 85.

95 Braithwaite, s. 85.

96 Coppe, *A Fiery Flying Roll*, Kısım II, s. 18-19.

97 Bu bilgiyi, Mr. J. F. McGrefor'un, Oxford'daki, "The Ranters: A Study of the Free Spirit in English Sectarian Religion, 1648-1660" adlı edebiyat lisans tezine borçluyum.

98 [Anonim], *The Ranters Ranting* (1650), s. 5.

99 Coppe, *A Fiery Flying Roll*, Kısım I, 2. Bölüm.

100 *Leyborne-Popham MSS* (H. M. C.), s. 57; ilerki sayfalarla karşılaştırınız.

Bu küfür etme tavrının, ister Coppe'nin 1646'dan sonraki, isterse *Quaker*'ların izlediği, daha önceki küfür etme arzusunu bastırma tutkusunun arkasında büyük bir gerilim yatıyor olmalıdır. Bunyan da benzer gerilimleri *Grace Abounding*'de sergiler. Küfür etme, *Puritan* ahlakının, hem Tanrı hem de orta sınıf topluma karşı bir meydan okuma eylemiydi. Bunyan'ın ifadesiyle "pek çok kimse küfür etmenin beyefendice olduğunu düşünüyordu".[101] Saraylılar ve yukarı sınıfın üyeleri için küfür sorun değildi: İç savaş sırasında kralcılar rakipleri tarafından "küfürbazlar" olarak biliniyordu.[102] Alt sınıflar için küfür etmek pahalı bir şeydi: Bir küfür için 6 peni cezaya çarptırıldıktan sonra masanın üzerine 2 şilin 6 peni koyarak parasının hakkını veren "sefih denizci"yi hatırlıyoruz.[103] Alt sınıfların küfre başvurmaları, en büyüklerle eşit olduklarını ilan etme anlamı taşıyordu; aynen *Puritan*'ların gösterişçi küfre karşı çıkmalarının aristokratik ve plep dinsizliğinin eleştirisi olması gibi.[104] Ancak alt sınıfların ve *Ranter*'ların küfrü aynı zamanda, ideolojik nedenlerle yoksulların basit zevkleriyle karışarak, *Puritan* orta sınıf standartlarının empoze edilmesine karşı bir isyandı. Kutsal kitaplara aşırı saygı küfür konusunda bir fobiye yol açtı; İncil'in reddedilmesi küfretmeyi yeniden mümkün kıldı ve onunla birlikte *Puritan* orta sınıfa manevi enerjilerini sağlayan baskıların boşalmasını da.

IV. *RANTER*'LAR

Ranter'lar hakkında başka herkesten çok şey bilen Mr. A. L. Morton, Devrim sırasında yerleşim sisteminin bozulmasıyla serbest kalan gezici zanaatkârların –"gelenekle bağlantısı olmayan ve ondan kopmaya hazır olan" adamların– *Ranter*'lara

101 Bunyan, *Works*, III, s. 601; karşılaştırınız Fox, *Journal*, I, s. 47, 198.

102 *S. and P.*, s. 405-406.

103 Ed. J. Spedding, R. L. Ellis ve D. D. Heath, *The Works of Francis Bacon* (1870-1874), VII, s. 185. Yanlış olarak Bacon'a atfedilir.

104 İnsan onuru adına "efendilerin ve kölelerin küfür etmesi"ne Bolşeviklerin karşı çıkması konusunda Troçki ile karşılaştırınız (Isaac Deutscher, *The Prophet Unarmed*, 1939, s. 165-166).

epeyce destek vermiş olabileceklerini ileri sürmektedir.[105] Bütün hareketli gezici nüfusun, ister köylü isterse zanaatkâr olsun, yerlerinden zorla çıkarılmış kulübe sakinlerinin, yavaşça büyük şehirlere yöneldiğini ve orada kendilerini yabancı hissederek, kimi zaman, hızla daha da radikal bir hale gelen dinsel gruplar oluşturduklarını akılda tutmalıyız. *Ranter* diye adlandırılan bireylerden farklı olarak, "*Ranter*'ların" neye inandıklarını tanımlamak çok zordur. Aynı şey daha az ölçekte *Leveller*'lar ve ilk *Quaker*'lar için de doğrudur; ama *Leveller*'lar izlenceli bildiriler yayınlamışlardır ve Fox ve Nayler'in risaleleri *Quaker*'lar adına yetkili sayılabilir. *Ranter*'ların tanınmış liderleri ya da teorisyenleri yoktur ve de bir *Ranter* örgütlenmesinin olup olmadığı da son derece kuşkuludur. Radikal hareketlerin tarihinde çoğu kez olduğu gibi, adları bir aşağılama terimi olarak ortaya çıkmıştır.

Bir yandan, Salmon ve Bauthumley gibi adamların teolojisi, bir yandan da sıradan *Ranter*'ların suçlandıkları ahlak kuralı tanımayan uygulamalarında, her ne kadar Lawrence Clarkson belki bu boşluğu doldurmaya yardımcı oluyorsa da, geniş farklılıklar vardır. Aynı şey, çağdaşları tarafından *Ranter*'larla aynı sepete konulan ilk *Quaker*'lar için de doğrudur. Bu sonuncu olgu için iki olası açıklama vardır ve hangisinin bizim için daha ağır basacağını bilebilmek zordur. Bir yandan, *Ranter* ve *Quaker* düşüncesinin ahlak kuralı tanımamaya varacağı inancı ve dolayısıyla da öyle olduğunun varsayılması şeklindeki muhafazakâr eleştirmenlerin akıldışı düşmanlığı; öte yandan aslında ilk *Quaker*'ların içindeki pek çok sıradan kişinin kendilerini *Ranter* düşünce ve uygulamalarından tamamen kurtaramamış olması.

Ne olursa olsun, 1649'la 1651 arasındaki kısa bir dönem içinde çağdaşlarının *Ranter* adını verdikleri ve haklarında genellemeler yapabileceklerini düşündükleri bir grup vardı. (Kimi zaman *Ranter* olarak adlandırılan, John Robins ve Thomas Tany gibi eksantrik bireyleri dışarda bırakıyorum: Onların açıklamış oldukları görüşlerden tutarlı ilkeler çıkarabil-

105 Morton, *The World of the Ranters*, s. 90.

mek çok zordur.)[106] *Ranter*'ların adlarını, Beşinci Monarşistlerde olması gibi, I. Charles'ın idam edilmesinden ve *Leveller*'ların yenilmesinden sonra duyuyoruz: Bu olayın her ikisi de hiç kuşkusuz her iki grubun kökeniyle ilgilidir. "Bütün dünya şimdi Palavra (*Ranting*) bir komiklik içindedir" deniyordu 1651'de.[107] Bazı birinci el tanıklara bakalım. 1650 yılında Müneccimler Derneği'nde vaaz veren bir ilahiyatçı *Ranter*'ların özgürlüğü çok övdüklerini ve Tanrı'mn yalnızca ilahi şeylerde değil fakat şeytani şeylerde de olduğunu söylediklerini ileri sürüyordu. Onları *Family of Love* ile eşitliyordu.[108] 1652 yılında Southwark'lı bir doktor onları, yoksullara yönelik olumlu tutumuyla, zamana uyan azizlere karşı savunuyordu.[109] John Reeve *Ranter*'lara, "bütün yaratılmışlara karşı yapmacık evrensel bir sevgi" atfediyordu. Bir süre için onların, "her ne kadar kendileri ahlaksızlığın gücü altında yaşıyor ve ölüyor olsalar da bütün insanlığın ebedi kurtuluşu hayali"ne karşı çekim duymuştu.[110]

Bunyan 1650'lerin başında, "bazı yaşlı profesörlerce çok itibar edilen" birkaç *Ranter* kitabı bulmuştu. Samimi arkadaşlarından birisi "en şeytani bir *Ranter* haline gelmiş ve kendisini her türlü pisliğe terk etmişti". Tanrı'nın ya da meleklerin varlığını reddediyor ve içkiden uzak durma öğütlerine gülüyordu. Daha önce din konusunda katı olan başka kişiler, *Ranter*'larca etkilenmişti: –"Benim [Bunyan] genç bir adam olarak çok baştan çıkarıcı bir doktrin olarak gördüğüm"– "ne yaparlarsa yapsınlar günah olmayacak bir mükemmelliğe ulaştıklarına vehmediyor" ve Bunyan'ı yasal ve karanlık olmakla suçluyorlardı. Özellikle de hüküm günü ve yeniden dirilişin olmadığı-

---

106 Aşağıda 8. Bölüm'ün sonlarına bakınız; karşılaştırınız [Anonim], *All The Proceedings of the Sessions of the Peace holden at Westminster the 20th day of June, 1651*, s. 3-9.

107 S. S[hepard], *The Joviall Crew or the Devill turned Ranter* (1651), Prolog.

108 Robert Gell, *A Sermon Touching God's Government of the World by Angels* (1650), s. 39-40.

109 Ed. H. E. Rollins, *Cavalier and Puritan* (New York U. P., 1923), s. 320-324.

110 Reeve, *A Transcendent Spiritual Treatise* (1711), Bir Quaker'a Mektup, s. 2; s. 1, 5-6. İlk kez 1651'de yayınlandı; Muggleton'un *Acts of the Witnesses*, s. 53-57 ile karşılaştırınız.

na ve dolayısıyla da günahın öyle üzülecek bir şey olmadığına inanmaya teşvik ediliyordu – sonuç itibariyle "ateistler ve *Ranter*'lar" Tanrı'nın inayetini iffetsizliğe dönüştürerek "kendilerine yardım ettikleri sonucuna" ulaşıyorlardı. Bunyan'ın bunlara cevabı ortodoks bir cevap oldu: Onlar günah inancına sahip değillerdi.[111] Samuel Fisher, *Baptist* döneminde *Ranter*'ların, İsa'nın emirlerine rağmen, "tevazu ve her türlü terbiyenin ötesine geçtiklerini" söylüyordu. "*Ranter*'ların daha kaba ayaktakımı ... İsa'nın bir daha gelmeyeceğine ilişkin düşüncelerinin bıktırıcılığı yüzünden gönüllü cahillerdi." Kimileri İsa'nın varlığını reddediyor; diğerleri İsa ya da Tanrı olduğunu iddia ediyordu.[112] 1649 yılında John Fox, Tanrı olduğunu söyleyen *Ranter*'larla tanışmıştı.[113] Yaratan bir Tanrı olmadığına ama her şeyin doğadan geldiğine inandıkları söyleniyordu.[114]

Ephraim Pagitt, "bir *Ranter*'in" bir *Quaker*'a göre "daha açık ve daha az hırçın" olduğunu düşünüyordu.[115] *Ranter*'lar, insandaki İsa'nın adına, doğanın ışığını yaktılar diye açıklıyordu Richard Baxter. Dindeki yeraltı yeniliklerinin manevi guruyla, Tanrı'nın insanın yüzeysel eylemlerini değil ama kalbini dikkate aldığına inanıyorlardı – ve bunun da iğrenç ahlaksızlık ve sürekli fahişeliğe izin verdiğini düşünüyorlardı. Bereket versin ki bu tarikatın korkunç habisliği hızla kendi kendini yok etti ve diğer bütün tarikatları gözden düşürdü.[116] Hasım ama besbelli ki gayri adil olmayan bir tanık, John Holland, (Gerrard Winstanley'in yapmış olduğu gibi) *Ranter*'ların Tanrı'ya Akıl dediklerini söyler. İçlerinden birisi, eğer herhangi bir Tanrı varsa, kendisinin Tanrı olduğunu söylemişti. Tanrı her yerdedir ve yaşayan her canlının içindedir diyordu Jacob Bauthumley: "İnsan ve hayvan, balık ve kuş ve en yüksek sedir ağa-

111 Bunyan, *Works*, I, s. 11, 25-26; III, s. 724; I, s. 49-50, 210, 217, 454; II, s. 150, 182-183, 21, 664; III, s. 383, 385, 724. sayfalarla karşılaştırınız.

112 S. Fisher, *Christianismus Redivivus* (1655), s. 466-467, 482, 492, 513.

113 Fox, *Journal*, I, s. 47.

114 [Anonim], *The Arraignment and Tryall, with a Declaration of the Ranters* (1650), s. 6.

115 Pagitt, *Heresiography* (1654), s. 143-144.

116 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 76-77.

cından duvardaki sarmaşığa kadar her yeşil şey." "O yaratıkların dışında var olmaz."[117] Tanrı, "bu köpeğin, bu piponun içindedir, o bendir ben de oyum";[118] o "kedinin, köpeğin, iskemlenin, taburenin" içindedir."[119]

Ranter'ların kendileri için kabul eder göründükleri tek ad "Benim biricik bedenim"di. Bu ve onların "hemcinslerine" saygı göstermesi, insanoğluyla ve bütün yaratılışla birliği vurgulamak anlamını taşıyordu. ("Hemcins" Winstanley'in bir deyimiydi.)[120] Abiezer Coppe ve Joseph Salmon'da da, Winstanley gibi, bütün yaratılmış şeylerin birliği vizyonu vardı.[121] Onların maddeci panteizmi, yalnızca siz ölünce gökyüzünde pasta ikram eden yükseklerdeki cennette Tanrı'yla, dünya üzerindeki günahkâr insanlar düalizminin reddiydi. Tanrı Büyük bir Nezaretçi değildi: O benim biricik bedenimin, biricik madde cemaatinin bir üyesiydi. Dünya, ödülümüzün daha sonra verileceğini beklediğimiz katlanılması gereken bir mihnet diyarı değildi. *Ranter*'lar maddenin iyi olduğunu çünkü burada ve şimdi yaşadığımızı iddia ediyorlardı.

Winstanley'e olduğu gibi *Ranter*'lar için de İsa'nın gelişi demek, "onun ruh olarak insanlara gelişiydi". Bu şekilde insanların kalplerine girdiğinde, artık onların "dışarıdaki yönetimlerden, vaaz, Aşâi Rabbanî, İncil'in incelenmesi vs. gibi böyle aşağı yardımlara" ihtiyacı yoktu.[122] (Bu Samuel Fisher tarafından *Baptist* döneminde yazılmıştır: Bir *Quaker* olduktan sonra buna ne kadar karşı çıkabileceğini insan merak ediyor.) *Ranter*'lar için içimizdeki İsa Kudüs'te olan tarihsel İsa'dan çok daha

117 J. Holland, *The Smoke of the bottomles pit* (1650[-1], s. 2; J. Bauthumley, *The Light and Dark Sides of God* (1650), s. 4.

118 Edward Hide, *A Wonder, yet no Wander* (1651), s. 35-41. Hide Ranterlara karşıydı bununla birlikte görebildiğimiz kadarıyla onların görüşlerini hoşgörülebilir bir adillik içinde sunmuştur.

119 L. Muggleton, *The Acts of the Witnesses*, s. 56.

120 Winstanley, *The Saints Paradice*, s. 123; yukarıdaki 7. Bölüm ve bu bölümün sonlarıyla karşılaştırınız.

121 [Coppe], *Some Sweet Sips of some Spiritual Wine*, s. 60 ve *passim*; Salmon, *Heights in Depths*, s. 37-38.

122 S. Fisher, *Baby Baptism meer Babyism* (1653), s. 511-512. Fisher için aşağıda 11. Bölüm'e bakınız.

önemliydi, ve "Tanrı'nın hem Eski hem de Yeni Ahit'deki bütün emirleri lanetin meyveleriydi". Şimdi bütün insanlar lanetten kurtarıldığına göre, onlar bu emirlerden de kurtulmuşlardı; bizim irademiz, Tanrı'nın iradesiydi.[123] *Ranter*'ların gün ışığında mum yakıp günahlarını aradıklarına ilişkin pek çok hikâye vardır; "ama günah yoktu" diye söylüyordu bir *Ranter* böyle bir hikâyede, "ve o öylesine büyük olduğunu düşündükleri, kendi başına o kadar küçüktü ki bunu göremiyordu".[124]

Kötülüğün varlığı *Ranter*'ların bir hayli ilgi gösterdikleri bir konuydu: Basit inananlar onların tezlerini cevaplamakta güçlük çekiyorlardı.[125] Kimi *Ranter*'lar eğer Tanrı'nın her şeye gücü yetiyorsa, kötülüğe neden izin veriyor diye soruyorlardı. Başkaları günah diye bir şey olduğunu inkâr ediyorlardı; eğer olsaydı Tanrı'nın planının bir parçası olmalıydı.[126] Hüküm günü ya "icat edilmiş bir şeydi", "insanı korku içinde tutmak için bir umacı"; ya da çoktan başlamıştı. Ölümden sonra hayat yoktu: "Bir dere bile dereyken okyanustan farklıydı ama okyanusa yeniden döndüğünde onun tarafından yutulup okyanusla bir olması gibi, insanın ruhu bedenindeyken Tanrı'dan ayrıydı ama ölüm gelip Tanrı'ya döndüğünde Tanrı'yla bir oluyordu, evet Tanrı'nın kendisi oluyordu". Buna, "benim varlığım yok olduktan sonra hiçbir şey bilemeyeceğim" diye ekleyen Lawrence Clarkson'du.[127] Tanrı doğa dünyası ile eşanlamlı olmuştu. Yaratılış kitabında Tanrı'yı görmek, Anna Trapnel'in 1652-1653'te umutsuz olduğu durumda kapılmaktan kendini alıkoyabildiği "*Familist*'çe palavra öğreti"ydi.[128]

Ranter'lara atfedilen bu doktrinin aşırı bir biçimi, "o en mükemmel olanlar ... en az nedametle en büyük günahları işle-

123 J. Holland, *anılan eser*, s. 2-6; karşılaştırınız, R. Coppin, *Divine Teachings* (2. baskı, 1653), s. 9-10.

124 Cohn, *anılan eser*, s. s. 329; aşağıda 15. Bölüm'e bakınız.

125 Karşılaştırınız, Fox, *Journal*, I, s. 231; II, s. 7.

126 Peter Sterry, *A Discourse of the Freedom of the Will* (1675), s. 156.

127 Clarkson, *The Lost Sheep Found*, s. 28; Holland, *anılan eser*; karşılaştırınız, Coppin, *Truths Testimony*, s. 31.

128 [Anna Trapnell], *The Cry of a Stone* (1654), s. 8-10. Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız.

yenlerdir" şeklindeydi.[129] Clarkson da, "sözde günahı günahın yerine koyuncaya kadar" diye yazarak buna çok yaklaşmıştır. Ama şimdi "içimdeki o Ebediyete ... ilişkin ... ne yaparsam yapayım... Tanrı eylemin içinde olduğu sürece o eylem Tanrı kadar kutsaldır. O, bu eylemlerin sizin küfretme, sarhoşluk, zina ve hırsızlık vs. dediğiniz eylemleri" kapsadığı konusunda ısrar ediyordu.[130]

9 Ağustos 1650 tarihli Kutsal Şeylere Saygısızlık Yasası, özellikle *Ranter*'ların "tüm insan toplumunun çözülmesi" eğilimini ortaya koyan, "insanlar arasında medeni ve ahlaki dürüstlüğün gerekliliğine" karşı çıkışlarına yönelikti. Yasa, erkek ya da kadın kendisini Tanrı gibi ya da ona eşit gören; ya da zina, sarhoşluk, küfür, hırsızlık vs. eylemlerin kendi başına utanç verici, kötü ve günah olmadığını ya da günah diye bir şey olmadığını; "ama buna erkek ve kadın karar verir" iddiasında olanları lanetliyordu. Cezası ilk defasında altı ay süreyle hapis, ikinci keresinde sürgün ve gitmeyi reddeder ya da geri dönerse idamdı. Bu yasayı uygulayan yargıçlar onu yalnızca doğru ile yanlış arasında içtenlikle hiçbir fark olamadığını düşünenlere uygulayacak şekilde genişletmişlerdi. *J.P.*'lerin, ruhbanın ve jürilerin, yasayı bir *Ranter*'in ya da Richard Coppin gibi[131] (bir *Ranter* benzerinin) ya da William Deusbury gibi bir *Quaker*'ın[132] Ortodoks olmayan içten dinsel kanaatlerine yaygınlaştırmalarına olanak tanımayı reddediyorlardı.

"Dinsel şeylere saygısızlık edenler" Ordu'da daha kötü muamele görüyordu.[133] Joseph Salmon ve Lawrence Clarkson 1649'da, Jacob Bauthumley 1650 Mart'ında orduyu bıraktılar.[134]

---

129 Hide, *anılan eser*, s. 36-38.

130 Clarkson, *A Single Eye*, Cohn, *anılan eser* içinde, s. 350-353.

131 Baş Baron Wilde'ın, Çavuş Green'in, Yargıç Hutton'un ve Çavuş Glynne'in, 1651-1654'te çok sempatik tavırlarını kendi ağzıyla aktarışı için bkz. *Truths Testimony*, s. 31-71, 85-88). Korgeneral Kelsey 1655 yılında çok daha sertti; ilerki sayfalara bakınız.

132 W. Deusbury, *True Prophecie of the Mighty Day of the Lord* (1655), s. 5-15: Yargıç Hale ve Yargıç Windham çok hoşgörülüydü.

133 A. L. Morton, *The World of the Ranters*, s. 104.

134 Bu bilgiyi Mr. McGregor'un edebiyat lisans tezine borçluyum.

En kötü muamelenin İskoçya'daki İngiliz otoritelerince yapıldığı görülüyor. Oliver Cromwell, bir teğmenin *Ranter* olan karısı hakkında "yaşamayı hak etmeyecek kadar kötü bir yaratık olduğunu düşündüğünü" söylüyordu.[135] Bir yıl sonra Teğmen William Jackson, başka şeylerin yanı sıra, günahın yaratıcısının Tanrı olduğuna ve o zaman kendisinin olabileceği kadar mükemmel olduğuna inanmakla suçlanıyordu.[136] 1656 yılında, Dumfriesshire'da, "herkesin 'Büyük İskoçya'nın Delikanlısı" olarak çağırdığı Alexander Agnew, İsa'nın Tanrı olduğunu, Kutsal Ruh'un varlığını, insanın ruhu olduğunu ya da cennet ve cehennemin var olduğunu ya da Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın kelamı olduğunu inkâr ettiği için asılarak öldürülmeye mahkûm edilmişti. Kendisinin günahkâr olduğuna ya da duanın herhangi bir işe yaradığına inanmıyordu. Delikanlı Tanrı'yla bir işi olmadığını söylüyordu: Tanrı çok haris birisiydi. "O tanrıdan hiçbir şey almamış ama doğadan almıştı." Bu görüşlerini, "sıradan insanları aldatmak, yanlış yola sevk etmek, zihinlerini karıştırmak" üzere etrafa yaymakla suçlanıyordu.[137] Popüler rasyonalizmin ilk şehitlerinden birisi gibi görünüyor.

Ama *Ranter*'lar doğaları gereği şehit değillerdi. Kendilerinden önceki *Lollard*'lar ve *Familist*'ler gibi, istendiğinde genellikle, Coppe gibi çok düzenbazca, sözlerinden dönüyorlardı.[138] Gerçekten de, eğer ölümsüzlük yoksa, şehitliğin vereceği tatmin bariz olarak daha azdır: Ölüme karşı koyma, *Ranter*'ların çoğunun sahip olduğundan daha tutarlı ve daha iyi tasarlanmış bir ideolojiye ihtiyaç gösterecekti. Üstelik devrimci hareket, *Ranter*'lar sahneye çıkmadan önce gerilemeye başlamıştı. Kendilerinden önce *Lollard*'lar, her şeyden çok, (başka şeylerin yanında) VI. Edward'ın saltanatının getirdiği ilerlemelerin moral-

135 *Mercurius Politicus*, 23 Mayıs - 5 Haziran 1651. Bu kaynağı Mr. McGregor'un tezine borçluyum.

136 Firth, *Cromwell's Army*, s. 408; 288-289, 400. sayfalarla karşılaştırınız. William Franklin'in çömezi Henry Dixon benzer görüşlere sahipti (H. Ellis, *Pseudochristus*, 1650, s. 32, 37); *The Arraignment and Tryall, with a Declaration of the Ranters*, s. 6; *Theauraujohn his Theous Ori* (1651), s. 35 ile karşılaştırınız.

137 *Mercurius Politicus*, 3 Temmuz 1656, Sayı 31, s. 7064-7066.

138 Birkaç sayfa ileriye bakınız.

lerini muazzam artırması nedeniyle, sözlerinden dönebilirken *Marian* şehitleri ölümü seçtiler. Ancak 1650'lerden itibaren, *Socinian* John Biddle[139] gibi cesur ve çoktan kendini adamış adamların dışında yalnızca İsa'nın krallığının bu dünyada olmadığına tutkuyla inanmış olanlar ölümüne direnme cesaretine sahipti. *Quaker*'ların varlıklarını sürdürmelerinin en önemli nedenlerinden birisi, düşmanlarının bile sözünü ettiği baskı altındaki yürekliliklerydi.[140]

V. ABIEZER COPPE

Coppe, Oxford'da Warwick'li bir üniversite öğrencisiydi. Bir Ordu garnizonunda vaiz olarak görev yaptıktan sonra, 1649 yılında, otuz yaşındayken içki ve tütün içen, küfür eden *Ranter*'ların lideri oldu. Aynı yıl *Some Sweet Sips of some Spirituall Wine*'ı (*Manevi Şaraptan Kimi Tatlı Yudumlar*) yazdı ve bunu 17. yüzyılda benzeri olmayan nesir halindeki iki güçlü yazısı, *Fiery Flying Rolls* (*Ateşli Uçan Defterler*) izledi.

Coppe'nin mesajı "evrensel sevgi ve hizmetleri eksiksiz özgürlük ve saf sefihlik" ... olan "benim en mükemmel majestem ve (içimdeki) ebedî mutluluk" tarafından dağıtılıyordu. Bu günah ve suçun bitmesi, sona ermesiydi. "O güçlü *Leveller*" Tanrı, "yenecek, yenecek, yenecektir". Piskoposlardan, krallardan ve lordlardan sonra "geriye kalan büyüklerin" *Leveller*'lara yenilme sırası gelmiştir. "Şeref, soyluluk, kibarlık, mülkiyet, aşırı bolluk, vs. cehennemlik, korkunç gururun babası olmuştu ... evet şimdiye kadar, dürüst Habil'in (Abel) kanından, vurulup öldürülen *Leveller*'ların kanına kadar, akıtılmış bütün kanların nedeni budur". *Leveller*'lar Tanrıları ve ülkeleri için şehit oldular: Onların kanı intikam alınmasını istiyor. Şimdi, "korkunç gururun boynu" tek bir darbeyle koparılmalıdır ki, "denklik, eşitlik, cemaat", "evrensel sevgi, evrensel barış ve eksiksiz özgürlüğü" kurabilsin. Eşitlemenin (*Leveling*), kılıçla eşitlemenin, insanla eşitlemenin gölgesi bile sizi korkuttu (sizi kim suç-

139 Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız.

140 Bkz., *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 436-437.

layabilir, zira krallığınızı sarstı), ama şimdi eşitlemenin gerçek varlığı geliyor".

Coppe hem "kılıçla eşitlemeyi" hem de "kazarak-eşitlemeyi" reddediyordu.[141] *Leveller*'ların ihaneti onda büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Ancak onun pasifliği daha sonra *Quaker*'ların ortaya koyacaklarından farklıydı. "Kılıçla değil; biz (kutsallıkla) herhangi bir şey için savaşmayı hor görüyoruz: Biz haftanın her günü yaprak gibi kör kütük sarhoş olduk, pazar yerinde fahişelerle yattık; ve bunları, insanların öldürülmesi için ... yoksul, istismar edilmiş, köleleştirilmiş sabancının parasına el koyan iyi eylemler olarak değerlendirdik." "Yoksul mahpusların, 'Ekmek, ekmek, Tanrı adına ekmek' diyerek hüzünlü bağırışları benim kulaklarımı ve yüreğimi parçalıyor, artık tahammül edemiyorum." Yöneticiler, bu "yoksul, pis, bitli, paçavralar içindeki biçarelerin önünde eğilmelidir" ve onları serbest bırakmalıdır. "Kendini kendi bedeninden, bir sakattan, bir serseriden, bir dilenciden ... bir pezevenkten, bir hırsızdan vs. saklama, o senin kendi bedenindir."[142]

Coppe'nin bir hayli kişisel olan tarzı hakkında bir fikir verebilmek için biraz ayrıntı aktarmaya değer:

> Senin torba torba paran var, ve seyret ben (Tanrı) elimde kılıcım çekilmiş gece hırsız gibi gelip, ben bir hırsız gibi, herif keseni teslim et, teslim et yoksa boğazını keseceğim diyorum.
>
> Teslim et diyorum (bir kere daha) benim paramı ... senin bedeninden olan bedenlere ve benim gözümde senin kadar iyi olan ve belalı hapishanelerde ve pis darağaçlarında açlıktan ölmeye hazır olan serserilere, hırsızlara, fahişelere ve yankesicilere teslim et...
>
> Tanrının vebası sizin keselerinizde, ahırlarınızda, evlerinizde, atlarınızdadır; musibet kısa süre sonra bıçağın altına yatacak ve kısa süre sonra çatıya asılacak olan domuzlarınızı alacak (Ah siz dünyanın besili domuzları), lakin...
>
> Bu geçen yıl elimi uzattığımı görmedin mi?

---

141 Coppe, *A Fiery Flying Roll*, I, s. 1-5, 11.

142 Coppe, I, s. 1-5; Cohn, *anılan eser*, s. 362-363.

Görmedin.

Benim elim hâlâ uzanmış...

Her ne kadar sen görmesen de senin altının ve gümüşün çürümüş...

Diyorum ki gümüşünün pası, sanki ateşmiş gibi senin bedenini yiyecek...

HER ŞEYİ ortak yap, yoksa Tanrı'nın laneti sahip olduğun her şeyi çürütecek ve tüketecek.[143]

Coppe, açık sokaklarda, arabalara ve daha büyük mertebeli yüzlerce erkek ve kadına "kimilerine dişlerimi gıcırdatarak... serseriler, dilenciler, sakatların önünde yerlere kapanarak" nasıl gösteri yaptığını anlatır. "Uluyun, uluyun siz soylular, uluyun saygıdeğer, uluyun siz zengin adamlar üzerinize gelecek musibet için uluyun... Biz ekmeğimizi tek yürek halinde yiyeceğiz, biz evden eve ekmek bölüşeceğiz." "İnsanlar arasındaki gerçek ibadet her şeye ortaklaşa sahip olmaktır ve hiçbir şeyin kendisinin olduğunu söylememektir."[144]

1650 yılında *Fiery Flying Rolls*, "dine saygısız pek çok dehşet verici şey" içerdiği için Parlamento tarafından halkın önünde yakılmaya mahkûm edildi. 10 Mayıs ve 9 Ağustos 1650 tarihli iki Yasa, Coppe'nin bize söylediğine göre, "benim için çıkarıldı". Coppe'nin kendisi de Parlamento'nun İnceleme Komitesi'nce incelendi ve kendisi de *Newgate*'e kapatıldı. Ocak ayında kısmî ve Mayıs ayında daha tam bir sözünden dönme yayınladı. Bu bile oldukça niteliklidir. Coppe pek çok yanlışın haksız olarak kendisine atfedildiğinden şikâyet ediyordu. Günahın var olduğunu onaylıyor ama "küçük hırsızlar ve büyük hırsızlar ... küçük caniler ve büyük caniler" olduğunu vurgulamaya özen gösteriyordu. "Bunların hepsi günahkârdır. Günahkârdır hepsi. Peki sonra? Biz onlardan daha mı iyiyiz? Hayır, hiçbir şekilde."[145] Tanrı'mn varlığını doğruluyor ve insanın Tanrı olduğunu inkâr ediyordu. Ama insan ilahi doğayı paylaşandır ve

143 Cohn, *anılan eser*, s. 365.

144 Coppe, *A Fiery Flying Roll*, II, s. 18-19, 21; Cohn, *anılan eser*, s. 368, 372.

145 *Copps Return to the Wayes of Truth* (1651), s. 4.

Tanrı her şeyi buyurabilir ve dolayısıyla insan kendi buyruklarından kendisini kurtarabilir. "Tanrı öldürmeyi yasaklar, ama kendi oğlunu öldürmesini buyurur; zinayı yasaklar ama Hoşea'ya fahişeden bir karı almasını söyler." Totolojik bir şekilde "günahkâr olan cemaati" reddeder ama, "benim bedenimden bir beden yok olmaya hazırsa ... eğer benim ekmeğim varsa bu onun olacaktır ya da olmalıdır."[146] Coppe, zinanın, evlilik dışı cinsel ilişkinin ve temiz olmamanın günah olduğunu kabul etti ama başkalarında zinaya ya da temiz olmamaya karşı bağıranların kalplerinin zina içinde olmaktan büyük ölçüde suçlu olduğunu vurguladı. Onun vurgulamayı tercih ettiği günahlar, gurur, açgözlülük, ikiyüzlülük, zulüm, tiranlık, merhametsizlik, yoksulları küçük görmekti.

> Komşunuzun ayağına, ağlar, tuzaklar, kapanlar kurmak, insanlar bunun böyle olduğunu düşünsünler ya da düşünmesinler bir günahtır ve aynı şekilde ezilenleri serbest bırakmamak, ağır yükleri hafifletmemek, her türlü boyunduruğu yok etmemek, aç kalanlara ekmek vermemek [vs. vs.] de öyle ... insanlar bunun böyle olduğunu ister düşünsün, ister düşünmesin.[147]

Bütün çağdaşlarının onun pişmanlığından etkilenmemiş olmasına şaşmamalıdır.[148] Coppe ve "büyük *bir Ranter* grubu" 1655 yılında Fox'u hapishanede görmeye geldi: Fox'un canının sıkılmasına rağmen pek çok içki ve tütün tüketildi ve kimi bilinen *Ranter* ilkeleri açığa vuruldu.[149] Restorasyondan sonra Coppe adını değiştirdi ve fizikle uğraştı. Zaman zaman vaaz verdi ve 1672'de öldüğünde Surrey, Barnes'daki *parish* kilisesinde toprağa verildi. Ölümünden sonra yayınlanan *A Character of a true Christian*'da (*Gerçek bir Hıristiyanın Niteliği*) Coppe hâlâ "iyi ve kötüyü Tanrı"nın kutsadığını söylüyordu. Ama kendisi hakkında şunları söylemişti:

146 *Copps Return to the Wayes of Truth* (1651), s. 8-9, 14, 24-25.

147 *Copps Return to the Wayes of Truth* (1651), s. 19-21.

148 J. Tickel, *The Bottomless Pit Smoaking in Familisme* (1652), *passim.*

149 Fox, *Journal*, I, s. 212.

Çekildi tamamen
Sınırsız olana...
Öz süpürülüp gitti mi
Tanrı'nın dileği yerine gelecek der ve yaşar.[150]

VI. LAWRENCE CLARKSON

1650'de *Ranter*'lar, Coppe'ciler (*Coppinites*) ya da Clarkson'cular (*Claxtonians*) olarak biliniyordu.[151] Mr. A. L. Morton'un övgüye değer çalışmasından sonra Lawrence Clarkson (ya da Claxton) üzerine yazmaya fazla gerek yoktur.[152] Preston'da doğup, Lancashire *Puritan*'ları arasında yetiştikten sonra Yeni Model Ordu'da hizmet etti.[153] Daha sonra gezici vaiz oldu; evrensel kurtuluşu savunduğu için reddedilinceye kadar kısa bir süre Pulham'da hayatını kazandı. Daha sonra başarılı bir *Baptist* ve (Erbery'nin etkisiyle) her inanç adına "para için vaaz eden" bir *Seeker* oldu. 1647 yılında epeyce güçlü, *Leveller*'lara yakın risalesi, *A Generall Charge or Impeachment of High Treason, in the Name of Justice Equity, against the Communality of England*'ı (*Adalet Eşitliği adına İngiltere'nin Komünalitesine karşı Genel bir İddia ya da Vatana İhanet Suçlaması*) yayınladı. Bu risale, o kadar iyi olmasa da, Overton'un tartışmacı tarzını taklit etmiş görünüyordu. Risale, "İngiltere'nin özgür doğmuş uyruklarının uzun süredir kaybetmiş oldukları özgürlüğün geri kazanılması için yayınlanmıştı". Clarkson'un Komünalitesi, Parlamento hakkında safça şunları söylüyordu; "bizim efendilerimiz, koruyucularımız ve işverenlerimiz." Eğer biz yaparsak, "onlar bize karşı çıkar, bizi hapse atar, bizi perişan ederler".

---

150 A. Coppe, *A Character of a true Christian* (1680), tek yaprak.

151 [Anonim], *The Routing of the Ranters*, sig. A 2.

152 Morton, *The World of the Ranters*, s. 115-142.

153 Clarkson'un ilk yayını (*Truth Released from Prison, to Its Former Libertie*, 1646), Winstanley'in kendi çalışmasını Lancashire'in sevgili hemşerilerine ithaf etmesi gibi (*The Mysterie of God*, 1648), Preston'un Belediye Başkanı, Meclis Üyeleri ve sakinlerine ithaf edilmişti

> Soylular ve *gentry* dışında zulmedenler kimlerdir [diye soruyor Deneyimli Akıl] ve rençberler, çiftçiler, esnaf ya da benzerleri değilse, ezilenler kimlerdir? ... Sizi zulümden kurtarmaları için ezenleri seçmediniz mi? ... Yoksulları aptal, kendilerini akıllı saymak soyluluğun ve *gentry*'nin büyük bir kısmının doğal olarak içinde vardır, ve dolayısıyla siz bir Parlamento davet ettiniz mi en zenginlerin, en soyluların seçilmiş olacağından emindirler... Sizin köleliğiniz onların özgürlüğü, yoksulluğunuz onların zenginliğidir ... Barış onların mahvıdır, ... onlar savaş yoluyla zenginleşirler ... Barış onların savaşıdır, barış onların yoksulluğudur.

Vergiler zenginlere ödenmek için yoksulu soyar, ve bir attan başka dini olmayan adamlar başka adamların yazdıklarının sansürcüsü olarak hareket ederler. Radikallerde sık sık görüldüğü gibi, Clarkson çok kısa bir süre önce bırakmış olduğu ruhbanlık mesleğine şiddetle düşmandı. "Sizin *parish* papazlarınızdan daha iyi olan binlercesi darağacını selamlamışlardır. Yol kesip birinin kesesini almak, doktrinleri vicdanlarını zehirleyenlerin, *parish*'ten herhangi birisini kendi felaketine zorlamasından daha fazla tavsiyeye değer."[154]

Clarkson *Ranter* olduğu dönemde, Tanrı'mın bütün yaşayan şeylerde ve her türlü maddede olduğunu söylemişti. Dışarıda cennet ya da cehennem yoktu, bedenin yeniden dirilmesi söz konusu değildi: "Cennet denilen o yer bedene cehennem olacaktır." "Musa'ya, Peygamberlere, İsa'ya ya da Havarilere gerçekten inanmadım." Bütün gücün ve bütün işlerin Tanrı'dan geldiğini düşünüyordu ve dolayısıyla Tanrı önünde günah sayılan hiçbir eylem, buna İsa'nın çarmıha gerilmesi de dahil, yoktu.[155] Clarkson aslında şunu öğretiyordu:

> Tanrı gözünde sarhoşluk, zina, hırsızlık diye bir eylem yoktur... Günah kavramı yalnızca bir kuruntudur... Sizin tarafınızdan ışıkta ve sevgide hangi eylem yapılırsa, isterse buna zi-

154 Clarkson, *A Generall Charge*, s. 10-14, 17-18, 27.

155 Clarkson, *A Single Eye*, sig. A 1 verso, s. 7-8, 13, 15-16; *The Lost Sheep Found*, s. 33.

na densin, ışık ve sevgidir. Kutsal Kitap, azizler ya da kiliseler ne derse desin, eğer o sizin içinizdeki sizi lanetlemiyorsa, siz lanetlenmeyeceksiniz.[156]

Bu kulağa çok şaşırtıcı geliyor ama, Luther'in, "Sevgi ve özgürlük üzerine ne yaparsanız, o tanrısaldır; ama herhangi bir şeyi zorunluluktan yaparsanız o tanrısal değildir" şeklinde vaaz ettiğini hatırlamaya değer. "Eğer zina inanarak yapılabilirse, o artık günah olmaktan çıkar."[157] Ve Calvin, "dışarıdaki her şey bizim için serbesttir; yeter ki bu serbestliğin doğası, Tanrı önünde olduğu gibi, bunu bizim zihnimizde onaylayabilsin" demişti. "İnananların vicdanı, Yasa'nın üzerine çıkabilir, ve Yasa'nın bütün haklılığını unutabilir."[158] Calvin bu tür ifadeleri güvencelerle gizlemişti ama onun doktrininin ne kadar kolaylıkla *Antinomianism*'e yuvarlanıverdiğini görebiliriz. Sir Thomas Overbury, Precisian'ını, "elbette Tanrı korkusundan, zina ya da evlilik dışı ilişkiye girmeyen bir kişi" olarak tanımlarken bilinçli olarak karikatürize ediyordu.[159] Ama bu pek de doğru değildi. Gerekli olan tek şey içinizdeki İsa'nın seçim güvencesiydi.

"İnanan birinin zina ettiğini ve cinayet işlediğini varsayalım" diye düşünceye dalıyordu Tobias Crisp, yine de o "derhal İsa'ya geldiğinde onun bu fırsattan yararlanarak kendisini bir tarafa atacağından şüphelenmeden o günahları işleyemezdi". Crisp pek çok koşul araya sokuyor ama bizzat kendisi bu doktrinden "kutsal kitabın düşmanlarının kötü bir kurgu yapacağının" farkına varıyordu.[160] Luther ile Devrimin radikalleri arasındaki bir başka aracı, Yorkshire, West Riding ile Lancashire'de değişik yerlerde vaizlik etmiş olan ve 1640 Temmuz'un-

156 Clarkson, *A Single Eye*, s. 8-12, 16.

157 M. Luther, *Thirty-Four Sermons*, çev. William Gace, (1747), s. 281; H. Haydn, *The Counter-Renaissance* (New York, 1950), s. 485.

158 Calvin, *The Institutes of Christian Religion*, II, s. 136, 683.

159 Ed. E. F. Rimbault, *The Miscellaneous Works ... of Sir Thomas Overbury* (1890), s. 102. Overbury 1613'te öldü ve onun *Characters*'ı ölümünden sonra yayınlandı.

160 Crisp, *Complete Works*, (1832), I, s. 224-226; *Christ Alone Exalted* (1648), III, s. 326 ile karşılaştırınız.

da *Grindletonian* olduğunu inkâr etmek zorunda kalan Robert Towne idi. Eğer insanlar "günah, ölüm ve de lanetin yürürlükten kalktığına inanırlarsa", diye yazıyordu, "onlar da ortadan kalkarlar. İsa'ya inananlar günahkâr değildirler." Bu pasaj, Luther'den iki alıntı arasına sıkıştırılmıştır ve Towne, devam ederek şu soruyu sorar: "Biz bu nedenle *Familist* miyiz?" O zaman Luther de bir *Familist*'tir. "İnanana günah ya da temiz olmayan bir kalp yoktur."[161]

Clarkson bunu epeyce ileri götürmüştür. "Günah olmayacak kadar saflık içinde hareket edilinceye kadar hiç kimse günahtan ari değildir, zira benim için saf olan, karanlık bir anlayış için saf olamaz diye düşünüyorum: Her şey saf oluncaya kadar, evet bütün eylemler saftı." Dolayısıyla "benim görebildiğimi görmek, benim yapabileceğimi yapmak, her şey neredeyse en tatlı ve sevimlidir. ... Eylem olmadan hayat olmaz; hayat olmadan mükemmellik olmaz." Clarkson, "benim doktrinimden etkilenmiş bir hayli bilgili bir hizmetçi"den kaçarak; "karısına para verme konusunda dikkat ederken" bedenini başka kadınlara vererek, Mrs Star'la ülkeyi dolaşarak ve bir Ranter toplantısında "kendini soyup sıçrayan Dr. Paget'in hizmetçisinin" yarattığı fırsata karşı direnerek, zaten vaaz ettiği şeyleri uyguluyordu.[162]

1650 yılında Clarkson tutuklandı ve sorgulandı. Daha önceki bir olayda olduğu gibi, "özgür olarak doğmuş uyruk" olma hakkına dayanıyor, suçlayıcı sorulara cevap vermeyi reddediyordu. Sürgün cezasına çarptırıldı ama ceza uygulanmadı ve bir ay sonra serbest bırakıldı. Bu ılımlı muamele, onun Coppe'den daha kolay bir şekilde sözünden döndüğü anlamına geliyor: Bundan sonra, "*Rant*'ın Yüzbaşısı" olarak Clarkson hakkında bir şey duymuyoruz. Daha ünlü olan Albay Thomas Rainborough'nun kardeşi Binbaşı William, Rainborough'nun ya-

161 R. Towne, *The Assertion of Grace* (t.y.-1648'den önce ?), s. 73; Towne, Samuel Rutherford'un *A Modest Survey of the Secrets of Antinomianism*'inde (1648), s. 25'te hücuma uğramıştır.

162 Cohn, *anılan eser*, s. 345-346, 353; Morton, *anılan eser*, s. 131, 135. Clarkson'un "dürüstlüğü" hakkında Winstanley'in ölçülü ve dostça kuşkuculuğu için bkz. Samine, s. 477-478, 485-486.

kın mesai arkadaşı olarak kaldı. William, *Ranter* oldu.[163] Bir süre müneccimlik ve sihirbazlık yaptıktan sonra, başka bir eski *Ranter* olan John Reeve tarafından, daha sonra *Muggletonianism* olarak adlandırılacak tarikata kazanıldı. 1659 yılında Clarkson, kötülüğün yaratıcısının Tanrı olduğunu söylemeye devam eden ve "onlar için günahın günah olmadığı" "palavracı şeytanlara" çatıyordu.[164]

VII. JOSEPH SALMON

Joseph Salmon Ordu'da bir subay olarak görülüyor. İlk risalesi, *Anti-Christ in Man* (*İnsanın İçindeki Deccal*) 1647'de yayınlanmıştı. Burada, Erbery gibi, "Deccal'ın ruhunun ... hepimizin içinde" olduğunu söylüyordu. "Roma'ya, Canterbury'ye ya da Westminster'e gitmenize gerek yok, ama İsa Mesih'in senin bedeninde olduğunu reddeden o Deccal'ı kendi içinizde bulabilirsiniz". "Senin kalbin, o büyük Fahişenin içinde oturduğu Tanrı'nın mabedidir". Fahişe dua eder, oruç tutar, her türlü dışsal kural ve ibadet biçimi içinde görünür.[165] Deccal'ın çeşitli biçimlerde Papa ya da kralcılarla özdeşleştirildiği ama normal olarak gerçek bir kişi ya da bir grup insan sayıldığı bir zamanda bu çok garip ve yıkıcı bir doktrin olarak görülmüş olmalıdır. Salmon için İncil'in anlatıları, inananın içinde cereyan edenlerin alegorileri olarak alınmalıdır.[166] "Dolayısıyla siz sizin içinizde İsa'nın hüküm vermesini beklemelisiniz ve dünyanın sonu sizin içinizdedir" ve bu dünyadadır. "Bu son gün, erkek ve kadınların içinde İsa'nın bu manevi görünüşü, bizim içimizdeki bütün karmaşanın asıl kökenidir ... çünkü son günün şafağı söker ve ihtişamın yıldızı, birinden diğerine göre daha fazla yükselir." "Tanrı'nın krallığı gelmiştir."[167]

1649'da *A rout, a rout*'u (*Kükreme, Kükreme*) yayınladı. Bu

163 Morton, *anılan eser*, s. 98, 107, 133.

164 Clarkson, *Look About You* (1659), s. 92-93.

165 Salmon, *Anti-Christ in Man*, sig. A. 2v, s. 10-16, 34.

166 7. ve 11. Bölümler'le karşılaştırınız.

167 Salmon, *anılan eser*,, s. 47-53, 58.

"özellikle asker yoldaşlarıma, daha düşük rütbede ve nitelikte olanlara yöneliktir". Henüz Tanrı'dan generallere açıklayacak çok az şeyi vardır. Salmon onların, "Tanrı'nın değneği" olduğunu düşünüyordu. ... "Tanrı'nın bu gazap gününde kral, *gentry* ve soylular aracılığıyla vuruyorsunuz; hepsi sizden önce düşüyor." Ama Ordu liderlerinin saikleri de hesapsız değildi: Onlar gerçekte yalnızca kendilerini korumayı amaçlıyorlardı. Tanrı, "çok geçmeden değneğini yakan ve yıkan ateşe fırlatacaktı. Bu tatlı bir yıkım olacak" diyordu Salmon biraz tadını çıkararak: "Bunu bekleyin".[168] Kılıç hiçbir şeyi çözmedi: Özgürlüklerini kaybedecekleri korkusuyla kılıçlarını bırakanlar "karanlıkta kaldılar; ... siz dünyayı korkutuyorsunuz, ve onlar sizden korkuyorlar". Ama yakında bu kılıçlı gücün tüm inanışları yok edilecek. Tanrı da onunla birlikte, onun içinde (ya da daha doğrusu o nedenle ve onun içinden) ölecek ve "bu ölümle o sizin bütün hayatınız boyunca yaptığınızdan daha fazlasını yıkacak." Richard Coppin dışında, bu dönemde Tanrı'mn ölümüyle ilgili olarak karşılaştığım tek referans budur.[169]

1650'de *Ranter*'ların toplandığı sırada Salmon da tutuklandı; Coventry'deki hapishanesinden sokaktaki kalabalıklara vaaz vermeyi sürdürdü. Kutsal Kitap'ı alegorize ederek, ne olursa olsun bütün her şeyi kötülemekle suçlandı.[170] Bütün o mistik sükûnetine rağmen, onun da pek çok amansız küfürler ettiği anlaşılıyor.[171] 1650 yılında sözünü geri aldığını yazması karşılığında salıverildi. Bu ertesi yıl yayınlanan *Heights in Depths and Depths in Heights*'ı (*Derinlikte Yükseklik ve Yükseklikte Derinlik*). Salmon şimdi genel hayal kırıklığını paylaşıyordu.

> Dünya aralıksız eziyet çekiyor, herkes özel çıkarlarla büyümüş, şişmiş, ... kimi bir şeyi, kimi başka bir şeyi ortaya koymaya çabalıyor, ve hepsi birlikte fırtına ve karışıklıktan başka bir

168 Salmon, *A rout, a rout*, s. 4-5, 15-16, 21.

169 *Aynı kaynak*, s. 9-13. İlerdeki sayfalara bakınız. Ama Clarkson, *A Single Eye*, sig. A 1 verso ile karşılaştırınız.

170 *A Perfect Diurnall*, 1-8 Nisan 1650, s. 175; Walter Rosewell, *The Serpents Subtilty Discovered* (1656), s. 1.

171 *Leyborne-Popham MSS.* (H. M. C.), s. 57.

şey ortaya koyamıyor. ... Gökyüzünün altında her amaç için tayin edilmiş bir süre var; kendini beğenmişliğin de bir zamanı var... Şimdi ben fırtınaya karşı taş fırlatıyor olabilirim (bu kendini beğenmişlikten başka nedir)... Her türlü mükemmelliğin sonunu görecek kadar yaşadım.[172]

"Bütün dünyanın birbirine karşı kıskançlık içinde yandığı" şeklindeki Hobbes'cu görüşe sahipti ve bundan tek çıkış dingincilikti (*quietism*). "Şimdi ben ebediyetin sessiz derinliklerinde, sessizliğin uçurumuna yuvarlanmış, istirahat halindeyim ve (bu tehlikeli geniş boşluğu kapatmış olarak) sevginin sinesine, istirahat ülkesine güvenli bir şekilde ulaşmış durumdayım. ... Benim büyük arzum (ve bundan büyük haz duyuyorum) hiçbir şey görmemek, hiçbir şey söylememektir."[173] Barbados'a göç etti ve orada 1682 yılında o (ya da ayakkabıcı olarak tanımlanan aynı adlı bir başkası) *Anabaptist* bir cemaat örgütlemeye çalışmak yüzünden sorunlar yaşadı.[174]

VIII. JACOB BAUTHUMLEY

Jacob Bauthumley Leicestershire'li bir ayakkabıcıydı ve 1650 Kasım'ında, *The Light and Dark Sides of* God'ı (*Tanrı'nın Aydınlık ve Karanlık Yanları*) yayınladığında hâlâ Ordu'da görev yapıyordu. Bu kitap kutsal şeylere saygısızlık ettiği gerekçesiyle lanetlenmiş ve Bauthumley'in dilinde delik açılmıştı. *Ranter*'lar arasında zaten bilinen panteistik görüşü geliştirdi. "Tarladaki son çiçek ya da ot değil, ama o ne ise onu o yapan ilahi varlıktır; ve o sizden uzaklaşırken öylece bir hiçe dönüşür, ve bugün Tanrı tarafından giydirilir, ve yarın fırına atılır." "Dünyadaki bütün yaratıklar ... tek bir varlıktan başka bir şey değildir." "İlahi doğayı ya da Tanrı'yı paylaşan hiçbir şey Tanrı'dan başka bir şey değildir." Tanrı bir insanı ötekinden fazla sevemez: Hepsi onun gözünde birdir. Tanrı "gerçekten ve aslında insan

172 Salmon, *Heighths in Depths and Depths in Heights*, Önsöz, s. 7.

173 Salmon, *Heighths in Depths and Depths in Heights*, s. 28.

174 R. S. Dunn, *Sugar and Slaves* (1973), s. 103. Salmon'un göç etmesiyle ilgili bilgiyi Mr. McGregor'un tezine borçluyum.

İsa'da olduğu kadar diğer insanların ve yaratıkların bedenindedir". Tanrının olduğu yer, "benim hep tadını çıkarmak istediğim cennettir."[175] "Günah, doğrusu Tanrı'mn karanlık yanıdır ve ışıktan yoksunluktan başka bir şey değildir." "Tanrı, benim kutsallığım nedeniyle iyilik tarafından büyüklenmekten daha fazla günah nedeniyle gazaba kışkırtılmaz." Tanrı "günahta yücelir". "Bizim kimi insanları kötü ve kimisini dindar saymamamızın nedeni insanla ilgili bir şey değildir, ilahi varlığın onlarda daha görkemli bir şekilde görünmesidir... Onun iradesinin amacına göre, onlar İsa'yı çarmıha gerenden, onu kucaklayanlara göre daha fazla bir şey yapmadılar."[176]

Cehennem ve şeytan bizim içimizdedir: Aksi halde cehennemi Tanrı'nın içinde tasarlamamız gerekir. Öbür dünyada cehennem yoktur. Şeytan bir kişi değildir, ölümden sonra dirilme ahirette bedenin dirilmesi değil, ruhsal ve içsel bir şeydir. İncil bize anlayabildiğimiz dilde konuşur: Habil ve Kabil'in, İshak'la İsmail'in, Yakub'la Esav'ın öyküleri hep alegorilerdir; harfi harfine gerçek değildir. Kendimizi İncil'in değil fakat içimizdeki Tanrı'nın aklının rehberliğine bırakmalıyız. Biz kendi ruhumuzla bir şeyi yapmamaya ikna olursak, İncil'de yapılmasına izin verilen o şeyi yapmak aslmda günahtır. Bu poziyonlardan pek çoğu Milton tarafından paylaşılıyordu.[177] Bauthumley, her ne kadar şarkı söyleme, ıslık çalma ve dans etme sahnelerine katılarak George Fox'u şaşırtmışsa da, *Ranterism*'in dinginci (*quietist*) biçimiydi; ama Bauthumley memleketi Leicester'de saygın bir yurttaş, kütüphaneci ve merasim-çavuşu olarak ömrünü tamamladı.[178]

IX. RICHARD COPPIN

Richard Coppin *Ranter* olduğunu reddetti ama onun Eylül 1649'da yayınlanan *Divine Teachings*'i *Ranter*'lar arasında etki-

175 Bauthumley, *The Light and Dark Sides of God*, s. 4, 14.

176 Bauthumley, s. 33, 36, 39.

177 *Aynı kaynak*, s. 14, 28-31, 45-49, 52, 57, 71-84; 11. Bölüm'e ve Ek II'ye bakınız.

178 Morton, *anılan eser*, s. 96-97.

liydi; ve onu niteleyebilecek herhangi başka bir yafta düşünebilmek zordur. Joseph Salmon'un halefi olarak adlandırıldı. *Divine Teachings, Leveller* gazetesi *The Moderate* tarafından "mükemmel bir kitap" olarak değerlendirildi.[179] Coppin 1648 yılına kadar devlet kilisesinin din adamıydı ve bu tarihten sonra gezici vaiz olarak evrensel kurtuluşu vaaz etmeye başladı.

"Tanrı tektir ve dolayısıyla herkesin içindedir" diye yazıyordu *Divine Teachings*'de. "Benim içimde olan her şeyin aynısı senin içindedir; birinin içinde var olan Tanrı başka birisinin de, hatta herkesin içindedir; ve birinin içinde olduğu tamlıkla o her yerdedir." Tanrı'nın seçilmişleri artık bir oligarşi değildir: Protestan doktrini en aşırı demokratik sonuçlara taşınmıştır. "Biz ve de Kutsal Kitap" diye yazıyordu Coppin, "o muhteşem Tanrı'nın ölüp gömüldüğü mezarlarız"; onun bizim içimizde yeniden canlanması sayesinde o, kendimiz ve onlar hakkında doğru bilgiye sahip oluyoruz. Tanrı hem öğreten hem de öğrenendir.[180] Tanrı bütün inananların içindedir; insanın kendi vicdanının dışında bir cennet ve cehennem yoktur. İnananlar bugün peygamberlerin ve havarilerin sahip olduğundan daha fazla vahye sahiptir. Tanrı şimdi kendisini yoksul ve cahil olanlarda ortaya koymaktadır:

> yalnızca dünyayı etkileyen yoksullar olarak değil Tanrı'nın işlerinde yoksul ve cahiller olarak ... İnsanın bedeni ... yaratılmışın kalbine giren ve görünen Tanrı'nın yüceliğinin ışığı kadar insanı yiyip bitiren daha büyük bir eziyet yoktur... Tanrı bizim içimizde bir karanlık bulutu gibi oturuyor... Eğer bu tohumun, ki Tanrı'nın kendisidir ... bizim içimizde yükseldiği bizim tarafımızdan anlaşılmazsa o zaman bizim iradelerimiz üzerinde karanlık egemen olur ... her şeyin birliğini bozar ve bela, güvensizlik ve karışıklıktan başka bir şey üretmez. Böylelikle bizim sorunlarımızm Tanrı'nın bizim içimizde yükseldiğini göremememizden kaynaklandığını anlayabilirsiniz. ... Bu,

179 Rosewell, *The Serpents Subtilty Discovered*, s. 1, 16; Morton, *anılan eser*, s. 98.

180 Coppin, *Divine Teachings* (2. baskı, 653), s. 8, 10; *Man's Righteousnesse Examined* (1652), s. 9-11; bu bölümün hemen önceki sayfalarına bakınız.

bunu anlamayanlar için gerçekten hayret verici bir şeydir; ama deneyim her şeyin ötesine geçer.

Tanrı kendisi tarafından yaratılan herhangi bir insanın şahsına kızamaz. Onun hükümleri "bizim üzerimize değil, bizim içimizdeki günaha, onun yok edilmesine ve bizim kurtuluşumuza yöneliktir." "Yeni insan günah işlemez."[181]

Coppin Cennetten Düşüş ve Hüküm Günü öykülerini alegoriler olarak ele aldı. "Bir adam itikadını değiştirirse, işte bu son gündür".[182] "Bu dünyevî bedenin" yeniden dirilmesi söz konusu değildir. Milton'u önceden haber veren bir pasajda "senin içinde bir Cennet çok daha mutludur" derken Coppin, "İsa'nın doğumuyla" insanın kaybetmiş olduğundan "çok daha mükemmel bir duruma" döneceğini yazıyordu.[183] "Bütün günahların ve tecavüzlerin sona ereceğini" kabul edemeyenler, şeytan ve kendileri için bir krallığı sürdürmeye çalışanlardır.[184] Coppin, "ne söylemiş ya da yazmışsam, bu ... benim Tanrı'yla olan kendi deneyimimdi" diye iddia ediyordu. Onun kurum olarak kiliseye ihtiyacı yoktu. Kilise, "içinde papazın, şehir hizmetlisinin, şehrin işlerini gördüğü ve bunun karşılığında şehirden ücret aldığı bir belediye dairesinden başka nedir ki?" 1650 tarihli yasanın Pazar günleri kiliseye gitme zorunluluğunu iptal etmesinden bu yana, "insanları kiliseye gitmeye zorlayan Hıristiyanlık karşıtı yasa" çok şükür ki artık yürürlükte değildi. Bununla birlikte ruhban hâlâ "insanlara günahlarını hatırlatarak yaşıyor". "Ama, özgür bir krallık olan İsa'nın krallığında, affedilmeyen günah yoktur." Cehennem azapları diyordu Coppin biraz Papacı bir eda ile, dışsal değildi; onların etkisi günahtan arıtıcıydı.[185]

---

181 *Divine Teachings*, s., 3, 8-9, 23-24, 75-76, 99-101, 107; *The Exaltation of All Things in Christ* (1649), s. 1, 33-37, 46.

182 John Osborne, *The World to Come ... also ... a Conference between him and Richard Coppin of Westwell* (1651), s. 68.

183 Coppin, *A Blow at the Serpent* (1656), s. 87-88; *A Man-Child Born* (1654), s. 1; *The Exaltation of All Things*, s. 17-18.

184 Coppin, *Man's Righteousnesse Examined*, s. 9-10, 18; karşılaştırınız *Saul Smitten for not Smiting Amalek* (1653), s. 18; 8. Bölüm'ün başındaki Coppe'den aktarılanlarla karşılaştırınız.

185 Coppin, *Truths Testimony* (1655), s. 15, 20-21, 81; *A Blow at the Serpent*, s. 18.

1655 yılında Coppin, doktrininin demokratik sonuçlarını açıkça ortaya koyduğu Rochester katedralindeki vaazlarından sonra Korgeneral Kelsey tarafından tutuklanmıştı: "Hiçbir insan kendi kurtuluşundan, aynı kurtuluşu, aynı Kurtarıcı'da kendisi için olduğu kadar öteki insanlar için de görmediği sürece, ki bu komşusunu da kendisi gibi sevmektir, emin olamaz."[186] Bu tür tezlerle Coppin kendisini "kaba saba kalabalığın (çok başlı canavarın) sinesine sarmayı" başardı. "Onun için karışıklık çıkaracak ve isyan edecek bir grup askere" dayanmakla suçlandı. O ve destekçileri, "kilise ve devlet *Leveller*'larıydı." Altı ay hapis cezası aldı ve Korgeneral Kelsey, askerlerin olaylara bulaşmış şehirlilerden uzaklaştırılmasını tavsiye etti.[187] Coppin, nadim olmamayı sürdürdü: "En iyileriyle olduğu kadar en kötü adamlarla da ülfet edeceğim." Öyle hissediyordu ki, İsa'nın onun içinde kendini ortaya koyması, insanların ona zulmetmesiyle *pari passu* (*aynı hızla*) artıyordu.[188]

X. GEORGE FOSTER

George Foster ne *Leveller* ne de *Ranter* kategorisine tam uymaz. O muhtemelen birinden ötekine geçen, hiçbir zaman her ikisinin de felsefesine bütünüyle hâkim olamayan büyük bir grup erkek ve kadını temsil ediyordu. (*Leveller*'ların ve *Ranter*'ların içinden çıktıkları daha önceden var olan kanaat ortamını düşünmediğimiz sürece, her ne kadar bu kronolojik olarak doğru olamazsa da) "*Leveller*lar, *Ranter*lardan filizlenen bir daldır" demişti Muggleton.[189] Warboys *Baptist*'leri Foster'ın, "o zaman

---

Aslında Coppin, Katolik ve Cizvit oyununu oynamakla suçlanmıştı ama esasen kutsal kitapları alegorize etmiş ve dolayısıyla bunların sağlıklı rehber olmadığını göstermişti (Rosewell, *The Serpents Subtilty Discovered*, s. 16).

186 *A Blow at the Serpent*, s. 52.

187 *Thurloe State Papers* (1742), IV, s. 486; Rosewell, *anılan eser*, sig. A 3, s. 14-15; Morton, *anılan eser*, s. 98.

188 Coppin, *Crux Christi* (1657), s. 52, 57.

189 Muggleton, *A True Interpretation of All the Chief Texts ... of the whole Book of the Revelation of St. John* (1665), s. 106.

Tanrı'nın bütün insanları seveceği, ve zenginlerin altın ve gümüşlerini sokaklara saçacağı"m ilan eden *Leveller*'ların bir peygamberi olduğunu düşünüyorlardı.[190] Bu, her ne kadar gelecek kuşakları etkileyecek karmaşık teorilere göre halkın duygularına daha yakın olsa da, gerek anayasacı *Leveller*'ların gerekse Gerçek *Leveller*'ların öğretilerinin çok yozlaşmış bir açıklamasıydı.

Foster bir hayal görmüştü ve burada beyaz atın üzerinde bir adam orta halli ahaliden daha yüksek olan bütün erkek ve kadınları kesiyor, daha aşağı olanları yükseltiyor ve hepsini eşit yapıyor ve "Eşitlik, eşitlik, eşitlik" diye bağırıyordu... "Meleklerin Amiri olan ben yaptım bunu ... aşağı ve yoksul olanı zenginle eşit yapacağım." Her ne kadar Foster'ın görüşüne göre, General Fairfax, beklenmedik bir şekilde, Tanrı'nın intikamının aracı olsa da, *Leveller* şehitler Lockier ve Thompson'un şimdi intikamı alınacaktı. Tanrı "zengin olanların bu zenginliklerini olmayanlara vermesini sağlayacaktı". Ve "Tanrı'nın dışında hiçbir güç ve hiçbir yasa olmayacaktı."[191]

Tanrı, "o güçlü *Leveller*", ister krallar isterse parlamentolar olsun bütün iktidarları söküp atacaktı ve herkesi avam yapacaktı. Bütün dünya kimileri için değil herkes için bir hazine olacaktı. "Ve herhangi bir kişi 'Bizim onlara ihtiyacımız var, ve bizler, bizi Yaratan adına, onlardan yararlanmak için onları alıyoruz'... Ve siz buna ne diyeceksiniz, ah bolluk içinde olan siz büyük adamlar. ... Azizler ve hatta hor görülen tarikatçılar her şeyin kendilerinin olduğunu görecekler ve bilecekler." "Kendini sevme sona erecek ... ve şimdi olduğu gibi sokaklarımızda, 'Ekmek, Tanrı aşkına ekmek' yakarışları olmayacak." "Bu hükmü size karşı veriyorum, ah zengin adamlar, sizi tamamen yok edeceğim," ve değersiz takımı siz zenginlerin onları içinde tuttuğunuz kölelik ve esaretten kurtulacak. Ve bunu, 1651'de İtalya'da Yahudilerin toplanmasına, 1656'ya kadar Papa'nın ve Ko-

190 *Fenstanton Records*, s. 269.

191 Foster, *The Sounding of the Last Trumpet* (1650), s. 7, 18, 42, 46, 50-52; Captain Francis Freeman, *Light Vanquishing Darknesse* (1650), s. 57-57 ile karşılaştırınız.

ca Türk'ün yok edilmesine varacak uluslararası bir devrim ve her yerde sınıfsız toplumun kurulması izleyecek.[192]

Foster, muhtemelen okuyucunun kafasında zaten oluşmuş olan hükmü, önceden dile getiriyordu. "Delilik nosyonunun ruhunuzu ele geçirmesine izin vermeyiniz," diye yazıyordu, "sizin beni deli olarak düşünmenize gelince; aslında bu Baba'nın dünyayı altüst etme zevki" ve dolayısıyla, "o zamanki dünyanın âdetlerine ters işler" yapan "oğlu İsa Mesih'e yaptığı gibi beni kullanmak istemesidir." Ve Foster, *Ranter* formülüyle imzasını "hemcinslerinizden birisi" şeklinde atıyordu.[193]

XI. JOHN PORDAGE VE THOMAS TANY

Onun bize "*Ranterism*'in nosyonları her yerde sık sık konuşuluyordu" dediği dönemde John Pordage hakkında daha fazla şeyler bilmek güzel olurdu.[194] Pordage Londralı bir tacirin oğluydu; 1640'ların başında Reading'de vaizlik ve 1647'den geç olmamak koşuluyla, ülkedeki en zengin yerlerden birisi Bradfield'de bölge papazlığı yaptı. Daha sonra Jacob Boehme'nin öğrencisi ve bir *Philadelphian* olarak tanındı. 1655'te Berkshire'de sorunlar yaşayınca kimi geleneksel *Ranter* görüşlerine sahip olmakla –tarihsel İsa'yı reddetmek ve Tanrı'nın her insanın içinde, ve evliliğin çok kötü bir şey olduğuna inanmak, günah konusunda rahatsız edilmenin bir zayıflık olduğunu söylemek ve *Familist* olmakla...– suçlandı.[195] Ama aynı zamanda yakın bir gelecekte İngiltere'de Parlamento, yargı ya da yönetim olmayacağım; ve azizlerin kötülerin mülklerine el koyacağını ve kötülerin onların kölesi olacağını ve artık yukarıdaki güçlere ayağı-

192 Foster, *The Pouring Forth of the Seventh and Last Viall* (1650). Sig. A 3, s. 7, 11-12, 15, 26, 64-66. Foster'ın yazılarında Winstanley'in sözlerini hatırlatan şeyler vardır.

193 Foster, *The Pouring Forth of the Seventh and Last Viall* (1650). Sig. A 2, sig. a. "Hemcinsleriniz" konusunda, *The Arraignment and Tryall with a Declaration of the Ranters*, s. 6'ya bakınız.

194 J. Pordage, *Innocence Appearing Through the dark Mists of Pretended Guilt* (1655), s. 25.

195 Pordage, *anılan eser*, s. 2, 19, 24, 71, 102; Nuttall, *James Nayler*, s. 5; D. Hirst, "The Riddle of John Pordage", *Boehme Soc. Quarterly*, I, 6 (1653-1654), s. 6.

nın altındaki toz kadar önem vermediğini söylemekle de suçlandı.[196] Suçlularla takılma işine de bulaşmıştı. Erbery'yi tanıyordu. Bradfield'de herkese açık bir evi vardı ve bir sürü dikkate değer adamın bundan yararlanarak onunla uzun süreler birlikte yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu adamlar arasında *Digger* Everard (ya da Ajitatör Robert Everard),[197] Abiezer Coppe ve Thomas Tany (Theaureaujohn) vardı. Richard Baxter'in bize Pordage hakkında söylediğine göre, onun aile toplumundaki baş kişi, "mülkiyete ve yöneticiler, uyruklar, kocalar, karılar, efendiler, hizmetçiler vs. arasındaki ilişkilere karşı olan" "Oxford'daki All Souls'un mensubu bir beyefendi"ydi.[198] Pordage Abiezer Coppe'yi savundu ve Coppin'in yazılarına katıldığını ifade etti. Pordage'ın kendisi, "Düşüş'le kapanıp kitlenmiş olan o içindeki manevi göz olağanüstü bir şekilde açıldı." "İki görünmez ilkenin... tüm bu görünen yaradılışın izine yayılan ve nüfuz eden iki manevi dünyanın olduğu" kendisine malum oldu.[199]

Pordage'ın, "cehennemin olmadığı ve benzeri tehlikeli ve sağlıklı olmayan kanaatlere sahip olduğu için sorguya çekilen Thomas Tany"nin takipçisi olduğu iddia edilmişti.[200]

İlahi buyrukla 23 Kasım 1649'da Theaureaujohn adını alan Tany, kendisinin zekice ifade ettiği gibi muhtemelen deliydi;[201] ama onun deliliği kimi çok radikal biçimlere büründü. Tanrı'nın her şeyin içinde olduğuna ve insanın kurtuluşunu yitirmeyeceğine inanıyordu. Bununla birlikte bütün dinin, "bir yalan, bir aldatmaca, bir dalavere olduğunu, zira yalnızca tek bir gerçek olduğunu onun da sevgi olduğunu" düşünüyordu.[202]

196 *P. and R.*, s. 316.

197 Yukarıda 3. Bölüm'e bakınız.

198 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 77-78. Dr. Nuttall bu kişiyi Thomas Bromley olarak teşhis ediyor (*James Nayler*, s. 3-6).

199 Christopher Fowler, *Daemonium Meridianum*, s. 60-61; Pordage, *anılan eser*, s. 73.

200 Fowler, *anılan eser*, s. 32, 41, 53-55; Pordage, *anılan eser*, s. 9, 11-12.

201 T. Tani, *The Nations Right in Magna Charta discussed with the thing called Parliament* (1650[-1]), s. 8. Aşağıda 13. Bölüm'e bakınız.

202 *Theaureaujohn his Theous Apokolipekal* (1651), s. 5, 35; *Theauraujohn High Priest to the Jewes his Disputive challenge to the Universities of Oxford and Cambridge* (1651[-2]), s. 5.

1651 yılında Yüzbaşı Robert Norwood'la birlikte kutsal şeylere saygısız sözleri nedeniyle suçlandı.[203] Aralık 1654'te Tany, "insanların ona Tanrı'nın kelamı dediği ama öyle olmadığı" için St. George's Field'de İncil'i yaktı.[204] Tany, iç savaşta Parlamento'nun zaferinin bir sonucu olarak "topraklarımızın Norman boyunduruğundan kurtulacağını", "ve bizim *commonwealth*'deki topraklarımızı ve mirasımızı yasal olarak talep edebileceğimizi" düşünüyordu; ortak araziler sıradan insanlara iade edilmeliydi.[205] Tany'nin John Robins ve onlar tarafından reddedilse de *Muggletonian*'larla ilişkisi vardı.[206]

XII. THOMAS WEBBE

Eski bir Wiltshire kumaşçı aileden gelen Thomas Webbe, Langley Burhill'in bölge papazıydı. Bu işi kilise mensuplarından ondalık vergileri almama sözüyle elde etmiş olduğu ve minberden "İngiltere'de papazlar ve papaz evleri gibi şeylerin olmadığım" görecek kadar uzun yaşamayı umduğunu söylediği iddia ediliyordu. Genel olarak vaaz verme ve özel olarak da kendi vaazları hakkında kimi çok kötüleyici sözler söylemişti. Onun etrafındaki bir grubun, 1650'lerin başında bir "ahlaksızlık ve ortaklık Babil"i oluşturmuş oldukları ileri sürülmüştü. Webbe 1649'da *Leveller* lideri Lilburne'ün yargılanması sırasında ondan yana ve Parlamento aleyhinde konuşmuştu; Coppe'yi övmüş ve 1650'de Joseph Salmon'la dostane bir şekilde mektuplaşmıştı. Salmon, Blake'e yakışan bir ifade kullanmıştı: "Tanrı cehennemin değerini bilmemizi ve sonsuza kadar cen-

203 Style, *Reports*, s. 312; yukarıda 8. Bölüm'le karşılaştırınız. *Theous Ori*, s. 69-78; karşılaştırınız *Thau Ram Tanjah* (1654) ve *Theauraujohn his Aurora* (1655), Epistle Dedicatory.

204 Arise Evans, *To the Most High and Mighty Prince Charles II ... An Epistle* (1660), s. 51; Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. cxxvi.

205 *Theaureaujohn ... his Disputive challenge*, s. 8.

206 Muggleton, *A True Interpretation of the Eleventh Chapter of the Revelation of St. John* (1751), s. 180: İlk basılışı 1662; *A True Interpretation of All the Chief Texts ... of the Whole Book of Revelation of St. John* (1665), s. 128; *The Acts of the Witnesses*, s. 20-21, 44. Ayrıca bkz. *P. and R.*, s. 84, 141-142, 316; benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 115, 176.

neti hor görmemizi bize bahşetsin" – Ephraim Pagitt bu ifadeyi aktarılmaya değer bulmuştu.[207] 1650 yılında Webbe, o zaman ölüm cezası verilebilen zina suçundan yargılanmış ve aklanmış, bu da yerel muteberleri öfkelendirmişti. "Kadınların dışında cennet ve evlilik dışında cehennem yoktur" dediği iddia edilmişti. Bir başka tanık Webbe'nin "kutsal emirlerin dışında yaşadığını ve onun için herhangi bir kadınla yatmanın yasal olduğunu" söylediğini ileri sürmüştü. Müzikten ve karma danstan hoşlanır, uzun karma karışık saç bırakır ve Musa'nın bir hokkabaz olduğunu düşünürdü. *Leveller*'ların düşmanları arasında sayılan düşmanları, Eylül ayında Yağmalanmış Papazlar Komitesi (*Committe for the Plundered Ministers*) tarafından azledilmesini sağlamışlardı. Kendisine, "Ey, Herif, yasayı biliyorsun, değil mi?" denmişti. "Sen Lilburne'ün hizbinden birisisin, sürüleceksin."[208]

XIII. *RANTER*'LARIN SONU

Ranterism'in coğrafyası henüz kesin olarak belirlenmiş değildir. Mr. Morton onları esas itibariyle Kuzey Midlands'ın (Coventry, Leicestershire, Derbyshire – özellikle de Nothinghamshire, Peak District, Cleveland, West Riding, Holderness, Lancashire, Cumberland, Westmorland, Cornwall'ın kasabalarına yerleştirir.[209] Biz bunlara Huntingdonshire, Gloucestershire, Wiltshire ve "eski *Ranter*'ların, Garment ve Robins'in makamı Poole ve Wells"i ekleyebiliriz.[210] İlk *Digger*'lar ve sonraki *Quaker*'la-

207 E. Stokes, Esq., *The Wiltshire Rant* (1652), özellikle s. 12-14, 47, 56; *V. C. H. Wiltshire*, III, s. 102; Pagitt, *Heresiography* (1654), s. 144.

208 Stokes, *anılan eser*, s. 4, 12-13, 21-22, 43, 53, 61, 66. Marlowe da Musa'nın bir hokkabaz olduğunu düşünürdü (bir önceki bölüme bakınız). Ayrıca aşağıdaki 13. Bölüm'e bakınız.

209 Morton, *anılan eser*, s. 111.

210 [T. Collier], *A Looking-Glasse for the Quakers*, s. 16; John Robins'in öğrencisi ve "En yüce Tanrı'nın peygamberi" Joshua Garment için Garment'ın *The Hebrews Deliverance at hand* (1651)'e bakınız. Ayrıca bkz. Nuttall, *Early Quaker Letters*, s. 150; *V. C. H., Wiltshire*, III, s. 102; A. R. Bayley, *The Great Civil War in Dorset* (Tauton, 1908), s. 344-345; Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 126.

ra destek veren bir merkez olan Wellingborough'da da açıkça *Ranter* etkisi vardı.[211]

Bilebildiğimiz kadarıyla, *Ranter*'lar hiçbir zaman örgütlenmemiş oldukları için 1650 ve 1651'de liderleri toplandıktan sonra sıradan *Ranter*'lara ne olduğunu kesin olarak söyleyebilmek zordur. Bazı zayıf göstergeler vardır. William Bond, 1656 yılında Wiltshire, Lacock'ta şunların olduğunu söylüyor:

> Gezegenlerin üzerinde yönetici bir güç ya da Tanrı yok, İsa değil tepemizde parlayan güneş; ... eğer Kutsal Kitap yeniden imal edilen bir şeyse, Melksham'h Tom Lampire İncil kadar iyi bir Kutsal Kitap yapabilir. İnsanın vicdanı dışında ne cennet ne de cehennem vardır, zira talihi iyiyse ve iyi yaşamışsa bu cennettir; ve yoksul ve sefil yaşamışsa bu cehennemdir çünkü o zaman bir at ya da inek gibi ölecektir.

Aynı köyden Thomas Hibbord, "Tanrı'nın her şeyde olduğunu, ne günah işlemişse, bunların hepsini yaptıranın Tanrı olduğunu, bunları ona onun yaptırdığını", "bir testi şarap için bütün dinleri satacağını" söylüyordu.[212] Bu *Ranter* grubu, pekâlâ Thomas Webbe'nin etrafındaki grupla ilişkili olabilir. Kimi *Quaker*'lar, hiç kuşkusuz Reeve ve Clarkson nedeniyle, *Muggletonian*'ları *Ranter*'larla ilişkilendirmişledir.[213]

Ayrıca 1650'lerde Ely yakınlarındaki – 1650 yılında *Digger* temsilcilerin ziyaret ettiği[214] Fenstanton'daki *Baptist* kilisesinin görevlileri ile her ne kadar zaman zaman *Quaker*'lığa kaymış olsalar da *Ranter* görüşlerini benimseyen üyeler arasında yapılan tartışmaların kayıtları günümüze kalmıştır. Kilisenin sıradan üyeleri "Kutsal kitapların üzerinde bir Ruhun birtakım emareleri" (1651) olduğunu iddia ettikleri, "Kutsal Kitap'ın hükmü kalmamış olduğunu" söyledikleri ve de Tanrı'nın kötü eylemlerin nedeni olduğunu ileri sürdükleri için aforoz edilmiş-

211 Yukarıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

212 Ed. B. H. Cunnington, *Records of the County of Wilts: being extracts from the Quarter Sessions Great Rolls of the Seventeenth Century* (Devizes, 1932), s. 231.

213 Muggleton, *The Neck of the Quakers Broken* /1663), s. 66-67; bu bölümün önceki sayfalarına bakınız.

214 Sabine, s. 441. Yukarıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

lerdi. Havarileri "kusurlu yaratıklar" olarak değerlendiren John ve Elizabeth Ashley, "mükemmelliğe ulaşmışlardı". Günahın olmadığını da sözlerine ekliyorlardı. Edward Mayle ve karısı, "dışarıdan, törensel ve nefsanî buyruklara" uyacak "bir boyunduruk altında olmayı arzu etmiyorlardı" (1652).[215] 1653 yılında Mrs. Robert Kent, "her şeyde Tanrı'nın arzusunu yerine getirdiğini" söyleyerek "*Ranterism*'i andıran pek çok şey konuşuyordu"; Mrs. Paul Wayt, Bakire Meryem ya da İsa Mesih gibi kişilerin varolduğundan kuşku duymuyordu. "Bunun tarihe göre gerçek olduğunu, ama hikmete göre gerçek olmadığını biliyordu". Bir debbağ olan Fordam, eğer bir adam onun atını çalarsa, "onunla eşit haklara sahip olduğuna inandığı için" bunun günah olmadığım düşünüyordu. Mrs. William Austin Kutsal Kitap'ı "boş bir şey olarak görüyor ve onu ayakları altında çiğniyordu". "Tanrıyla ya da onun *Baptist* aracısıyla olmaktansa şeytanla olmayı tercih" edeceğini eklemişti. "Kudüs'te haçın üzerinde ölen o kişi? O benim için hiçbir şey değildir. Ona ilgi duymuyorum". John Harvey, "öyle koşullar altındaydı ki günah işleyemezdi." O ve diğerleri, onların sahip olduğu deneyime sahip olmayan *Baptist* temsilcilerle tartışmayı reddediyorlardı; ama "onun deneyim dediği fanteziye inanmayız".[216] Hexham kilisesini *Quaker* olmak için terk etmiş olan Edmund Hickhorngill, "kısa süre sonra daha iyi ve daha yüce bir takdire nail olmuştu". "Kendisi için, eğer bir insan ona karşı günah işlemezse yeterince mutlu olacağı akıldan başka bir yönetim öneremiyordu".[217] Böylece radikal dinin, yerini rasyonalizme terk ettiğini görüyoruz.

Gerrard Winstanley'in *Digger* kolonisinde, cemaata katılan ve "skandala neden olan" *Ranter*'larla sorunlar yaşadığı anlaşılıyor.[218] Onlar "et, içki, zevk ve kadına" çok fazla önem veriyorlardı; iş yoksunluğu, "onların kalbinde kavgayı, öldürmeyi, evleri ya da buğdayı yakmayı alevlendiriyordu". Cinsel lauba-

215 *Fenstanton Records*, s. 2, 8, 33-34.

216 *Fenstanton Records*, s. 73-79, 88-93.

217 *Fenstanton Records*, s. 330-331.

218 Sabine, s. 364.

lilik aileler içindeki huzuru bozuyor ve avareliğe, Hippy benzeri bir varoluşa yol açıyordu ki, bunun cezasını çalışarak başkaları çekiyordu. Bu ayrıca muhtemelen İngiltere'de ordular ve kamp sakinlerinin bir sonucu olarak artmış olan zührevi hastalıklara da neden oluyordu. Ve abartılı *Ranter* genellemeleri daha basit topluluk üyelerinin kafalarını karıştırıyordu. Winstanley *Ranter* olarak iftiraya uğrayan *Digger*'ların hakkını koruması gerektiğini düşündü: "kadınlarla aşırı birlikteliği" reddetti ama *Ranter* düşüncelerini eleştirirken bile şunu eklemeyi unutmadı: "Hiç kimse bu yüksekten atan gücü ceza eliyle bastırmaya kalkışmasın... Eğer sen istiyorsan ceza vermek gereklidir, o zaman kendinin cezasız olduğunu görürsün".[219] İdeal toplumunda yasaların ve kuralların, ve aylak ve cahillerle, yola gelmez ve "kendini düşünen kişilerle" baş etmek için cezaların olması gerektiği konusunda Winstanley'i ikna eden, *Ranter*'larla geçirmiş olduğu bu deneyim olabilir.[220]

219 Sabine, s. 399-403; karşılaştırınız, *Englands Spirit Unfoulded*, Ed. G. E. Aylmer, *P. and P.*, s. 14-15.

220 Sabine, s. 526-527, 535-536, 539. Yukarıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

10

RANTER'LAR VE *QUAKER*'LAR

> Bu şeyler onlara [*Quaker*'lar], onları dünyayı altüst edenler olarak gören genelin gözünde kaba ve hoş olmayan bir görünüm kazandırmıştı ki gerçekten de kimi anlamlarda öyleydiler; ama bu, işleri eski, ilkel ve doğru düzenine geri getirme konusunda Pavlus'a yapılan suçlamalardan farklı değildi.
>
> – W. PENN, George Fox'un *Journal* l'ine Önsöz, s. xxxiv.

I. *RANTER*'LARDAN *QUAKER*'LARA

Bu bölümün amacı erken *Quaker* hareketinin bir tarihini yazmak değildir. Bu konuda Braithwaite'in takdire değer çalışması *The First Period of Quakerism*'den (*Quaker'lığın İlk Dönemi*) sonra epeyce çalışma yapılmıştır. *Quaker* hareketi hakkında yazan her tarihçinin, büyük *Journal*'ı (*Günlük*) temel kaynak olmak durumunda olan George Fox'un kişiliği karşısında kaçınılmaz olarak gözleri kamaşır. 1694'e gelindiğinde *Quaker* hareketi çok bariz bir şekilde Fox'un hareketiydi. Ancak 1650'lerde bu o kadar açık değildi. Bununla birlikte doğal olarak 1650'lerin olayları ve kişileri hakkında sonradan edinilen bilgiyle yazılmış olan *Journal* ister Fox'un kendisi isterse editörleri tarafından olsun, daha sonraki deneyimlerin ışığında

kesinlikle değiştirilmiştir. Bu bilerek bir yanlış yansıtma yapıldığı anlamına gelmiyor: sadece, nasıl sonuçlandığını bilirseniz ya da bildiğinizi sanırsanız öykü farklı görünür: Yazmaktan amacınız yalnızca doğru bir belgeleme değil öykünün sonunda, başlangıcı zaten efsanevi olan ve insanlara çok fazla bir şey ifade etmeyen inançlarını, yaşayan insanların gözünde yüceltme ve onaylama olur.

Böylelikle Fox'un *Journal*'ında Jaymes Nayler, Rus Devrimi'ne ilişkin Troçki'nin resmî Sovyet tarihlerinde oynadığı rolden belki biraz fazla bir rol oynar. Bununla birlikte 1650'lerde pek çok kişi Nayler'i "en önemli lider", "İngiltere'de *Quaker*'ların başı" olarak görüyordu.[1] "Onların bütün kitaplarını o yazıyor" diye bildiriyordu Avam Kamarası'na Albay Cooper Aralık 1656'da. "Bu adamı kesin, tarikatı yok edersiniz." Mr. Bond aynı görüşteydi.[2] Bu tür görüşler belki söylendiği anda doğru değildi: Ama bunların ifade edilmiş olması, Fox'un 1650'lerde *Quaker*'ların yegâne lideri olmadığını açıkça gösterir. Her ne kadar Fox'un, Nayler'in elini ya da yanağını öpmek istemesini kabul etmeyip, ayağını uzattığı o ünlü olayın akla getirdiği gibi, ilke farklılıkları kadar, kişisel husumet bulunsa da, Fox'a karşı Nayler'i yüceltmek, ya da Nayler'in *Quaker*'ların bir *Ranter* koluna liderlik ettiğini söylemek istemiyorum.[3] Benim söylemek istediğim, erken *Quaker* hareketinin bütününün, daha sonra liderlerinin hatırlamaktan hoşlandıklarından farklı olarak ve kendilerini *Ranter*'lardan ve eski-*Ranter*'lardan farklı göstermek için pek çok yorucu saatler harcamış olmalarına rağmen, ruhen *Ranter*'lara çok daha yakın olduğunu önermektir. İlk *Quaker*'lara, *Quaker*'lığın içinde geliştiği *Ranter*'ların dünyası bağlamı içinde bakmak bize belki, 17. yüzyıl sonu saygın *Quaker*'larının gözlükleriyle bakmaktan daha fazla yardımcı olabilir.[4]

Fox'un *Journal*'ını okuyunca insan derhal anlatılan olaylarla,

1 Pagitt, *Heresiography* (1654), s. 135-136 (orijinalinde yanlış numaralandığı için s. 137-138 olması gerekir); [T. Collier], *A Looking-Glasse for the Quakers* (1657), s. 17; *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 77.

2 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 98.

3 Braithwaite, *The Second Period of Quakerism* (1919), s. 250.

4 Karşılaştırınız, Nuttall, *James Nayler*, *passim*.

bunların görünürdeki nedenleri arasında bir boşluk olduğunun farkına varır. Fox'u dinlemek için *neden* öylesine büyük kalabalıklar toplandı? Neden ve nasıl pek çok kişi ikna edildi? Papazlar, kimi yöneticiler ve "ayak takımı"nın bir kısmı neden bu kadar öfkelendi? Bu sorulara verilecek cevap, öyküyü Fox'un anlattığı tarzdan çıkmıyor. Onun vaazları, esas itibariyle, hiç de herhangi bir *Puritan*'ın reddedemeyeceği sofuca öğütlerden ibaret görünüyor. Bütün bu telaşın ne olduğunu keşfedebilmek için 1650'lerin risale edebiyatına geri dönmemiz gerekir.

Aslında, Fox'un 1650'lerdeki eserlerinde, *Journal*'ında olduğundan fazla herhangi bir büyük teolojik yenilik ya da merak uyandıracak bir şey mevcut değildir. Reddettiği Kilise ayinlerine müdahale eder. İnsanın içindeki ruh doktrinini ilan eder ki bu çoktan geniş kabul görmüştür. Fox 1648 yılında "Adem'in kovulmadan önceki kutsallık ve dürüstlüğüne gelmeleri gerektiğini dinlemeye katlanabilecek hiç kimse bulamamıştır". Bunun, onun ve dinleyenlerin bir kısmı için büyük bir ilham olduğuna inanabiliriz: Ama ne bu doktrin, onun Tanrı'nın oğlu olduğu iddiası, ne de İsa'nın bütün insanlar için öldüğü inancı, görmüş olduğumuz gibi yeni değildi. Fox'un "Vahiylerde yazılı olan şeylerle ilgili büyük açılımların" ona ve dinleyicilerine, bunları açıkladığı zamandan çok *Journal*'ı yazdığı zaman büyük anlam taşımış olduğu varsayımını ileri sürebiliriz.[5] İnsan ilk *Quaker*'ların yaratmış oldukları öfkenin nedeninin, Fox'un herhangi bir orijinal düşüncesinden çok, onların şapka onurunu reddetmelerine, "siz sözcüğünü kullanmalarına" ve maaşlı papazlara ve çan kulelerine karşı çıkmalarına bağlı olduğunu düşünüyor. Onun ilk risalelerinin pek çoğu önemsizdir – sözgelimi *The Vials of the Wrath of God Upon the Seat of the Man of Sin* (*Günahkâr Adamın koltuğunda oturana Tanrının Öfkesini Açığa Vurması*) daha çok futbol ve güreş oyunlarına karşı bir risaledir.[6] Fox, 1659 tarihli *The Lambs Officer*'da (*Kuzuların Komuta-*

5 Fox, *Journal*, I, s. 8, 34, 36; 28. sayfa ile karşılaştırınız; *Short Journal*, s. 17, 32. Yukarıda 6. Bölüm'e bakınız.

6 Onun hedefi muhtemelen "Gururlu Quakerlar"dı: Bu bölümün ilerideki sayfalarına bakınız.

nı) çok iyidir. Bu, bir ya da iki kez tekrarlayan ifade –"Yargının sanık sandalyesine gel"– ya da ısrarlı sorular, –"Roma'nın Fahişesi, papaz yapıldığınız okullarınızı ve kolejlerinizi kurmak için, size piskopos vekili, papaz ya da vaiz adını vermedi mi?"– etrafında kurulu, neredeyse ayini andıran, tekrar eden, son derece güçlü Joycevari itham edici bir monologdur. "Suçlu ya da suçlu değil?"[7] İyi bir aktör tarafından okunsa harikulade bir yayın olurdu. Siyasal bir kriz döneminde, radikallerin umutlarının son yılında yayınlanmış olması önemli olabilir.

1650'lerin başında *Journal*'da gördüğümüz *Quaker*'lara karşı popüler düşmanlığın tek açıklaması siyasidir: *Quaker*'lar, "Yuvarlakkafalı habisler" olarak adlandırılıyordu.[8] (Gerrard Winstanley 1648 Mayıs'ında "Yuvarlakkafa" sözcüğünün özellikle radikallere karşı kullanıldığını açıkça belirtmektedir.[9] Edward Burrough ile, *Quaker* olmadan önceki günlerinde bile "Yuvarlakkafa" diye alay edilmişti.)[10] Ama *Journal*'da, siyasal nedenler dışında, yerel papaz tarafından kışkırtılmadıkları sürece, sıradan insanlarda herhangi bir düşmanlık olduğunun çok az kanıtı vardır. Oysa, 1653 yılında Fox'un, "Ah siz dünyanın büyük ve zengin adamları! Gelmekte olan sefaletiniz için ağlayın ve uluyun... Ateş tutuşturuldu, Tanrı'mn günü, uluma günü, yaklaşıyor. İnsanların bütün yücelikleri terk edilmelidir"[11] sözlerini beğenmesi mümkün olmayan *gentry*'de durum farklıydı. İngiltere'nin kuzeyindeki *gentry*'nin büyük çoğunluğunun zaten kralcı olduğu söylenebilir. Kuzey, 1651-1653 yıllarında askerî işgal altındaydı. West Riding ve Doğu Lancashire'de Parlamento'ya destek veren bölgeler vardı ama yöre bir bütün olarak yenilgiden dolayı ıstırap içindeydi. Kuzey kesimlerde, 1650'de kurulan, Kutsal Kitabı Yayma Komitesi, askeri gözetim altında bir siyasal yeniden eğitim girişimiydi. Kutsal Kitabı Yayma Ko-

7 Fox, *The Lambs Officer* (1659), s. 3, 9-10 ve *passim*.

8 Fox, *Journal*, I, s. 168. Quakerlar ve siyaset konusunda ilerideki sayfalara bakınız.

9 Winstanley, *The Breaking of the Day of God*, sig. A 2v, s. 93; *The Saints Paradice*, s. 22.

10 Burrough, *Works*, s. 14.

11 Fox, *Gospel-Truth Demonstrated* (1706), s. 6.

mitesi, Galler'de "Galler'in gerçek hükümeti" olmuştu.[12] Kuzey'deki Komite hakkında daha az bilgiye sahibiz ama hiç kuşkusuz onun da işgal edilmiş *county*'lerdeki askeri yönetime güçlü desteği söz konusuydu.

Quaker'lar 1651-1653 yıllarında askeri otoritelerin[13] korumasından yararlanarak bölgeye hükümet tarafının ve zaman zaman radikal eğilimleri olan yerel beyefendilerin bir kanadı gibi girdiler.[14] Kimi zaman Ordu'nun sıradan eratının daha heyecanlı desteğine sahip oldular. Aynen 1633'ten önce Kuzey'de piskoposların, Güney'de olmayacağı şekilde, *Puritan* vaizlere hoşgörülü davranması gibi, Kuzey'i (ya da Galler'i) yönetenler, pek çoğu Yeni Model Ordu'nun eski askerleri ve Kral'a karşı hâlâ Parlamento'nun destekçisi olan *Quaker*'ları kendilerinden soğutmayı göze alamazlardı. Fox 1650 yılında hemen hemen bir yıldır Derby'de hapisteydi, ama kendi *Journal*'ından görebileceğimiz gibi, 1651-1652 yıllarında bir hayli himaye görmüştü. Düşmanca davranan *J.P.*'ler bile (ki bunlardan bolca vardı) ona karşı ihtiyatlı hareket ettiler. Zulüm *Rump*'ın dağılmasının kaçınılmaz göründüğü 1652 sonlarından itibaren ve bir kez daha Nisan 1653'ten sonra, *gentry*'nin istedikleri gibi harekette serbest olduklarını düşünmelerinden sonra ani ve azalıp çoğalan bir şekilde başladı. Fox, Carlisle'de hapse atıldı. Ama daha sonra görece radikal Barebones Parlamento toplandı: Bu parlamentodan gelen bir mektup Fox'un salıverilmesine ve onun yerine zindancısının kapatılmasına yol açtı.[15] Galler'de de *J.P.*'ler, Katoliklere ve dinsizlere göre ehvenişer olarak *Quaker*'ları korudular.[16]

Kuzey'de kimisi başlangıçta hoşgörülü olan ruhbanı yabancılaştıran yine *Quaker*'ların kendileri oldu. Maaşlı papazlara, ondalık vergilere ve dinsel binaların kutsallığına karşı rastge-

12 Ed. A. H. Dodd, *History of Wrexham* (1957), s. 148.

13 Braithwaite, s. 122, 169; Fox, *Journal*, I, s. 81-83, 98, 106, 111, 113, 138, 143, 168, 189-190, 195, 227.

14 Fox, *Journal*, I, *passim* – Hotham, Fell, Pearson, Robinson, Benson; karşılaştırınız Underdown, *anılan eser*, s. 36-37, 317, 321.

15 Fox, *Journal*, I, s. 174, 178-179.

16 Braithwaite, s. 208-209.

le saldırılar herhangi bir papazın onları desteklemesini ve aynı zamanda geçimini sürdürmesini olanaksız kıldı. Uzun dönemde, Kuzey'de ya da Galler'de, işlerine müdahale edilen *Puritan* papazların husumeti kamuoyu gözünde *Quaker*'lara herhangi bir zarar vermemiş olabilir; ama kısa dönemde ruhban, Yuvarlakkafalar olarak onlara karşı kalabalıkları kolayca kışkırtabilmiş görünüyor.

1654'te Fox, hükümete karşı tertip girişimi kuşkusuyla tutuklandı ama Oliver Cromwell tarafından iyi karşılandı. *Quaker*'lara karşı kötü düşünenler, Ordu'nun yönetimine karşı çıkanlardı; Jaymes Nayler'in tartışmalarından gördüğümüz üzere görüşleri Parlamento'da güçlü bir şekilde temsil edildi. *Quaker*'ların yayılmasının resmen desteklendiği, aslında *Quaker*'ların bizzat hükümetin içinde olduğu gibi karanlık imalar terk edildi.[17] Ama o zamana gelindiğinde, *Quaker*'ların İngiltere'nin Güney ve Doğu'sunu ele geçirme kampanyası iki yıldır yürürlükteydi ve onların hızlı yayılışı mülk sahibi insanlar için gerçekten bir endişe kaynağı oldu; o zamana gelindiğinde artık iyi örgütlenmiş olan *Quaker* hareketinin altında "kimi *Leveller* hesaplarının" olabileceği kuşkusu onları endişelendirdi.[18] *Quaker*'ların, "örneğin yöneticilerin de papazların da asla konuşmadığını"[19] tekrar iddia etmeleri olgusu, *Quaker* pasifizminin iyice yerleşmesi ve tarikatın bütün üyelerince kabul edildiğinin bilinmesinden sonrası için ikna edici görünebilir. Ancak, 1650'lerin ortasında durum böyle olmaktan çok uzaktı. Bununla birlikte bu ifade *Quaker*'ların yöneldiği sınıf hakkında bize bir fikir verebilir.

1650'lerin ortalarından itibaren *Quaker*'lar inançlarını olumsuzlarla, savunmacı bir şekilde tanımladılar. Tanrı'nın varlığını ya da tarihsel İsa'yı, cenneti, cehennemi inkâr etmiyorlardı. Herkesin dünyada mükemmelliğe erişebileceğine inanmıyorlardı. Yöneticilerin ya da ebeveynlerin otoritesine karşı değil-

17 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 70, 96. Nayler'in Ordu'daki en büyük hasmı Skippon, 1647 yılında Prlamento'nun Ordu'daki adamı olarak değerlendirilmişti.

18 İzleyen sayfalarla karşılaştırınız.

19 [H. Stubbe], *Light Shining Out of Darknes* (1659), s. 88.

lerdi. Yayınlanmış olan eserlerinde (ya da Fox'un *Journal*'ında) bu tür savunmaların neden gerekli olduğunu bize anlatacak çok az şey vardır. Ancak bunlar *Quaker*'ların nasıl bir çevreden geldikleri, belki de daha kesin bir şekilde Kuzeyli *Quaker*'ların, 1652'de işgal edildikten sonra Güney ve Doğu'da nasıl bir çevre buldukları konusunda bize bir şeyler söyler. Örneğin Cheshire'de günlük tutan birisi, 1655 yılında *Quaker*'ların "Teslis'i inkâr ettiklerini; ... Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın sözü olduğunu reddettiklerini; hiçbir günahları olmadığını söylediklerini" bize aktarır.[20] Bu açıdan Yargıç Hotham ve Dr. Robert Gell, "*Quaker*'lar gelmeseydi, *Ranter*'lar ülkeyi ele geçirmişlerdi" şeklindeki ünlü iddialarında haklıydılar.[21] Kuşkusuz bu *Quaker*'larla *Ranter*'lar arasında bir farkı ve birincilerin egemen sınıf tarafından daha kabul edilebilir olduğunu ima eder. Bunu daha sonra tartışacağım ama *Quaker*'lar, başlangıçta doktrinleri, pek çok *Ranter*'i kendine çekecek kadar *Ranterism*'e yakın olmadığı sürece, *Ranter*'ların ülkeyi ele geçirmesini önlemiş olamazlardı.

1657 yılında Thomas Collier, "*Ranter*'ların ilkelerini bilen herhangi bir kişi" *Quaker*'ların doktrinlerinin de aynı olduğunu bilir iddiasında bulunmuştu. Her ikisi de "içerideki İsa'dan başka İsa kabul etmiyor; Kutsal Kitap'ın kural olduğunu reddediyor; on emri kabul etmiyor; kendi ihtiraslarından başka yasa tanımıyor; dünyadakinden başka cennet ve ihtişam kabul etmiyor; insanların öyle sandıklarının dışında günah yoktur diyor ve cahil insanların vicdanlarındaki cezadan başka günah için ceza olmadığını" ileri sürüyordu. Ancak *Quaker*'lar, "bunu içi pislikle dolu, ama dış görünüşü sofuca bir tavırla yumuşatıyorlar" diyor ve Nayler'i örnek olarak veriyordu.[22] Bu pasaj

20 Ed. J. Hall, *Memorials of the Civil War in Cheshire* (Lancashire and Cheshire Record Soc., 1889), s. 229-230.

21 Fox, *Journal*, I, s. 95; W. Penn, *Judas and the Jews* (1673), s. 31; karşılaştırınız Henry Marten'in yayınlanmamış risalesi, "Justice Would-bee that made himself a Ranter last week in opposition to those he calls Quakers" (Profesör C. M. Williams'ın yayınlanmamış Oxford Doktora tezindeki Ek'e bakınız. "The Political Career of Henry Marten, with special reference to the origins of Republicanism in the Long Parliament"). Bu bölümün sonlarına ve Sonuç bölümüne bakınız.

22 [T. Collier], *A Looking-Glasse fort he Quakers*, s. 7.

hemen hemen kelimesi kelimesine Bunyan ve Baxter'de yansımasını bulmuştu ama Bunyan son ifadeyi, "yalnızca *Ranter*'lar bunları [bu doktrinleri] bir birahanede basmakalıp hale getiriyor, ve de *Quaker*'lar dışsal bir yasal kutsallıkla bunlar üzerine yeni bir cila atıyorlardı" diyerek geliştirir.[23] Bunyan, 1650'lerin başlarında *Quaker* inançlarını şöyle sıralar: (1) İncil Tanrı'nın kelamı değildir; (2) dünyadaki her insanda İsa'nın ruhu vardır; (3) 1.600 yıl önce çarmıha gerilen İsa Mesih insanların günahları için ilahi adaleti tatmin etmemiştir; (4) İsa'nın eti ve kanı azizlerin içindedir; (5) bedenin yeniden dirilmesi olmayacaktır; (6) yeniden dirilme iyi insanların içinde zaten olmuştur; (7) çarmıha gerilen İsa yıldızlı gökyüzüne yükselmemiştir, (8) ve bütün ülkeleri yargılamak üzere son gün yeniden gelmeyecektir. Bir başka yerde Bunyan, her ikisini de kadın papazlara izin verdikleri için lanetlerken, *Ranter*'larla *Quaker*'ları aynı kefeye koymaktadır.[24] 1660'lardan geriye doğru bakan Clarkson'un, ilk *Quaker*'ların onun Tanrı, şeytan ve yeniden diriliş hakkındaki inançlarını paylaştıkları konusunda kuşkusu yoktu: "Yalnızca onlarda yasanın haklılığı vardı, bende yoktu".[25]

Fox'un kendisi 1654'te *Ranter*'ların "saf bir ikna gücüne sahip olduklarına" ama "haçı terk ettiklerine" ve de "Tanrı'nın inayetini haksızlığa dönüştürdüklerine" tanık olmuştu. Özellikle ayyaşlıklarını, küfür etmelerini ve "gündüz vakti kendilerini oyuna vermelerini" vurguluyordu.[26] Fox'un, onun görüşüne göre çok fazla yerlere kadar eğilen ve çok fazla "iltifatkâr" olan *Ranter*'larla kısa bir ilişkisi olmuştu. İçlerinden birinin nazik selamına cevabı, "Sodom'daki eski *Ranter*'lara" göndermede bulunduktan sonra, "tövbe et, seni domuz ve hayvan" olmuştu.[27] İnsan, *Ranter*'ların uygulamasına karşı çıkarak *Quaker*'ların şapka onurunu inkâr etmelerinin nereye kadar güçlendirilmiş olabile-

23 Bunyan, *Works*, II, s. 182-183; *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 77; karşılaştırınız Pagitt, *Heresiography* (5. baskı, 1654), s. 143-144.

24 Bunyan, *Works*, I, s. 21, II, s. 664.

25 Clarkson, *The Lost Sheep Found*, s. 33.

26 Fox, *A Word from the Lord* (1654), s. 13; karşılaştırınız John Audland, *The Innocent Delivered out of the Snare* (1658), s. 13-14.

27 Fox, *Journal*, I, s. 87, 212; *Short Journal*, s. 8.

ceğini merak ediyor. Aynı 1654 yılında Antony Pearson, "*Ranter*'lara katılmış olanların kimisi güzel insanlar" ama içlerinde "o kadar çok kaba, yabani çırak ve genç insan var ki... Tanrı'nın gücünden başka hiçbir şey onları zincire vuramaz" demişti.[28] 1655 yılında *Quaker* James Parnell, *Quaker*'ların *Ranter*'larla aynı olmakla suçlandığını itiraf etmişti. "Onların bir kısmı Tanrı sevgisinin ve Tanrı'mn inayetinin tadını almışlardır ve Tanrı'nın görüntüsüne ulaşmışlardır"; ama Tanrı'nm inayetini haksızlığa dönüştürmüşlerdir ve "pek çoklarını büyüleyici konuşmalarıyla kandırmışlardır." Onların şehvet düşkünü işleri, Tanrı'nın doğrularını gözden düşürmektedir.[29] Nayler, *Ranter*'ların adını vermeden ve onaylamayan bir ifadeyle, "şimdi pek çok kimse tarafından kurulmuş olan en büyük meslek, İsa'nın günahları affedişini her türlü ahlaksızlık ve tensel özgürlük için bir bahane yapmakta ve bu uğurda affedildiklerini söylemektedir".[30]

Bir zamanlar kendisi de *Ranter* eğilimlere sahip görünen Edward Burrough, 1656 yılında *Ranter*'ların "haklılıkla alay etmiş olduklarını"; bir zamanlar dua edilen evlerinin şimdi sahte barışı, sahte özgürlüğü ve sevgiyi ve tensel hazzı üreten "hırsızların ini" haline geldiğini kabul etmektedir.[31] Fox'un kendisi bize –Cleveland'da, Nottinghamshire'da, Leicestershire'de, Sussex ve Reading'de– sonunda *Quaker* olan pek çok *Ranter* grubundan söz etmektedir.[32]

Kuşkusuz, kısmen *Quaker*'ların düşmanları, onları gözden düşürmek için onları *Ranter*'larla ilişkilendirmektedir: "*Quaker*'lık onların hepsinin ortak lağım çukuru olmuştur – *Anabaptist*'ler, *Antinomian*'lar, *Socinian*'lar, *Familist*'ler, *Libertine*"ler vs.[33] Ama gerçekten bir karışıklık olmuş olabi-

28 A. E. Wallis, "Anthony Pearson (1626-1666)", *Journal of the Friends Historical Society*, LI, s. 85.

29 James Parnell, *A Shield of the Truth* (1655), s. 39.

30 J. Nayler, *Love to the Lost* (2. baskı, 1656), s. 48.

31 Burrough, *A Trumpet of the Lord Sounded out of Sion* (1656), s. 26-28; *Works*, s. 15, 108, 138, 279-280, 746.

32 Fox, *Journal* I, s. 85, 195, 199-200, 230-231.

33 Jonathan Clapham, *A Full Discovery and Confutation of the wicked and damnable Doctrines of the Quakers* (1656), s. 62.

lir. Dorset, Poole'da ve Wiltshire'de eski *Leveller*'ların *Ranter* oldukları iddia edilmiştir.[34] Ağustos 1655'te Gloucestershire Büyük Jüri'si "*Ranter*'lar, *Leveller*'lar ve ateistlere karşı, *Quaker* adı altında şikâyette" bulunmuştur.[35] Christopher Atkinson, "kimi kadın türleriyle çok fazla yakınlık ve sohbet ettiği ve özellikle de (öyle görünüyor ki) *Ranter*'liğin ruhuna eğilimli olduğu 1655'e kadar bir *Quaker* olarak kabul edilmişti. Kendini bırakmış ve ... bir hizmetçi-kızla ayıp işler yapmıştı".[36] Bir toplantıda "eteklerini beline kadar sıyırıp çıplaklığını odadaki herkese gösteren, Londralı bir hanım olan Mary Todd, *Ranter* olduğu söylenerek *Quaker*'lar tarafından dışlanmıştı: Ama bu dışlama eylemi onun için biraz sorumluluk duyduklarını düşündürmektedir.[37] Ellerini kalbinin üzerine bastırıp "cennet benim içimde, benim içimde!" diyen Thomas Laucock'ın –bir *Ranter* mı yoksa bir *Quaker* mıydı?– "İsa nedir?" "göğün üç ya da dört kat üstünde" sorusu kulağa *Ranter*vari gelmektedir; ama onunla konuşan kişi, George Fox ve James Parnell'den benzer ama daha az dramatik cevaplar aldığını iddia etmektedir.[38] Belki de Thomas Peacock'un haksız olarak *Quaker* olmakla suçlandığını varsayabiliriz. Peacock, günah işleyemeyeceğini söylemiş, şeytanın varlığını inkâr etmiş ve "Siz Kudüs'te asılan o hırsıza inanıyor musunuz?" diye sormuştu.[39] Peki, 1650'lerin sonlarında bu insanlar hangi gruba ait olabilirlerdi? *Baptist*'ler tarafından aforoz edilmişlerdi.[40] 1659'da "şeytanın oyununu palavra atmaktan (*ranting*) titremeye (*quake*) döndürdüğünü" belirten bir ifade pek çok bireyin yolunu doğru tanımlıyor olabilir. 1668 gibi geç bir tarihte Fox, *Quaker*

34 Stokes, *The Wiltshire Rant*, s. 12-13, 61, 66; Bayley, *The Great Civil War in Dorset*, s. 344.

35 Ed. Nuttall, *Early Quaker Letters from the Swarthmore MSS. to 1660*, s. 150.

36 *The First Publishers of Truth*, s. 261.

37 S. Fisher, *The Testimony of Truth Exalted*, s. 91-92.

38 William Jeffery, *The Deceived and Deceiving Quakers discovered* (1656), s. 26, 41, 55.

39 William Grigge, *The Quakers Jesus* (1658), s. 51-52; Fox, *Journal*, I, s. 69-70.

40 Bir önceki bölümün sonlarına bakınız.

diye adlandırılan kimi insanların aslında *Ranter* olduklarında ısrar ediyordu.[41]

Benzer bir şekilde *Quaker*'lar pek çok eski-*Leveller*'ı, John Lilburne de dahil, içlerine almış olabilirler. Sırası gelmişken, Lilburne'ün 1655'te *Quaker*'lığı kabul edişi, bu eski devrimcinin 1660'tan sonra ikna edilmiş olmasından çok farklı bir hareketti. 1653 tarihli hasmane bir risale, Kuzeyli *Quaker*'ların, "kendi müritlerine özel olarak *Leveller* doktrinini öğrettiklerini" söylüyordu. Liderleri "*Leveller*'ların daniskası"ydı ancak baskı korkusuyla görüşlerini gizliyorlardı.[42] Bunun çok fazla ciddiye alınması gerekmez ama bu tür pek çok yorum vardır. Fuller, "bir *Leveller*, *Anabaptist* ya da *Quaker* olamayacak kadar çok zengin ve bilgili" birisinden söz ederken değişik nitelemelerde bulunuyordu.[43] Aralık 1656'da bir milletvekili *Quaker*'ları "yönetim ve mülkiyete karşı hepsi *Leveller*" diye tanımlıyordu.[44] Fox 1654'te *Leveller*'lar hakkında şunları söylüyordu: "Sizin kafanızda bir şey çakar, basit bir şey," ama "onların kafaları dünyaya girer ve onu söndürür ve böylece haddini bilmezliğe varır." "Hayat sizin içinizde yükselmeden" birlik ve dostluk isterler: Böylelikle onların özlemleri gerçek birliğin ve gerçek dostluğun ışığında kurur gider ve mahkûm olur.[45]

Quaker'lığın hem *Anabaptist*'lerin hem de ayrılıkçıların kiliselerini boşaltarak yayılışı, siyasi *Leveller*'ların yenilgisine *ve* radikal düşüncelerin devam eden varlığına ve aslında yaygınlaşmasına *birlikte* tanık oldu. Kalabalık 1650'de hâlâ "popüler bir eşitliğe, eşitleyici bir anarşiye çok meyilliydi."[46] 1662 gibi geç

41 [Anonim], *Folly and the Madness made Manifest* (1659), s. 1-3; Fox, *Journal* II, s. 96; karşılaştırınız Whiting, *Studies in English Puritanism*, s. 173.

42 F. H., *A Brief Relation of the Irreligion of the Northern Quakers* (1653), s. 10. Quakerlar ayrıca "herşeyin ortak olması gerektiğini savunuyorlardı". Peder John Ward bize "bazı Levellerların Quakerlığa geçtiğini söylemektedir (bkz. *Diary*, Ed. C. Severn, 1839, s. 141); karşılaştırınız A. Parker, *A Discovery of Satans Wiles* (1657), s. 39.

43 Fuller, *History of the University of Cambridge* (1840), s. 680.

44 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 169; 24-25, 49 ve 128. sayfalarla karılaştırınız.

45 Fox, *A Word from the Lord* (1654), s. 13.

46 N. Homes, *A Sermon Preached Before the ...Lord Mayor* (1650), s. 32.

bir tarihte, Samuel Fisher, *Quaker*'lığı "bu kaba ve eşitleyici tuhaflığa" karşı savunmak zorunda kalıyordu.[47] Olaydan epeyce sonra, Thomas Comber, *Quaker*'ların Gerrard Winstanley'den türediklerini ileri sürüyordu.[48]

II. *QUAKER*'LAR VE SİYASET

Bütün koşullar altında tam bir pasifizmin resmen ilan edilişi, Venner'in başarısız Beşinci Monarşist ayaklanmasından sonra bazı Dostlar'ın tutuklanmasını takiben Ocak 1661'de oldu. Bunun amacı özellikle *Quaker*'ları isyana teşvik suçlamalarına karşı korumaktı ama aynı zamanda sivil ya da askeri herhangi bir görevin kesinlikle kabul edilmemesinin başlangıcına da işaret ediyordu.[49] Pek çok *Quaker* lideri, James Nayler, William Deusbury, Richard Hubberthorne, John Whitehead, Edward Billing, John Crook, Thomas Symonds, Genç George Fox ve diğerleri eski askerlerdi.[50] Bazı *Quaker*'lar disiplin nedeniyle 1650'lerde Ordu'dan ihraç edilmişti[51] ama diğerlerinin askerlik hizmetini ilkeleriyle bağdaşmaz görmedikleri anlaşılıyor.[52]

---

47 Fisher, *The Testimony of Truth Exalted*, s. 48-49.

48 T. Comber, *Christianity no Enthusiasm* (1678), s. 90-92. Önceki sayfalara bakınız.

49 Bu bölümün açılış paragrafları, *Quaker*'lar hakkında Profesör W. A. Cole'la yapılan tartışmalara çok şey borçludur.

50 Deusbury, *Discovery of the great Enmity of the Serpent* (1655), s. 16; Fox, *Journal* I, s. 129, 256, 287; *An Account of the Convincement ... of ... Richard Davies* (1828), s. 30; *Sufferings of the Quakers*, I, s. 273-274, 285, 310, 445, 490; I. Grubb, *Quakerism and Industry before 1800* (1930), s. 100; Brailsford, *anılan eser*, s. 639; Barbour, *The Quakers in Puritan England*, s. 89; O. C. Watkins, *The Puritan Experience* (1972), s. 168.

51 Fox, *Journal*, I, s. 189, 409; *Short Journal*, s. 53; *Thurloe State Papers*, VI, s. 241; Ed. C. H. Firth, *Scotland and the Protectorate* (Scottish History Soc., 1899), s. 350-351; T. Wright ve J. Rutty, *A History of ... Quakers in Ireland* (1811), s. 105; *State Papers Relating to Friends*, s. 116; [Anonim], "George Watkinson of Scotton (ölümü 1670)", *Journal of the Friends' Historical Soc.*, L, s. 69.

52 *Thurloe State Papers*, VI, s. 508, 642; VI, s. 162; *Leyborne-Popham MSS* (H. M. C.), s. 157, 168; Firth, *Scotland and the Protectorate*, s. 362-363; Cole, "The Quakers and the English Revolution", *P. and P.*, 10, s. 46, 53; G. B. Burnet, *Quakers in Scotland* (1952), s. 141; R. Howell, *Newcastle upon Tyne and the Puritan Revolution*, s. 261; Barbour, *anılan eser*, s. 221-222.

Quaker'lar ayrıca Donanma'da hizmet etmeyi de sürdürdüler.[53]

1651 yılında Fox'un kendisine de subaylık görevi önerildi. *Journal*'da pasifist nedenlerle bunu reddettiğini bize söyler ama 1657'de Ordu'nun "düşük rütbeli subayları ve askerlerini" Roma'yı fethetmeye çağırıyordu.[54] 1658'den sonra daha dikkatliydi;[55] ama 1660 gibi geç bir tarihte önde gelen Güney Galli bir *Quaker*, Fox'a *Quaker*'ların orduda görev yapma konusunda serbest olup olmadıklarını soruyordu.[56] En azından 1651'deki reddedişinin pasifist bir ilkeden çok, *Commonwealth*'in hükümetine siyasal olarak karşı çıkışından kaynaklanmış olması mümkündür. Burrough ve Howgill 1655'te pasifist değillerdi ve Burrough ve Hubberthorne 1659'da güç kullanılmasını savunuyorlardı. Burrough, Ordu'nun yalnız kendi çıkarını gözetir hale gelene kadar çok iyi işler yaptığını düşünüyordu.[57] Siyasal durum henüz işlerine gelirken, 1659 yılında kimi *Quaker*'lar yeniden Ordu'ya kaydoldular.[58] Aslında, 1685 gibi geç bir tarihte az sayıda *Quaker*'m Monmouth'un ayaklanmasına katıldıkları söylenir.[59]

1650'lerde *Quaker*'lar siyasi faaliyetten de geri durmamışlardır. İlk açıklamalarından birinde Parlamentoların yıllık olarak toplanması talebi vardı.[60] *Quaker*'lar *J.P.* olarak önerilmişlerdir ve bazıları fiilen görev yapmış olabilir.[61] 1659 yılında, dilek-

---

53 F. R. Harris, *Life of Edward Montagu* (1912), I, s. 175.

54 M. R. Brailsford, *A Quaker from Cromwell's Army* (1917), s. 23-25; Barbour, *anılan eser*, s. 192, 196; Braithwaite, s. 440; Nuttall, *The Holy Spirit*, s. 131-132, 164.

55 Karşılaştırınız, Fox, *Journal*, I, s. 426, 448, 450.

56 Ed. Nuttall, *Early Quaker Letters*, s. 273.

57 Burrough, *Works*, s. 537-540; Barbour, *anılan kaynak*, s. 40.

58 *Bath MSS* (H. M. C.) II, s. 134; Ed. Cir G. F. Warner, *Nicholas Papers* (Camden Soc.) IV (1920), s. 265; Barbour, *anılan eser*, s. 221-222; Braitwaite, s. 480; *Leyborne-Popham MSS*, s. 161; V. A. Rowe, *Sir Henry Vane the Younger* (1970), s. 223.

59 Whiting, *Studies in English Puritanism*, s. 181.

60 Cole, "The Quakers and the English Revolution", s. 42.

61 *Leyborne-Popham MSS* (H. M. C.), s. 141; Burton, *Parliamentary Diary*, IV, s. 357, 440-446; karşılaştırınız Whiting, *anılan eser*, s. 184; *State Papers relating to Friends*, s. 6, 31-32; Braithwaite, s. 313; Fox, *Journal* I, s. 226-227.

çe sunarak vs. yeniden siyasal faaliyete başladılar.[62] Westminster'li *Quaker* Edward Billing, siyasal eylem için, çoğu *Leveller* programından alınmış otuz bir öneri içeren bir dinsel risale yayınladı. Risalesinin yayınlanmadan önce Dostlar Derneği tarafından destekleneceğini umuyordu. Onlar bunu kabul etmediler ama en azından bunun mümkün olduğunu düşünmüştü. Bu tür sorular hâlâ açıktadır.[63]

Quaker'ların yayınlanmış olan görüşleri, onların 1650'lerde siyasal radikaller olarak ele alınmaları için pek çok neden içerir. Profesör Cole'un 1650'lerde, Fox'tan ziyade *Quaker*'ların siyasal sözcüsü olarak ele aldığı Edward Burrough, iç savaşta Dostlar'ın Parlamento'yu desteklediğini itirazsız kabul eder.[64] Nayler, Howgill ve Fox benzer varsayımlarda bulunmuşlardır.[65] Restorasyonun arifesinde Nayler ve Fox, neredeyse Milton kadar cesaretle monarşiye karşı çıkmışlardır. Fox, 1659'da, Subaylar Komitesi'nde "onların arasında Lordlar Kamarası laflarını duymak ne kadar çirkin, pis bir iş olurdu!" diyordu.[66] Bütün *Quaker*'lar devlet kilisesinin papazlarına karşı konuşmalarında oldukça serttiler. Onlara, "Sizin yıkılışınız çok yakın" denmişti 1653'te.[67] Edward Burghall, 1655 yılında Günlüğüne, "onların dini, esas itibariyle başkalarını sansür etmek, başta vaizler olmak üzere herkese sövüp saymaktan ibarettir" diye yazmıştı.[68] Burrough papazları "bütün uluslarda bolca bulunan kötülüğün kaynağı" olarak nitelemişti. Sadece toprak üzerin-

---

62 Cole, "The Quakers and the English Revolution", s. 46-47; Barbour, *anılan eser*, s. 199-206.

63 Brailsford, *anılan eser*, s. 639-641.

64 Burrough, *A Trumpet of the Lord Sounded out of Sion* (1656), s. 9-10; *Works*, s. 671-673.

65 *A Collection of Sundry Books, Epistles and Papers written by James Nyler* (1716), I, s. 187; Fox, *Several Papers Given Forth* (1660), s. 1-18; *Journal* I, s. 290, 292; F. Howgill, One Warning more (1660), s. 4-7, 10-12.

66 F. G., *To the Counsil of Officers of the Armie* [t. y., 1659 ?] Fox'a yapılan atfı Profesör Cole'a borçluyum; karşılaştırınız G. P. Gooch, *The History of English Democratic Ideas in the Seventeenth Century* (Cambridge U. P., 1898), s. 276-281.

67 Thomas Aldam ve diğer Quakerlar, *A Brief Discovery of a three-fold estate of Antichrist* (1653), s. 4-5; 7 ve 8. sayfalarla karşılaştırınız.

68 Ed. J. Hall, *Memorials of the Civil War in Cheshire*, s. 229.

den değil "fakat onun üzerindeki insanların emeği ile" ödenen ondalık vergiler yoksulu soyuyor. Hiçbir esnaf insanları mallarını satın almaya zorlayacak hüneri bulamıyor; ondalık vergiler olmadan "yaşamak için ya çalışmak zorunda kalacaklar, ya da daha kötüsü dilenecekler".[69] Anthony Pearson, zenginlere yardım etmek için nasıl *Court of Wards* lağvedildiyse, yoksullara yardım etmek için de ondalık vergilerin lağvedilmesini savunuyordu. Ondalık vergilerin yükünün –ulusal ekonominin zararına– metruk arazileri geliştirme maliyetinin sıradan insanlar için çok yüksek olmasına yol açtığını ileri sürüyordu.[70]

1653 yılında Nicholson "toprak bütünüyle Tanrı'nındır" diye yazıyordu. "O toprağı, kardeşleri üzerinde egemenlik süren yüce kişilere değil, genel olarak insanoğullarına verdi."[71] Burrough 1659'da "yaratıkların birbiri üzerinde yükseltilerek, yoksulları hor gören ve ayakları altında ezen" her türlü "dünya efendiliğini, tiranlığı ve zulmü" lanetliyordu.[72] Nayler, "yoksulların ve muhtaçların yüzlerini yere sürten aç gözlü, zalim sömürücülere, Tanrı size karşı" diyordu. Howgill, "yaradılışın büyük kısmını ellerine geçiren ... ve kardeşleri üzerinde efendi olan, dünyanın yüce kişilerine" felaket kehanetinde bulunuyordu.[73] Fox, "bütün büyük evlerin, manastırların, çan kulelerinin ve Whitehall'un" imarethanelere dönüştürülmesini, o manastırların vakıf arazilerinin yoksulları desteklemek için kullanılmasını ve malikânelere ait para cezalarının yoksullara terkedilmesini öneriyordu.[74] O da, şimdi yaklaşmakta olan Tanrı'nın gününde zenginlere felaket kehanetinde bulunuyordu.[75] John Audland

69 Burrough, *Works*, sig. c 2, s. 157, 233.

70 A. Pearson, *A Great Case of the Tithes* (1732), s. 60, 66. İlk kez 1657'de yayınlandı.

71 B. Nicholson, *A Blast from the Lord* (1653), aktaran J. F. Maclear, "Quakerism and the End of Interregnum", *Church History*, XIX, s. 245.

72 Burrough, *Works*, s. 500; *State Papers Relating to Friends*, s. 42.

73 Nayler, *Wisdom from Beneath* (1653); Howgill, *A Woe to the Magistrates* (1654), aktaran P. S. Belasco, *Authority in Church and State* (1928), s. 77-78; karşılaştırınız Fox, *Mans Coming up from the North*.

74 Fox, *To the Parliament of the Common-wealth of England* (1659), s. 5, 8-9.

75 Fox, *Gospel-Truth*, s. 6; 27, 105, 129, 219. sayfalarla karşılaştırınız. Fox'un sözleri 1655 tarihli isimsiz bir Quaker risalesinde yankılanmaktadır: *To all*

1658'de Bristol'da, "Şimdi Tanrı'nın zorlu günü yaklaşıyor" diye tekrarlıyordu.[76] Her ne kadar Fox, aceleci kesinliği için onu azarlamış olsa da, Furness'li bir *Quaker*, hüküm gününün 1 Aralık 1652 olduğu konusunda kehanette bulunmuştu. Samuel Fisher, Tanrı'nın gelişinin yakınlığının vahiysel anlamına ilişkin bir şeyleri restorasyondan sonra bile korumuştu.[77]

Çağdaşlar, en azından bu tür tehditleri radikal siyasal eylemle ilişkilendirdikleri için mazur görülebilirler. 1654'te bir başka *Quaker* risalesi, "uşağın olduğu kadar, efendinin de; hanımın olduğu kadar hizmetçinin de, günü gelecek" diyordu.[78] *Quaker*'ların (kuzeydeki moris dansçıları gibi) "kimi eşitleyici hesapları" olduğundan kuşkulanmak kolaydı.[79] Binlerce *Quaker* fundalık boş arazilerde, yöneticilerin herhangi bir engellemesi olmadan toplandıklarında, milletvekillerinin onların "hem vaizleri hem de yöneticileri çiğneyip geçeceklerini" düşünmeleri o kadar da şaşırtıcı değildir.[80] "Biz yeni bir savaş çıkarmakla suçlanan insanlarız" diye itirafta bulunuyordu Fox 1654'te. Bu suçlamayı ve *Quaker*'ların hiçbir yönetime sahip olmadıkları suçlamasını reddediyordu.[81] Dostlar, hiçbir zaman yöneticilere karşı tertiplere girişmez ve homurdanmaz diye konuşuyordu Nayler; bununla birlikte Tanrı'nın yasakladığını emrederlerse yöneticilere karşı çıkılmalıdır; ve "kim ki bencil ya da mağrurdur ya da açgözlüdür, ya da hediyelere ya da ödüllere ya da kişilere saygı gösterir, Tanrı adına hükmedemez."[82] Eğer bu güven tazeleme amacını güdüyorduysa, amacında başarılı olamamıştır.

Burrough, *Quaker* vaizin, "nifak tohumları eken, ya da yasaları tanımayan, dünyanın altım üstüne getiren, çok tehlike-

---

that would Know the Way to the Kingdom, s. 9.

76 Audland, *The Innocent Delivered out of the Snare* (1658), s. 33.

77 Braithwaite, s. 147; Fisher, *Testimony*, s. 554, 580-583, 558-592.

78 [Anonim], *The Glorie of the Lord Arising* (1654), s. 9.

79 Audland, *The Innocent Delivered out of the Snare*, s. 6.

80 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 170-171; Braithwaite, s. 169, 268; *Thurloe State Papers*, III, s. 94, 118.

81 Fox, *Several Papers* (1654), s. 7, 9-10.

82 Nayler, *Love to the Lost* (2. baskı, 1656), s. 26-27.

li" bir kişi olarak görüldüğünü kabul ediyordu.[83] Bizzat kendisi, İsa'nın gelişi konusunda korkutucu askerî metaforlar kullanıyordu. *Quaker*'lar için İsa'nın gelişinin içsel bir şey olduğunu, Beşinci Monarşistlerin tam da bu sıralarda öngördüğü fiziki bir iniş olmadığını anlayabiliriz: Ama yine de bu, Burrough *İngiltere'deki Tanrı'nın Kampına* hitap ettiğinde çağdaşları için o kadar açık değildi.[84] İsa'nın kampı ve Deccal'm kampı, *Puritan* vaizler tarafından İngiliz iç savaşındaki iki tarafı tanımlamak için kullanılmıştı.[85] 1654 yılında, "ateş yakılacak, ... ve de mağrur ve kötülükle hareket edenler anız gibi olacaklar... Tanrı'nın kılıcı, ... yöneticiler ve subaylar tarafından, alaycı bir şekilde *Quaker* diye adlandırılan, nefret edilen ve hor görülenlerin ellerine verilecek ama onlar Tanrı'mn kılıcıyla fethedecekler" dediğinde, kimilerinin Burrough'u sözcük anlamında algılamaları hiç de şaşırtıcı değildir.[86] Aralık 1654'te Avam Kamarası'nda kılıcını çeken ve insanları aldattığı için İncil'i sembolik olarak yakan Theaureaujohn'un *Quaker* olduğuna inanılmıştı. Bu hiç kuşkusuz yanlıştı ama, bu yanlış daha sonra kendisi de *Quaker*'lara sempatiyle bakacak olan Bulstrode Whitelocke tarafından paylaşılmıştı. Pazar günü ayin sırasında Levazım Subayı Farley'i yaralayan Forfar'lı Andrew Smith'in kendisi de bir *Quaker* olmayabilir ama onun eylem ilkesi –İsa Mesih'in kendisine böyle davranması için emir vermesi– Nayler'in Bristol'a girmesine yol açan şeye benzerdi. 1655 yılında Henry Cromwell, ilkeleri onun gözünde ne sivil yönetimle ne de ordu disipliniyle bağdaşan, *Quaker*'ları "şimdi bizim en esaslı düşmanımız" diye görüyordu. İki yıl sonra Albay Daniel, *Quaker* ilkelerini, "*Leveller*'ların nesliyle" eşitliyordu ve ayrıca onları askeri disiplini bozucu olarak görüyordu.[87]

Toplumsal olarak üstün olanların huzurunda şapka çıkarma-

83 Burrough, *A Word of Reproof* (1659), s. 71-77.

84 Burrough, *Works*, s. 64-67 (1655), s. 538 (1659); *A Trumpet of the Lord Sounded out of Sion* (1656), s. 37.

85 Benim, *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 78-88'e bakınız.

86 Burrough, *Works*, s. 11.

87 Firth, *Scotland and the Protectorate*, s. 381, 362-63; *Thurloe State Papers*, IV, s. 508; ve yukarıdaki 7 ve 8. Bölümler'le karşılaştırınız.

yı reddetmenin bize masum görünen eksantrikliği ya da onlara ikinci çoğul şahısla hitap etme, dönemin muhafazakârlarını kuşkularında destekliyordu. Bunlardan birincisi, popüler toplumsal protestonun, yalnızca Marian şehitleri tarafından değil fesatçı Hacket, Coppinger ve Arthington tarafından 1591'de,[88] John Lilburne tarafından bilinen pek çok durumda ve Winstanley ile Everard tarafından 1649'da Fairfax'ın huzurunda da uygulanmış eski bir geçmişi vardı. Herkes başı açık dolaşırken, hane halkı reisinin özel imtiyazına ortak olarak şapka giymeyi talep eden oğulun normal bir beyefendide yol açmış olduğu öfkeyi anlayabilmek için Thomas Ellwood'un otobiyografisini okumamız yeterlidir.[89] Kibar Fuller 1655'te şunları yazıyordu:

> Biz, bir buyruk işareti olarak üstlerden astlara Sen denilmesini uygun görürüz; eşitler arasında bir yakınlık göstergesi olarak kabul edilebilir; ama astlardan üstlere, eğer cahillikten kaynaklanıyorsa, bir hödüklük iması; eğer bir özentiden kaynaklanıyorsa bir hor görme çeşnisidir... Şimdi onur için kavga edenler bundan sonra başkalarının zenginliğini sorgulayacaklardır. Şimdi onları yüksek olmak ihtirasıyla suçlayanlar bundan sonra onları aç gözlülükle, başkalarından daha geniş olmakla lanetleyeceklerdir; evet, kendi yorumlarının kötüye kullandığı amaçlara uygun ve anlamlı bir Kutsal Kitap da yaratacaklardır.

Kontrol altına alınmadıkları sürece, "şimdi yaptıkları gibi Sen ve Siz (eğer yapabilirlerse) Benim ve Senin'i, kovacak, ve her türlü mülkiyeti karışıklık içinde yok edecek".[90] ("Hödükçe" Sen, kuzeyli köylüler arasında normal kullanımda görülüyor.)[91] "Kutsal Kitap'ta haklı gösterilen ... üstler karşı-

88 Strype, *Annals*, IV, s. 97.

89 *The History of the Life of Thomas Ellwood* (1906), s. 60 ve *passim*. İlk kez 1714'te yayınlanmıştır; karşılaştırınız Fox, *Gospel-Truth*, s. 27.

90 Fuller, *Church History*, III, VIII. Kitaba İthaf.

91 Barbour, *anılan eser*, s. 74, 164-165. 1653 tarihli bir balad, İsa'nın tanrılığını reddettiği için yakılan ve "Onunla konuşan herkese, her mahluka sen diyen/ prens ya da her türlü debdebeyi hor gören" (Ed. H. E. Rollings, *Old English Ballads, 1553-1625*, Cambridge U. P., 1920, s. 56) John Lewis'i anlatmaktadır. Bu notu Mr. Charles Hobday'e borçluyum.

sında eğilmek", 1656 yılında yayınlanan *Quaker* karşıtı bir dinsel risalede bir madde olarak yer alıyordu.[92]

Bu toplumsal protesto jesti, Fransız Devrimi'nde yeniden ortaya çıktı. 1789 Mayıs'ında Barriere, Üçüncü Tabaka'nın kralın huzurunda başı kapalı durması gerektiğini ileri sürerek, *Le chapeau est le signe de l'affranchissement* (*Şapka özgür kılınmanın* işaretidir) diyordu. Üç yıl sonra Sanial, *Annales Patriotiques*'de, demokratların asla şapkalarını çıkarmamaları ve kendinden üstün olanların karşısında eğilmemeleri gerektiğini belirtiyordu. "Birbirimize 'Sen' diyerek, eski sistemin küstahlık ve tiranlığının çöküşünü tamamlamış oluyoruz" diyordu Chalier 1793'te Konvansiyon'da.[93]

III. JAMES NAYLER VE GEORGE FOX

Edward Borrough'un yanı sıra, siyasal radikalizmin sözcüsü, *Quaker*'lıkta Ranter eğiliminin zirvesi olarak tanımlanmış olan James Nayler'di.[94] Tanrı "insanları yeryüzünde yaşasınlar diye aynı topraktan ve aynı kandan yaptı" diye yazıyordu Nayler 1654 yılında zenginlere yönelik suçlamasında.[95] Aynı yıl, "şimdi hiçbir başka ulusun tanık olamayacağı böylesi bir kurtuluştan sonra İngiltere'nin bunlardan daha iyi bir ürün ortaya koyamayacağına kim inanabilirdi?" diye soruyordu.[96] Nayler, (özgür doğmuş insanların kurtuluşu) için yönetimi "sizin [Oliver Cromwell'in] elinize almanızdan daha değerli hiçbir şey görmeyen", sekiz ya da dokuz yıl süreyle sahada hizmet ettiği, Parlamento'ya olan desteğini hiç gizlememişti. 1659 yılında Nayler hâlâ "ezilmiş insanları kurtarması" için Uzun Parlamento'ya çağrıda bulunuyordu. "Haklı gerekçelerle kazanılmış olan Parlamento'nun temiz kalpli destekçileri, beklentilerinde hayal kı-

92 J. C. Clapham, *A Full Discovery*, s. 81.

93 Ed. A. Soboul, *1789, l'an I de la liberté* (Paris, 1939), s. 81; G. V. Plekhanov, *Art and Social Life* (1953), s. 160.

94 R. M. Jones, *Studies in Mystical Religion*, s. 479; karşılaştırınız Nuttall, *James Nayler, passim.*

95 J. N., *A Few Words* (1654), s. 21-22.

96 G. Fox ve J. Nayler, *Several Papers*, s. 23.

rıklığına uğrayan insanlar gibi sizi terk edip evlerine dönmeye başlıyorlar."[97]

Edward Burrough ve James Nayler'in, "Tanrı'nın bütün insanlara özgür inayetini" işittikten sonra ikna olan Ellwood, bize, "J. N.'den damlayan şeyin benim üzerimde daha büyük etkisi oldu çünkü o (E. B. bir âlime benziyordu ve bu da onun söylediklerini daha etkisiz kılıyordu) bir çiftçi ya da çobanın görünümüne sahip sade bir hemşeriye" benziyordu.[98] Nayler, daha sonra Fox'un sık sık kullanacağı bir ifadede, 1654 yılında "günaha yalvaran" vaizlerden söz ediyordu.[99] "Mükemmelliği vaaz edenden başka hiç kimse," diye iddia ediyordu, "İsa'nın vaizi olamaz ya da onu doğru anlatamaz, ve bu da onun vaizliğinin sonudur." Mükemmelliğe ulaşan birisinden başkası İsa'ya gelemez.[100] 1656 yılında Nayler, *Presbyterian* ruhbanı hâlâ iktidar özlemi çektiği için alaya alıyordu. "Sizin yirmi, otuz, kırk, elli yıldan beri konuştuğunuz şey bu değil midir? Ne ki şimdi ondan daha da uzaktasınız." "Böylelikle o [şeytan] sizi özgürlükten çok korkar hale getiriyor."[101]

Nayler'in 1656 yılında, bir eşek üzerinde ve etrafa hurma dalı saçan kadınlarla birlikte (Erbery'nin dul karısı ya da kızı da aralarında) Bristol'a sembolik girişini izleyen olaylar iyi bilinir. Niye bu kadar yaygara koparılmıştı? Daha önce de Mesihler vardı: William Franklin;[102] Londra'nın Yargıç Yardımcısına onun Tanrı'sı olduğunu söyleyen Arise Evans;[103] Yahudilerin Kralı Theaureaujohn; İsa'nın Eşi Mary Gadbury, Joan Robins ve Mary Adams İsa Mesih'e çocuk doğuracaklarına inanıyorlardı. Bunlara yerel yöneticiler tarafından görece daha ılımlı dav-

97 Nayler, *A Collection of Sundry Books*, I, s. 187, II, s. 755-756; II, s. 591-596 ile karşılaştırınız.

98 Ellwood, *Life*, s. 18-19. Özgür inayet konusunda bakınız Nayler, *Love to the Lost*, s. 32.

99 G. Fox ve J. Nayler, *Several Papers*, s. 25.

100 Nayler, *A Second Answer to Thomas Moore* (1665), s. 29; *Love to the Lost*, s. 22-23.

101 Nayler, *A Salutation to the Seed of God* (3. baskı, 1656), s. 7-8.

102 Aşağıda 15. Bölüm'e bakınız.

103 A. Evans, *An Eccho to the Voice from Heaven* (1652[-3]), s. 62-67.

ranılmıştı: Kısa bir hapis cezası, belki kadınların kırbaçlanması. Ama, milletvekilleri, isterik bir öfke ile Nayler'i lanetlemek için altı hafta harcadılar; pek çoğu ölüm cezası talep etti ve sonunda Nayler, bir daha asla etkisinden kurtulamayacağı bir hunharlıkla dövüldü ve dağlandı. Bunun açıklaması ötekilerin hiçbirinin o denli tehlikeli görülmemesi olmak zorundadır. Onların pek çoğu dindar budalalardı; William Franklin bir sahtekârdı. Ama Nayler, kuzeydeki üssünden korkunç bir hızla güney *county*'lere yayılan örgütlü bir hareketin lideriydi. Bu, amaçları karanlık olan, ama hiç kuşkusuz *Leveller*'ların hedeflerinin pek çoğunu benimseyen ve eski *Leveller*'ları ve *Ranter*'ları seferber eden bir hareketti. Bristol, *Quaker*'ların pek çok takipçisi olan krallıktaki ikinci şehirdi. Hepsinden önemlisi, milletvekilleri, kendi görüşlerine göre, on yıldır İngiltere'nin musibeti olan dinsel hoşgörü politikasını kesinlikle bitirmek istiyorlardı. Pek çok yönden tatminkâr bir şekilde muhafazakâr olan *Protectorate* hükümeti, onların gözünde bu açıdan hâlâ hazin bir şekilde sağlıksızdı. Onun görece hoşgörüsünün Ordu'ya bağımlı olmaktan kaynaklanıyor olması kabahatini artırıyordu.

Dolayısıyla Parlamento'daki muhafazakârlar tüm *Quaker* hareketini ve aynı zamanda hükümetin din politikasını sanık sandalyesine oturtma fırsatı yakalamışlardı. Tartışmaya milletvekillerin katkısının isterikliği, ne kadar korkmuş ve karşı saldırıya geçmek için ne kadar hevesli olduklarını gösterir. Ve de muhafazakârlar hükümetle olan çatışmayı kazandılar. Başkalarının gözünü korkutmak için Nayler'e işkence edildi. Cromwell, Nayler'e karşı Parlamento'nun davranışını sorguladı,[104] ama sonunda Nayler olayını, geleneksel monarşi ve devlet kilisesi gibi bir şeyi oluşturan ve dinsel hoşgörünün alanını ciddi olarak daraltan Parlamento'nun *Temenni ve Öğüdü*'nü, (*Petition and Advise*) Ordu'nun kabul etmesi için bir manevra olarak kullandı. Bu, İngiliz Devrimi'nin bütünü için olduğu kadar *Quaker* hareketinin de yol ayrımıydı. 1653 gibi erken bir tarihte Nayler'in Burford'da *Leveller*'larla birlikte olduğu öyküsü reddedilmiş-

104 Parlamento'ya bu mektubunu Noel Günü yazmış olmasının ironisi dikkatinden kaçmış olamaz.

ti.[105] Sembolik bir bağlantıyı reddetmek daha zordu: Nayler'in izleyicilerinden birisine kocası tarafından, "Burford'da yenilen Ordu'nun bir kısmı senin sembolündü" denmişti. Nayler olayı, 1654'ten beri zaten "*Mağrur Quakerlar*'ın neden olduğu bölünmeler ve Kuzey Midlands'da *Ranter*'ların varlığını sürdüren gücü nedeniyle sıkıntı çeken *Quaker*'lar için bir trajedi oldu.[106] Nayler'in olayı *Quaker* hareketinde, hiç kuşkusuz George Fox'un mizaç itibariyle uygun bulduğu, daha fazla disiplin, yasa ve düzen tezini güçlendirdi. 1657 yılında Burrough, *Quaker*'ları *Ranter* ruhundan sakınmaları konusunda uyarıyordu. Samuel Fisher, Nayler'in suçunun, "her vicdanda pisliği lanetleyen İsa'nın ışığına karşı çıkan o eski *Ranter* ruhunu" ortaya koyduğundan söz ediyordu.[107]

Derin mahcubiyet içinde olan Nayler'in kendisi, Dostlar'ın hasmane kararını kabul etmeyen "*Ranter* ve benzerleri gibi pek çok vahşi ruhun" desteğini reddetti. "Siz Tanrı'yı yanlış aksettirdiniz" diyordu *Ranter*'lara 1659'da, "günah ve dürüstlük tek bir Tanrı'dan başka bir şey değildir" dediniz ki pek çok *Ranter* bunu açıkça reddediyor. Onların "eğlendirici cevapları" ve "alayları", "sizin alay ettiğiniz uysal ve alelade insanların yükünü ağırlaştırdı".[108] Nayler'in deneyimi, daha da önemlisi onun pişmanlığı, *Quaker* hareketinde bir günah duygusunun yeniden oluşmasına yol açtı. Nayler, bir insanın İsa'nın mükemmelliğine erişmesinin ve İsa'nın işlerini yapmasının mümkün olduğuna inanıyordu: Onun Bristol'a girişi o ruhla olmuştu. Ancak korkunç cezalandırılmasından sonra yanlış yaptığına, "günahın o eski zemin ve kökten hâlâ etkili bir şekilde hareket ettiğine" ikna olmuştu'.[109] Dolayısıyla *Ranter* savunucularını azarladı:

> Her şeyin yasal, her şeyin saf olduğunu vs. söylemeyin; ve dolayısıyla oturun ve günahtan arındığınızı ve her şeye hakkınız

105 G. F., *Sauls Errant to Damascus* (1665), s. 30.

106 Braithwaite, s. 128, 225.

107 Burrough, *Works*, s. 208; Fisher, *Testimony*, s. 621.

108 Nayler, *A Collection of Sundry Books*, I, s. xlii, liii; II, s. 495-496.

109 Nayler, *What the Possession of the Living Faith is* (1659), aktaran Nuttall, *James Nayler*, s. 17; s. 7-9 ve tümüyle karşılaştırın.

olduğunu söyleyin; ama önce, birbiri ardı sıra, ışığın size öğrettiği gibi her şeyin içinden geçin; ve gerçek bir ölçüyle herhangi birinin gücü altında olduğunuzu ölçün. Her şeyde bunu kanıtladığınız, ve özgürlüğü bulduğunuzda, o zaman her şeyin yasal olduğunu söyleyebilir ve neyin elverişli olduğunu, o şeye bağlı olmadan hüküm sürmek için sizi ve başkalarını ve geri kalanları neyin aydınlattığını bilebilirsiniz.[110]

Büyük ıstırap ve utancı içinde oraya ulaşmış olan Nayler'in bunu söylemeye hakkı vardı. ("Terkedilmiş olarak, bunu yalnız buldum. Orada onlarla dünyanın terkedilmiş yerlerinde ve inlerinde yaşamış olanlara dostluğum oldu.")[111] Ancak, "uygun olan nedir", "ne aydınlatır" gibi ibareler, erken *Quaker* hareketinde hayat verici ve cesur olan pek çok şeye kapıları kapattı. Yüzyılın geri kalan kısmında itizal ve hizipçilik *Quaker* hareketinde yerleşmiş bir hastalıktı. Muazzam bir sorun olan amorf hareketi disiplin altına alma işi esas itibariyle George Fox'a kaldı. Bütün Protestan kiliselerinde vicdana başvurma, iç ses, eğer kilise varlığını sürdürecekse gerekli olan organizasyon ve disiplinle çelişiyordu. Luther'in kendi prensibi hatırlatıldığında bunu reddetmesi bu konudaki pek çok örnekten yalnızca bir tanesidir. Eğer benim, *Quaker*'ların sıradan mensuplarını büyük ölçüde *Ranter* ve *Seeker* gruplarından elde etmiş oldukları varsayımım doğruysa, o zaman onların sorunu *non-conformist*'lerin en bireycilerine disiplin uygulayabilmekti. Bu Fox'a, hareketi ikna etmesinden önce pek çok yürek sıkıntısı ve düşmanlığa mal olmuştu,

"Tanrı'nın azizleri daha sonra suç işlememek üzere bu dünyada günahtan mükemmelen kurtarılabilir," demişti Burrough; ve ben "günaha yalvaran" vaizler konusunda Fox'un kendisinden alıntı yapmıştım.[112] Ancak giderek kendileriyle *Ranter*'lar arasına bir çizgi çekmek ve kendi iyi tanımlanmamış saflarından *Ranter*'leri ayıklama ihtiyacı, *Quaker*'ları, Dostlar arasında

110 Nayler, *A Collection of Sundry Books*, II, s. 689; 694. sayfa ile karşılaştırınız.

111 Nayler, II, s. 696.

112 Burrough, *Works*, s. 541; 441. sayfa ile karşılaştırınız. Bu bölümün hemen önceki sayfalarına ve 8. Bölüm'e bakınız.

bile olsa, insanın günahkârlığına daha fazla vurgu yapmaya yöneltti. Her insanın içindeki İsa'ya başvurmanın mutlak bireyciliği törpülenmek zorundaydı. *Quaker*'lar mucizeler ortaya koymayı bıraktılar ve *Quaker* doktrininin doğruluğunun bir kanıtı olarak George Fox'un bizzat titizlikle oluşturduğu mucizeler kitabı yasaklandı.[113] Mesihî umutlar azalırken, topluma ve devlete karşı tavırlar da tanımlanmak zorundaydı. Öyle görünüyor ki, restorasyonun yaklaşması Fox'un pasifizm ve siyasete karışmama yönünde karar vermesine yol açtı.[114] Tanrı'nın Krallığı'nın yakın bir gelecekte gelmeyeceğini kabul etmesi onun dönüşüne tanıklık eder. Bu gündemde göründüğü sürece siyasal tavırlar belirsiz olmak zorundaydı. Ama şimdi sorun, (bütün kendine özgü özelliklerine rağmen) herhangi diğer bir tarikat gibi bir tarikat olan *Society of Friends*'in (*Dostlar* Derneği) içinde yaşamak zorunda olduğu dünya ile ilişkileriyle ilgiliydi. Bunun için *Ranter*'lik yeterli değildi.

William Penn, *Quaker*'ların içindeki *Ranter* kolu hakkında şunları yazmıştır:

> Onlar herkesi bağımsız yapmak istiyorlardı, yani ilkesi kendi içinde olacak, yalnızca bu ilkenin peşinden gidecek ve ona boyun eğecek, başka hiç kimseye değil; ve her ne kadar ışığın ve inayetin ölçüsü değişebilirse de yine de doğası aynıydı; ve böyle olduğu için de aynı ilke tarafından yönlendirilen bir halkın manevi birliğine vurdular... Bazı zayıf olanlar kilise meselelerindeki iyi yönetimi ibadette disiplin olarak yanlış anladılar, ve bu nokta onun [Fox'un] ve öteki kardeşlerin çok bastırdığı ya da tavsiye ettiği bir şeydi. Ve onlar Dinsel Muhaliflerin kendi inanış ve ibadetlerinde zorla riayeti gerekli kılan ulusal kiliseler konusunda haklı olarak itiraz ettikleri aynı şeyleri yansıtmaya hazırdılar.

Penn, İsa'nın bizim adımıza yasayı uygulamasının, bizleri yasanın gerektirdiği her türlü yükümlülük ve görevden kurtardı-

113 Ed. H. J. Cadbury, *George Fox's "Book of Miracles"* (Cambridge U. P., 1948), s. ix ve *passim*.

114 J. F. Maclear, "Quakerism and the End of the Interregnum", s. 260-268.

ğını varsaymanın, aynen bir insanın yaptığı her şeyin iyi olduğuna ikna olması durumunda iyi olacağını varsayması gibi *Ranter*'ların bir yanlışı olduğunu söylemişti.[115]

Quaker'ların daha sonraki sorunu iyi ve kötü, yasal ve günah olan şeyler için nesnel kriterler bulma konusunda anlaşma sağlamaktı. Ve bu konuda, Penn'in hemen hemen Hobbes'cu bir tarzda iddiası, bir tür kilise "gücü"nü gerekli kılıyordu. Aksi takdirde, "her türlü Hıristiyan kilise düzen ve disiplinine elveda" demek gerekirdi ki bu da "*Ranterism*'e ve dolayısıyla ateizme yol açardı."[116] Bu haklı olarak, *binyılcı* atmosferde gelişen ve başlangıçta örgütsel olarak esas itibariyle manevi özgürlüğün engellerini ortadan kaldırma amacından etkilenen ileri derecede bireysel bir dinin ikilemini ortaya koyuyordu. Ama şimdi değişmeyecek olan nahoş bir dünyada var olmaya devam etme sorunuyla karşı karşıya gelmek zorundaydı. Bu disiplin ve örgütlenmeyi, daha düzenli bir vaizliği zorunlu kılıyordu. William Penn'in sözleriyle, insanlar, artık "her şey için ruhun hareketini beklemeyi göze alamazlardı".[117] Bir amiralin oğlu, II. James'in arkadaşı olan Penn büyük bir kişisel gelire sahipti. Her şeyden önce, "devlete yönelik uyarlamayı yapan"; *Quaker*'ların günaha geri dönmelerini dinsel kurallara uyduran[118] kişi Stuartlarla akraba olan eski bir İskoç toprak sahibi ailenin oğlu ve ayrıca II. James'in sarayında görülen Robert Barclay'di. Ünlü *Apology*'sine (İngilizce çevirisi 1678) ek olarak 1676 yılında *The Anarchy of the Ranters and other Libertines* (*Ranter'ların ve Diğer Düzen Tanımayanların Anarşisi*) adıyla saldırgan bir kitap yayınladı.

Quaker hareketi içinde bir dizi bölünme oldu. 1650'lerde, açıkça *Ranter* eğilimleri gösteren Mağrur *Quaker*'lar vardı. Bunlar müstehcen dil kullanıyor, kayıtsız davranıyor ve kimileri futbol oynuyor ve güreşiyordu. Bunların lideri Nothingham'lı

115 Penn, Fox'un *Jurnal*, I'in önsözü, s. xlix, xxv.

116 Penn, *The Spirit of Alexander the Coppersmith lately revived* (1673), s. 8-9.

117 Penn, *A Brief Examination* (1681), s. 2-3.

118 R. M. Jones, Braitwaite, *Second Period of Quakerism*, içinde s. xlii-xlvi. Aşağıda 17 ve 18. Bölümler'e bakınız.

Rice Jones bir birahane işletiyordu.[119] Restorasyondan sonra John Perrot, dua sırasında şapkaların giyilmesi konusunda Tanrı'dan doğrudan emir aldı. Ve gerçekten de insan İsa, dünyevi babasına şapkasını çıkarmıyorsa, o cennetteki Babasına neden şapkasını çıkaracaktı? *Ranter*'lar dua sırasında şapkalarını giyiyorlardı: Bristol döneminde Nayler de aynı şeyi yapmıştı. Ama Perrot, ibadet için her türlü insani düzenlemeyi, hatta belirli zamanlarda ve yerlerde buluşmayı reddetti. Fox, Perrot'un "*Ranter*'ların ahlaksız ilkelerini" vaaz ediyordu ve onu, kimi eski partizanlarının Perrot'yu desteklediği Nayler'le ilişkilendiriyordu. Edward Burroughs da *Ranter*'larla *Quaker*'lar arasındaki ayrılık konusunda iki tarafı da idare etmiştir. Burrough özgün olarak *Ranter* sempatilerine sahip olmuş olabilir; bir ara Perrot ile yakın çalışmış ve diğer *Quaker* liderlerinin hepsinden daha uzun süre ona olan güvenini sürdürmüştür.[120]

Fox'un buna cevabı *Society of Friends* içinde yönetim örgütlenmesini sıkılaştırmak oldu ve bu da 1670'lerde Story-Wilkinson ayrılıkçılığına yol açtı. Muhalifler, toplantı bağlamında *bireyin* içindeki ışığa boyun eğilmesine karşı çıkıyor hiyerarşik bir yapıyı –ulusal kilise!–, kadınların toplanmasını, aylık ve üç aylık toplantıları reddediyorlardı. Onlar mahkemelerden, yönetim kurullarından, kilise kurullarından, Papalardan, piskoposlardan, ferman ve kilise yasalarından söz ediyor ve herhangi bir kilise toplantısında *Quaker*'ların bireysel olarak mahkûm edilmesini ilke olarak reddediyorlardı. Bize söylendiğine göre Story-Wilkinson ayrılığına "hafifmeşrep takımın pek çoğu", Penn'in sözcükleriyle, "içindeki ışığa uyma aldatıcı bahanesiyle çitinizi yıkan" "kimi rezil ruhlar" katılmıştı. Ayrılıkçılar, yeni düzenlemenin, *bütün* inananlar içinde İsa'nın süregiden var-

119 Braithwaite, *Second Period*, s. 45-46.

120 Fox, *Journal*, I, s. 519; Braithwaite, *Second Period*, s. 233-242. Perrot 1662'de Barbados'a gitti ve orada ortodoks *Quaker*'ların *Ranter* diye reddetmiş oldukları Nayler'in destekçilerinden Robert Rich ile ilişki kurdu. Perrot'tan önce Joseph Salmon gelir (K. L. Carroll, *John Perrot, Journal of the Friends' Historical Soc.*, 1970, Ek 33, *passim*); 9. Bölüm'le karşılaştırınız. Alt sınıf radikalizminin merkezi olarak Barbados araştırılmaya değer görülebilir. 1643 yılında adada, "alelade nitelikli insanlar" arasında, "değişik *Familist* tarikatları" vardı (C. Bridenbaugh, *Vexed and Troubled Englishmen*, Oxford U. P., 1967, s. 432).

lığını inkâr ederek "bireysel özgürlük üzerinde bir sınırlama" olduğunu düşünüyorlardı.[121] Bu tür önemsiz şeyler içinde, eğer bunlar önemsizse, *Quaker*'lıktaki *Ranter* unsur yok oldu. Kralcı bir şair şu yorumu yapıyordu:

> Eskiden kükreyen, atıp tutan *Quaker*
> Şimdi koca talih sana gösterecek.

Ama kralcı, değişiklikten memnun değildi ya da kafiyesinin insafına kalmıştı çünkü "Ama bu ayaklanmaya gidiyor" diye bitiriyordu.[122]

Ranter'lik, yapmaktan çok yıkmakta daha iyiydi. 1650 yılında, "*Digger*'ların, *Leveller*'ların ve *Ranter*'ların" yanlışlarına kulak vererek, Huntingdonshire ve başka yerlerdeki *Baptist* kiliseler "sarsılmış ve dağılmış'tı.[123] 1651'de Cleveland'da *Quaker*'lara yönelen *Ranter* etkisiyle toplantılar "darmadağın" olmuştu.[124] *Quaker* toplantılarının cemaat kavrayışı daha sonra ulusal kiliseye çok benzeyen bir disiplin içine alındı. Bu, Fox, Penn ve Barclay'in tekrar tekrar vurguladıkları gibi zorlayıcı bir disiplin değildi; ama farkın bundan hoşlanmayanlara defalarca anlatılması gerekiyordu. Bu, Tanrı'nın ruhunun her Dostu bağımsız olarak yönlendirdiği mutlak bireyciliğin sonu anlamına geliyordu.[125]

Bir kez dünya ve de günah kabul edildi mi Fox'un pozisyonu mantıklıdır. İçsel ışığın, vicdanın gücü kısmen onun değişen entelektüel iklimle birlikte değişme yeteneğine bağlı olduğuna göre, II. Charles İngiltere'sinde *Quaker* oydaşmasının disiplin, örgüt ve sağduyudan yana olması şaşırtıcı değildir. *Quaker*'liğin eksantriklikleri sessizce terk edildi. Bir kısmının –onur, "Sen" ve muğlak temiz yüreklilik– içi, zamanla ve George Fox'un kendi kişiliğiyle öylesine boşaltıldı ki, ilk önemleri-

121 Fox, *Journal*, II, s. 347 not, 424; *First Publishers of Truth*, s. 256, 267-269; Braithwaite, *Second Period*, XI. Bölüm ve s. 307.

122 *Westminster Drollery* (1674), *Choyce Drollery*, 1656, Ed. J. W. Ebsworth (Boston, Lincolnshire, 1879), içinde, s. 270.

123 *Fenstanton Records*, s. 270.

124 Fox, *Journal*, I, s. 85.

125 Aşağıdaki Sonuç bölümüne bakınız.

ni kaybettikten çok sonra bile ilginç müzelik nesneler, bir parti rozeti ya da sadakat göstergesi olarak varlıklarını sürdürdüler. Bir alametin peşinden çıplak yürümek, mucizeler ilk *Quaker*'ların ve *Ranter*'ların öteki bireysel taşkınlıkları, içsel ışık, evet ve hayırın insanların zenginleşmesine yardım ettiği bu ticari dünyanın standartlarına kendini uyarladıkça ortadan kayboldu.[126] Bu durumun gerçekçiliğini övmek kadar satılmış diye mahkûm edilmesi de anlamsızdır: Bu basit olarak dünyayı altüst etmeyi başaramayan bir grubun örgütlü bir şekilde hayatta kalmasının bir sonucudur.

Dolayısıyla Fox *Journal*'da geçmişi örtbas etmiyor, bilinçli olarak tarihi yeniden yazmıyordu. Onun içsel sesi 1680'lerde, 30 yıl önce ona ve Nayler'e söylediğinden farklı şeyler söylüyordu. Ve İsa'nın sesi bütün insanlara ve bütün zamanlarda tek olduğuna göre, 1680'lerde söylediği aynı şeyi söylemiş olmalıdır.[127] Nayler, bellekte yatan kara bir gölge oldu. *Quaker*'ların, Ranter'larla ilişkisi karmaşıktır ve çok erken bir tarihte *Journal*'ı ona karşı kullanarak kendisine haksızlık etmiş oluruz. Ancak Fox'un anlatımında, onun o tatmin eden anlatımında ve 1654 yılında Yorkshire'da bir ve aynı toplantıda *Ranter*'ların ağzını kapatıp Lady Montague'yu saflarına kazanışında nasıl bir sonbilgelik unsuru olduğunu bilmek güzel olurdu.[128]

Bu açıdan bakıldığında Hotham'ın 1652'de Fox'a ilişkin ünlü sözleri, genellikle hakkında yapılan yorumdan oldukça farklı görünebilir. Yargıç, ulusu Ranter'ların ele geçirmesini *Quaker*'ların önlediğini söylemişti; *Quaker*'lar olmadan "ülkedeki bütün yargıçların tüm yasalarıyla bunu durduramayacağını, zira bizim söylediğimizi söylemişler, bizim buyurduğumu-

126 Sonuç bölümü ile karşılaştırınız.

127 "Sanki ışık kendisiyle tutarsızmış gibi, ya da ... bir ailede ya da Tanrı'nın sürüsünde farklı uygulamalar altında birliği kabul etmiş gibi": Bunlar Penn'in sözleridir ve konu Story-Wilkinson ayrılığıdır (Braitwaite, *Second Period*, s. 307); karşılaştırınız Carroll, *John Perrot*, s. 58-59, 92.

128 Fox, *Journal*, I, s. 195. Nayler'in de yukarı sınıf hanımları arasında takipçileri olduğunu eklemek gerekir (Nuttall, *James Nayler*, s. 11-13). Onun daha mütevazı bayan izleyicilerinden pek çoğu desteklerini Perrot'a yöneltmişlerdir (Carroll, *anılan eser*, s. 50, 86).

zu yapmışlar ve bununla birlikte yine de kendi ilkelerine sadık kalmışlardı (demişti). Ancak bu sadakat ilkesi, onların ilkesini kökünden, temelinden alaşağı etti."[129] Bunun doğru aktarıldığı kabul edilirse (belki oldukça büyük bir kabuldür) bu "İngiltere'yi Fransız Devrimi'nden *Methodism* korudu" türünden basit bir ifade değildir. *Ranter*'lar uzlaştıkları için, sözlerini geri aldıkları için ama yine de aynı kanaatlerini sürdürdükleri için *J.P.*'ler *Ranter*'lığı asla yok edemezlerdi; ama *Quaker*'ların ilkesi onları halk içinde tanıklık yapmaya ve dolayısıyla çok daha az tehlikeli olmaya yöneltti. Zira eğer varlıklarını sürdürecek idiyseler, onların kamusal tanıklığı, inançlarındaki *Ranter* unsurunu yok edecek bir örgütlenmeye onları zorluyordu.[130] Story ve Wilkinson'un izleyicilerinin pek çok *Ranter* özelliğinden birisi, baskı karşısında kaçmaya hazır oluşlarıydı.

Ama yine de, Fox öldükten sonra bile, karısı Margaret, kocasına ilişkin etkileyici yeminli ifadesinde, tanıştıklarının ertesi günü, Fox'un, "İsa bunu dedi, havariler bunu dedi diyeceksin; ama sen ne diyebilirsin?" dediğini hatırlamıştı. "Bu benim kalbime işledi" diye hatırlıyordu Margaret Fox; "Açıkça hepimizin yanıldığını gördüm. Öylece dua yerime oturdum ve hüngür hüngür ağladım." O "bize daha önce hiç okumadığımız, ya da aslında onu okumanın görevimiz olduğunu hiç duymadığımız, vicdanımızda İsa'nın ışığını öğreneceğimiz bir kitabı açtı".[131] Saçları kışkırtıcı derecede uzun, 28 yaşındaki çobanı kilisede, cemaati İsa'nın ve havarilerin üzerine koyan o basit soruyu sorarken gözümüzde belki canlandırabiliriz.[132] Ya da onun, 1659'da bu dünyaya yönelik sormuş olduğu di-

---

129 Fox, *Journal*, I, s. 95. Bu bölümün ilk sayfalarına bakınız.

130 Sonuç bölümüne bakınız.

131 Fox, *Journal*, II, s. 512; I. Ross, *Margaret Fell* (1949), s. 11. Eğer Winstanley'i okumuş olsaydı, bunu duymuş olabilirdi: yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

132 Fox, *Journal*, I, s. 268. Nayler'in saçları da uzundu; milletvekilleri Aralık 1656'da bunun İsa gibi görünmek adına olduğunu ima ediyorlardı (Burton, *Parliamentary Diary* I, s. 153). Fox saçlarını uzun bırakışının nedeni konusunda ketumdu: Karşılaştırınız Thomas Webbe (yukarıda 9. Bölüm'ün sonlarına bakınız). Perrot, Nayler gibi bir sakal bırakarak Fox'u güçendirmişti. Çağdaşları her ikisinin de İsa'nın görünümünü taklit ettiklerini ileri sürüyorlardı (Carroll, *anılan eser*, s. 59-60).

ğer soruları düşünebiliriz. "Tanrının sanatkârlığına zarar verirseniz, sizin Hıristiyan olduğunuza kim inanır? ... İsa insanları yok etmeye değil, onların hayatlarını kurtarmaya gelmedi mi?"[133] 1660'tan sonraki yüzyılda *Quaker* mükemmeliyetçiliği, Fox'un etkisi altında "sığ bir hümanizma" şeklinde dejenere olmuş olabilir.[134] Ama 17. yüzyılda hümanizmden çok daha kötü itikatlar vardı.

133 Fox, *The Lambs Officer*, s. 21.

134 Nuttall, *James Nayler*, s. 20.

11

SAMUEL FISHER VE İNCİL

Şimdi Tanrı'nın Yeni Ahid'ini yazdığı tek kitap inanandır.
– WILLIAM DELL, *The Trial of Spirits* (1653),
aktaran R. M. Jones, *Mysticism and Democracy*, s. 104.

I. SAMUEL FISHER

Northampton'lu bir şapkacının oğlu olan Samuel Fisher, Oxford'da Trinity College'de ve *Puritan* New Inn Hall'da eğitim gördü. 1630'larda Kent'te bir okutmanken, 1643'te *Presbyterian* oldu ama *Baptist* olunca işinden istifa etti. Ashford'da bir cemaatin papazı olarak geçimini çiftçilikle kazandı. 1654'te *Quaker* oldu. 1665 yılında vebadan öldü.

Fisher, *Baptist* döneminde vaftizde su püskürtmeye karşı, suya daldırma lehine uzun bir savunma yayınladı. Su püskürtenleri, hiç kuşkusuz o zaman güzel bir şaka olan *Rantizer* (püskürtüyorum) diye adlandırdı: Bu ona *Baptist*'ler için, birisi yeni bir şey katarak aşırı derecede itizal gösteren, diğeri hiçbir şeye sahip olmamaktan kusurlu, "*Rantizer*'larla *Ranter*'lar" arasında orta bir pozisyon belirleme olanağı veriyordu.[1] *Ranter*'la-

1 S. Fisher, *Christianusmus Redivivus, Christendom Both unchrist'ned and new-christ'ned* (1655), s. 269, 293, 307-309, 491, 525.

rın daha kaba güruhunu ve kimisi "İsa'nın varlığını inkâr eden dinsiz küçümseyicileri" azarladı. "Bunların hepsinin değilse de pek çoğunun, ilk ya da son olarak yaptığı, tayin edilen zamandan önce, tevazu ve ayrıca her türlü iyi ahlak sınırlarının ötesine geçerek, kutsal emirlerin yerine getirilmesinin boyunduruğundan kendisini arındıran, Tanrı İsa'nın emirlerini hor gören" *Ranter*'in "günahtan arınmak için ne kadar az nedeni vardır" diye şikâyet ediyordu.[2] "Rakesham *Ranter*'i ... ne Tanrı'ya ne de şeytana aldırış ediyor ve İsa'nın bütün emirlerini değersiz olarak görüyor... Kimi *Ranter*'lar kendilerinin İsa ve Tanrı olduğunu, ve onların içinde olandan başka bir Tanrı olmadığını söylemekten utanmıyor".[3] Fisher, içinde biraz Rabelais ve biraz Martin Marprelate'den bir şeyler bulunan alaycı ve tekrarcı üslubuna açıkça özen gösteriyor. Kısaltmalar, sözgelimi Papa, Başpiskopos ve *Presbyter*'ler [kilise yönetim kurulu üyeleri] (ya da kimi zaman Papazlar) için PPP gibi kısaltmalar kullanıyor ve de sonunculardan "*parish* kiliselerindeki o papacı konumlarından ayrılmalarını ve koyun olmayanlara karşı çoban ilişkisini sürdürmemelerini" istiyordu.[4]

Quaker'lığa döndükten sonra da zaman zaman, "kendi metinleri hakkında konuşurken anlaşmazlığa düşen öğretmenler ve metincilere (*textmen*)" göndermede bulunarak aynı tekrarcı popüler üslubu kullanmıştır.[5] "Biz İsa'nın kendisinin bütün insanların içinde olduğunu onaylamıyoruz; ... bununla birlikte herkes ... şu ya da bu ölçüde kendi ışığına sahiptir."[6] Cennet gök kubbenin ne altında ne de üstündedir: "Her mütevazı, kırık ve tövbekâr ruhtadır". Azizler bu dünyada bir mükemmellik ve günahtan azadelik mertebesine erişebilirler.[7] Tanrı, onun tarafından günahtan kurtulmayı gerçekten isteyen herkesi kurtaracaktır. İsa bütün insanları kurtarmak amacıyla gel-

2 *Aynı kaynak*, s. 466, 482.

3 S. Fisher, s. 492, 513.

4 *Aynı kaynak*, s. 527, 627 ve *passim*.

5 *An Additional Appendix to the Book Entituled Rusticus Ad Academicos* (1660), kapak sayfası; *The Testimony of the Truth Exalted* (1679), s. 590-592, 735.

6 *Aynı kaynak*, s. 783; yukarıdaki 9. Bölüm'le karşılaştırınız.

7 *Aynı kaynak*, s. 711, 851.

miştir; eğer bütün insanlar kurtulmazsa bu onların kendi hatasındandır. Doğanın ışığı inayete eşittir, "bütün insanların vicdanındaki Tanrı'nın yasası ya da ışığı."[8] Tanrı'mn Buyruklarını savunanlara, "... kendi aranızda ve sizin gibi az sayıdaki, sizin günahkâr yanınız gibi olanlar böylece Tanrı'mn inayetini işgal etmeye utanmıyor musunuz?" diye soruyordu. "... Çünkü sizin içinizdeki seçilmişler çok azdır." "Tanrı'yı yalnızca zalim değil ama ikiyüzlü ve kendiniz gibi başka şekilde göstermeye utanmıyor musunuz?" Eğer bir kral 1.000 kişiye 999'unun yerine getiremeyeceği koşullar altında bağışlanma sunarsa, bininciyi bağışlamak onun içindeki merhamet değildir. Bu Tanrı'yı, "Niye açlıktan öleceksin, sen kendi kendini öldüren adam? Bana gel, burada sana et var... Ama gelmezsen kafanı kırarım" diyerek, direğe bağlanmış bir adama et ikram eder gibi; ya da "o beni gerçekten mirasçısı yapmak istiyor ama koşul olarak benim önce aydaki adama gidip oradan onay almam gerekiyor; ... ama oraya gitmeyi kabul etmezsem beni öldürecek" diyen birisi gibi, "merhametsiz bir tiran ve katıksız bir ikiyüzlü" yapar.[9] Bunun çoğu, her ne kadar Fisher'in kendine özgü gösterişsiz mizahı ile ifade ediliyor olsa da, geleneksel *Quaker* doktrinidir. Bu doktrini Fisher'ın İncil eleştirisine uygulaması daha da ilginçtir.

II. İNCİL

Radikaller arasında İncil'e ilişkin pek çok olası yaklaşım içinde iki tanesi öne çıkar. Birisi onun öykülerini, az çok Bacon'ın *The Wisdom of the Ancients*'da yaptığı gibi, herkesin kendi anlamını verebileceği, metnin özgün anlamının dikkate alınmasını gerektirmeyen mitoslar olarak kullanmaktır. Kimi *Ranter*'lar ve *Quaker*'ların yaptığı gibi, Winstanley bu yöntemi kullanmıştır. Thomas Edwards'ın yirmi dokuzuncu yanlışı, "Büyük meselelere, 1.600 yıl önce Kudüs'te çarmıha gerilen birinin gözüyle baktık, ama bu bize yarar sağlamıyor; bu bizim içimizde biçimlen-

8 *Aynı kaynak*, s. 36-38, 132; 653 ve 680. sayfalarla karşılaştırınız.

9 *Aynı kaynak*, s. 625-639, 643.

miş olan bir İsa olmalıdır" şeklindeydi.[10] Başkalarının yanı sıra Winstanley tarihsel İsa'yı, içteki İsa ile karşılaştırmıştır: "Tarih" ve "hikmet" arasındaki fark John Everard ve Salmon ve Coppe gibi *Ranter*'lar tarafından olduğu kadar Arise Evans, *Ranter*'lardan etkilenen *Baptist*'ler tarafından da dikkate alınmıştır.[11] "Ordu'nun önde gelenlerinden birisi" Erbery, bize, "bir zamanlar genellikle İsa'nın bedeninin ve Kutsal Kitap'ın kelamının, Deccal'ın iki büyük idolü (saplantısı) olduğunu" söyler.[12]

Diğer yaklaşım İncil'in yanılmazlığını reddeder ya da onu sıkı bir metin eleştirisine tabi tutar. Winstanley bu yaklaşımı da benimsemiştir. İnançlarını yalnızca İncil'in lafzına dayandıranları sert bir şekilde eleştirmiştir. "Eğer bunlara uyulur ve uygulanırsa, Kutsal Kitap'ta güzel kurallar vardır" diye yazmıştır alçak gönüllülükle.[13] Ama İncil'i kendi davranış kuralının temel kaynağı yapmamıştır. Winstanley'in ruhbana karşı temel şikâyetlerinden birisi, İncil'in yorumlanması tekelinin kendi ellerinde olduğunu iddia etmeleri ve öğrenim görmemiş olanlardaki özgür ruhu bastırmalarıydı. "Onların [Kutsal Kitapların] yazılarının doğru kopyalarına sahip olduğunuzu söylüyorsunuz; ama babalarınızın size söylediğinden başka bir şey bilmiyorsunuz; Eğer gelenekten başka bir dayanağınız yoksa bunlar doğru oldukları gibi yanlış da olabilir." Hangi çeviri en doğrusudur? Bunlardan pek çok var. Farklı tarikatlar, farklı doğrular. "Ve siz böylelikle insanları at gibi burunlarından tutup yönetiyorsunuz ve işinize geldiği gibi sırtlarına biniyorsunuz... Değişik çeviriler, göndermeler ve sonuçlarla sizin aranızda her gün parçalara ayrıldığı görülen bu Kutsal Kitap, nasıl olur da ezeli ve ebedi müjde olarak adlandırılabilir". Bugün insanın ruhunun kitabın üzerinde olduğu sonucuna varıyordu. "Kutsal Kitaplar ruh olmadan hareket edip dünyayı yönetsin diye tayin edilmemiştir. ... Bu başka insanların gözüyle hareket etmektir." Buna kar-

10 Edwards, *Gangraena*, I, s. 21.

11 Everard, *The Gospel Treasury Opened* (2. baskı, 1659), s. 232; Sabine, s. 212-213, 496; yukarıdaki 6., 7., 9. ve aşağıdaki 16. Bölümler'le karşılaştırınız.

12 Erbery, *Testimony*, s. 84.

13 Sabine, s. 224, 289, 509.

şılık Winstanley, "bilge yürekli Thomas gibi aklına uygun düşen dışında hiçbir şeye inanmayanları" övmektedir.[14]

Ranter'ların, Bunyan'ın Mr. Badman'inin tekrarladığı bir görüşü, İncil'in "bütün ıstırap ve bölünmelerimizin kaynağı ... bu dünyada akıtılan bütün kanların nedeni olduğunu" söyledikleri ileri sürülüyordu.[15] Bazı *Ranter*'lar –aynen 1649'da Winstanley'in *parish* kilisesinde askerlerin, Thomas Tany ve Perrot'un kimi takipçilerinin söylediği gibi– bütün İncil'ler yakılana kadar asla barış olmayacağını söylemişlerdi. *Ranter*'lar İncil'in, İngiltere'ye ya da İngiltere'deki herhangi bir kilise ya da insana yönelik olmadığını ilan ettiler ki bu 17. yüzyılda yaygın olan İncil incelemelerinden daha rasyonel bir tarihsel yaklaşımı düşündürmektedir.[16] Bu yaklaşım akademik İncil çalışmalarıyla desteklenebilir. Nitekim Walwyn, "Kutsal kitap kendisiyle öylesine açıkça ve doğrudan çelişki içindedir ki", bunun Tanrı'nın Kelam'ı olduğuna inanmadığını söylemekle suçlanmıştı.[17] Lawrence Clarkson İncil'de "o kadar çok çelişki" bulmuştu ki, tarihe olduğundan öte "ona hiçbir inancım kalmadı." Adem'den önce insanlar vardı ve dünya dışarda var olmayı sürdürecektir.[18] Colchester'li bir usta olan Andrew Wyke ve Coventry'de hapishanede Coppe'yi ziyarete giden hanım arkadaşına göre, "Kutsal Kitap ..., bir baladdan başka bir şey değildi".[19] Bristol'lü bir bakkal, "İncil İngiltere'nin vebasıdır" diyordu. Leicester'li John Wilkinson (İncil'i) "bir sürü yalan" ilan ediyordu.[20] İncil'i alegorize edene Bauthumley, İncil'in iyi adamlar ta-

14 Sabine, s. 99-102, 122-128, 523; 455-456. sayfalarla karşılaştırınız.

15 Bunyan, *Works*, III, s. 646. Bunyan'ın kendisi de bir zaman Kutsal Kitapların yalnızca "hükmü kalmamış bir yasa, kâğıt üzerinde bir parça mürekkep" olduğunu düşünmüştü (*aynı kaynak*, III, s. 711).

16 Holland, *anılan eser*,, s. 2-6; Carroll, *anılan eser*, s. 85. Walton-on-Thames ve Tany için yukarıdaki 7 ve 9. Bölümler'e bakınız.

17 H. and D., s. 298.

18 Clarkson, *A Single Eye*, s. 16; *The Lost Sheep Found*, s. 32-33; karşılaştırınız Holland, *anılan yerde* ve yukarıda 7 ve 8. Bölümler.

19 *Leyborne-Popham MSS* (H. M. C.), s. 57, 59; karşılaştırınız Edwards, *Gangraena*, III, s. 10.

20 Braithwaite, s. 170; R. Farnsworth, *The Ranters Principles and Deceits Discovered* (1655), s. 19.

rafından yazılmış herhangi bir kitaptan daha iyi olmadığı sonucuna varıyordu.[21] Henry Oldenburg, 1656'da İngiltere'de cari olan İncil anlatısı eleştirilerine ait pek çok örnek aktarmaktadır: "Yaradılışın tüm hikâyesi, tamamen siyasi basiret güdüsüyle ... Pazar gününü önerebilmek için icat edilmiş gibi görünmektedir... Bütün hikâyeyi Musa uydurmuştur".[22]

Bir yol gösterici belge olarak İncil'i mitoslaştırmakla reddetmek arasındaki bir durak, seçici yorumdu. Her tarikat ve cemaat buna az ya da çok başvurmuştur. Dr. Capp'ın işaret etmiş olduğu gibi,[23] *Beşinci Monarşistler* karşılıklı anlaşarak İncil'deki kimi uygunsuz metinleri yok saymışlardır. Akademik kişilere, (her ne kadar sıkça ifade edilmemiş olsa da) üniversite eğitimi görmüş papazlara yapılan pek çok itirazdan bir tanesi, hatırlanması uygun olmayan, kabul edilmiş senteze uydurulması zor olan metinler hakkında insanları uyarma becerileridir. Bütün İncil'in bilgisi, tam bir okuma, daraltıcı olabilir. İncil'i çalışan ustalar, yaklaşımlarında daha seçici, yeni çözümler gerektiren kendi dünyalarının sorunlarına daha duyarlı oldukları *için* daha yaratıcı, daha yenilikçi olmuşlardır.

Milton ve Henry Parker'ın her ikisi de bunu bir teori düzeyine yükseltmişlerdir; yani İncil'in insanın yararına tabi kılınması gerektiğini söylemişlerdir. Bu, "yapılabildiği ve yönetilebildiği kadar onu insan toplumunun görevlerinden alıkoymayacak oranda olmalıdır". Ya da Parker'ın ifade ettiği gibi, "insanın eşitliği ile bağdaştıramadığımız bir şeyi Tanrı'nın yasası ile nasıl bağdaştıracağımızı ararken, ya da Tanrı'yı, insanların içinden sıkıntı derledikleri o yasanın yazarı yapma konusunda çok hassas olmalıyız."[24] "İnsanî ya da tanrısal hiçbir emir" diyordu Milton, "insanın iyiliğine karşı bağlayıcı olamaz." "Her emrin genel amacı ... insanın iyiliğidir; evet dünyadaki iyiliği de dahil".[25] Bu ki-

21 Bauthumley, *The Light and Dark Sides of God*, s. 71-84.

22 Ed. R. A. ve M. B. Hall, *The Correspondence of Henry Oldenburg*, I, *1641-1642* (Wisconsin U. P., 1965), s. 89-91.

23 Capp, *The Fifth Monarchy Men*, s. 166.

24 [H. Parker], *Jus Populi* (1644), s. 57.

25 Milton, *Complete Prose*, I, s. 699, II, s. 8, 588, 623.

birde, bize, Kadiri Mutlak'a şapkasını çıkarmayan Perrot'yu hatırlatan bir büyüklük vardır.[26] Miltonda çoğu kez olduğu gibi bu sağlam bilgiye dayanıyordu. Zira İncil'in metni o denli çarpıtılmış ve bozulmuştur ki, bir yol gösterici olarak ona dayanamayız: Hüküm çıkarmak için kendi aklımızdan başka hiçbir şeye güvenemeyiz. Bizim aklımız Kutsal Kitap'tan daha üstün bir aydınlanmaya sahiptir.[27] Milton, kendi vicdanında arayarak ulaştığı düşüncelerin İncil'de bulunabilmesinden memnundu; ama kendi vicdanında olanlar, onun için İncil'de olanlardan daha büyük otoriteye sahipti. Benzer bir şekilde Jacob Bauthumley, "İncil'ler ya da kitaplar tarafından değil ama Tanrı tarafından öğretilmeyi bekliyordu." Her ne kadar her ikisi de bizi yanıltabilirse de, "dışarıdaki İncil, içerideki İncil'in gölgesinden başka bir şey değildir".[28] John Everard, "bilgi öğrenme" ya da "üniversite bilgisi", "İsa'yı ve Kutsal Kitap'ı dil bilimsel olarak, harfiyen ya da akademik olarak öğrenmek, bunları dini deneyimleriyle öğrenmeye göre, daha değersizdir" demişti.[29]

Winstanley Kutsal Kitap'ın, insanın zaten ikna olmuş olduğu doğruları göstermek için kullanılması gerektiğini ileri sürmüştü. Akla tabi olan bir insana, "kimsenin bir şey öğretmesine gerek yoktur".[30] Fox, şöyle ifade ediyordu: "Tanrı'nın benim içime koyduklarının, daha sonra İncil'e uygun olduğunu gördüm". 1658 yılında, "Tanrı'yla ilgili bilinebilecek olan şeyler, halkın içinde apaçıktır" diye ilan etmişti; "senin kimseden öğrenmeye ihtiyacın yoktur". Edward Burrough, "İncil azizler için imanın ve hayatın en mükemmel kuralı" değildir diyerek aynı görüşü savunmuştu.[31] Daha az âlimane bir düzeyde, aynı süreci, *Fenstanton, Warboys ve Hexham'da Toplanan İsa'nın Kiliselerinin Kayıtları*'nda buluyoruz. Burada erkek ve kadınların

26 Yukarıda 10. Bölüm'ün sonlarına bakınız. Milton ve radikaller arasındaki diğer bağlantılar için aşağıdaki Ek 2'ye bakınız.

27 Milton, *Treatise of Christian Doctrine*, I. Kitap, bölüm 30.

28 Bauthumley, *anılan eser*, s. 76-77.

29 Aktaran C. Webster, "English Medical Reformers of the Puritan Revolution", *Ambix*, XIV, s. 26-27.

30 Sabine, s. 251; yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

31 Fox, *Journal*, I, s. 36; *Gospel-Truth*, s. 131, 138; Burroughs, *Works*, s. 541.

İncil'i ya da sevmedikleri kısımlarını, kendi içlerindeki ruh adına reddettiklerini görüyoruz. Onlar aslında Milton'un, toplumdaki insanın iyiliğinin sınanması kuralını uyguluyorlardı ama toplantıyı düzenleyen *Baptist*'lerin daha fazla bilgisiyle her zaman (her ne kadar ikna edemese de) aksi ileri sürülebilirdi.[32]

1657 yılında Worcester'li kumaşçı Clement Writer bu yaklaşımı *Fides Divina* adlı kitabında özetleme girişiminde bulundu. İncil'in içerdiği pek çok transkripsiyon ve tercüme yanlışları ve hangi kitabın vahye dayanmış, hangisinin dayanmamış olduğu konusunda görüş birliği olmaması nedeniyle yanılmaz olamayacağını iddia etti. "Yanılabilen ve yanlışa açık olan hiçbir tanıklık, mümkün değil tanrısal bir tanıklık olamaz". "Kutsal Kitap mucizeleri aktarır; Kutsal Kitap'ın aktardığı mucizeler anlatılanları doğrular mı?"[33] Writer, tekrar tekrar "okul eğitimi ve insanî sanatlar ve bilimler öğreniminden yoksun olduğunu" iddia ediyordu. "İnsanın eğitiminin, Canavar'ın özel bir kolu ya da bacağı olduğunu söylemeyeceğim, ama Deccal'ın, insan eğitiminin araçlarının özel yardımı olmadan asla bulunduğu yere gelmiş olamayacağını iddia edeceğim." O, ne okumuşlar ne de "ilgisiz ahali" için yazıyordu; "orta kesim ve temiz kalpli insanlar" için yazıyordu. "Eğer İngiltere'de halen herhangi bir tanrısal hak kalmışsa, bunun İngiltere halkının içinde olduğuna" inanıyordu. Ama 1650'lerin ortalarına gelindiğinde, onun bakışı da Erbery'ninki kadar karamsardı. "Şimdi, dinden dönmeden sonra açıkça olduğu gibi, Tanrı tarafından geri çekilmişse, muhteşem müjdenin ışığını artık geri çağıramayız". "Bu Babil karanlığı... devam edeceğe benzemektedir." Dolayısıyla bizim görevimiz birbirimizi hoşgörmek, dua etmek ve beklemektir.[34] Baxter, Writer'ı kâfir (zındık) kabul ediyordu.[35]

Bu pozisyonun daha âlimce desteklenmesi, daha etkili bir şekilde Samuel Fisher'in 1660 tarihli *The Rustics Alarm to the*

32 Yukarıda 9. Bölüm'e, aşağıda Sonuç Bölümü'ne bakınız.

33 *Fides Divina, passim*; *The Jus Divinum of Presbyterianism* (genişletilmiş, 2. baskı, 1655), s. 66-69; *An Apologetical Narration* (2. baskı, 1658), s. 62, 78.

34 Writer, *An Apologetical Narration*, s. 11, 75, 80; Ek ve Açıklama, s. 8-9.

35 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 116.

Rabbies'inde (*Hahamlara Köylülerin Uyarısı*) yapıldı. İncil'in ruhunun lafzından çok daha önemli olduğunu savunan Fisher, mevcut metnin ne kadar güvenilir olduğunu soruyordu. Bunu Tanrı'nın kelamı diye adlandırmak aptalcaydı. Yeni Ahit'in şu anki kutsallığı konusunda herhangi bir tanrısal otorite kanıtı yoktu. Eski Ahit'in Protestan baskısına alınmayan on dört kitabı metin olarak en az İncil kadar güvenilirdi ve de İncil'in pek çok kitabı kadar Tanrı tarafından ilham edilmişti: Her iki Ahit'in pek çok kitabı kaybolmuştu. Tanrısal olarak ilham edilmiş metinlerde Tanrı buna izin verir miydi?[36] Halihazırdaki kitabın evrensel kabul görüşü, onun tanrısal vahiy olduğunun garantisi sayılabilir miydi: "Pek çok yüzyıldan beri halkın benimsediği ve bütün Müslüman dünyasının her yerinde standart olarak gerçek otoriteye sahip Kur'an'a ne demeli?"[37]

John Owens bile metinleri temize çekenlerin birkaç küçük yanlış yapmış olduklarını kabul etmektedir: Metni kimi zaman önemsiz yanlışların ötesinde bozmadıkları konusunda ne garantimiz var?[38] İbranicenin sorunları, çok sayıda farklı çeviri ve transkripsiyon ve şimdi de ek olarak matbaacıların yanlışlarıyla İncil "büyük bir belirsizlikler öbeğidir". Fisher, Owen'ın, "itikadın temeli baştan aşağı belirsizse, o zaman itikat ... sırf hayal ve belirsizlikten başka bir şey olmaz" diyen sözlerini aktarıyordu. Ama şimdi bizde olduğu gibi, itikat İncil'in Tanrı'nın Kelamı olduğu varsayımına dayanıyor. Sanki Fisher, Spinoza'yı önceden haber veren sözcükleri dile getiriyordu; "çeşitli tür yazılardan bulabildiklerini bir araya getiren adamlar tarafından derlenmiş... ve bütün ruhların, doktrinlerin, gerçeklerin üstelik yalnızca onlar tarafından sorgulanması için yasa ya da standart haline getirilmiş heterojen yazılar yığını".[39]

Dolayısıyla İncil'in metni üzerinde Protestanlar ve Katolikler arasında tartışmalar ve korkunç din savaşları [vardı]. Pro-

36 Fisher, *Testimony*, s. 14, 51-52, 279-297.

37 Bunyan'ın da benzer kuşkuları olduğunu hatırlıyoruz (yukarıda 8. Bölüm'e bakınız). İngiltere'de Kur'an'ın bir tercümesi 1649 yılında yapılmıştı ki bu ani farkında oluşu kuşkusuz bu durum açıklıyor.

38 Fisher, *Testimony*, s. 384, 389.

39 *Aynı kaynak*, s. 396, 400, 403, 420, 435.

testanlar, bir kez kilisenin geleneklerinden İncil'in metnine dönüldü mü, "aralarındaki her şeyin, birliğin ta kendisi" olacağını düşünüyorlardı: Ama reformcu ruhban arasında İncil, anlaşmazlığı azaltmaktan ziyade artırıyordu. "Tanrısal kitabın içine dalan karanlık zihinler, bütün ülkeleri ateşe verecek kadar onun dışında kalıyorlar." Aslında sözcükler, "çizgiden çıkmış şeyleri düzene sokmak için çok zayıf bir araçtır". "İnsanlar içlerindeki ışığa ve Kelam'a dönünceye kadar" barış olmayacaktır.[40]

Fisher'in popüler İncil eleştirisi konusundaki dikkate değer çalışması gerçek alimliğe dayanıyordu. Bunun etkisi, İncil'i Protestanların hesaplarındaki merkezi pozisyonundan aşağı indirmek ve onu herhangi bir kitap haline getirmekti. Tanrı'nın Kelamını, ana dillerinde sıradan insanlara sunmak için insanların öldüğü, Protestan ülkelerdeki halk eğitiminin arkasındaki en büyük saikin, kilise dışındaki sıradan insanların kutsal kitabı okuyabilmelerinin sağlanmasının olduğu bir yüzyıldan sonra, Fisher burada sakin bir şekilde satın almak için parası olan ve okuyabilen herkese yetecek kadar İncil'in bulunduğunu söylüyordu. İncil çok okunuyor ve çok sık dinleniyordu.[41] Şehitler Protestanlığın buralara geldiğini görseler şaşırırlardı: Onlara zulm edenler de alaycı bir şekilde sırıtırlardı. Zira Fisher'in kitabı bir çağın, Protestan kutsal kitap tapınmacılığı çağının sonuna işaret eder. Her biri İncil'i kendine göre yorumlayan tarikatların çeşitliliği Protestan birliğini bozmuştu: Fisher, yorum konusunda birlik, dolayısıyla her türlü dışsal ittifak umutlarını terk etmişti. Bu Kitabın otoritesinin sonuydu; ama hiçbir şekilde geleneğin otoritesine geri dönüş değildi. Bu sadece otoritenin sonuydu.

Fisher, ışığa sahip olanlar arasında bile yorum konusunda anlaşma olmadığını kabul ederken, cesur bir şekilde, insanların ölçüler konusunda anlaşmaya düşmelerinin, ölçü diye bir şeyin olmadığı anlamına gelmediğini ileri sürüyordu. Onun ölçüsü aslında Rönesans'ın metin eleştirisi konusundaki bilimsel

40 *Aynı kaynak*, s. 440-441.

41 *Aynı kaynak*, s. 555.

standartlarının İncil'e uygulanmasıydı. Önemli olan, Fisher'in ana dilde, canlı ve popüler bir tarzda yazmış olması; hiç kimsenin onu zındık olarak suçlayamamasıdır. Onun çalışması yüz yıldan fazla bir süre *Quaker* ders kitabı olarak kaldı. Bu dönemde ona fazla değer biçmek zordur. 1640'ların ve 1650'lerin tartışmalarının sıcağında iç ışık, temelleri çatırdatmadan İncil'in yerini alabilirdi. Ama daha sonra, bütün tutkular harcandıktan, Tanrı'nın krallığının gelmediğinin anlaşılmasından sonra, Fisher'in sükûnet ve duygusuzluk içinde hatırlanan İncil'e yönelik yaklaşımı, kaçınılmaz olarak kuşkuculuğa yol açtı. Kimi dinsiz filozofların bile sahip oldukları[42] "içerideki ışık" çağrıları daha sonra kaçınılmaz olarak uygulamada basit insan aklından ayırt edilemez oldu. Vanbrugh'un *Lady Brute*'unun, *Yeni Ahit*'in kötülüğe karşı iyilikle karşılık verme buyruğuna, "bu bir tercüme hatası olabilir"[43] diye karşı çıkarken, Clement Writer ve Samuel Fisher'e neler borçlu olduğunu kim bilebilir? Devrim yıllarından, Winstanley, Hobbes, Writer ve Fisher'dan sonra İncil asla eskisi gibi olmayacaktı. Ama William Dell gibi Samuel Fisher da, bilimsellik aracını, âlimane sırları halkın gözünde kötü göstermede kullandığı için üniversite ilahiyatçılarına, ruhban kastına ihanet etmiş olarak görünüyordu: Özellikle hahamlar köylüler tarafından uyarılmaktan hoşlanmadılar. Fisher, İngiliz aydınlanmasının müjdecisi olarak şimdiye kadar elde etmiş olduğundan daha büyük bir takdiri hak etmektedir.

---

42 Fisher, s. 701-704.

43 Sir John Vanbrugh, *The Provok'd Wife*, Perde I, sahne I; aşağıda Ek II'nin sonlarına bakınız.

12

JOHN WARR VE HUKUK

> Hukuk... fatihlerin uyruklarının nasıl yönetileceğine ilişkin açıklanmış iradelerinden başka bir şey değildir.
>
> – WINSTANLEY, *Fire in the Bush* (1650), Sabine içinde, s. 464.

I. YASA

Radikallerin pek çoğuna göre, Winstanley'in gözünde, devlet ve onun yasal kurumlarının aşağı sınıfları yerlerinde tutmak için var olduğu, daha açıktı. Başka yerlerde onun görüşünü destekleyen kanıtları aktardım.[1] Yerel hukukta olduğu gibi resmi hukukta da rütbe önemliydi: Başka tanıklar tarafından desteklense bile bir hizmetçi kızın sözüne karşılık itibarlı bir beyefendinin sözü kabul edilirdi.[2] "Bir cürüm ya da cinayet işlendi mi" diye gözlemde bulunuyordu Francis Osborne, "genellikle civardaki yoksul evleri aranırdı".[3] Yeni Model Ordu'daki-

1 Bkz. benim *Century of Revolution* (Sphere Books), [*Devrim Çağı* (1603-1714), çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., 2014], s. 48-49, 157-158; *S. and P.*, s. 373-375; *Reformation to Industrial Revolution*, s. 48-59; "The Many Headed Monster", s. 302-303.

2 W. J. Jones, *The Elizabethan Court of Chancery* (Oxford U. P., 1967), s. 321; 382, 461-462. sayfalarla da karşılaştırınız.

3 Osborne, *A Miscellany of Sundry Essays* (1659), s. 35, *Miscellaneous Works* (1722) içinde, I.

lerin pek çoğu, iç savaşta uğrunda savaştıkları şeylerden birisinin de bir hukuk reformu olduğunu düşünüyordu.[4] Anlaşılması güç adamların esrarının ana dilde olmasını, hukuki işlemlerin ve yazışmaların Latince ya da hukuk Fransızcasıyla değil de İngilizce yapılmasını; yerel mahkemeler ve kilise dışı insanlar, seçilmiş *J.P.*'ler tarafından yargılanmayı; sistemleştirilmiş yasaları istiyorlardı; avukat ve mahkeme harçlarını istemiyorlardı.[5] "Kralların yasaları" diye yazıyordu Winstanley, "her zaman sıradan insanları mahkemelere doldurmak [içindi]; kralın destekçileri olan avukatlar ve ruhban bu yüzden para kazanabilsinler ve başka insanların emeklerinin üzerinden rahatça yaşayabilsinler diye kasıtlı olarak bu insanların en fazla eğilimli oldukları eylemlere karşı çıkarılıyordu", "Yasa tilki, yoksul insanlar kaz; onların tüylerini yoluyor ve onların sırtından geçiniyor."[6] "Ruhban ve sıradan avukatlar", ülkedeki "en birinci zalimlerdir" diye aynı görüşteydi Erbery; hapistekiler ve yoksullar "ezilenler arasında en başta gelenlerdir".[7] *Quaker* Francis Howgill, "şimdi olduğu gibi yasanın" yegâne işinin, "çok parası olan kıskanç adamların yoksul komşusunun sırtından intikam almaya yaradığını" düşünüyordu.[8] Burrough, "yasanın büyük ve ağır zulmüne", "tedavisi hastalıktan beter olan" avukatların yoksulların sırtından zenginleşmesine karşı yazıyordu. O ve Fox, Winstanley gibi, hırsızlık için ölüm cezasını şiddetle reddediyorlardı.[9]

Genç George Fox, bunu devlete karşı genel bir tavır haline getirmişti:

---

4 Veall, *anılan eser*, s. 73; J. Jones, *The Judges Judged out of their own Mouths* (1650), s. 93-94.

5 Veall, *anılan eser, passim: I.O.E.R.*, s. 69, 259-265; H. and D., s. 82, 109-110; karşılaştırınız S. Butler, *Characters and Passages from Notebooks*, ed. A. R. Walter (Cambridge U. P., 1908), s. 74-75.

6 Sabine, s. 589, 468; 276, 557-559. sayfalarla karşılaştırınız.

7 Erbery, *Testimony*, s. 42.

8 Howgill, *A Woe to the Magistrates* (1654), aktaran Belasco, *anılan eser*, s. 95.

9 Burrough, *Works*, s. 500; Belasco, *anılan eser*, s. 94-95; *State Papers relating to Friends*, s, 39-44, 1658 tarihli bir dilekçe. Ayrıca bkz. Fox, *Journal*, I, s. 54; Sabine, s. 201.

yoksulu ezen, zengin, açgözlü zalim adamlar; yasa yapanları yalnızca onların seçme gücü var ve onlar da zulümlerini sürdürecek olanları seçmeyi garanti ediyorlar ve ezilen yoksul adam, her ne kadar ona seçme gücü verilmiyorsa da kendilerine zulmedenlerin yaptıkları yasalara tâbi olmak zorunda kalıyor aksi takdirde âsi sayılıyor.[10]

Oliver Cromwell bile, 1650 gibi geç bir tarihte, "bugünkü haliyle hukuk yalnızca avukatların geçimlerini sağlamaya ve zenginlerin yoksullara zulmünü teşvik etmeye yarıyor" demişti.[11]

Sınırsız alıntılama yapabiliriz. Ancak, mülkiyetin olmadığı, alt üst olmuş dünyada, "yargıçlara gerek olmayacaktı". "Bir kunduracıyı sandalyesinden kaldır, bir kasabı dükkânından çıkar ya da dürüst ve adil olan herhangi başka bir esnafı al ve davayı görmesini sağla ve yeniden kendi işine dönsün".[12] "Onlara [avukatlara] gerek yok, çünkü alım ve satım olmayacak; ne de yasaları yorumlamaya gerek olacak çünkü yasanın çıplak lafzı hem yargıç hem de avukat olacak."[13] John Rogers, John Spittlehouse ve Peter Chamberlen yargıçların seçilmesini talep ediyorlardı.[14]

Radikallerin eski dünyada bu ideale en fazla yaklaşmayı umabilecekleri yer jüriyi yargıçların üzerine çıkarmaktı. "Okuma yazma bilmeden zanaat öğretilen ustalar", yazı yazma sanatında yetiştirilmiş[15] avukatlar kadar yargılama yapabilecekleri gibi, üniversite eğitimli ilahiyatçılar kadar da iyi vaaz verebilirler. "Papazlar Deccal'ın ruhbanıyken", diye açıklıyordu John Roger, "avukatlar da Deccal'ın kilise dışındaki Norman ordusudur."[16] *For the People* (*Halk İçin*) bayrağı altında

10 G. Fox, *A Few Plain Words* (1659), s. 2.

11 Ludlow, *Memoirs*, I, s. 246.

12 *Walwins Wiles* (1649), H. and D. içinde, s. 303.

13 Winstanley, *The Law of Freedom* (1652), Sabine içinde, s. 512.

14 Capp, *anılan eser*, s. 160.

15 J. Jones, *The Jurors Judges of Law and Fact* (1650), s. 49-76. John Lilburne'ü savunuyordu. Ancak, zenginlerin ve yoksulların jüri sisteminin sınırlandırılmasını istediklerini, onun genişletilmesini isteyenlerin "orta kesim" olduğunu ima eden Veall, *anılan eser*, s. 156'ya bakınız.

16 E. Rogers, *anılan eser*, s. 87-88.

bir başıbozuk plep alayına komuta etmiş olan Henry Marten, 1648 yazında bir jüriye, mahkemedeki baş yargıçların kendileri olduğunu göstermek için yargıcın karşısında şapkalarını çıkarmamalarını söylüyordu.[17] Lilburne aynı doktrini dillendirdiğinde, Yargıç Jermyn bunu "kahrolası dinsiz bir itizal" olarak niteliyordu manidar bir şekilde.[18] *Leveller*'lar, *Digger*'lar ve *Quaker*'lar, çoğu kez etkili bir şekilde kendi kendilerini savunma konusunda ısrar ederek, avukat ücretlerini ödemeyi reddediyorlardı. Lilburne gibi hukuku iyi bilen George Fox, yargıca değil jüriye hitap ediyordu. *Leveller* ve Beşinci Monarşistlerin talebi olan, yasanın tamamının "küçük, kısa bir ciltte toplanması" ve "geri kalanın yakılması" gerektiğini tekrarlıyordu.[19] *Quaker* William Penn ve William Mead 1670'teki Bushell Davası'nda, yargıç aksi görüşte olsa da jürinin bir kararı bozabilme hakkı konusunda tarih yazan davada sanıktılar.

Hukuk reformu davasının önemine, hukuk reformu *Rump* komitesinin ve Barebones Parlamentosu'nun çabalarına rağmen reformcular başarısız oldular. 1656'da hukuk reformuna karşı çıkan Charles Cocke, "Eğer özgürlüğe tecavüz edilirse, mülkiyet önemsizdir; ve mülkiyet çekilip alınırsa özgürlük azalır" diyordu.[20] Bu sözler Ireton ve Baxter'in hoşuna gitmiş olmalıdır: Bu duygu mülk sahibi insanların hoşuna gitmiştir. "Ve böylelikle, kılıç bir eliyle krallık gücünü alaşağı ederken, kralın eski hukuku diğer elle monarşiyi yeniden kuruyor" demişti Winstanley. "Eski yasalar, *Commonwealth*'in suyuyla yıkansalar da sahip oldukları yüzün dışında bir yüzle ortaya çıkamazlar, görünüşleri hâlâ soluktur."[21] Hukukçular önce tahtın Cromwell'e teklif edilmesi önerisini savundular daha sonra II. Charles'ın restorasyonunu. Hukuk 19. yüzyıla kadar reform görmeden kaldı.

---

17 *The Tryal of Lieutenant-Colonel John Lilburne* (2. baskı, 1710), s. 108 not; 106-107. sayfalarla ve Brailsford, *anılan eser*, s. 342 ile karşılaştırınız.

18 P. Gregg, *Free-Born John* (1961), s. 299.

19 Fox, *Several Papers Given Forth* (1660), s. 32-33.

20 C. G. Cocke, *Englands Compleat Law Judge and Lawyer* (1656), Giriş ve s. 20.

21 Sabine, s. 508, 587; bkz. benim *God's Englishman*, s. 141.

II. JOHN WARR

Ama radikaller hiç kuşkusuz tartışmada üstünlük sağladılar. İçlerindeki en ilginç kişi John Warr'dı. O tarihçilerin gözünde hukukun esaslı bir şekilde ıslah edilmesini savunan bir hukuk yazarıdır. "Yoksul ve ezilenler hak istediklerinde, hukukla karşılaşıyorlar... Çoğu kez bizim zulmümüzün alameti, asıl niyeti halkı esaret altında tutmak olan hukuktur." Hukuk temelden ıslah edilmeden halk özgür olamaz: "Hakkın eşit ve hızlı dağıtımı, bütün yasaların özü ve özetidir". Norman İstilası'ndan önce olduğu gibi yasa bilinen dilde olunca, bir adam kendi kendisinin avukatı olabilir.[22]

Ancak bu reformcu yol, kimi ipuçlarının burada bile kendini gösterdiği, daha derin ve daha az bilinen bir felsefeye dayanıyordu. "Yönetimlerin başlangıcında adalet, yasaların içinde olmadan, insanın içindeydi." Ama şimdi, "büyüklüğü benimseme ihtirası yasaları belirliyor... Yasa üstüne yasa halkı dizginliyor... Bir mütecaviz iktidar oluyor ve özgürlük bir sürgün gibi mahkûm ediliyor; yalnızca az sayıda kimi adamın anlayışına uygun olarak yaşıyor." Ezilen insanın bu "bir örümcek ağı, saçmalık ve ihtilaftan başka bir şey olmayan hukuka"... "iyi kalpli Hıristiyanın kuşkularını gidermesi için Thomas Aquinas'a ihtiyacı olduğundan fazla bir ihtiyacı yok". "Temel yasa nosyonu, insanın yaptığı gibi" (yani *Leveller*'lar) "tapınılacak bir şey değildir". "Çünkü, sorarım size, temel yasa, en eski tarihli, en uzun süre devam eden göreneklerden başka nedir? ... Bir yasa ne kadar temelse, ıslahı o kadar zordur ve o kadar gereklidir." "Ama yine de insanların beyinleri, çarenin büyük tekerleğidir; dünyada değişiklikler ve tadilatlar oradan gelir; bereketli özgürlük nüfuz eder ve kendini ortaya koyar." Hukuk, "yoksulların güçlülere karşı korunması olan özgün durumuna indirgenebilir".[23]

Warr'ın altta yatan felsefesinin bir taslağı, ertesi yıl *Administrations Civil and Spiritual*'da (*Medeni ve Ruhani Yönetimler*) ya-

22 J. Warr, *The Corruption and Deficiency of the Laws of England* (1649), *Harleian Miscellany* (1744-1746), III içinde, s. 240, 245-247.

23 *Aynı kaynak*, s. 240-243, 248.

yınlandı. Bu, gönül dini üzerinde radikal Protestan vurgunun hukuki zihniyete dikkate değer bir uygulamasıydı: Bu iç ışığa dayanan bir hukuk teorisiydi. Warr, tarihi, iki güç –Adalet (Akıl) ve Biçim (Yarar ve Görenek) ile, ilkelerin dini ve seremonilerin dini– arasındaki diyalektik etkileşim olarak görür. (Adalet kuşkusuz hukuki anlamda kullanılmıyor: Warr, Yüksek Mahkeme'nin başlangıçta "sırf yasanın her ne kadar hataları olsa da belirli bir kesinliği olan lafzını bertaraf etmek için kurulduğunu ve vicdan bahanesi altında bütün nedenleri yalnızca iradeye devrettiğini ve ahlak bozucu çıkar tarafından yönetildiğini" düşünüyordu.)[24] Warr dini konularda radikallerin genel önyargılarını, her ne kadar bunları kendine özgü bir şekilde ifade ediyorduysa da, paylaşıyordu. "Ruhbanla kilise dışındaki insanların ayrımı Biçim'in koruyuculuğu altında ortaya çıktı... Ruhbana özgü ve tensel çıkarlar Papacılık şeklinde olduğu gibi *Presbyterian* şekliyle de ve aslında *Independent* şekliyle de sürdürülebilir." Hukuk reformu, genel bir manevi devrimin bir parçasıdır. Adalet yavaş yavaş Biçim'e egemen oldukça dünyevî çıkarlar kaybolur. "İlkelerin, içinde yatmakta oldukları o derin karanlıktan çıkarılıp eski haline getirilmesi ya da kurtarılması, azizlerin hasret çektikleri ve onurlarını seferber etikleri, ... dünyayı toplumsal karanlığından kurtarmaktır." Bununla birlikte, bu karanlık, insanların *içinde* varlığını sürdürür: Bu Adalet konusundaki cehaletten ve Biçim'in ideolojisini benimsemekten kaynaklanır. Dış boyunduruklar, bizim iç karanlığımızın alametlerinden başka bir şey değildir.[25]

İlkelerin bu kozmik savaşında, Warr için Tanrı, her ne kadar Biçim, Aklın koruması altında içeriye sızmaya çalışırsa da, Aklın yanındadır. Warr'ın yapmak istediği şey;

> Yalnızca aydınlık anlayışı Biçim'i boyunduruğundan kurtarmak ve onu özün kendisi olan Adalet'e yükseltmektir. Her ne kadar karanlık anlayış sınırlandırılabilir ya da yönlendirilebilirse de, yine de ilkeli insanın özgürlüğü kendi içindedir

24 *Aynı kaynak*, s. 246.

25 Warr, *Administrations Civil and Spiritual* (1648), s. 3-5, 34.

ve Adaletin ve Aklın ışığı altında yürüyerek kendisininkinden başka sınır, hatta Adalet'inkini bile, tanımaz.[26]

İngiltere'de hukuk, zenginlerin yoksulları ezmesi için bir araçtır: Akıl bunu kabul ettiği sürece, itaatsizlik ve isyankârlıktan suçludur. (Kimi itaatsizlik, Hollanda'nın İspanya'ya ya da Parlamento'nun I. Charles'a karşı ayaklanması gibi, boyun eğmekten daha yasaldır: Ama burada konu bu değildir.) "Dünyanın yıkılması ya da işlerin mevcut durumu, kimileri için büyük kayıp, ama Adalet uygun yüksekliğine (Tanrı'nın yeryüzündeki aydınlık görüntüsü) ulaştırılınca genel olarak dünya için güçlü bir avantaj olacaktır". Bu bizim bütün acılarımızın, kayıplarımızın, kan dökülmesinin yeterli bir telafisi olacaktır. "Bu ilke bütün düzeni, yönetimi, hükümeti bozuyor ve her türlü ahlaksızlığın dizginlerini serbest bırakıyor ve dünyayı bir sürü haline getiriyor diyeceksiniz". Böyle bütün önyargılar ortadan kaldırılmalıdır. Dünyanın Biçimlerinin yalnızca "bedensel rahatlığı getiren ... sahte bir düzeni vardır"; ama Tanrı bu düzeni devirip, aslında en iyi düzen olan, kendi "düzensizliğini" getirmekten memnun olur. Biçim'in ölümü, "ölülerin yeniden dirilmesi olarak da adlandırılabilir".[27]

Biçim ve Akıl, Teamül ve Adalet, Yasa ve İnayet 17. yüzyıl radikal düşüncesinde devam edip gider ama Warr bundan olağanüstü açık bir anlam çıkarır. 14 Haziran 1647 tarihli *Ordu Deklarasyonu*, yasaların lafzıyla "adaletli anlamı" arasında bir ayrım yapıyordu. Subay Ordu'nun biçimi ya da lafzıydı diyordu Richard Overton, *The Hunting of the Foxes*'da (*Tilkilerin Avlanması*): Adaletli ya da gerekli olan kısım askerlerdir.[28] "Biçimlerin ne olduğu önemli değil, böylelikle hükümetin amaçlarına ulaşıyoruz" diye yazıyordu *Mercurius Politicus*, kendisi de "hükümet biçimlerine bağlı ve yapışık olmayan" Oliver Cromwell tarafından Uzun Parlamento'nun dağıtılmasının arifesinde.[29] John Cook, "eski biçimlerin üzerine bu şekilde çok fazla nok-

26 *Aynı kaynak*, s. 6-10.

27 *Aynı kaynak*, s. 6-15, 36.

28 H. and D., s. 55; Wolfe, s. 362.

29 *Mercurius Politicus*, sayı 354, 19-26 Mart 1653; Woodhouse, s. 36.

ta konulmasına" itiraz ediyordu.[30] Ama özellikle ilginç olan Warr'un dinsel düşüncelerini, en kuru ve en teknik hukuksal çözümlemeyle birleştirmiş olmasıdır. İncil'in mitolojik kullanımıyla, temel yasa konusundaki isteksizliği ile Warr'un felsefesi *Leveller*'ların felsefesinden daha çok Winstanley'in felsefesine yakın görünmektedir. Ama insanın aklına her yandan benzerlikler gelmektedir. 1649 yılında Abiezer Coppe –Biçim/Güç, Tür/Doğru– gibi zıt çiftler kullanmıştı.[31] 1667'de Thomas Sprat [için] felsefede olduğu gibi savaşta da "büyük işler biçimsel olandan çok *özgür* yollarla" gerçekleştirilmişti.[32]

Warr, *The Priviledges of the People*'da (*Halkın Ayrıcalıkları*-1649) kendi analizini daha doğrudan bir şekilde siyasete uyguladı. İç savaşın bölünmeleri, insanların kafalarının "şu ya da bu türden ahlaksız çıkarlarla önyargılı olmasından kaynaklandı... Ama Gerçek bölündü mü? (Eğer keşfedilebilirse) her şeyi uzlaştıracak ortak bir prensip yok değil mi?" Yetki ve ayrıcalık (Parlamento'nun ayrıcalığı bile) gerçek özgürlükle bağdaşmaz. Milletvekili olarak "ülkeye hizmet etme" iddiası, Papa'nın kilisenin hizmetçisi olduğu iddiası kadar ikiyüzlüdür. Çok kimsenin kafasında kimi özgürlük kıvılcımları ve zihinlerde Tanrı'nın görüntüsü vardır. "Tanrı bütün zayıf şeyleri kayırır." Halkın bütünü, ister bir, isterse daha çok olsun yöneticilerinin üzerindedir. "Gerçek hükümranlık ruhtadır ve zihinde Tanrı'nın kutsal görünümü şeklinde oluşur." Bundan yoksun olan dünyanın prensleri, onun yerine tensel onurun, özden yoksun olan boş gösterişin dışsal alametlerini koymuşlardır. Bunlar zayıf olsalar da, içinde bulunduğumuz karanlık yüzünden bizim gözlerimizi kamaştırır. Ne zaman ki biz kendimiz içsel ihtişama yükseleceğiz, işte o zaman birbirinin üstünde oturan hükümranlık ve ihtişamı değerlendirebiliriz. "Bir halk için çok fazla özgür olmak mümkün değildir" diye yazıyordu Warr, ama Milton'la birlikte eksiksiz görünümüyle özgürlüğün, kör-

30 Cook, *Redintegratio Amoris* (1647), s. 24.

31 [Coppe], *Some Sweet Sips of Some Spiritual Wine* (1649), s. 13.

32 Sprat, *History of the Royal Society of London*, s. 73; 53. sayfa ile karşılaştırınız. Benim, *God's Englishman*, s. 58'e bakınız.

lükten henüz kurtulmuş gözleri karartacağını kabul ediyordu: Dolayısıyla sırada tedrîcilik (*gradualism*) vardı.[33]

Devrim yıllarında İngiltere'de çok sayıda hukuk reformcusu olacak insan vardı: Ama ben böyle sistemli felsefesi olan bir başkasını tanımıyorum. Gerçekten de, belki Winstanley hariç tutulursa, böylesine kapsamlı (ve yine de çok özlü ve zarif) bir şekilde içsel ışığı siyasal demokrasiye ve hukuk devrimine bağlayan bir başkasını bilmiyorum. Bizim yazarımızın, güney-batı İngiltere'de ve Galler'de yaygın bir şekilde kraliyet arazilerini satın alan John Warr'la aynı kişi olduğunu düşünmek zorunda olmamamız güzel olur: Ama hiç kuşkusuz, onun da, Wildman gibi, kazanacağı yasal bir geçim kaynağı vardı.[34]

33 Warr, *The Priviledges of the People* (1649), s. 3-6, 10-11.

34 M. James, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution*, s. 359. Wildman için bkz. M. Ashley, *John Wildman* (1947), Bölüm VI.

13

BÜYÜK BEDLAM ADASI

> Eğer delilik her insanın yüreğinde varsa, *Eccles. 9.3,* o zaman bu Büyük Bedlam adasıdır... Gel, hepimiz birlikte deli olalım.
>
> – W. EBERY, *The Mad Mans Plea* (1653), s. 8.

I. RADİKAL DELİLİK

İlkel toplumun özelliklerinden birisi, deliliği merak etmek ve ona karşı korku ve hoşgörü beslemektir. 17. yüzyıl İngiltere'sinde zavallı akıl hastalarını seyretmek için Bedlam'a gitmek modaydı; Elizabeth dönemi ve Jakoben acemiler tiyatrosunda sık sık, dans eden maskeli deliler görülür. Saray soytarıları ve aristokrat evlerindeki soytarılar, her ne kadar kimi akıllı adamlar hayatlarını kazanmak için deli rolü oynamış olsalar da, çoğu kez Shakespeare'inkiler kadar zeki değildi. Az sayıdaki akıllı yönetici, soytarılarına kulak vererek, kendileriyle kamuoyu arasında duran saraylıların iltifat bulutlarını aşabilmişlerdir.[1] Henry Barrow gibi radikal bir ayrılıkçı, piskoposların

1 Karşılaştırınız C. B. Macpherson, "The University as Multiple Fool", *Bulletin of the Canadian Association of UniversityTeachers,* Güz 1970, s. 6. Profesör Macpherson üniversitelerin çağdaş toplumda benzer bir rol oynayabileceklerini ileri sürmektedir; karşılaştırınız N. Z. Davis, "The Reason of Misrule", *P. and P.,* 50, özellikle s. 70-75.

kendilerini eğlendirmek için soytarılar beslemelerine ilke olarak itiraz ettiğinde, bu ileri bir adımdı.[2] Stuart'lar saray soytarısı besleyen son İngiltere krallarıydı: Bir İngiliz büyük toprak sahibi aile tarafından beslenen, bilinen son soytarı, Stuart hanedanını yeniden tahta geçirme konusundaki son girişimin başarısızlığa uğradığı 1746 yılında Durham'da öldü.[3] "Soytarıların bereketli dönemi geride kaldı" diye iddia ediyordu John Owen 1655'te.[4] Aubrey duyarlılığın arttığını bir başka yolla gösteriyor. "İç savaşların patlak vermesine kadar" diye yazıyordu, Tom O'Bedlams ("Bedlam'a kapatılmış olan zavallı aklı başında olmayan adamlar") "biraz akılları başlarına gelmesi şartıyla" dilenmelerine izin verilerek, "ülke içinde dolaşıyorlardı". Ama "o savaşlardan bu yana onlardan hiçbirini gördüğümü hatırlamıyorum".[5]

Delilere yönelik korku ve hoşgörü Arise Evans gibi adamlar ya da Eleanor Davies gibi hanımların, siyasal olarak tahammül edilebilir sınırları aşmcaya kadar sahip oldukları görece bağışıklıktan da anlaşılabilir. Arise Evans I. Charles'ın sarayında günlerce yaşıyor ve Kral'a kendisinin ve krallığının Tanrı tarafından yok edileceği mesajını verebiliyordu. Bu arada, piskoposlar onu görünce kaçışıyorlar ve kralın Devlet Sekreteri, "Tanrı'mn Sekreteri"nden kendisi için dua etmesini talep ediyordu. 1640'larda Bridewell'de şehrin Yargıç Yardımcısına Arise Evans'ın onun Tanrısı olduğunu söylediğinde yalnızca kısa bir süre için dışlanmıştı. Daha sonra Oliver Cromwell'i ziyaret etti, gece yarısına kadar yanında kaldı; idam ettikleri Kral'ın oğlunu tahta çıkarmaları için Devlet Konseyi'ni taciz etti; ve cumhuriyetçi subaylar, Whitehall'da uzun süren tartışmalarda onu desteklediler.[6] *Commonwealth* onu, Charles'ın ve Yar-

2 Ed. L. H. Carlson, *Writings of Henry Barrow, 1590-1591* (1966), s. 200-201.

3 W. Andrews, *Curiosities of the Church* (1890), s. 162-164; E. Welsford, *The Fool* (1935), s. 192-193.

4 Ed. P. Toon, *The Oxford Orations of Dr. John Owen* (t.y. 1971 ?), s. 26.

5 Aubrey, *Natural History of Wiltshire* (1847), s. 93; *Remaines of Gentilisme and Judaisme* (1881), s. 205, 241.

6 Arise Evans, *The Voice of King Charles*, s. 27-28, 44-46, 71-72; *The Bloudy Vision of John Farley*, sig. A 8; *To the Most High and Mighty Prince, Charles II ...An*

gıç Yardımcısının yaptığı gibi hapse bile atmadı. Bayan Eleanor Davies, I. Charles'ın korkunç devrilişini önceden tahmin eden dizeler *yayınladı* ve Bedlam'a gönderildi. Kehanetlerinin doğruluğu ona "cahil halk arasında kurnaz bir kadın şöhreti" kazandırdı.[7] Bununla beraber, kutsal budalanın müritleri olmadığı sürece, –1656'da James Nayler'den farklı olarak– o erkek ya da kadının büyük bir hoşgörü alanı vardı.[8] Peygamberler, Arise Evans'ın olduğu gibi, başkalarının siyasal amaçlarını geliştirebilmeleri için kullanılıyordu: Profesör Underdown Cromwell ve Ireton'un, hanım peygamber Elizabeth Poole'u, I. Charles'ın idamından önceki sıkıntılı haftalarda kullandıklarını ileri sürmektedir.[9]

1640'ların ve 1650'lerin daha özgür koşullarında "deliler"in çoğunun siyasal radikaller olduğu görülmektedir. Bunun pek çok açıklaması olabilir. Günümüzde popüler olan bir tanesi – aklî bozukluk toplumsal protestonun bir biçimidir, ya da en azından tahammül edilemez toplumsal koşullara karşı bir tepkidir: Akıl sağlığını yitiren gerçek sağlıklı olan olabilir. Önemli toplumsal eleştirileri soytarılara ve Kral Lear gibi aşırı aklî stres altında olanlara söyleten Shakespeare, bunun ne kadar bilincindeydi diye insan merak ediyor. Bu hiç kuşkusuz çoğu kez "aşırı hareketleri destekleyen kişi" olarak bir tarafa bırakılan o radikalleri ele alırken akılda tutulması gereken bir açıklamadır. Yeni gerçekleri, dünyanın altını üstüne getirecek gerçekleri, kavrama çabası Thomas Tany ve George Foster gibi adamlara çok fazla gelmiş olabilir.[10] "Akıllılık"tan kısmen uzaklaşmak, kimi kavrayışlar için ödenecek bedel olmuş olabilir.

Abiezer Coppe kendisini şöyle tanımlıyor:

Epistle (1660), s. 18-19.

7 P. Heylyn, *Cyprianus Anglicus*, aktaran T. Spencer, "The History of an Unfortunate Lady", *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature*, XX, s. 52.

8 1626 yılında İngiltere'nin üç yıl içinde iki kral tarafından mahvedileceği kehanetinde bulunduğu için hapsedilen Thomas Brewer'la kıyaslayınız; o, Uzun Parlamento kendisini serbest bırakıncaya kadar hapiste kalmıştı (Burrage, *The Early English Dissenter*, I, s. 202-203).

9 Underdown, *anılan eser*, s. 183.

10 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

pek çok arabayı, yüksek rütbeli pek çok, yüzlerce erkek ve kadım, kolumu uzatıp, şapkamı yana yıkıp, açık sokaklarda itham ederken, gözlerimle delecekmiş gibi onlara bakarken, bazılarına dişlerimi gıcırdatırken gece ve gündüz yüksek bir sesle Londra ve Southwark'ta Tanrı'nın gününü ilan ederken, bu garip bir tavırdı [böyle olduğunu kendisi kabul ediyor]...

Ben faaliyetime, garip faaliyetime, işime, garip işime bakıyorum, bunu kim duyarsa kulakları sızlar.

Ben güzel, mahçup, boş kafalı Mikal'ı Davud'un münasebetsiz arabasıyla, soytarılardan, alçak, adi birisi gibi utanmadan, adice ve de çıplak atlayarak, sıçrayarak, dans ederek hizmetçilerinin önünde şaşkına çeviriyorum, eziyet ediyorum, işkence ediyorum...

Böyle deli bir adam gibi çıkıp, insanların saçlarını kafalarından yolmak, iblis gibi küfretmek – – – onlara Tanrı adına küfretmek Nehemya için eğlencedir – – – (Nehemya, 13)[11]

Quaker'ların bir işaret için çıplak dolaşmaları, George Fox'un "kahrolası Lichfield şehrine yazıklar olsun" diye bağırması sembolik hareketlerdi. Olaydan çok sonra Fox, Lichfield'daki davranışını, tek başına pek de ikna edici olmayan bir şekilde haklılaştırma ihtiyacı duymuştur.[12] Bu tür eylemler ayrıca, ister kendi reklamı isterse davanın reklamı olsun, farkına varıldıkları sürece bilerek yapılan reklam biçimleriydi. Mr. Thomas, kehanetin alt sınıfların bir üyesi belki de alt sınıf radikali için dikkat çekmenin kolay bir yolu olduğunu ileri sürüyor.[13] Coppe'de, her ne kadar cinsel kinaye ve sınıf düşmanlığı kendi başına ilginç olsa da, cinsel imalar ve şaşırtma arzusu dikkatimizi çekiyor. Coppe'nin yanı sıra pek çok radikal, görüşleri öylesine aşırı olduğu için egemen sınıfın normal üyelerine deli gibi göründüklerinin farkındaydı.

1640 yılında Lilburne, "dünyanın itibarı için Tanrı'nın pek fazla zengin ya da akıllı adamı seçmediğini ... oysa delileri, ap-

11 Cohn, *amlan eser*, s. 368-369. (---) Coppe'nin işaretleridir; (...) her zaman olduğu gibi benim atladıklarımı gösterir.

12 Fox, *Journal*, I, s. 77-78.

13 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 149-150.

talları, adi ve hor görülen yoksul erkek ve kadınları seçtiğini" ileri sürüyordu.[14] Coppe'nin, "ahlaksız ve adi adamlar"ında olduğu gibi, burada işaret toplumsaldır: Düşünceler, aşağı sınıfın görüşünü yansıttığı için çılgındır. Benzer bir şekilde, Winstanley 1649 yılında, "hakkaniyetli yasanın ilanı yoksullardan, adi ve hor görülen kişilerden ve dünyanın delilerinden kaynaklanacaktır" demişti. Bir başka durumda da "benim kalbimdeki sevgi yasası beni mecbur etmiyor, o yüzden bana deli, çılgın diyorlar".[15] "Dünyanın gözünde" diye yazacaktır Winstanley daha sonra, "bir adam akıllı yapılmadan önce delidir."[16] Warr, Tanrı kendi "düzensizliğini", insanın "düzenine" tercih etmektedir diyerek aynı görüşü savunuyordu.[17]

"İsa için deli olma" konusunda İncil yeterli yetki veriyordu. Soylu Milton bile "en akıllı adamların dahi etrafta dolaşıp deliliklerini itiraf ettikleri türden bir deli olduğunu" ama kendi deliliğinin daha büyük olduğunu iddia ediyordu.[18] Giles Randall'a atfedilen *Divinity and Philosophy Dissected* (Amsterdam, 1644 - *Teşrih Edilen İlahiyat ve Felsefe*) "deli bir adam" tarafından anlatılmıştı. "Tanrı katında delilik olan, insan için hikmettir" diye gözlemde bulunuyordu Clarkson 1646'da.[19] 1649 yılında Joseph Salmon, Ordu'nun liderlerini tehdit ederek şunları yazıyordu: "Ben de bir zamanlar sizin kadar akıllıydım, ama şimdi deliyim, bunu birilerinin bilmesini hiç önemsemiyorum ... böyle olmam sizin için iyi."[20] Genç Isaac Penington 1650'de "kalbinde deliliği akıllılığa tercih" etmeye başlamıştı... "İnsanın akıllılıktansa deli olmasında daha tatlı, sakin ve tam bir haz vardır... Bu delilik hâlinde ben içimde şeylerin yeni bir çi-

14 J. Lilburne, *Coppy of a Letter* (1646), s. 14.

15 Sabine, s. 205, 291; karşılaştırınız *The Sains of Paradisce*, sig. D.

16 Sabine, s. 484, 480; 172. sayfayla karşılaştırınız.

17 Yukarıda 12. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

18 Milton, *Complete Prose Works*, I, s. 808.

19 L. Clarkson, *Truth Released from Prison to its Former Libertie* (1646), sig. B 5v; karşılaştırınız R. Coppin, *A History of Glorious Mystery of Divine Teachings*, Bölüm II; Henry Pinnell, *A Word of Prophecy concerning the Parliament, Generall and the Army* (1648), s. 75.

20 Salmon, *A rout, a rout*, s. 13; karşılaştırınız *Heights in Depths*, s. 18, 23.

çeklenme durumunu buluyorum."[21] Bu durum onu, *The Fundemental Right, Safety and Liberties of the People*'ı (1651 - *Halkın Temel Hak, Güvenlik ve Özgürlükleri*) yazmaktan alıkoymadı. 1660 yılında William Covell, yeniden tahta çıkarılmış olan II. Charles'a, "Pavlus gibi deli sayılan adamların çoğu kez gerçek ve aklı başında lafları" söylediklerini bildiriyor ve çok radikal reformlar tavsiye ediyordu.[22] John Crook, William Deusbury tarafından *Quaker* yapıldığında "İsa'nın delisi olmak için" *Justice of the Peace* (J.P.) görevini bırakmıştı.[23]

William Erbery, *The Mad Mans Plea*'de Baptist Edmund Chillenden ve onun askeri cemaatine rağmen ciddi polemikli amacını kaba şaklabanlıkla birleştiriyordu. "Tanrı'nın delileri ve çılgın insanlarına" hitap ederken Erbery, Tanrı katında "delilerin en akıllı insanlar ve çılgın adamların (bebeklerin en yüce insanlar olmaları gibi) en ayık kafalı kişiler" olduklarını iddia ediyordu. "O zaman peygamber bir delidir, ve ruhanî insan çılgındır." Erbery, Kilise'nin şimdi bir fahişe olduğunu yazarken, *Baptist* ve *Quaker*'ların ayinlere engel olmak, papazlara hakaret etmek gibi uygulamalarına biraz ışık saçıyordu.

> dolayısıyla şimdi insanlar Tanrı'ya karşı ayık, ama onun her türlü zarafetini yok etme, eziyet etme ve taciz etmede kiliseye karşı zırdeli olmalıdır... Eğer Tanrı beni bir soytarı yapmamış olsaydı, ben kesinlikle papazları deli etmezdim... Babil'in nihai yıkılışı, Tanrı'nın halkına güçlü yaklaşımıyla yere çalınacak olan bu son kiliselerin yıkılışıyla olacaktır (Vahiyler 18). Ne (eskiden olduğu gibi) çekişme (ne de şimdi olduğu gibi) anlaşmazlıklarla, ama istihza ve hor görmeyle.

Alay etme ve istihza, eğlenme ve soytarılığa vurmayı Erbery böylece en iyi polemik araçları olarak değerlendiriyordu. Barebones Parlamentosu sırasında, "mevcut güçlerin ulusa artık yalan söylemeyeceğine" (hatalı olarak) inandığı bir sırada yazı-

21 Penington, *Light or Darknesse* (1650), sig. A 2v.

22 Covell, *The True Copy of a Letter sent to the Kings Most Excellent Majestie* (t.y., 1660 ?), tek yaprak. Covell Kral'a "sen" diye hitap ediyor.

23 *A Short History of the Life of John Crook*, Sippell, *Werdendes Quäkertum* içinde.

yordu ve "bu ülkenin (her ne kadar esaret evi olsa da) bir gün şarkı söyleyeceğine ve dinin o boş biçimlerine güleceğine hâlâ inanıyordu."[24]

Bir başka olasılık daha var: O da insanların yalnızca kendilerini korumaları, delilik ya da çılgınlık görüntüsü altında, daha sonra sözlerinden dönebilecekleri tehlikeli fikirleri ifade etmeleriydi. Theaureaujohn 1651'de, "Benim bir deli olduğumu bilin" diye sözünü sakınmadığında durum bu olabilir.[25] Belki de haklıydı; ama çok yıkıcı görüşleri bu deliliğiyle ifade etmişti. 1650 yılında Parlamento komitesi tarafından sorgulandığında Coppe'nin, "odada elma ve armut fırlattığı"nda (bir başka öyküye göre ceviz kabukları) deliliğe vurduğuna genellikle inanılır.[26] İnsan meyvenin burada ne kadar yararlı bir şekilde devreye girdiğine şaşıyor, ve belki de niyet edilen sembolik bir jestti: Onları ürünleriyle bileceksiniz, boş çekirdekler. Salmon sözlerini geri aldığı çalışması *Heights and Depths*'de *Ranter* günlerinde "bilinmeyen yollarda yürüdüğünü, bir deli, insanlar arasında bir soytarı olduğunu" söylemiştir. "Çılgınlık hevesi ilkesiyle (ne gücüyle olduğuna akıllı olanlar karar versin) tökezleyip açık yanılgı ve zındıklık tuzağına düşmüştü."[27] *Ranter* Thomas Webbe'nin, 1660'ta II. Charles'ın devrilişini önceden haber verdiği risalesinde kendisini Çılgın Tom olarak adlandırırken, basiretli davrandığından kuşku duyulamaz.[28]

Ancak radikallerin pek çoğu basiretli değildi; kesinlikle Tany hiç değildi. George Foster, kendisini deli olarak görme eğili-

24 W. E[rbery], *The Mad Mans Plea: Or A Sober Defence of Captaine Chillintons Church* (1653), s. 1-3, 7-8. Risalenin adı ironiktir: Bu risale ölçülü olmakla birlikte bir savunma değildir: Chillenden ve Baptist kilisesine saldırır. Bu bölümün başında aktarılan, "Gel, hepimiz birlikte deli olalım" sözcüklerini Erbery "[Uzun] Parlamento'nun dağıtıldığını duyunca" söyleyen ... "büyük bir denizciye" atfetmektedir. Bu Blake olabilir mi? Ya da Deane? İnsan Monck ya da Montague'nun olamayacağını düşünüyor.

25 T. Tani, *The Nations Right in Magna Charta, discussed with the thing Called Parliament*, s. 8. Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

26 *The Weekly Inteligencer*, 1-8 Ekim 1650, aktaran Morton, *anılan eser*, s. 103-104; *The Routing of the Ranters*, s. 2.

27 Salmon, *Heights in Dephts*, s. 18, 23.

28 *A Lasting Almanack for the Raigne of the Fifth Monarchy* (1660). Bu noktayı Mr. W. A. Hunt'a borçluyum. Webbe için yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

minde olan okuyucularını, İsa Mesih'in de o günlerin standartlarına göre eksantrik davranmış olduğunu hatırlatarak uyarıyordu. Foster'ın kendisi de dünyanın altını üstüne getirecek Tanrı'nın bir ajanı olabilirdi.[29] Isaac Penington'un da benzer görüşleri vardı. "Her şeyleri yapan ve çoğu kez aklı alaşağı etmek için deliliği tercih eden O, yine aynı işi hoyrat, beklenmedik bir şekilde, evet daha önce seçtiği yolların o nesillerdeki en akıllı adamlara olanaksız görünmesi gibi, şimdiki akıllı adamlara da olanaksız görünen bir şekilde yapmak üzere olabilir".[30] 1650'lerin başında Yeni Model Ordu'nun kılıcı Büyük Britanya adasını tarihte ilk kez tek bir yönetim altında birleştirmeyi başarmıştı; ama ne Foster ne Tany, ne de Penington Büyük Bedlam adasını birleştirecek adamlardı.

O zaman nasıl bir sonuca ulaşacağız? Aşağı tabakaların kendi reklamlarını yapmaları mı? Tehlikeli görüşleri kendilerinin olduğunu inkâr edecek şekilde açıklamaları mı? Ruhsal bunalım mı? Yeniliğin ruhsal gerginliği mi? Bir kışkırtma unsuru, şaşırtma arzusu hiç kuşkusuz söz konusuydu. Ama radikaller, özellikle *Ranter*'lar ve ilk *Quaker*'lar insan deneyimindeki irrasyonel unsuru, çağdaşlarının pek çoğundan daha fazla kabul etmiş de görünüyorlar. Coppe'de sürrealist bir şeyler vardır.[31] İnsanın içindeki Tanrı, ne de olsa rasyonel bilinçle konuşabileceği gibi irrasyonel bilinçle de konuşabilirdi: Tanrı, tanım gereği, insan idrakinin ötesindeydi. O, ifade edilen ne olursa olsun, sırf kendini ifade etmenin, kendini ortaya koymanın eşanlamlısı sayılabilirdi. Winstanley'in Tanrı ve Akıl'ın aynı şey olduğunda ısrar ederken, belki de kendini savunmak istediği şey buydu. Dünyadan rasyonel, ılımlı bir şekilde haz duyulması bütün bedene sükûnet ve huzur veriyordu; "duyguların o ölçüsüz gösterişçi uygulaması barışın gerçek hayatı değildi".[32]

29 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

30 Penington, *Light or Darknesse*, sig. A 4.

31 Karşılaştırınız Huehns, *Antinomianism in Seventeenth Century England*, s. 171-172.

32 Sabine, s. 400. Muggleton'a göre Akıl, Şeytan'dı.

II. EVERARD

Saygın bir siyasal geçmişi olan, bununla birlikte yeri geldiğinde bir deli, ya da şarlatan ya da her ikisi gibi görünebilen bir adamın örneğini ele alabiliriz. Bu John Pordage'm "aile mezhebi"nin bir üyesi olan Everard'dır. Bu Everard, "önce bir ayrılıkçı, daha sonra kutsal emirlerle alay eden birisi, ... daha sonra da bir küfürbazdı". O aynı zamanda, 1649'da hasat mevsimi Pordage'ın yanında kaldığı sırada harikulade hayaletler yaratan bir sihirbazdı: "Elinde büyük bir kılıç olan bir dev" ve "kocaman dişleri ve açık çenesiyle sık sık üzerime ateş püskürten büyük bir ejderha" (Pordage). Bu hayaletlerin bir kısmına iğrenç zehirli kokular ve tiksindirici berbat sülfür kokuları eşlik ediyordu. Ama ayrıca uygun koku ve tatlarla iyi meleklerin hayaletleri de vardı. Bütün bunlar Everard'ın üç ya da dört hafta süren ziyareti sırasında devam etti ve Dr. Pordage'm bakir hayata sığınmasına, Ejderha'nın krallığından uzaklaşmasına neden oldu. Everard yaklaşık aynı zamanda "çılgın bir halde Londra'da da görülmüştü"; "çileden çıkmış ve çılgın bir halde"ydi ve "otoriteler tarafından Bridewell'e havale edildi".[33] Bu Everard'ın, 1649 Nisan'ında Fairfax'ın, "deliden başka bir şey değil" dediği, kendisini "Yahudi ırkının peygamberi" diye adlandıran ve hayallerinin öykülerini pazarlayan *Digger* William Everard olup olmadığı açık değil.[34] Winstanley ondan, esrarengiz bir ifadeyle, "bedenine William Everard denen, Reading'li Kâhya" diye söz ederek, hiç tatmin edici bir açıklama yapmamıştır.[35] 1643 Şubat'ında ilk kez Reading'de ortaya çıkan William Everard adında biri, yılın ilk aylarında, Essex Ordu'nun ordusunun İstihbarat Şefi Sir Samuel Luke adına sıra-

33 John Pordage, *Innocence appearing Through the Dark Mists of Pretended Guilt* (1655), s. 9-12, 26, 69-80; [Anonim], *A Most Faithful relation of two wonderful passages which happened very lately ... in the Parish of Bradfield* (1650), s. 2-3; Christopher Fowler, *Daemonium Meridianum*, s. 53-55, 59-61, 80; S. Hutin, *Les Disciples anglais de Jacob Boehme* (Paris, 1960), s. 82-89.

34 *Clarke Papers*, II, s. 210-212; Whitelocke, *anılan eser*, s. 383; Petegorsky, *anılan eser*, s. 135. Theaureaujohn da "Yahudi ırkından"dı.

35 Sabine, s. 103.

dan casusluk yapmaktadır.[36] Dört yıl sonra, aynı adam olması muhtemel bir William Everard, Yeni Model Ordu'da Halkın Misakı'nın destekçisi ve Ajitatörüdür. 1647 Kasım'ında Ware'deki ayaklanma nedeniyle tutuklanmış ve Yüzbaşı Bray ve William Thompson'la birlikte kralı öldürmeye yönelik bir tertibin içinde olmakla suçlanmıştı. Aralık ayında hapishaneden salıverildi ama azledildi. Bu, Ordu'dan atıldığını bildiğimiz *Digger* Everard'a uygun düşüyor. *Digger* hareketinin başlangıcında Winstanley'den ziyade Everard hareketin sözcüsü gibi görünüyor. O dönemki broşürler Everard'ın St. George's Hill'deki *Digger* kolonisini 1649 Nisan'ının sonlarında, Fairfax ve Cromwell'in bastırdıkları Burford'daki ayaklanmaya katılmak üzere terk ettiğini akla getiriyor. Eğer bu doğruysa iki William Everard'ı ilişkilendirmeye yardımcı olur zira Ware'den sonra Ajitatör William Everard, 1649 Mayıs'ında ayaklanan süvarilerin bir kısmına önderlik eden Thompson'la birlikte hapis yatmıştı.[37] Bu belki de ayrıca, onun *Digger* öyküsünde kaybolup, St. George's Hill'i terkettikten sonra gerçekten silahlı idiyse, dikkat çekmeyen bir sığınmacı olarak hasat zamanı Bradfield'de ortaya çıkışının, başka türlü elimizde olmayan mantığına da yardımcı olacaktır. Pordage'ın Bradfield'deki görev yeri, daha önce vaizlik ettiği Reading'e yakındı ve dolayısıyla "Reading'li adam" tarafından iyi tanınmış olabilir. Ancak, William Everard'ın Burford'da bulunduğu iddiasının nedeni, orada olduğu kesin olan Robert Everard'la dönem kaynaklarının o zaman yol açmış olduğu bir karışıklık olabilir.

Robert Everard, ayrıca, Putney Tartışmaları'nda rol almış bir Ajitatördü. 1651'deki Worchester Muharebesi'nden sonra Ordu'yu terk etmiş ve 1652'de Newcastle-upon-Tyne'da *Arian* ve

36 Ed. I. G. Philip, *Journal of Sir Samuel Luke* (Oxfordshire Record Soc., 1950-1953), s. 16, 35, 38, 41, 61-62.

37 Wolfe, s. 258; *Clarke Papers*, I, s. 414; *Englands Standard Advanced in Oxfordshire, or a Declaration from Mr. Will. Thompson and the opressed people of this nation now under his conduct* (1649). William Everard'ın imzaladığı ve 20 Nisan 1649'da matbaaya giden *The True Levellers Standard Advanced* ve Thompson'un 1 Haziran 1649 diye tarihlediği, bir sonraki *A Declaration from the Poor Oppressed People of England* gibi Digger broşür başlıklarının yankılarını belki çok fazla büyütmemeliyiz.

Socinian itizali yaymakla suçlanan Yüzbaşı Robert Everard'la aynı kişi olmuş ya da olmamış olabilir.[38] Bu Robert Everard, 1649'la 1652 arasında yetişkin vaftizini savunan ve ilk günahı reddeden birkaç risale yayınlamıştır. Bunlardan hangisi Pordage'nin Everard'ı idiyse, yönteminde biraz çılgınlık olduğu görülmektedir.[39]

38 Woodhouse, s. 6-7, 23, 34-36, 42-44, 83-84; ed. C. H. Firth ve G. Davies, *A Regimental History of Cromwell's Army* (Oxford U. P., 1940), II, s. 503; Nickolls, *Original Letters and Papers of State Addressed to Oliver Cromwell*, s. 81.

39 Bu bölümün temasıyla H. Marcuse, *An Essay on Liberation* (Penguin baskısı), s. 68'i karşılaştırınız.

14

USTA VAİZLER VE MEKANİK FELSEFE

> Monarşinin yönetiminde olduğu gibi bir kısım çocuklar yalnızca kitabî bilgiyle ya da âlim olmak için eğitilmeyecek; çünkü sonra aylaklık ve öğretilen anlayışla kendilerini, çalışan kardeşlerinin üzerinde efendiliğe ya da lordluğa yükseltecek politikalar bulmak için zaman harcıyorlar.
> – WINSTANLEY, *The Law of Freedom* (1652), Sabine içinde, s. 577.

I. BÜYÜ VE BİLİM

Yukarıda Kutsal Kitap'a ait bir kehanet bilimi kurma umutlarını ve bunun popüler *binyılcılık* üzerindeki etkilerini tartıştım.[1] Bunun yanı sıra ve belki o zaman için daha makul görünen, 16. ve erken 17. yüzyıl sihirbaz/bilimcilerinin ortaya koydukları, doğa ve insan dünyasını kontrol etmede yeni yöntemlerin bulunabileceğine dair geniş umutlar söz konusuydu. Simyacılar, *prisca theologia*'yı, Antikitenin zamana sığmayan sihirsel hikmetini yeniden canlandırmayı; *Paracelsan*lar zanaatkârların deneyimlerine dayanarak yeni bir simya/kimya bilimi geliştirmeyi; müneccimler, Mr. Thomas'ın dediğine göre, bir top-

1 Yukarıdaki 6. Bölüm'e bakınız.

lumsal bilimi, toplum içinde insanın bilimini el yordamıyla arıyorlardı.[2]

Bu rüyaların tümü hâlâ gerçekleştirilebilir görünüyordu. Biz şimdi, ister Kutsal Kitap'a ait, isterse astrolojiye ait bir kehanet biliminin; doğal büyü ya da simya biliminin ortaya çıkmadığını biliyoruz. Ancak 17. yüzyılın sonlarına kadar bu belli değildi: Dee, Kepler, Tycho Brahe, Napier ve Boyle gibi büyük bilim adamlarının tümü bu konularla ilgileniyordu. William Perkins öğrenciyken büyüye müptela olmuştu; John Preston, genç bir üniversite hocasıyken astroloji çalışmıştı.[3] John Selden gibi çok soğukkanlı, sağduyulu ve kuşkucu birisi bir anda yeni güneş merkezli astronominin savunucusu ve Robert Fludd'un büyük hayranı oldu.[4] Francis Bacon'un kendisi de, *Hermetic* idealin dinsel-toplumsal doğayı kontrol etme düşüncesinden ilham almıştı. O her ne kadar büyü ve astrolojinin, doğayı dışarıdan etkilemeye kalkışan boş inançlara dayalı iddialarını reddetmiş olsa da, bunların fizikî evrene dair kullanılabilecek bir bilgi özüne sahip olduğunu düşünüyordu. Bacon, zanaatkârların örneğini bilimsel deneyin bir modeli olarak görüyordu: Doğaya "buyruklarına uyulmak dışında hükmedilemezdi".[5]

İngiltere'de Bacon'un etkisi 1640'tan sonra, özellikle Samuel Hartlib'in çabaları ve Comenius'un İngiltere'ye davet edilmesi sayesinde çok yaygınlaştı. Bacon'culuğun ve *Hermetic* doğal felsefenin Comenius'çu karışımı yeni bilimin demokratik ve toplumsal olanaklarına büyük vurgu yapıyordu. Hartlib, İngiltere'de Boyle ve Petty kalibresinde adamları etkileyecek olan bir sosyal, ekonomik, dinsel ve eğitimsel programı yirmi yıl içinde popülerleştirdi. 1640'ların başlarındaki iyimserlik içinde, Parlamento liderlerinin de onayını almış görünen bu program, *binyılcı* heyecanla birleşerek İngiltere'de yakında bir Ütopya gerçekleşeceği hayali yarattı. (1646'da Hugh Peter'in Parlamento'ya

---

2 Bu bölümün ilerideki sayfalarına bakınız.

3 Fuller, *Abel Redivivus* (1651), s. 432; T. Ball, *The Life of the Renowned Dr Preston* (1885), s. 14-16.

4 *I. O. E. R.*, s. 149.

5 Bacon, *Works*, III, s. 289, IV, s. 32, 349, 366-367. Bkz. *I. O. E. R.*, bölüm III.

devletin "yeni deneysel felsefeyi" geliştirmesi konusunda yaptığı tavsiye ile karşılaştırınız.)[6] Comenius'çular,[7] (Latinceyi değil ana dili kullanan, sözlere değil, şeylere, kitaplara değil deneyime vurgu yapan) eğitim olanağının yaygınlaştırılması; eldeki tüm bilimsel bilginin bir yerde toplanması ve yaygın bir şekilde herkesin kullanımına sunulması ve de bilimin insanın durumunu rahatlatmaya yöneltilmesi çağrısıyla olduğu kadar, Protestanlar arasında barış ve hoşgörü çağrısıyla ve papalık gericiliğinin karanlık güçlerine karşı birlik arzusuyla, özellikle dinsel tarikatların büyük bir kısmını oluşturan zanaatkârlara yöneliyorlardı. "Biz hepimiz dünyanın hemşerileriyiz, hepimiz aynı kandan, hepimiz insanız" diye yazıyordu Comenius, Winstanley ve Webster'de yankı bulan sözcüklerle.[8] 1646-1647'de Boyle'u çeken şey buydu. Hartlib'in "Görünmez Koleji"nin* üyeleri, "insan denen her şeye ulaşan, bütün insanlığı koruması altına alan öylesine yaygın bir hayırseverlik" uyguluyorlardı.[9]

Mr. Thomas, 1640 ve 1650'lerde simya ve astrolojiye olan ilginin, dinî ve siyasî radikalleri de kapsayacak şekilde ne kadar büyük olduğunu göstermiştir. [Samuel Butler'm satirik şiiri] Hudibras'daki *squire* Ralpho'nun aynı zamanda tarikatçı, Hermetik filozof ve *Behmenist* olması bir rastlantı değildi.[10] Ordu'nun ve *Independent*'ların *Presbyterian*'lar karşısındaki zaferini William Lilly, astroloji dostlarının zaferi olarak yorumluyordu. Mr. Thomas, Richard Overton'un Nisan 1648 gibi kritik bir evrede müneccim Lilly'den siyasi görüş aldığının kanıtlarını sun-

---

6 Peter, *Gods Doings and Mans Duty* (1646); *Good Work for a Good Magistrate*, özellikle s. 74-78.

7 Yukarıdaki 8. Bölüm'e bakınız.

8 J. A. Comenius, *Panegersia*, (ed. J. Needham, 1941), *The Teacher of the Nations*, içinde aktarılıyor, s. 6; bir sonraki bölümde Winstanley ve Webster, *Academiarum Examen*, sig. B 1 v ile karşılaştırınız.

(*) *Invisible* college: 17. yüzyılda İngiltere'de, bilim insanlarının Kilise'nin tepkisini çekmeden faaliyetlerini / ilişki ağlarını devam ettirme biçimlerine vurgu yapan tanım – e.n.

9 R. Boyle, *Works* (1744), I, s. 20.

10 S. Butler, *Hudibras*, ed. J. Wilders (Oxford U. P., 1967), s. 200; Butler'm *Characters and Passages from Note-Books*, s. 97-108'deki Hermetic Filozof karakteriyle karşılaştırınız.

maktadır; profesyonel müneccimlere başvuran diğer ciddi rasyonel politikacılar arasında Cornet Joyce, Mrs. John Lilburne, Hugh Peter, bazı Ajitatörler, *Anabaptist*'ler, *Ranter*'lar ve *Quaker*'lar bulunmaktadır. Lawrence Clarkson 1650'de astrolojiye başladı; John Pordage de müneccimlik yaptı. Aynı şeyi Hartlib'in Görünmez Koleji'nin üyeleri de yaptı; Gerrard Winstanley ve John Webster astrolojinin öğretilmesi gerektiğini tavsiye ettiler. George Fox 1649 yılında müneccimlerin papazlar kadar etkili olmasından endişeliydi. 1652 tarihli bir risale, astrolojinin "okuma yazma bilmeyen *Ranter*"lar arasında çok rağbet gördüğünü söylüyordu.[11] 1663 gibi geç bir tarihte, *Ranter*'ların etkisi altında olduğu söylenen bir *Quaker*, "yıldızların bir araya gelmesinin ulus için umut verici olduğunu" düşünüyordu.[12] Astrolojiye karşı çıkanlar –özellikle *Presbyterian*'lar– her ne kadar bu karşı çıkış müneccimlere zarardan çok fayda sağlamış olsa da, "insan merakının yaradılışın işleriyle serbestçe oynamasına izin verilip verilmeyeceği" sorusunu ortaya atıyordu.[13]

Simya/kimya ve özellikle kimyasal tıbbın radikal bir ortaklığı söz konusuydu. *Ranter*'lar ve *Quaker*'lar üzerinde çok etkili olan *Familist*'ler ve *Behmenist*'ler için simya içsel yenileşmenin dışsal sembolüydü.[14] Erbery'nin vârisi John Webster, Gresham Kolej'de çalışmış olan Transilvanyalı kimyager Hans Hunneades'in öğrencisi olmuştu. Webster de ayrıca üniversitelerde simya ve doğal büyü okutulmasını öneriyor ve "*Familist*'çi-*Leveller*'cı-büyücü bir mizacın" önericisi olarak saldırıya uğruyordu.[15] Sir Isaac Newton'un büyük değer verdiği bir simyacı, 1645 yılında "birkaç yıl içinde" simya sayesinde "para süprüntü olacak", ve böylelikle "Hıristiyanlık karşıtı Canavar'ın dayanakları paramparça olacak... Bütün bunlar bizim çok uzun süredir beklediğimiz ve hızla yaklaşan kurtuluşumuza ... yeni

11 Stokes, *The Wiltshire Rant*, s. 22.

12 Braithwaite, *Second Period of Quakerism* (1919), s. 39.

13 Bkz., Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 313, 359, 366-377 ve *passim*; Fox, *Journal*, I, s. 41.

14 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 270-271.

15 *I. O. E. R.*, s. 58; T. Hall, *Vindiciae Literarum* (1655), s. 199.

Kudüs'ün sokakları altına boğulunca" eşlik edecek diyordu.[16] Bu neredeyse Winstanley kadar altüst ediciydi.

Kimya neredeyse radikal teolojiyle eşit tutuluyordu. Webster'in kendisi Erbery'yi "gerçek ve müjdenin kimyageri" olarak selamlıyordu. 1656 yılında Francis Osborne, "bizim pek çok bölümümüzün en kimyasal ve en rasyonel görüneninin" *Socinian*'lar olduğunu söylüyordu.[17] 1662'de Samuel Fisher, "pek çok aldatıcı nosyonu güzel hayaller ve kısa-ömürlü kavramlar halinde reklam eden, ikiyüzlü ya da kimyasal tanrısallık"la alay eden Piskopos Gauden'e verdiği cevapta "Tanrı'nın, krallığının sırlarını ortaya koyduğu, o kimyasal tanrısallığı" övüyordu.[18] 1643 yılında Richard Overton ruhun ölümsüzlüğünü sınamak için bilimsel bir deney önermişti; George Fox ve Edward Burrough 1658'de benzer bir şekilde ekmek ve şarabın kutsanması ayininin mucizesini sınayacak deneyler önermişlerdi.[19] Henry Pinnell 1657'de bir Tarziye yazarak ve burada *Hermetic* felsefeyi övüp ve "Tanrı'nın Kelamı"nı yaptığı işlerle boşa çıkarmak yerine "birinin yerine ötekini koymak" istediği konusunda ısrar ederek, Paracelsus'u tercüme etti. "Yaradılışın her parçası, insanın kurtuluşunu ilan etmede üstüne düşeni yapar".[20] Kısa ömürlü Durham Koleji'nin bir Hocası, simyacı Israel Tonge'du; bir başkası William Sprigge, üniversitelerde kimya okutulmasını savunuyordu.[21]

---

16 Eyraeneus Philaletha Cosmopolita, *Secrets Reveal'd* (yayınlayan W. C. Esq., 1699), s. 48. Bu broşür ve bir İngiliz kadınının, muhtemelen Mary Cary'nin "altın kısa süre içinde herkes tarafından yapılacak" kehaneti için benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 119'a bakınız.

17 Erbery, *Testimony*, s. 266; Osborne, *anılan eser*, I, s. 91.

18 S. Fisher, *The Testimony of Truth Exalted*, s. 51, 57; Samuel Hartlib'in, "şu anda yaşayan en deneysel ruhanilerden birisi" olarak Richard Sibbes'e yaptığı gönderme ile karşılaştırınız. Bu görüşü, John Pym'e (*Ephemerides*, 1634 atfediyordu. Bu pasajın bir kopyasını bana verdiği için Profesör Trevor-Roper'a müteşekkirim). "Kimyasal tanrısallığın" yüceltilmesi 1640'larda başlamış görünüyor. Grindletonian Roger Brearley "kimyasal teoloji"den kötülercesine söz ediyor (T. Sippell, *Zur Vorgeschichte des Quäkertums*, s. 12).

19 *I. O. E. R.*, s. 121; Fox, *Journal*, I, s. 430-431; *Gospel-Truth*, s. 1088.

20 Pinnell, *Philosophy Reformed and Improved in Four Profound Tractates* (1657). Sig. A 7v, a 3.

21 J. T. Fowler, *Durham University* (1907), s. 18; Sprigge, *A Modest Plea for an Equal Common-wealth* (1659). Tonge daha sonra Titus Oates'in arkadaşı oldu.

Böylece astroloji, simya ve doğal büyü, İncil'e dair kehanetle birlikte radikal bakışa katkıda bulundu. 1646 yılında Benjamin Bourne, "*Familist*'lerin astroloji bilgisi ve aklın gücüyle bütün dünyayı fethedebileceklerine inandıklarını" ilan ediyordu.[22] Mr. Thomas'ın işaret etmiş olduğu gibi, müneccimlerin "insan toplumunun gelişmesinin altında yatan ilkeleri insanın açıklayabilmeye muktedir olduğu varsayımında, modern sosyolojinin başlangıçlarını sezebiliriz". "Astroloji, her ne kadar bir açıklama sistemi olarak başlamışsa da ... kontrol olanağına ayak direyen bir sistem olarak sonuçlanmıştır". Muhafazakâr ilahiyatçıların buna o kadar düşman olmasının nedeni budur.[23] Bu ayrıca onun radikaller için cazibesini de açıklar: Sanki biraz 20. yüzyıl ortalarının İngiliz üniversitelerindeki sosyoloji gibi.

Rüyalara ve hayallere bel bağlama da –Fox ya da Winstanley'den aşağı kalmayan Descartes ve Cherbury Lord'u Herbert– tümüyle irrasyonel değildi. Bir süredir zihinsel süreçleri özetleyen ani bir kavrayış hepimizin tanışık olduğu bir şeydir. Bu, özellikle de karanlık saatlerde geldiğinde bir vahiy gibi görünebilir. Ama eğer bu kavrayışın tanrı tarafından ilham edildiğine inanırsanız, bu ona hem sizin hem de dinleyenlerinizin nezdinde bir otorite kazandırır. Dolayısıyla yeni ve sıra dışı kavrayışlar öne sürülebilir ve kabul edilebilir. 1647'de Fox'un karşılaştığı, "rüyalara çok bel bağlayan" bir grup sonunda *Quaker* olmuşlardır.[24]

Pek çok *Anabaptist*, *Ranter* ve *Quaker*, kilise dışı insanların ya da kiliseye mensup olmayan inananların uyguladıkları bir tedavi yöntemi olan imanla sağaltmaya başvuruyorlardı.[25] Ancak ilk *Quaker*'ların iddia ettikleri mucizevi tedaviler daha son-

22 B. Bourne, *The Description and Computation of Mysticall Anti-Christ the Familists* (1646). Sig. T. 1, aktaran Thomas, *anılan eser*, s. 376.

23 Thomas, *anılan eser*, s. 327, 332, 361.

24 Fox, *Journal*, I, s. 9. Manfred Weidhorn, *Dreams in Seventeenth Century English Literature* (Lahey, 1970), *Paradise Lost*'da Adem ve Havva'nın rüyalarının ve Bunyan'ın şaheserindeki rüya kurgusunun önemini vurgular (özellikle s. 82-88, 154-155).

25 Thomas, *anılan eser*, s. 125-128. Kingston'lu bir Quaker'in astrolojiyle tedavisi yöntemi için J. Aubrey, *Miscellanies* (1890), s. 137'ye bakınız.

ra gelenlerce önlenmiştir: Penn ve Ellwood bunlardan söz etmezler.[26]

Simya, astroloji ve büyüyü savunanlar, yanlış zamanda doğru ata oynamak talihsizliğine uğramışlardır. Simya, her ne kadar bu işin tamamlanması için ikinci büyük altüst oluşu, Fransız Devrimi'ni beklemesi gerekecek olsa da, kimya bilimine doğru gelişecektir.[27] Toplumsal bilimler 19. ve 20. yüzyıllarda daha yavaş bir şekilde ortaya çıkmışlardır ve astrolojiye herhangi bir borçları olduğunu düşünmemişlerdir. Ancak *Hermetic* felsefenin yeşertir göründüğü kozmik umutlar, büyü ve bilimin hâlâ yan yana geliştiği 17. yüzyıl ortalarında tümüyle yersiz değildi. Isaac Newton ilk başta matematik çalışmaya tüzel astrolojinin bilimsel iddialarını araştırmak amacıyla başlamıştır.[28] Hayatının tüm yaratıcı dönemi boyunca simya ile olan ilgisini sürdürmüştür. Lord Keynes onu, "sihirbazların sonuncusu" diye nitelemiştir.[29] 20. yüzyıldaki bakış açımızdan biz bilimin yolunun mekanik felsefe ve büyünün yavaş yavaş her alandan durdurulamaz bir şekilde tasfiye edilmesiyle ilerlediğini görürüz.[30] Bunun istisnası, maalesef, Newton'un yerçekimi yasasının özü, görünüşe göre maddi olmayan, mekanik olmayan yollarla geniş mesafelerde etkili olan açıklanamayan "güç"tü. Bunu dikkate almazsak mekanizmin zaferi daha başlangıçtan itibaren kaçınılmazdı. Ama nezdinde Tanrı ve maddenin bir olduğu Winstanley, "Tanrı hâlâ hareket halindedir" demiş ve bizi "bir şeyin hareket halindeki bilgisini olduğu gibi izlemeye" zorlamıştı. Zira "gerçek her cisimde saklıydı".[31] Mekanik felsefenin başarıları büyük olsa da, (mekanik olarak açık-

---

26 *George Fox's "Book of Miracles"*, s. 44 ve *passim*; yukarıdaki 10. Bölüm'le karşılaştırınız.

27 *I. O. E. R.*, s. 298.

28 Ed. I. B. Cohen, *Isaac Newton's Papers and Letter on Natural Philosophy* (Cambridge U. P., 1958), s. 436.

29 Lord Keynes, "Newton the Man", *Newton Tercentenary Celebrations* (Cambridge U. P., 1947) içinde, s. 27, 31-32; karşılaştırınız R. J. Forbes, "Was Newton an Alchemist?", *Chymia*, II (1949), s. 35-36.

30 Karşılaştırınız Thomas, *anılan eser*, s. 643-644.

31 Sabine, s. 565-567.

lanamaması anlamında) bilimsel düşüncede bir diyalektik unsur, "irrasyonel"in farkına varılması, bilimsel düşünce zafer kazanınca kaybedilmişti ve acı bir şeklide kendi yüzyılımızda yeniden ortaya çıkacaktı. Samuel Hering'in Jacob Boehme üzerine özel üniversite dersleri konmasını istediğini okuduğumuzda gülüyoruz; ama en azından bir modern bilim tarihçisi, 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılda İngiliz bilimsel düşüncesinde eksik olan şeyin tam da Boehme'nin cenneti türünden bir şey olduğunu ileri sürmüştür.[32] Radikaller yanıldılar; ama bir zaman olduklarından daha az aptal görünmeye başlamışlardı.

Bir kuşak önce, Sabine gibi hassas bir yorumcu bile, Winstanley'in doğanın kendisinin, İnsan'ın Düşüşü'yle bozulmuş olduğunu ileri sürmesinden rahatsız olmuştu. "Suların yükselmesi ve ateşin her şeyi yakıp yıkması gibi" doğal afetlerin "o lanetten başka bir şey olmadığı ya da insanın kendi yaptığı işlerin hep birlikte ayağa kalkıp kendisini yapanı yok etmesi ve ona eziyet ederek o laneti getirmesi" düşüncesini "saf" ve "cahilce" bularak önemsememişti.[33] Bununla birlikte Winstanley, sık sık yaptığı gibi, dilin geleneksel biçimleri içine, şaşırtıcı derecede yeni bir içerik koyuyordu. Eğer ona göre Düşüş'ün aç gözlülükten kaynaklandığını ve krallık gücünü oluşturduğunu aklımızda tutarsak, bugün bunun Winstanley'in kavrayışlarının en derinlerinden birisi olduğunu düşünebiliriz. Çevremizin neon ışıklarıyla, reklamlarla, pilonlarla ve otomobil enkazlarıyla iğrenç hale getirildiğini; denizlerimizin nükleer atıklarla kirletildiğini, kıyıların plastik ve petrolle çöplük haline geldiğini; atmosferimizin karbondioksit ve nükleer serpintiyle kirletildiğini; barışımızın süpersonik uçaklarla paramparça edildiğini; nükleer bombaların Winstanley'in hayal bile edemeyeceği derecede "yakıp yıkacağını" düşünürsek, insanın hırsının, insanlar ve devletler arasındaki rekabetin gerçekten doğanın dengesini altüst edebileceğini, dünyanın dokusunu zehirleyip yok

32 Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız; S. F. Mason, *A History of the Sciences* (1953), s. 282-290; "The Scientific Revolution and the Protestan Reformation: II Lutheranism in relation to Iatrochemistry and the German Nature-Philosophy", *Annals of Science*, cilt 9, s. 154-175.

33 Sabine, s. 42-43, 221; 169. sayfa ile karşılaştırınız.

edebileceğini görebiliriz. Winstanley'in rekabetçi bir toplumda devletin de rekabet sisteminin bir parçası olduğunu kavrayışını daha iyi değerlendirebilecek bir durumdayız. Ortak mülkiyet kurulur kurulmaz, toplumun olduğu kadar doğanın ahenk ve güzelliğinin de eski haline geleceğine inanmak belki fazla basitleştirilmiş bir şeydi. Ancak, toplumsal ilişkilerde bir değişiklik olmadan "*commonwealth*'in güzelliği"ne öncelik verilme şansı ne kadardı? Winstanley'e göre toplumsal devrim, insanların, doğanın kanunlarına uyarak, evrende olduğu gibi insanda da Aklın egemenliğine izin vererek, "yerküre ile ve ... yerkürenin ruhuyla uzlaşı içinde yaşamayı" öğrenmesiyle aynı şeydi.

Mekanistik olmayan açıklamaları reddetmek, kısmen –ve yalnızca kısmen– ideolojik olarak yönlendiriliyordu. Doğanın istikrarlı yasaları, istikrarlı bir toplumla birlikteydi. Şimdi Tanrı her insanın kalbinde yer edindiğine göre, onun evrenin günlük işleyişine müdahale etmesi uygun değildi. Gerek popüler büyü gerekse genel büyü evrenin düzenini bozuyordu. 1660'tan sonra siyasi radikallerle ilgili her şey, "coşku", kehanet, Hıristiyanlığa aykırı bir açıklama sistemi olarak astroloji, simya ve kimyasal tıp reddedilmek zorundaydı. Bunları savunanlar, "akademik değil mekanik eğitimden geçmiş türden adamlar"; tıbbı "şapkacılara, kunduracılara ve tenekecilere" açmak isteyen, "son ayaklanmanın" destekçileri olarak dışlanıyordu.[34] Çok doğal olarak, tedavi ile uğraşan kimyacılar ve simyacılar, resmi bilimsel kurumlarca küçümsenerek reddedilince artan oranda hoyrat ve irrasyonel hale geldiler.[35] Nitekim, toplumun kararı kendi kendini teyit edicidir.

Piskopos Parker 1681 yılında "dinsizliğin ilkelerinin felsefesini yaptıkları" için "plepler ve ustaları" lanetliyordu. Onlar "sokaklarda ve ana yollarda" ateizm konferansı veriyorlardı. *Intellectual Origins of the English Revolution*'da (*İngiliz Devriminin Entelektüel Kökenleri*) mekanik felsefeyi, cahil mekaniklerin

34 N. Hodges, *Vindiciae Mediciane et Medicorum* (1665), *passim*; W. Johnson, *Brief Animadversions* (1665), *passim*; C. Goodall, *The Royal College of Physicians* (1684), sig. A 4. İlk iki referansı Mr. I. A. McCalman'a borçluyum; *I. O. E. R.* içinde, s. 122-123'te aktarılan Sir William Temple ile karşılaştırınız.

35 Bu noktayı Mr. McCalman'a borçluyum.

felsefesi olarak tanımladığım için aşırı indirgemecilikle suçlanmıştım.[36] "Mekanik ateizm" ile alışılmış mekanik felsefeyi daha keskin hatlarla farklılaştırmalıydım. İkincinin kabul görmesinin nedenlerinden birisi, usta vaizlerin etkisi altında olan kimi radikal cemaatlerin meylettiği gibi, bunun mekanik ateizme bir alternatif sunuyor görünmesiydi.

Sonunda mekanik felsefenin zaferi Hıristiyanlık için, kimi papazların böyle olacağını öngördükleri şekilde, daha başka sorunlar yarattı. Cadılar, kötücül ruhlar ve de şeytan, kötülük ve ıstırabın varlığının yararlı açıklamalarıydı. Eğer onlar değilse kim suçlanacaktı? İlahiyatçılar, "Ruhları reddedersen sen bir ateistsin" diyorlardı.[37] Tanrı'dan vazgeçilemeyeceğine göre, daha önceleri dine saygısızları ve cadıları cezalandırarak temizlenen günah ve suç duygusu artan bir şekilde içe dönüyordu: *Puritan* suç kavramı, ideoloji ile teknoloji arasındaki açıklık için ödenen bedelin bir kısmıydı.[38]

II. İLAHİYAT, HUKUK, TIP

Restorasyon İngiltere'sinde akademik bilim adamları, bilimin, Tanrı'nın ve yasalara bağlı bir evrenin varlığını kanıtladığını göstermek için, ateizmden olduğu kadar coşkudan da uzak durmaya hevesliydiler. II. Charles *Royal Society*'nin hamisi ve İngiltere Kilisesi'nin başı olacak kadar akıllıydı: Bunlardan birisi mekanik ateizme karşı yararlıyken, diğeri usta vaizleri engellemede yararlıydı. Ancak *Royal Society* saygınlığını herkese duyurur ve faydacı deneyler üzerine yoğunlaşırken pek çok bebek banyo suyuyla ortaya çıkıyordu. Radikal Baconcular'ın geniş vizyonu, özellikle toplumsal vizyonu tamamen kaybolmuştu; geride yalnızca, Dinsel Muhalif Akademilerde, bir şeyler göze ilişiyordu. Dünyanın altını üstüne getirme umutlarını terk

36 *I. O. E. R.*, s. 66, 127.

37 J. Aubrey, *Brief Lives* (Oxford U. P., 1898) II, s. 318; karşılaştırınız Sir T. Browne, *Religio Medici* (Everyman baskısı), s. 34; H. More, *An Antidote against Atheism* (1653), *passim*.

38 Thomas, *anılan eser*, s. 638-640; benim *Reformation to Industrial Revolution*, s. 117.

eder, günahı yeniden kabul eder ve mevcut devleti ve toplumu benimserken, Anglikan kilisesine bağlı olmayan tarikatlar için, siyasal alandan esas itibariyle öteki dünyevî dine çekilmek, dolayısıyla *Hermetic* felsefenin ve büyünün dünyevî özlemlerine ilişkin sempati ve anlayışlarını kaybetmek söz konusu oldu.[39]

İngiliz Devrimi'nin radikalleri evreni bir bütün, bilimi ve toplumu tek bir şey olarak görme konusunda son bir girişimde bulundular. Copernicus'un astronomisi göğe ait ve dünyevî olan arasındaki farkı kaldırmıştı: Radikaller uzmanlarla sıradan insanlar arasındaki farkı kaldırarak bunu tamamlamayı hedeflediler. Latince, Yunanca ve İbranicenin egemenliğine son vermek için skolastik ilahiyatçıları üniversitelerden çıkarmak istediler; ama bilimin, birtakım işinin ehli olmayan yeni adamlara teslim edilmesini kabul etmediler. Dee, Bruno, Fludd ve diğer pek çokları, evreni bütün yönleriyle anlamayı şiddetle arzu etmişlerdi. Comenius belki de tümüyle kapsayıcı bir sentez girişiminde bulunan ve bunu insan hayatına uygulamak isteyen son ciddi düşünürdü. Winstanley bilim, felsefe ve siyasetin, bir tür Hartlib'in Posta Bürosu'nun sağladığı türden bilimsel ve sair bilgilerin tümünden yararlanılarak her *parish*'de, uzman olmayan seçilmiş birisi tarafından öğretilmesini arzu etmişti.[40] Winstanley ve radikal bilim adamları bilimin insan hayatının sorunlarına uygulanmasını istiyorlardı: Onların astroloji, simya ve doğal büyüye vurgu yapmalarının pratik önemi buradaydı. Bununla birlikte, bilimsel olarak zorunlu ve arzu edilir bir şey olan yenilgileri, aynı zamanda sıradan insanlara açık olan tümüyle kapsayıcı bir *Weltanschauung* [dünya görüşü/bilgisi] hayallerinin sonu anlamına geliyordu. Newton, Thomas Aquinas gibi ortalama bir usta için anlaşılmazdı. Bilgi artık dinci âlimlerin yorumlayacağı Latince İncil'de hapsedilmiş bir şey değildi; bilim artık giderek artan bir oranda, yeni uzmanların yorumlayacağı, bilimin teknik dağarcığında hapsolmuştu. Radikaller, "Rica ederim fark nedir?" diye sormuş olabilirler.

39 Thomas, *anılan eser*, s. 377-378.

40 Ayrıca Plockhoy da tüm iktisadi bilgilerin bir araya toplanmasını istemişti, aşağıda 17. Bölüm'e bakınız.

Plep radikallerin pek çoğunun, her ne kadar bazılarının çok yakın zamanlara kadar tarihçilerin sahip olduklarından daha büyük bir kavrayışa sahip oldukları konusunda düşüncelerim varsa da, arka plandaki bu felsefi ve kozmolojik tartışmanın farkında olduklarını ima etmek istemiyorum. Ama onların belirli yakınmaları ancak bu zeminde yerli yerine oturur. Sıradan radikallerin istediği demokratikleşmeydi – usta vaizler eliyle ve ondalık vergilerin ilgasıyla dinin; mahkemelerin özerksizleştirilmesi ve besleme avukatların azledilmesi yoluyla hukukun; Doktorlar Koleji'nin tekelinin kırılması ve herkes için parasız ya da ucuz tıbbi bakım sağlanması yoluyla tıbbın demokratikleştirilmesiydi. Her üç alanda da düşman tekellerdi.

Sanayi tekelleri 1641'de çökmüşlerdi ama 1645'te Lilburne'ün işaret etmiş olduğu gibi, kitap basımı hâlâ *Stationers' Company*'nin, vaaz verme kara cübbeli papazların, adaletin yerine getirilmesi avukat ve yağıçların, "*ayrıcalıklı* hırsızların" tekelindeydi.[41] Nicholas Culperer 1649 yılında, *commonwealth*'in özgürlüğünün üç tekel, papazların, doktorların ve avukatların tekeli tarafından ihlal edildiğini söylüyordu.[42] Çok daha sonraları Goodall, alt tabakaların, tıbbın elinden her iş gelen adamlara açılmasını, "terzilerin baroyu ve hokkabazların minberi işgal etmesini" istediklerini bildiriyordu.[43] 1647 yılında St. Bartholomew's Hastanesi'nde hastaların, kendilerinin onayladıkları genç bir cerrahın atanması için dilekçe verdiklerini; diğerlerinin siyasal açıdan istenmeyen bir hemşirenin görevden alınması için uğraştıklarını öğreniyoruz.[44] 1652 yılında Winstanley, 1653'te Samuel Hering, parasız ulusal sağlık hizmeti talep etmişlerdi; Hering avukatların, papazlar, öğretmenler ve doktorlar gibi, maaşlarının devlet tarafından verilmesini ve ücret almamalarını istemişti.[45] Petty devletin eğitim hastaneleri aç-

41 Haller, *Tracts on Liberty*, III, s. 294.

42 Culpeper, *A Physical Directory* (1649), sig. A.

43 C. Goodall, *The Royal College of Physicians*, sig. A 4; *The College of Physicians Vindicated* (1676), sig. A 4v-5v, s. 1-2, 22-23 ve *passim*.

44 J. J. Keevil, *Medicine and the Navy* (1957-1958), II, s. 2.

45 Sabine, s. 598; Nickolls, *Original Letters ... addressed to Oliver Cromwell*, s. 100-101, 129-139.

masını istemişti.[46] Kral katili John Cook, yoksullar için parasız tıbbi tedavi önermişti.[47] Saldırısının ağırlıklı kısmı ruhbana yönelik olan William Dell, üniversitelerde tababetin ve hukukun, "hem ücretler hem de uygulama açısından" bu kurumlar baştan aşağı ıslah edildikten sonra okutulmasını düşünüyordu.[48] Üniversitelerde bilim ve doğal büyü okutulması için bastıran John Webster, Dell ve Winstanley gibi, üniversitelerin artık papazları eğitmemesi gerektiği konusunda ısrarlıydı.[49]

Usta vaizler dini demokratikleştirmeyi öneriyorlardı. Tanrı'nın ruhuna sahip olan her kadın ve erkek, o ruha sahip olmayan üniversite eğitimli ilahiyatçıdan daha iyi vaaz verebilirdi. Bilimsel radikaller de tıp konusunda benzer bir tutum benimsediler. Devrim yılları diye yazıyordu John Heydon 1664'te, "çorap dokuyucuları, ayakkabıcılar, değirmenciler, taşçılar, marangozlar, duvarcılar, silahçılar, kapıcılar, kâhyalar vs.'nin astroloji ve tababet konusunda yazmasını ve öğretmesini kabul etti".[50] Bir eczacı ve inanmış bir cumhuriyetçi olan ve *Seeker* ve ateist diye suçlanan Nicholas Culpeper, Winstanley, Webster ve Dell'in üniversitelere karşı yürüttükleri kampanyaya paralel bir şekilde *College of Physicians*'ın tekeline karşı bir kampanya yürüttü. Culpeper, tıbbî reçetelerden en yoksullar bile yararlanabilsinler diye, *College*'in kutsal metni, *Pharmacoepia Londinensis*'i İngilizceye çevirdi. Bunun, İncil'in tercümesinin herkesi kendinin ilahiyatçısı yapmış olması (ve Lilburne'ün herkesin kendi avukatı olmasını umması) gibi, herkesi kendinin doktoru yapacağını umuyordu.[51]

Clarkson bir süre müneccimlik yaptı; Coppe ve Walwyn, 1660'tan sonra meslek olarak tıbbı seçtiler. Winstanley hiç kuş-

46 Petty, *The Advice of W. P to Mr. Samuel Hartlib* (1648).

47 J. Cook, *Unum Necessarium* (1648).

48 Dell, *Several Sermons*, s. 644.

49 Webster, *The Saints Guide* (1654), s. 26-27 ve *passim*. Aşağıda bu bölümün sonuna bakınız.

50 J. Heydon, *The Wise-mans Crown: or, the Glory of the Rosie-Cross* (1664), sig. C 3v, aktaran Thomas, *anılan eser*, s. 375.

51 Culpeper için bkz. *I. O. E. R.*, s. 29, 72, 81-82, 120, 122; Thomas, *anılan eser*, s. 343. Lilburne için *I. O. E. R.*, s. 261'e bakınız.

kusuz *Paracelsan* geleneğine aşina idi; Clarkson, Bauthumley ve de Işığın Çocukları *Quaker*'lar gibi, ışık/karanlık antitezini şüphe yok ki buradan aldı.[52] Winstanley de ayrıca –"doğanın sırlarını bilmek, Tanrı'nın işlerini bilmektir"– bu gelenekte bilinen bir ifade olan "doğanın sırlarını" bu kaynaktan öğrenmiş olabilir.[53] Üstelik Winstanley, kalbi çevreleyen zarı doğru belirlediğine göre, anatomi hakkında da bir şeyler öğrenmiş görünmektedir.[54] George Fox, tıbba olan ilgisini her zaman sürdürmüştür.

Peder Henry Burton, avukat Prynne ve Doktor Baswick'in zalim hükümlerine karşı bir popüler öfke dalgasıyla başlayan Devrim, Fox'un Tanrı'nın hikmet, inanç ve adaletini terk etmiş dediği ilahiyat, hukuk ve tıp mesleklerinin teşhir ve maskara edilmesiyle sonuçlandı. Önce devlet kilisesinin papazları radikallerin baş düşmanı oldu. Avukatlar, doktorlar, cerrahlar, eczacılar, öğretmenler, orta sınıflar arasında artan taleple zenginleşen "yeni profesyonel gruplar Parlamento yandaşı *county* komitelerinde etkili, kimi zaman da egemen unsurlar haline geldiler".[55] Suyu çıkarılmış olan geleneksel *gentry*, devrimi sağlamlaştırdıkları için onlardan; hayal kırıklığına uğramış radikaller de devrimin daha da ileri gitmesini engelledikleri için onlardan nefret ediyordu. Radikaller sonunda yalnızca usta vaizleri değil, fakat usta doktorları, usta avukatları ve usta yargıçları savunur hale geldiler. Winstanley, *commonwealth*'in özgürlüğünü altüst etme girişiminde bulunacaklara karşı bir güvence olarak hareket etmeye hazır, profesyonel olmayan bir yurttaş ordusu çağrısında bulunarak bu ilkeyi daha da ileri götürdü.[56]

---

52 Clarkson'un *A Single Eye was Light, No Darkness*'ının alt başlığı, *or Light and Darkness One*'dı; Bauthumley, *The Light and Dark Sides of God*; Francis Freeman, *Light Vanquishing Darknesse* (1650); Morton, *anılan eser*, s. 74-75 ve Debus, *The English Paracelsians*, s. 102, 104, 108, 112-118, 132 ile karşılaştırınız.

53 Sabine, s. 565; Debus, *anılan eser*, s. 61, 88-90, 138, 141; G. H. Turnbull, *Samuel Hartlib* (1920), s. 10-13; yukarda 7. Bölüm'le karşılaştırınız. Bu konudaki yardımları nedeniyle Mr. Charles Webster'e müteşekkirim.

54 Winstanley, *The Breaking of the Day of God*, s. 17-18: "İnsanın kalbine bitişik, kanın ısısını soğutan bir kese ya da bir su gövdesi – *perecardium* vardır.

55 Fox, *Journal*, I, s. 29-30; A. Everitt, *Change in the Provinces in the Seventeenth Century*, s. 43-46.

56 Sabine, s. 572-573.

III. ÜNİVERSİTELER

Radikallerin vizyonu, Comenius'un idealine benzer bir şekilde gerçekleştirilecek ıslah edilmiş bir eğitim sistemini de içeriyordu: On sekiz yaşına kadar kız ve erkek çocuklara ana dilde evrensel eğitim ve en iyi öğrenciler için bunu izleyen altı yıllık üniversite. Comenius 1641'de, "bütün krallıkta hiç kimse ihmal edilmeden, bütün gençlerin eğitilmesi için, okulların ıslahını heyecanla tartışıyorlar" diye yazıyordu.[57] Devrim sırasında Durham'da yeni bir üniversite kurulmuş ve Londra, York, Bristol, Exeter, Norwich, Manchester, Shrewsbury, Ludlow, Cornwall, Galler ve Isle of Man için de üniversiteler önerilmişti: Ayrıca okulların sayısının artırılması için de öneriler vardı.[58] Galler'de daha fazla sayıda yeni okulun kurulmasına fiilen başlanmıştı. Profesör Stone, "Devrim yılları boyunca alt sınıf okur yazarlığında esaslı artışların" olduğuna inanmaktadır.[59] 1648 yılında William Petty, yetenekli makine ustalarının deneyler yapmak için destekleneceği ve yoksul çocuklar için "yazı işlevleri"nin yer aldığı "esnaf kolejleri"ni savunuyordu.[60] William Dell, bütün köy ve kasabalarda okul, büyük kasaba ve şehirlerde orta dereceli okul ve her büyük şehirde üniversite istiyordu. Öğrenciler üniversitelerde, günün bir kısmında ya da iki günde bir çalışarak yararlı bir şekilde hayatlarını kazanarak okuyacaklardı.[61] Winstanley de sınıf ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin üniversite eğitiminin, "dünyadaki bütün dertlere yol açan" imtiyazlı sınıfın aylak öğrencilerinin ortaya çıkmamasını sağlamak için, bedenî çalışmayla birleştirilmesini istiyordu.[62]

57 Ed. R. F. Young, *Comenius in England* (Oxford U. P., 1932), s. 65; *Selections from Comenius*, s. 19-21.

58 *I. O. E. R.*, s. 108-109, 124; R. L. Greaves, *The Puritan Revolution and the Educational Thought* (Rutgers U. P., 1969), s. 55-56, 59-60. Önerilen on iki yeni üniversiteden onunun Kuzey ve Batı'da ya da sınırda olduğuna dikkat ediniz.

59 Stone, "Literacy and Education in England, 1640-1900", *P. and P.*, 42, s. 109-112.

60 *The Advice of W. P. to Mr. Samuel Hartlib.*

61 Dell, *Several Sermons*, s. 642-648. Benzer öneriler George Snell tarafından da yapılmıştı, *The Right Teaching of Useful Knowledge* (1649), s. 311-327.

62 Bu bölümün başındaki epigrafa bakınız.

Dell de üniversitelerin toplumsal rolünü eleştiriyor, "ilahiyatın tümüyle sıradan insanların araştırmasını ve incelemesini engelleyen insani bilgilerle kuşatıldığını, ve onların hâlâ bütün ilahiyatı, eğitimleri gereği, basit insanların sahip olmadıkları o bilgilere sahip olan ruhbandan öğrenmesine neden olduğunu" ileri sürüyordu. İnsanın bilgisinin ilahiyat içinde böyle sarılıp sarmalanmasını "hazin bir şekilde insanlığın bilgisini edinmek isteyen herkesin aynı zamanda ilahiyata ihtiyaç duyması izliyordu; ve o zaman da meşru bir şekilde işinde gücünde olan ve insani bilgiler edinmeye boş zamanı olmayan yoksul, sıradan insanlar kurtulmak için ne yapacaklar?"[63] "Kurnaz ruhban" Winstanley de aynı görüşteydi, "bu ilahi doktrinleriyle insanları, öldükten sonra zenginlik, cennet ve mutlak saadet aramak için büyüleyebilirlerse, o zaman kolaylıkla dünyanın mirasçıları olacaklar ve aldatılmış insanları hizmetçileri yapacaklardı."[64]

Bu nedenle üniversiteler 17. yüzyıl toplumu için son derece önemliydi. Kanaatleri oluşturanları, ikna edenleri yetiştiriyorlardı. Radikallerin gözünde mülkiyetli toplumun temel varsayımlarını – yani bütün İngilizlerin, beğenseler de beğenmeseler de ulusal kilisenin üyesi olduğunu ve yalnızca klasik eğitim almış beyefendilerin vaaz verebileceği varsayımlarını somutlaştırıyor ve haklılaştırıyorlardı. Üstü kapalı bir şekilde bütün inananların papazlık yapabileceği şeklindeki temel Protestan doktrinini inkâr ediyorlar ve uygulamayı eğitim görmüş ruhbanla sınırlandırmak istiyorlardı. Bu nedenle Elizabeth dönemi *Brownist*'leri ve *Barrowist*'ler üniversitelerin "Deccal'ın tahtının gerçek muhafızları" olduğunu düşünüyorlardı.[65] Devrim yıllarında yeni olan şey bu tür görüşlerin hem entelektüel radikaller hem de usta vaizler tarafından açıkça tartışılıyor olmasıydı ki bunlardan bir tanesi 1647'de "üniversiteler şeytanındır ve de

63 Dell, *anılan eser*, s. 585; s. 273'le karşılaştırınız. Samuel Fisher de aynı noktaya işaret etmiştir (*Testimony*, s. 336; 207, 331 ve 469. sayfalarla karşılaştırınız).

64 Sabine, s. 236-240, 568-570.

65 Ed. A. Peel ve L. H. Carlson, *Writings of Robert Harrison and Robert Browne* (1953), s. 530-531; ed. Carlson, *Writings of John Greenwood* (1962) I, s. 268-269; *Writings of Henry Barrow* (1962-1966) I, s. 344-353, 534-541; II, s. 191, 211-224.

insan bilgisi bedene (tensel) aittir" [demişti].[66] Roger Williams, Erbery, Coppin, Robert Norwood, Fox, Nayler, Farnsworth, Samuel Fisher, John Webster, bunların tümü üniversitelerin papazların eğitimi için kullanılmaması konusunda Winstanley ve Dell'le aynı görüşteydi.[67] Hugh Peter, "dindar gençlerin dükkânlardan toplanıp, ıslah olmaları için belki bu amaca tahsis edilecek bir Oxford Koleji'ne gönderilmesini" savunurken iki pozisyon arasında bir yerde duruyordu. Bu eğitim kesinlikle birincil olarak "sanat ve dil" eğitimi olmamalıydı.[68]

"Üniversiteler" diye yazıyordu Thomas Hobbes, "vaizlerin ve de *gentry*'nin halkın üzerine püskürttükleri medeni ve manevi doktrinin kaynaklarıdır." Dolayısıyla, "halkın eğitimi tümüyle gençlerin üniversitelerde doğru eğitimine bağlıdır". 17. yüzyıl ortalarının İngiltere'sinde üniversitelerin toplumsal rolünün bu özlü analizi, radikallerin onlara karşı olan düşmanlığını anlamamıza, özellikle de Hobbes'un eklediği şu ifadeyle yardımcı olur: "bir üniversite ruhbanın en mükemmel hizmetkârıdır".[69] Devlet kilisesini, ondalık vergileri, kilise cemaatinin sırtından geçinmeyi lağvetmek isteyenler, doğal olarak, temel fonksiyonları bu yerleri işgal etmek olan papazları yetiştiren üniversiteleri de değiştirmek istiyorlardı. "Eğer İsa onu çağırır ve ruhunu ona bahşederse, o ve yalnızca o gerçek bir papazdır"[70] diye düşünenler için Latince, Yunanca ve İbranice onların eğitimi için uygun değildi; ve de Oxford ve Cambridge'in tüm amaç ve işlevi değişmiş oluyordu. Cobler How, Lord Brooke, Roger

66 [Anonim], *These Tradesmen are Preachers* (1647), tek yaprak.

67 Roger Williams, *The Hireling Ministry None of Christs* (1652), s. 14-17; Erbery, *Testimony*, s. 86; Coppin, *Divine Teachings*, s. 21-24; *Truths Testimony* (1655), s. 16; Norwood, *The Form of an Excommunication made by Mr. Sydrach Sympson ... against Captain Robert Norwood* (1651). S. 33-34; Fox, *The Lambs Officer*, s. 2-3 ve *passim*; *Journal* I, s. 7, 11, 386; *Gospel-Truth*, s. 1016; Nayler, *The Old Serpents Voice*, s. 5; Thomas Adams, *An Easter-Reckoning* (1656), Richard Farnsworth'un Önsöz'ü; [R. F.], *Antichrists Man of War (1655)*, s. 53, 55; Fisher, *Testimony*, s. 298, 589-590; Webster, *Academiarum Examen* (1654), *passim*.

68 *Mr. Peters Last Report of the English Warres* (1646), s. 13.

69 Hobbes, *Leviathan* (Penguin baskısı), s. 728, 324; *Behemoth*, *English Works*, VI içinde, s. 347; 184-185, 215-220, 230-234, 276-282. sayfalarla karşılaştırınız.

70 Dell, *Several Sermons*, s. 398.

Williams, Henry Denne, Richard Overton, William Walwyn, Edmund Chillenden, Gerrard Winstanley, William Dell, John Milton, Roger Crab, Richard Coppin, John Canne, Henry Stubbe, George Fox, Richard Farnsworth ve Samuel Fisher'ın tümünden bu konuda alıntı yapılabilir.[71]

"Deccal'ın yönetimi altında hüküm süren en büyük yanlışlardan birisi" diyordu Dell 1651'de Cambridge'deki cemaatine, "üniversitelerin İncil'in papazlarının kaynağı olduğunu onaylamaktır" ya da ruhbanın ayrı bir kast olduğunu kabul etmektir.[72] Ancak eğer üniversiteler ayrıcalıklı bir ruhban kastını eğitmeye son verir ve *commonwealth*'in seküler çıkarlarına hizmet etmeye kendilerini adarlarsa, o zaman Dell gibi bir dinî reformcu, John Hall ve Noah Biggs gibi seküler reformcularla, eski deney ve geleneklerin canlanmasıyla diğer felsefe tarikatlarını geride bırakan anatomi ve doğanın hizmetçisi, "mekanik kimya" çalışmalarının önemini belirtme konusunda anlaşabilirdi.[73] John Webster, astronomi, doğal büyü, kimya, astroloji ve tıbbın hepsinin üniversitelerde okutulmasını istiyordu. Her ne kadar çok başlı canavarı reddetmiş olsa da çabalarını nedeniyle "kayıtsız şartsız *Leveller*" olarak değerlendirileceğini biliyordu.[74] Bunda çok haklıydı: John Wilkins, Seth Ward ve Thomas Hall'ın her üçü de ona *Leveller* olarak saldırmışlardı.[75] "Yaradılışın sırlarının, üniversitelerin ve kolejlerin, âlimler için papağan konuşması gibi geleneklerin altında kilitlenmiş olduğunu"[76] düşünen Winstanley, ideal *commonwealth*'inde bu tür çalışmalar için her türlü hızlı gelişme umudunu taşıyordu. Orada, papazın, doktorun ve avukatın işlevleri, *parish*

71 Benim, "The Radical Critics of Oxford and Cambridge in the Sixteen-fifties" adlı makaleme bakınız, *Universities in Politics*, Ed. J. W. Baldwin ve C. Goldwaithe (John Hopkins U. P., 1972) içinde.

72 Dell, *Several Sermons*, s. 403.

73 John Hall, *The Advancement of Learning* (1649), ed. A. K. Croston (Liverpool U. P., 1953), s. 27-28; N. Biggs, *The Vanity of the Craft of Physick* (1651), sig. b, s. 229-231. Biggs, Hall'u neredeyse kelime kelime tekrarlamaktadır.

74 Webster, *Academiarum Examen*, sig. B iv, s. 20, 51, 68-70, 106-108.

75 [John Wilkins ve Seth Ward], *Vindiciae Academiarum* (1654), s. 6, 23, 43, 48; T. Hall, *Vindiciae Literatum* (1655), s. 199.

76 Sabine, s. 271.

tarafından seçilen, muhtemelen özel bir eğitim görmemiş ve haftada bir kere felsefe, tıp, tarih ve toplumsal çalışmalar konusunda tartışmalara önderlik edecek tek bir kişi tarafından yürütülecekti.[77]

Winstanley'in her türlü bilginin demokratikleşmesi ve geniş çapta yayılmasını gözünde canlandırdığı dönemin tam da önemli uzmanlaşmaların yerleşmeye başladığı dönem olması hazin bir şekilde ironiktir. Winstanley'in her *parish*'te küçük bir allâme oluşturmaya çahştığı dönemde son allâmeler de ölüyordu. Onun planı tümüyle ütopik değildi zira Comenius'un bilimsel bilgi ve icatlar hakkındaki bilgiler de dahil, bilgiyi toplama ve yayma planıyla ilişkiliydi. Winstanley'in vizyonunun olanaksız olduğunu söyleyemeyiz; yalnızca bunun denenmediğini söyleyebiliriz.

Restorasyon, Devrim sırasında oraları istila eden bilimsel düşüncelerin hemen hemen hiçbir etki yapmadan üniversitelerin varlıklarını sürdürmesine olanak verdi. Ancak tamamen değişen bir toplumda süregelen değişmezlik bunların toplumsal rollerinin dönüştüğü anlamına geliyordu. Her ne kadar Anglikan Kilisesi tümüyle tekelci pozisyonunu şimdi kaybetmiş olsa da, üniversiteler kilise ile yakın işbirliğini sürdürdüler. Ayrıca Latincenin ne bilimsel bilginin ana kaynağı ne de uluslararası bilimin etkili dili ve hatta ne de ilahiyat, hukuk ve din gibi elit mesleklerin dili olmaktan çıktığı bir sırada klasik vurguyu devam ettirdiler.[78] Dolayısıyla Oxford ve Cambridge, *nonconformistler'in* üniversitelerden dışlandığı, muhalif akademilerde tek yanlı bir kültür – öte yandan faydacı, yerel ve sekter bir kültür geliştirdikleri bir sırada ulusal ve uluslararası entelektüel hayatın ana akımından tecrit oldular, durgunluk geçirdiler. Yararsız uzmanlaşmış âlimlerle, iyi eğitim görmemiş pratik adamlar arasındaki, Winstanley'in kapatmayı umduğu, boş-

77 *Aynı kaynak*, s. 562-565. Plattes'in *Macaria*'sında (1641) papazlar aynı zamanda doktor olacaklardı (bkz. C. Webster, "The Authorship ... of *Macaria*", *P. and P.*, s. 56.

78 Bu bölümün önceki sayfalarına ve 17. Bölüm'e bakınız. Yüksek mahkemelerde Latince kullanımının bırakılması konusunda bkz. J. Jones, *The Elizabethan Court of Chancery*, s. 291, 298.

luk varlığını sürdürdü. Winstanley'in toplumunda her iki kültür tek bir kültür olacaktı.

Yalnızca İngiltere Sanayi Devrimi çağına bilim konusunda cahil bir yönetici elitle girmiş olmadı; *Royal Society*'nin bilim adamları, kendileri radikallerin "heyecanlı" eşit eğitim fırsatı planlarını terk ettiler. Dolayısıyla bu planların öngördüğü alt sınıflardaki bilimsel yetenek rezervuarı kapalı kaldı ve "İngiltere kaynaklardan tam yararlanmak için yeterince donatılmamış bir nüfusla teknolojik çağa doğru ilerledi."[79]

79 C. Webster, "Science and the challenge to the scholastic curriculum, 1640-1660", *The Changing Curriculum* (History of Education Soc., 1971) içinde, s. 32-34.

15

REZİL EDEPSİZ ÖPÜCÜKLER

> Her büyük devrimci hareketle birlikte "serbest aşk" sorununun öne çıkması garip bir olgudur. Bir grup insan nezdinde artık gerekli olmayan eski geleneksel ayak bağlarını sallayan devrimci gelişme; diğerlerinin nezdinde kadın ve erkek arasında her türlü serbest ve kolay ilişkiyi rahatlıkla içeren, hoş karşılanan bir doktrin.
>
> – FRIEDRICH ENGELS, "The Book of Revelation", *Progress,* Cilt II, 1883 içinde.

I. *PURITAN* CİNSEL DEVRİM

Ranter'lara ait, gün ışığında mumla günahı arayan pek çok öyküden birinde, bir hanımefendi, onu memnuniyetle, bir beyefendinin dar pantolonun apış arası kapağında bulur.[1] Şimdi olduğu gibi o zaman da "günah" *Puritan*'lar için genellikle seks anlamına geliyordu. Protestan ahlakının sunuluşunun önemli bir parçası olan cinsel devrim, (aşkı evliliğin dışında bırakan) mülkiyet evliliğinin yerini, görünüşe göre sevgiye dayanan ve ailenin işlerinde bir iş ortaklığına, tekeşli bir ortaklığa bırakması anlamına geliyordu. Kadın kocasına bağımlıydı ama kö-

1 *The Ranters Last Sermon* (1654), s. 3.

le değildi. Manastırların ve rahibe manastırlarının lağvedilmesiyle (Bale'in deyişiyle "aşağılık iffet"[2]) cinsel ilişkiden sakınma ideali yerini, evlilik içinde iffet kavramına bırakıyordu. Cinsel davranışın çifte standardı yerini, en azından ideal olarak, her iki cinse de uygulanan tek bir standarda terk ediyordu.

Bu devrim, biraz abartıyla, Büyük Ayaklanma'dan daha önemli diye tanımlanmıştır.[3] Eğer gerçekten tamamlanmışsa, tamamlanması çok uzun zaman almıştır. Ancak devrim yılları, sürecin önemli ölçüde hızlanmasına olduğu kadar onu aşma çabalarına da tanık olmuştur. Edebiyat tarihçileri, evlilik ve kadının konumu üzerinde *Jakobean* tiyatrosunun tartışmalarıyla bizleri tanıştırmışlardır. Shakespeare'in oyunlar yazdığı popüler tiyatro genellikle tekeşli evliliğin aşkından yanaydı; aristokratik zümre tiyatrosu ise kadınlara karşı olan tavrında daha sinik ve küçümseyiciydi.[4] Bu durum esas itibariyle kadının işin küçük ortağı olduğu, şehirde ve kırda orta büyüklükteki hanelerin ekonomik öneminin artışına hamledilebilir.

Samuel Richardson'un 18. yüzyıldaki Harlowes'una kadar, toprak sahipleri doğal olarak evliliği çocuklara bırakılamayacak kadar ciddi bir mal-mülk alışverişi olarak görüyorlardı: Bu o sıralarda, muhtemelen standartların değişiyor olması ve ebeveynlerin öğüt verme ihtiyacı duymaları nedeniyle, *gentry* arasında pek popüler olan çok sayıdaki *Oğula Öğütler* kitaplarında bulunan bir temaydı. Çocuklar da her zaman romantik değildi. 1661 yılında Edmund Verney'in evlenme teklifinin koşulları tüyler ürperticiydi: "Biz birbirimizle, İngiltere'deki en uygun çiftiz" diye seçtiği hanımefendiye garanti veriyordu, "çünkü mülklerimizin en iyi kısımları birleşiyor."[5] C. S. Lewis'in bizi tanıştırdığı[6] Ortaçağ geleneğinde, cinsel tatmin Han Avluları şairlerinin gözünde evlilik dışında aranması gereken bir şeydi.

2 J. Bale, *Select Works* (Parker Soc., 1849), s. 336; Lucy Hutchinson'un İtirafçı Edward'ın, "tanrısız iffeti nedeniyle aziz yapıldığı" ifadesiyle karşılaştırınız, (*Memoirs of the Life of Colonel Hutchinson*, 1846, s. 4).

3 C. Bridenbaugh, *Vexed and Troubled Englishmen* (Oxford U. P., 1968), s. 28.

4 A. Harbage, *Shakespeare and the Rival Traditions* (New York, 1952), *passim*.

5 *Verney Memoirs*, IV, s. 17.

6 C. S. Lewis, *The Allegory of Love* (Oxford U. P., 1926), *passim*.

Bırak tuhafiyeciler evlensin, ve o zavallı
Dükkân kaçamakçıları değerli saatlerini
Dar sokaklarda geçirsin

diyordu, muhtemelen 1639'da oynanmış olan Davenant'ın oyunlarındaki karakterlerden birisi.[7] *Court of Wards* varlığını sürdürdüğü müddetçe bir mülk sahibinin evliliği (ve bu büyük toprak sahibi anlamına geliyordu) mal-mülk alışverişinden başka bir şey değildi. *Court of Ward*'un 1646'da lağvedilmesi erkek ya da kadın mirasçının kendi adına seçme şansını artırmış olmalıdır. Harrington'un işaret etmiş olduğu gibi, "aşağı takım" bu anlamda soylulardan ve *gentry*'den çok daha özgürdü.[8] Bu *Puritan* evlilik görüşünün kimi daha az çekici olan yanları vaizlerin (ve popüler oyun yazarlarının) karşı oldukları şeye bakarak anlaşılmalıdır. Evlilikte sadakatsizliğe gösterilen hoşgörüsüzlük, zina için çeşitli cezalar uygulama arzusu, evlilikte aşkın, mülkiyet evliliğine karşı olan savaşının parçalarıydı.

Pek çok yönden kadının hukukî pozisyonu erkeğinkinden aşağıdaydı. Kocasını öldüren kadınlar hâlâ yakılıyordu: Birisinin karısını öldürmesi idamlık bir işti. Kilisede kocasıyla birlikte aynı sırada oturacak kadar edepsiz bir eş kilise mahkemelerinde cezaya çarptırılabiliyordu.[9] Ancak kadının pozisyonu, doğal olarak, başta Londra olmak üzere, iyileşiyordu. Orada bir kadına "fahişe" demek ceza nedeniydi; ayrıca bir adamın karısını dövmesi suçtu.[10] (Hollandalı tacirler hâlâ, bu her ne kadar Yorkshire'de onaylanmayan bir şey olsa da, İngilizlerin karılarını dövme alışkanlığı karşısında dehşete düşüyorlardı.)[11] Ancak kadının pozisyonu gerçek hayatta

---

7 W. Davenant, *The Dispensary*, Perde I, sahne i.

8 J. Harrington, *Works* (1737), s. 109-110.

9 T. E. Thiselton-Dyer, *Church Lore Gleanings* (1891), s. 192.

10 Style, *Reports*, s. 69-70, 100, 229, 326, 455; C. C. Wedgewood, *The King's Peace, 1637-1641* (1966), s. 40. Gouge, *Of Domesticall Duties*'de kocanın karısını dövmesine kuvvetle karşı çıkmıştı, s. 223-226.

11 A. C. Carter, *The English Reformed Churches in Amsterdam, in the Seventeenth Century* (Amsterdam, 1964), s. 162; P. Williams, *Life in Tudor England* (1969), s. 70. Yorkshire için bakınız J. Addy, "Ecclesiastical Discipline in the County of York, 1559-1714" (Leeds yayınlanmamış master tezi), s. 96.

teoride olduğundan çok daha iyiydi; hukuk henüz ekonomik değişimi yakalayamamıştı. "İngiltere'de bir eş," diye yazıyordu bekâr John Chamberlain, "*de jure* (hukuken) hizmetçilerin en iyisinden, daha uygun bir şekilde söylemek gerekirse, bir çocuğunkinden başka hiçbir şeye sahip olmayan birisinden başka bir şey değildir". Ama, "*de facto* (fiilen) durumları, dünyanın en iyisidir, İngilizlerin eşlerine karşı iyi huyları işte böyledir." İtalyanlar, İngiltere'nin kadınlar için cennet olduğu gibi, hizmetçiler için araf, atlar için cehennem olduğunu söylemişlerdir.[12] "İngiliz eşleri," diye homurdanıyordu eski-kafalı John Smyth, "öteki uluslarınkinden daha fazla özgürlük talep ediyorlar ve egemenliğe daha fazla eğilimliler."[13] 1645-1646'da Londra'ya gelen bir Rus ziyaretçi, kadınların evlerini ve kocalarını yönettiklerini doğruluyordu; ve ayrıca daha dürüst olduklarını ekliyordu.[14] Bir kadının gerçekten bağımsız olması kendisini toplumun dışına koyması ve cinsiyetini reddetmesi demekti. Middleton'un, *The Roaring Girl*'ünün (*Kükreyen Kız*) kadın kahramanı erkek giysileri giyiyor ve kendisini kılıcıyla savunuyordu.

Yeni etik, *Puritan* iş arkadaşı, aile ortaklığında kadının (ikincil) hakları konusunda ısrar edilmesi, aşk için evlilik ve (her ne kadar ebeveynin görüşlerini alarak da olsa) çocukların seçme özgürlüğü gibi doktrinlerde yansımasını buluyordu.[15] *Puritanism* monolitik bir itikat değildi, koşulların belirlenmesi gerekiyordu. Kimi eski düşünceler zor değişti: Bulinger'den itibaren, kadın kocasının malı olduğu için zinanın hırsızlıkla eş tutulması, *Puritanism*'e yakın pek çok ilahiyatçıda görülebilir.[16] Bununla birlikte William Gouge, etkili eseri *Of Domesticall Du-*

12 H. T. Buckle, *Miscellaneous and Posthumous Works* (1872), III, s. 577.

13 Smyth, *Lives of the Berkeleys* (Gloucester, 1883), II, s. 413.

14 Ed. Z. N. Roginsky, *London in 1645-1646* (Yaroslavl, 1960, Rusça), s. 13.

15 W. ve M. Haller, "The puritan Art of Love", *H. L. Q.*, V, (1942), *passim*; karşılaştırınız *S. and P.*, bölüm 13; *I. O. E. R.*, s. 273-275.

16 H. Bullinger, *Decades* (Parker Soc., 1849-1852), I, s. 406, 411-412; [J. Dod ve R. Cleaver], *A plain and familiar Exposition of the Ten Commendements* (19. baskı, 1662), s. 262; John Hall of Richmond, *Of Government and Obedience* (1654), s. 27.

ties'de (*Evdeki Görevler Üzerine*) açık bir şekilde kocanın zina yapmasının kadınınki kadar kötü olduğunu savunuyordu: Onun için ya da William Perkins ya da Daniel Rogers için çifte standart söz konusu değildi. Gouge gençleri aşk evliliğine teşvik ediyordu. Daniel Rogers çocukları, kendi seçimleri olan evliliklere izin vermezlerse neredeyse ebeveynlerine karşı çıkmaya kışkırtıyordu.[17] Thomas Goodwin, Havva'nın Adem'in ayağından değil, böğründen alındığına işaret ediyordu.[18] Sibbes, "her ne kadar eşit olmasa da eşitliğe elden geldiğince yaklaşan bir kocanın yönetiminden daha ılımlı bir şey bulabilir misiniz"' diye sorduğunda haklı olduğu bir yan vardı.[19] Bu, ataerkilliğin Krallar'ın Tanrısal Hakları'yla birlikte göründüğü bir zamanda ılımlı anayasacılara cazip gelen bir doktrindi.

Milton, aynen bizim gibi, ilk Protestan ilahiyatçıların boşanmayı onayladığını,[20] içlerinden bazılarının, örneğin Piskopos Hooper ve *The Reformation of the Ecclesiastical Laws*'ın (*Kilise Yasalarının Reformasyonu*),[21] bu anlamda kadına da eşit hak tanınmasında ısrar ettiğini keşfedince çok şaşırmıştı. Boşanma *Puritan* Yeni İngiltere'de Eski İngiltere'ye göre daha kolaydı.[22] Böylelikle 1651 yılında Hugh Peter, boşanma kadar kilise dışında evlenmeyi savunduğunda şaşırtacak kadar orijinal değildi; zira medeni nikâh için 1576 gibi erken bir tarihte Parlamento'da ajitasyon yapılmıştı.[23] Sanayiye uygun bir aile yapısı İngiltere'de Sanayi Devrimi'nden çok önce oluşmuştu ki bu sanayi devrimini kolaylaştırmış olabilir. Bu, Mr. K. V. Thomas'ın işaret etmiş olduğu, "büyü onun yerini alacak olan uygun tek-

17 Gouge, *anılan eser*, s. 128; D. Rogers, *Matrimonial Honour* (1642), s. 80-81; K. V. Thomas, "The Double Standard", *Journal of History of Ideas*, XX, s. 203.

18 T. Goodwin, *Works*, II, s. 422.

19 R. Sibbes, *Works* (Edinburgh, 1862-1864), V, s. 349; karşılaştırınız Gouge, *anılan eser*, s. 273.

20 Örneğin Calvin, *A Commentary on Genesis* (çev. J. King, 1965), II, s. 133.

21 J. Hooper, *Early Writings* (Parker Soc. 1843), s. 378-385; *The Reformation of the Ecclesiastical Laws*, s. 49-58.

22 S. E. Morison, *The Intellectual Life of New England* (Cornell U. P., 1963), s. 10.

23 H. Peter, *Good Work for a Good Magistrate*, s. 117; C. L. Powell, *English Domestic Relations* (Ne York, 1917), s. 67-76.

nik çözümlerin geliştirilmesinden önce cazibesini kaybetmişti" şeklindeki olguya paralel bir durumdu.[24]

Ortaçağlar'ın itizalci tarikatlarında kadınlar önemli bir rol oynamışlardı ve bu gelenek devrim İngiltere'sinde yeniden su yüzüne çıktı. Tarikatlar kadınların kilise yönetimlerine katılmasına, kimi zaman vaaz etmesine bile izin veriyordu.[25] Hugh Peter'in Rotterdam'daki kilisesinde kadınlar 1630'larda oy kullanıyorlardı.[26] Thomas Edwards'ın dehşete düşmüş sayfalarında pek çok kadın vaizin sözü edilir. "Eğer tolerans gösterilirse" diye feryat ediyordu, "artık ailelerinde hiçbir zaman huzur olmaz, ya da karılara, çocuklara, hizmetçilere söz geçirilmez" ifadesi tekrarlanıyordu.[27] Samuel Torshell gibi saygıdeğer bir ilahiyatçı, 1645 yılında, Tanrı'nın inayeti karşısında kadınla erkek arasında hiçbir fark olmadığını yazdığında inancına ihanet etmişti. "Ruh cinsiyet farkı tanımaz."[28] Teolojik olarak kusursuz olanı, 1640'larda vurgulamak toplumsal anlamda basiretsizlikti. Fox, "İsa'nın ruhu erkekte olduğu kadar kadında da konuşamaz mı?" diye sorduğunda bu düşünceyi yalnızca biraz daha ileriye götürüyordu.[29] Ama kadın tarikatçılar, bu iyi olmasa da, vaaz vermekten daha fazlasını yaptılar. Evlilik bağını baltalama tehdidinde bulundular. Eşit olmayan evlilikler, Hıristiyanlığa aykırı boyunduruklardır dediler: Bir kadın Hıristiyan olmayan bir kocayı, bir koca Hıristiyan olmayan bir kadını terk edip gidebilir. William Jenny'nin topluluğundaki Mrs. Attaway aynen bunu yapmıştı.[30]

---

24 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 656-657.

25 E. M. Williams, "Women Preachers in the Civil War", *J. M. H.*, I, s. 561-569; K. V. Thomas, "Women and the Civil War Sects", *P. and P.*, 13, s. 42-62; Nuttall, *The Holy Spirit in Puritan Faith and Experience*. S. 87-88.

26 R. P. Stearns, *Congregationalism in the Dutch Netherlands, 1621-1635* (Chicago U. P., 1940), s. 56.

27 Edwards, *Gangraena*, I, s. 116-119, 187; s. 34, 121, 138, 171; II, s. 8; III, s. 14, 99'la karşılaştırınız.

28 S. Torshell, *The Womans Glorie* (1645), s. 2, 10-11. Bolton aynı noktaya daha önce değinmişti (*Works*, 1631-1641, IV, s. 245-246, aktaran Walzer, anılan eser, s. 193).

29 Fox, *Gospel-Truth*, s. 81 (1656); s. 331 ve s. 724'le karşılaştırınız.

30 Edwards, *Gangraena*, I, s. 220-223; II, s. 11, 141, 178-179'la karşılaştırınız.

Elizabeth dönemi *Familist*'leri, cemaatin önünde yaptıkları basit bir açıklamayla evlendikleri gibi, boşanıyorlardı da. 1640'tan önce bu tür görenekler yeraltında tehlike içinde varlığını sürdüren ya da sürgündeki tarikatlarca gizleniyordu. Ancak Devrim sırasında bunlar alenen savunuldu ve uygulandı: Yarattığı toplumsal tepki muazzam oldu. Mr. Thomas, kadınlar için din eşitliğinin yaygın bir şekilde ve alenen savunulmasının kimi sonuçlarına işaret ediyor. Eğer babanın aile reisliğinin ya da kralın halkının babalığının dinsel müeyyidesi çekilip alınırsa, toplumun bütünü ve kurumlarının tümü içsel ışık, akıl, doğal hak, halkın rızası ve ortak çıkar açısından gözden geçirmeye açılmış olur. Mr. Thomas, Devrim sırasında kimi zaman kadınların bizzat kendileri tarafından, sınırlı eğitim olanakları, ev içindeki görevlere bağlı ve kocalarına tabi olmaları, ticari evlilik pazarının adaletsizliklerine karşı çıkışlarını aktarmaktadır.[31]

1641 yılında Mrs. Chidley, nasıl ki bir yöneticinin kocasının vicdanını kontrol etmeye hakkı yoksa, bir kocanın da karısının vicdanını kontrol etmeye hakkı olmadığını ileri sürüyordu.[32] Beşinci Monarşist John Rogers erkeklerin kadınları küçük görmesini ya da "ortak meselelerde konuşma ve oy verme haklarını ellerinden almalarını" yasaklıyordu. "Kadınlara derim ki, çok ileri gitmemenizi isterim" (kendi karısı herkesin dediğine göre çok ileri gitmişti); "ama çok da geri kalmayın, ama özgürlüğünüze sıkı tutunun... Sessiz kalarak özgürlüğünüze ihanet etmeyin."[33] *Familist* ve kimi *Baptist*'lerin örneğini izleyen *Quaker*'lar, başka herhangi bir medeni ya da dinî tören olmaksızın, cemaat önünde yaptıkları açıklamayla evleniyorlardı. Winstanley de benzer bir süreci öneriyordu.[34] *Quaker*'lar ayrıca, kadının kocasına itaat edeceği sözünden vazgeçmişlerdi; zira karı ve koca yeni hayatta Düşüş'ten önceki kadar eşittiler. Marga-

31 Thomas, "Women and the Civil War Sects", s. 52-55; karşılaştırınız *P. and R.*, s. 319: Roger Crab: "At kovalayanlar gibi pazarlık ve değiş-tokuş ediyorlar."

32 *S. and P.*, s. 443 not.

33 E. Rogers, *Life and Opinions of a Fifth Monarchy Man*, s. 69.

34 Morton, *The World of the Ranters*, s. 122-123; Sabine, s. 599.

ret Fell'le evlenen George Fox, avukatların şaşkınlığı karşısında onun mülküyle ilgilenmedi.[35] Gerrard Winstanley, kendi ideal toplumu için radikal Protestan eğiliminin en güzel şeklini özetliyordu: "Her erkek ve kadın sevdikleri kişiyle, eğer evlenecekleri kişinin sevgi ve beğenisini kazanabiliyorlarsa evlenmekte özgür olacaklardır. Ne doğumdan gelen fark ne de mirastan düşen pay bu birleşmeyi engellemeyecektir çünkü biz hepimiz bir aileyiz, insanoğluyuz." Topluluğun ortak ambarının, çeyizi temin edeceğini de ekliyordu.[36]

Kilise mahkemelerinin ve dolayısıyla sıradan insanların cinsel hayatı üzerindeki, "asılsız bir iffet kuşkusuyla ... insanların keselerini boşaltan," gözetimin ortadan kalkışının özgürleştirici etkisini de eklemeliyiz.[37] Kuşkuların tümü asılsız olmayabilir. 17. yüzyıl İngiltere'sinde, en az her üç gelinden birinin evlendiğinde hamile olduğunu ve İngiltere'de Fransa'dan fazla gayrimeşru çocuk olduğunu öğreniyoruz.[38] 1649 ile 1660 arasındaki *interregnum* sırasında hukuk reformunu inceleyen en yeni tarihçi, devrim yıllarını, önceki ve hemen sonraki yıllara göre, ahlaki denetimden en özgür yıllar olarak görmektedir. Mr. Veall, zinaya karşı 1650 Yasası'nın uygulanmadığını düşünmektedir.[39] O noktadan itibaren "günah" bir suç değildi. Kısa süre sonra, *Ranter*'ların gözünde evlilik dışındaki cinsel ilişki günah olmaktan çıktı. "Bu son yıllarda, ahlaksızlık" diye yazıyordu Fuller 1647'de, "herkese açık hale geldi... Zina için tövbe, sarhoşluk için dipçik, küçük hırsızlık için kırbaç

35 I. Ross, *Margaret Fell*, s. 214-215. Daha zengin bir aileden bir kızla evlenen Stephen Marshall da benzer düzenlemeler yapmıştı (E. Vaughan, *Stephen Marshall*, 1907, s. 26-27).

36 Sabine, s. 599. Winstanley'in ortaya koyduğu şekliyle, evlenme teklifi yapmakta kadınlar da erkekler kadar serbest olacaklardı.Winstanley'in sözcükleri yukarda 14. Bölüm'de aktarılan Comenius'unkileri anımsatmıyor mu?

37 E. H[all], *A Scriptural Discourse of the Apostasie and the Antichrist* (1653), sig. b 4.

38 P. E. H. Hair, "Bridal Pregnancy in Rural England", *Population Studies*, XX, s. 233-243; P. Laslett, *The World We Have Lost* (1965), s. 136.

39 Veall, *anılan eser*, s. 141. Bu noktaya onu "önemli bir hukuksal ve sosyal devrim" olarak niteleyen John Stoughton tarafından 1881 yılında işaret edilmiştir (*History of Religion in England*, 1881, I, s. 473-475); karşılaştırınız *S. and P.*, s. 331.

yok."[40] "Yüzbaşı Chillington'un [*aynen böyle*] kilisesinde" diye alay ediyordu Erbery, "hizmetçileriyle yatan adamlar için ne bir tövbe ne bir pişmanlık iskemlesi var."[41]

Edmund Hall'un iddiasına göre, kilisenin para tırtıklamasının bir başka yolu ruhsat olmadan yapılan evliliklere kesilen cezalardı. Dr. Marchant'ın bize bildirdiğine göre, evlilik ruhsatı verilmesi 1640'tan önceki yıllarda "gelişen bir sanayi" idi. Bu ruhsatlar ucuz değildi. Norwich piskoposluk bölgesinde 1636-1637 yıllarında verilmiş 509 ruhsattan, yalnızca 13 tanesi dışında kalanlar, 3 şilin 6 peni ya da daha fazlaydı. 1630'larda York'ta ortalama fiyat 10 şilin kadardı. Dr. Marchant'ın ileri sürdüğüne göre, bu ruhsatlar, yalnızca yukarı ve orta sınıfların göze alabileceği birer statü sembolüydü: Bunlar yoksulların kilise evliliklerinden nefret etmesini önceden hazırlamış olabilir.[42]

Devrim yılları, pek çok başka tema yanında cinsiyetler arası ilişkiler konusunda da şaşırtıcı boyutlarda sınırsız spekülasyona tanık oldu. Milton'un yanı sıra başka bazı kişiler (Hugh Peter, Mrs. Attaway) boşanma özgürlüğünü savundular. Francis Osborne, yenilenebilir yıllık sözleşmelerle çokeşliliği savundu;[43] 1659'da *Rump* Parlamento'da ateizm ve kutsal şeylere saygısızlıkla suçlanan Harrington'cu ve cumhuriyetçi Henry Neville, *The Isle of the Pines*'da (1668-*Çamlar Adası*) son derece mutlu bir çokeşli ütopya tablosu çizdi.[44] Petty ve diğerleri "Kaliforniya evliliğini", 1+4 ve 5+1+1 gibi ilginç cinsel birleşmeleri tartıştılar.[45] John Hall, (iddiaya göre *Adamites*'ların yaptığı gibi) kadının yeniden kazanılmış masumluğunun bir sembolü olarak değil –Yeni Dünya'dan gelen haberler ve Montaigne ve İngiltere'de Robert Burton tarafından popülerleştirilen bir görüşle– çıplaklığın kadınların giydikleri elbiselere gö-

40 Fuller, *Good Thoughts in Bad Times* (1830), s. 174-175.

41 W. E., *The Mad Mans Plea* (1653), s. 4. İnsana öyle geliyor ki Erbery buna Fuller'dan daha az üzülürdü.

42 Marchant, *The Church under the Law*, s. 20-22, 80-82.

43 F. Osborne, *anılan eser*, I, s. 30, 34.

44 Burton, *Parliamentary Diary*, III, s. 296-305.

45 Ed. Landsowne, *Petty Papers* (1927), II, s. 52-54.

re daha az kışkırtıcı olacağı savıyla kadın çıplaklığı davasını savundu. John Bunyan bu noktada aynı görüşteydi.[46] 1647 yılında George Fox, kadınların ruhu olmadığını savunan ve "hafifmeşrep bir şekilde bir kazınkinden daha fazla değil" diye ekleyen bir grupla karşılaştı.[47] *Muggletonian*'lar

> Hep erkek, vücuda getirmek için değil
> Fakat ilahi mutlu bir durumda yaşamak için

Cennette olacağımızı düşünüyorlardı.[48] "Cahil bir eş" için dua eden, bekâr, kralcı ve anti-*Puritan* Robert Herrick'ti.[49]

II. PURITAN CİNSEL DEVRİMİN ÖTESİ

Ranter'lara geldiğimizde kimi sonuçları görüyoruz. John Robins müritlerine karılarını ya da kocalarını değiştirmek için yetki veriyor ve "bir örnek olmak üzere" kendisininkini değiştiriyordu.[50] Lawrence Clarkson bunu eksiksiz bir cinsel özgürlük teorisine yükseltti ve Abiezer Coppe saldırıyı daha da ileri, tekeşli ailenin kendisine taşıdı. "Aşağılık aile görevlerinizi terk edin" diye yazdı. Coppe'nin (eğer kendisi böyle bir ayrım yapmışsa) ne zaman kendi adına, ne zaman Tanrı adına konuştuğu hiçbir zaman tam açık değildir. Ancak şu pasaj Tanrı'ya ait görünmektedir: "Terk edin, eğer başka hiçbir şey bunu yapmazsa, bunu en az düşündüğünüz bir sırada ben yapacağım, kendi çocuğunu yap ... bir fahişe ile yat ... kendi gözünün önünde." Yeniden küçük çocuklar gibi olmalıyız: "Ve böyle küçük bir çocuk için soyunmak, giyinmek kadar güzeldir; ... kötülük bilmez." Coppe şunları yazdığında, anlatmak istediğini yalnızca ima ettiği konusunda burada bizi uyarırken kendi benliğine geçmiş görünüyor:

46 J. Hall, *Paradoxes* (1650), ed. D. C. Allen (Gainsville, Florida, 1956), s. 54-77; Burton, *The Anatomy of Melancholy* (Everyman baskısı), III, s. 88-89; Bunyan, *Works*, III, s. 645.

47 Fox, *Journal*, I, s. 8.

48 *Divine Songs of the Muggletonians* (1829), s. 140.

49 R. Herrick, "His Wish", *Poetical Works* (1956) içinde, s. 294.

50 J. Reeve, *A Transcendent Spiritual Treatise*, s. 12.

> Haddini aşanlar arasında öpücükler sayılıyor –rezil şeyler– pekâlâ! rezil, korkunç küfürler ve sövmeler ve rezil edepsiz öpücüklerle benim baş belası kutsallığım şaşkına döndü... Ve yine, ahlaksız öpücüklerle, öpüşme lanetlendi; ve dışsal öpücükler ateş arabasıyla benim ... İhtişam Kralı'nın ... sinesine yükselmemi sağladı ...hanımları ... öpüp kucaklayabilirim, ve komşumun karısını, günaha girmeden, kendi karım gibi sevebilirim.[51]

Coppe, başka hataları yanında, "zina, evlilik dışı cinsel ilişki ve mundarlığın günah olmadığını" ve "eşlerin ortaklığının yasal" olduğunu inkâr etmek zorunda kaldı.[52]

Clarkson için zina eylemi duadan farklı değildi: Bu tümüyle insanın kendi içsel yaklaşımına bağlıydı. Zina da dahil, "saf olan her şey, evet her şey, temizdir" diye vurguluyordu.[53] Bu 1650'de yazılmıştı: On yıl sonra geriye baktığında Clarkson *Ranter* ilkelerini şöyle açıklıyordu: "Sözde günah olanın günah olmadığına inanıp harekete geçmeden hiçbir kimse günahtan kurtulamaz... Bütün kadınlarla bir kadınla yatar gibi yatmadan, ve bunu günah saymadan, günah işlemekten başka bir şey yapamazsın... Hiçbir insan bu yolla mükemmelliğe ulaşamaz." Clarkson 1659'da, "şehvet düşkünü ihtiraslarına Tanrı'yı bahane" yapan "palavracı şeytanları" lanetliyordu; "Kendileri için bütün kadınların bir kadın" olduğunu söylüyorlar ve daha önce öğütlemiş olduğu şeyi yapıyorlar. Ama 1650'lerin başında herhangi bir endişesi yoktu. "En önemli kadınların çoğu bilgi için benim barınağıma geliyorlar," diye anlatıyordu bize, "ama sonunda bu öylesine alışılmış bir ticaret oldu ki bütün pislik ve reziller bu kötülüğün yükseklerine tırmandılar."[54] (Clarkson, *Muggletonianism*'e geçtikten sonra bunları yazıyor: Hiç kuşku-

---

51 Cohn, *anılan eser*, s. 364-371; Coppe, *A Fiery Flying Roll*, II, s. 9; *Some Sweet Sips of some Spiritual Wine*, s. 46; yukarıda 13. Bölüm'e bakınız.

52 *Copps Return to the wayes of Truth*, s. 1-13.

53 Clarkson, *A Single Eye*, Cohn, *anılan eser* içinde, s. 351.

54 Clarkson, *The Lost Sheep Found* (1660), s. 25-26; *Look about you* (1659), s. 30, 92-93; karşılaştırınız Holland, *anılan eser*, s. 4; özetlemeleri insafh olan E. Hide, *anılan eser*, s. 42; ve örnek olarak E. Stokes, *The Wiltshire Rant*, s. 8-9.

suz havası daha önce farklı olurdu. Ama ona inanmamak için nedenimiz yok.) Gezgin hayatı ona can sıkıcı ilişkilerden kurtulma olanağı vermiştir. Tarihçiler belki de henüz toplumsal ve fiziki mobilitenin, özellikle kadınlar için olmak üzere, cinsel özgürlük de dahil, özgürlükleri geliştirme olanağı üzerinde yeterince durmamışlardır.[55]

Herhangi bir çiftin birlikte vaaz vererek, muhtemelen dindaşlarının ya da ikna edebildiklerinin konukseverliğine dayanarak ülkeyi dolaşmaları gerçekten son derece basit görünüyor. William Franklin ve Mary Gadbury bunu yapmışlardır; onlarla ilgili dikkat çeken şey (ve öykülerini bilmemizin tek nedeni), (adını yazamayan Mary Gadbury'nin) Franklin'in kendi Tanrısı ve İsa olduğuna inanması ve kendisini İsa'nın Eşi saymasıydı. Bu doğal olarak ilgi çekiyordu. Mary, sorgulayan bir ruhbana, erkek ve kadınların İsa'da birleştiklerinde günahın yok olduğu konusunda teminat veriyordu. Ocak 1650'de Winchester'de yargılandıklarında Mary Gadbury Franklin'e medeni olmayan bir şekilde eşlik etmediğini, ıstırabını anlayan bir duygudaş olarak eşlik ettiğini mahkemeye temin etti; son sözlerine bütün mahkeme fazlasıyla güldü... "Bir duygudaş gerçekten." "Dili bütünüyle *Familist* diyalekte uygun olan" urgan imalatçısı Franklin, oldukça uysal bir şekilde İsa olduğu iddiasını inkâr etti; bu ihanete öfkelenen Mary Gadbury kırbaçlandığı için ayrıca küçük düştü.[56] Bunyan bize, "Oliver'in günlerinde" bir adamın "onunla kirli işler çeviren" bir kıza, "yargıcın önüne çıktığında, Kutsal Ruh'un çocuğunu taşıdığını" söylemesini istediğini bizzat duyduğunu söyler.[57]

Doğal olarak bu tür öykülerin çoğunluğu düşmanca anlatılardan oluşuyordu ve modern gazetecinin eleştirirken tahrik etme becerisini kazanmış o dönem risalecilerinin *Ranter* âlemleri hak-

---

55 Clark ve Slack, *Crisis and Order in English Towns, 1500-1700*, s. 153; evli olmayan gezgin çiftler için, bkz. *aynı kaynak*, s. 135, 159-160.

56 H. Ellis, *Pseudochristus* (1650), s. 45-53 ve *passim*; karşılaştırınız Cohn, *anılan eser*, s. 330-333 ve D. M. Wolfe'un, Milton'un *Complete Prose Works*, Cilt IV'üne yazdığı önsöz, s. 73-75. Mary Gadbury saralı olabilir.

57 Bunyan, *Works*, III, s. 613.

kında pek çok grafik anlatımları vardır.[58] *Baptist* olduğu günlerde Clarkson, bir *county* komitesi tarafından gece suya daldırdığı bir "hemşire" ile suyun içinde yatmakla suçlanmıştı. Clarkson'un hazır cevaplığı ona nadiren ihanet ediyordu ve "Muhakkak sizin deneyiminiz size aksini öğretmiş, yani doğanın su içinde birleşmeye hevesi pek yok" – "buna güldüler."[59] Pek çok başka radikale karşı benzer suçlamalar yöneltildi: Hayvanla cinsi münasebette bulunan bir *Quaker* hakkında popüler bir şarkı vardı. 1656 yılında bir komite, Nayler'in ilkelerinin, "kendi kafasında olan herhangi bir kadınla" yatmasına izin verdiğini ciddi ciddi Parlamento'ya bildiriyordu.[60] Daha az güvenilir bir kaynağa göre Coppe, "genellikle iki kadınla birlikte yatardı".[61]

Her ne kadar Coppe şaşırtmayı seviyorduysa da, bu öykülerin herhangi birini ciddiye almak zorunda değiliz. Ve sembolik jestler için bir hayli yer ayırmalıyız. Eğer erkek ve kadınlar, "Adem'de kaybettikleri mükemmeliyeti İsa'da çoktan kazandıklarına" inanıyorlarsa, "onun gibi çıplak gezip, günah ve utancın ötesinde yaşamayı" üstlenmeleri, ürpertici olsa da, mantıklıydı.[62] Çok saygıdeğer *Quaker*'ların, edeplilik adına, göbeklerine bağladıkları bir kısa peştemalla, "bir alâmet adına çıplak gezdikleri" pek çok durumu hatırlıyoruz. Ama gerçeğin görünen özü *Ranter*'ların, doğal insanın, doğal hareket etmesi gerektiğini sistemli olarak talep etmeleriydi. Bazıları, *Puritan* ahlakının empoze ettiği sınırlamalara hakaret etmek için bunu sözle ve eylemle bilerek yapmışlardır. Clarkson'da bir tür özgür aşk felsefesi vardı[63] ve John Holland'ın şu ifadesi için yeterli belge vardır: "Onlar, bir erkeğin bir kadına ya da bir kadının bir erkeğe bağlanmasının, lanetin meyvesi olduğunu, dolayısıyla istediğimizi kullanmanın bizim özgürlüğümüz oldu-

58 İlgilenenler Cohn, *anılan eser*, s. 328-329'da kaynakları bulabilirler.

59 Morton, *anılan eser*, s. 122.

60 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 24.

61 *The Rounting of the Ranters*, s. 3. Coppe'nin öfkeyle reddedişi çin bkz. *Remonstrance of the Sincere and zealous Protestation* (1651), s. 6.

62 R. Abbot, *The Young Mans Warning-piece*, sig. A 3v-4. Abbot, Ranterların davranışlarını anlattığını iddia ediyordu.

63 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

günu söylüyorlar".[64] 1650 Mayıs'ında İskoçya'da Teğmen Jackson'un, eğer bir başka adamın karısından yararlanmada özgür değilsek, yaratılmışın esir olduğunu; yaratılmışların Tanrı'nın istediği ve yaptığından başka hiçbir şey yapamayacaklarını söylediği bildiriliyordu.[65]

Şimdi ne kadar olanaksızsa o zaman da bastırılmış teşhirciliğin ve ciddi sembolik propagandanın önemini değerlendirmek çok zordu. 1652 yılında bir kadın kilise ayini sırasında "Hoşgeldin diriliş!" diyerek çırılçıplak soyunmuştu. Olay esas itibariyle Whitehall şapelinde yer aldığı için dikkat çekicidir; bu tür işler *Ranter* ve *Quaker* toplantılarında daha az görünür şeyler değildi.[66]

Ranterism kolaylıkla görünürdeki kendi zıddına, koyu sofuluğa dönüştü. Fox on gün süreyle oruç tuttu. Miles Halhead on beş gün, Nayler bir ya da iki gün daha uzun süre. James Parnell on gün süren bir oruçtan sonra öldü. Anna Trapnell on iki gün süreyle, iddiaya göre Sarah Wright elli üç gün oruç tuttular.[67] John Pordage'm evliliğin çok kötü bir şey olduğunu söylediği ve birinin kocası tarafından çocuk sahibi olmasının yasallığını inkâr ettiği bildirilmişti. O ayrıca, çok mantıklı olarak gayrimeşru bir kızı olmakla ve her ne kadar bekâreti evliliğe tercih ettiğini kabul etmişse de çokeşliliği savunmakla suçlanmıştı.[68] George Fox, "çocuk hasıl etme gibi şeyleri asla düşünmemişti": "Bu tür işleri kendimden aşağıda görüyorum."[69] Sofu olmayan Winstanley "bu *Ranting* denilen aşırı kadın ortaklığına" karşı geçerli bir noktaya işaret etmişti.

> Bu şekilde peyda edilen anne ve çocuk en kötüsüyle karşılaşacaktır, çünkü adam gidecek ve onları terk edecek ve zevkini

64 Holland, *The Smoke of the bottomles pit*, s. 3.

65 Firth, *Cromwell's Army*, s. 408; Fox, *Journal*, II, s. 95-96 ile karşılaştırınız.

66 Gardiner, *Commonwealth and Protectorate*, II, s. 95. Ranter ve Quaker örnekleri için yukarıda 9. ve 10. Bölümler'e bakınız.

67 Nuttall, *James Nayler*, s. 8-10; *George Fox's 'Book of Miracles'*, s. 5, 32-34.

68 Pordage, *Innocence appearing*, s. 9, 18-19, 30-34, 56-58, 77-80, 84-86, 91. Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

69 Ed. Nuttall, *Early Quaker Letters*, s. 181, 277.

aldıktan sonra onları diğer kadınlardan farklı görmeyecektir. Dolayısıyla siz kadınlar dikkatli olun, çünkü bu *ranting* uygulaması yaratılışın yapıcı değil, yıkıcı gücüdür... Kendi özgürlüklerinin peşinde koşarken, başkalarını esir ediyorlar.[70]

Aslında cinsel özgürlük, etkili bir doğum kontrolü olmadığı sürece yalnızca erkekler için bir özgürlüktü. Tekeşliliğe dair *Puritan* vurgunun pratik ahlaki temeli budur. O zamandan bu yana, o temeli kaybetmiş olması, bunun zamanında ne kadar önemli olduğunu bizim unutmamıza yol açıyor. Baştan çıkaran, gayrimeşru çocuğa ve annesine bakacak kadar zengin bir Don Juan değilse (II. Charles ve restorasyonun saray kurnazları gibi) cinsel özgürlük bir vur-kaç olayı idi. Pek çok farazî baba, bebeği anne ve *parish* otoritelerinin eline terk ederek yollara vurmuş olmalıdır. Burada, Lawrence Clarkson gibi gezici *Ranter*'lar için belki bir başka cazip yanın olduğunu görürüz. Samuel Pepys gibi tedbirli olanlar ve evde oturanlar, başkalarının yuvasına yumurtlayan guguk kuşları gibi, başka adamların karılarıyla zamparalık yapmayı tercih etmişlerdir. Zümre tiyatrosunda zamparalığın bitmez tükenmez –ve bizim için bıktırıcı– bir şaka olmasının nedeni budur. 17. yüzyılın başlarında *City*'li eşlerin (karıların) aristokrat bir âşığın kendilerine yaptığı bir komplimanı fark edecek kadar bağımsız oldukları konusunda pek çok şikâyet vardı.

Ranter'ların, uzun süredir serseriler, işgalci kulübe sakinleri ve gezici zanaatkârların ara kategorileri arasında yaygın olan uygulamalara tutarlı bir ifade ve ideolojik bir biçim kazandırdıklarını ileri sürüyorum.[71] Bu tür geziciler üzerinde kilise mahkemelerinin ve *J.P.*'lerin çok az denetimi söz konusuydu: *De facto* evlilik ve boşanmalar yaygın olmalıdır. 1654'te "serserilerin genellikle korkunç bir pisliğe bulaştıkları, ne belirli bir karılarının olduğu ne de aile kurdukları ama hayvanlar gibi

70 Winstanley, *A Vindication of Those ... called Diggers* (1649 [-50], Sabine, s. 399-403; karşılaştırınız *Englands Spirit Unfoulded*, ed. G. E. Aylmer, *P. and P.*, 40, s. 14-15. Oldukça geç bir tarihte, 1659'da Clarkson aynı noktaya işaret etmiştir (*Look About You*, s. 94-96).

71 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

birlikte düşüp kalktıkları" söylenmişti.[72] Devon'lu *Gubbing*'ler, hiç kuşkusuz aşırı bir örnekti. Bunlar yasa dışında, "piskopos ve başdiyakozdan bağımsız, ister dinî, isterse sivil her türlü otoritenin dışında yaşıyorlardı". Domuzlar gibi yaşıyor ve "evlilik olmadan çoğalıyorlardı".[73] Ama muayene memuru Norden de ayrıca, ormanlarda yaşayan, "herhangi bir kilise ya da şapelden çok uzakta oturan, imansız vahşiler gibi Tanrı'dan ya da her türlü uygar yaşamdan habersiz" insanlardan söz ediyordu.[74] Çağdaşları, Gallilerin fahişeliklerini dağ havasına bağlıyor: Modern tarihçiler daha akıllıca, onları İngiliz Protestan evlilik yasalarını kabul etmemenin doğal ürünü olarak görüyorlardı.[75] (George Fox da İskoçya'da evlilik bağlarını sağlamlaştırma konusunda benzer güçlüklerle karşılaşmıştı.)[76] Bu gayri resmi evliliklere ya da daha da sıradan ilişkilere ne kadar bebek öldürmenin eşlik etmiş olduğunu bilemeyiz; ama muhtemelen bebek ölümleri her halükârda böyle toplumsal gruplar arasında özellikle yüksek olmalıdır.

Clarkson, Winstanley, *Ranter*'lar ve *Quaker*'lar tarafından kilise evliliğinin reddedilmesi, geriye dönüp *Lollard* ve *Familist* uygulamaya bakıldığında, bir anlamda geleneksel alt sınıf tavrıydı.[77] Ancak *Ranter*'lar, günahı inkâr ederek, serbest aşkı ilan ederek ve meseleyi kamusal ussal tartışma haline getirerek, kendinden öncekilerin gidebileceklerinden daha ileri gitmişler ve o zamana kadar alenen savunulmuş olanlardan daha ileri bir cinsiyetler arası ilişki kavramına taşımışlardı. Clarkson en azından bu etiğin kadın ve erkeği, hayal mahsulü günahlar nedeniyle, kendilerine eziyet etmekten kurtaracağını umuyordu. "İzin verilen şeyler konusunda kendisini suçlamayan in-

72 R. Younge, *The Poores Advocate* (1654), s. 11, aktaran P. Slack, Clark ve Slack, *Crisis and Order in English Towns*, içinde, s. 167.

73 Fuller, *History of the Worthies of England* (1840), I, s. 398.

74 Aktaran Thirsk, *Agrarian History*, IV, s. 411.

75 Penry Williams, *The Council in the Marches of Wales under Elizabeth I* (Cardiff, 1958), s. 101.

76 J. Knox, *The History of the Reformation ... in Scotland* (Glasgow, 1832), s. 232, 237.

77 Thomson, *The Later Lollards*, s. 127; bu bölümün başlarına bakınız.

san mutludur."[78] Maalesef *Ranter* teolojisi, toplumlarının teknik olanaklarının ötesine sıçramıştır: Her iki cinsiyet için de eşit cinsel özgürlüğün, ucuz ve etkili doğum kontrol yöntemlerini beklemesi gerekiyordu. Middleton'un *Kükreyen Kızı*, bağımsızlığını ancak iffetli kalarak sağlayabiliyordu. *Ranter*'lar arasında, "genellikle yaşayacağı erkeği kadın seçer" şeklindeki, *The Routing of the Ranters*'ın propagandacı iddiasında ne kadar gerçek payı olduğunu bilmek ilginç olurdu.[79] Ancak ilk *Quaker*'lar, her ne kadar onların akıl yürütüşü –Adem ve Havva'nın Düşüş'ten önceki koşullarına getirilmiş oldukları– modern bir jinekoloğa tutarlı gelmese de, ağrısız çocuk doğumunu öngörmüş görünüyorlar.[80]

Devrim pek çok kadına hem kendi bağımsızlığını gerçekleştirme hem de yoksul sınıflardan tam bir kaçışı gözlerinde canlandırma konusunda yardımcı oldu. 1647'de Mary Cary, "Biz hepimiz, Papalığın herkesi Papa gibi düşünmeyi emreden o Hıristiyanlık karşıtı ilkesini [her ne kadar bunu vurgulamamış olsa da, *mutatis mutandis* (gerekli değişikliklerle) başka şeyleri] lanetliyoruz" diyecek kadar ileri gitmişti.[81] Ertesi yıl kendisini bir "papaz" olarak tanımlıyor ve Parlamento'nun Kral'a karşı savaşını Vahye dayanarak haklı gösteriyordu. Vahiy XI'de öngörülen iki tanığın dirilişini, Yeni Model Ordu'nun hareket günü olan 5 Nisan 1645 gösteriyor ve 1647 yazındaki "büyük zafer"e göndermede bulunuyordu.[82] 1651 yılında Miss Cary, 1645 yılında İsa Mesih'in krallığını ele geçirmeye başladığı varsayımından hareketle *A New and more exact Mappe or Description of the New Jerusalems Glory*'i (*Yeni Kudüs'ün Zaferinin Yeni ve Daha Kesin bir Haritası*) hazırlamıştır. "Gün geliyor" diye

78 Clarkson, *A Single Eye*, s. 11; yukarıda 8. Bölüm'de ve aşağıda Ek II'de Milton'dan aktarılanlarla karşılaştırınız.

79 *Anılan eser*, s. 6; bu bölümün başlarında Winstanley'den aktarılanla karşılaştırınız.

80 Nuttall, *Early Quaker Letters*, s. 200.

81 M. Cary, *A Word in Season to the Kingdom of England* (1647), s. 9.

82 M. Cary, *The Resurrection of the Witnesses* (1648), kapak sayfası ve s. 82-89, 98-100, 156-162, 189-194. Benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 107, tarih, baskı yanlışı olarak 4 Nisan 1645 yazılmıştır.

okurlarına güvence veriyordu; "yalnızca erkekler değil kadınlar da; yalnızca yaşlı adamlar değil genç adamlar da, yalnızca üstler değil astlar da, yalnızca üniversite öğrenimi olanlar değil buna sahip olmayanlar da, hatta uşaklar ve kadın hizmetçiler de kehanette bulunacaklar". "Yirmi ya da on ya da beş yıl geçmeden bizler hiç kuşkusuz azizler üzerinde şimdi olduğundan daha büyük manevi ihtişamı göreceğiz"; ve de azizleri dünyada bekleyen maddi ütopyayı anlatıyordu. "Onlar altın ve gümüş bolluğu içinde olacaklar."[83] Mary Cary daha sonra Mrs Rande oldu ve bu ad altında 1653'te Barebones Parlamentosu'nu ondalık vergileri ve avukatları lağvetmeye, yoksulları rahatlatmaya, üniversiteleri ıslah etmeye zorladı.[84] 1669 yılında Tuskanya Büyük Dükü'nün, *Ranter*'ların, "bir terzi olan Alexander Ranta"dan hareketle böyle adlandırıldıklarını, çünkü kendisinin bu tür ayrıntılı konularda asla yeterli bilgiye sahip olmadığını söylemesi bir rastlantı olabilir.[85]

Son olarak, radikaller arasında, 1660'tan ve gerçek *Puritan*'ların yenilmesinden sonra yerleşen ve kasvetli *Puritanism*'in etkisine karşı çıkmayı başaran durumlar söz konusuydu. *Quaker*'ların mükemmellik doktrini, Fox kendisi çocuk peyda etmeyi düşünmese de, bedenden nefret edilmesine karşı açıkça

83 M. Cary, *The Little Horns Doom and Downfall* (1651), s. 133, 238, 285-317.

84 M. R[ande], *Twelve Proposals to the Supreme Governours of the Three Nations* (1653), s. 5, 7-11.

85 [L. Magalotti], *Travels of Cosmo III, Grand Duke of Tuscany through England* (1821), s. 453-454. Mary Cary'nin kocasını tespit etmeyi başaramadım. 1650 yılında Lady Eleanor Davies'in ajanı John Rand adında birisiydi (P. Hardacre, "Gerrard Winstanley in 1650", *Huntington Library Quarterly*, XXII, s. 348). Daniel ve Walter Rand 1657 yılında Beşinci Monarşist bir risale yazdılar (Capp, *Fifth Monarchy Men*, s. 244). William Rand'ın karısı May adında birisi Devlet Belgelerinde görülüyor ama birden fazla William Rand olduğu anlaşılıyor (*C. S. P. D., 1650*, s. 500; *1652-1653*, s. 333, 341, 445; *1653-1654*, s. 44-46, 117, 434). Eczacı James Rand'ın oğlu William, Nicholas Culpeper, Samuel Hartlib ve William Walwyn'in arkadaşı; doktor; kimya eserleri çeviren ve Mezun Doktorlar Koleji tasarısını ortaya atan birisiydi (C. Webster, "English Medical Reformers of the Puritan Revolution", *Ambix*, XIV, s. 24, 31-32, 36-39; N. Culpeper, *Culpeper's School of Physick*, 1659, Si. A 6v, C; W. W., *Healths New Store-house Opened*, 1661, s. 25). Mary Cary'nin eserlerinin kimya çevrelerinde bilindiği görülüyor (bkz. benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 119 not ve yukarıda 14. Bölüm).

karşı çıkmayı sürdürdü. Fox ayrıca, "dış beden ölümün ya da günahın bedeni değildir; azizlerin bedenleri İsa'nın uzuvları ve de yaşayan Tanrı'nın mabetleridir" demişti.[86] *Quaker*'lar dantel örmenin Dernekleri için uygun bir meslek olmadığını düşünüyorlardı ama bira imalatı ve birahane işletilmesine bir itirazları yoktu. (Bu son meslek için Samuel Fisher, "Niye Olmasın?" diye soruyordu; çağrı dürüsttü... ama çoğu kez istismar edilmişti.)[87] Milton'un dinî itikatlara sadık olmayan pek çok düşüncesi etrafında Düşüş'ün temel nedenleri arasında bir erkeğin kadına olan romantik aşkı, meleklerin cinsiyetleri olduğu ve yemeği sevdikleri düşüncesi de yer alıyordu; ve her iki düşünce maddenin iyi olduğu ve haklı olarak kullanılabileceği düşüncesini içeriyordu.[88] Radikallerin kısa bir süre için yaydıkları ve daha sonra belirsizliğe dönüşen düşüncelere ne olduğunu bilmiyoruz. Ama, Mr A. L. Morton en azından Blake'in, Milton'u yakından tanımakla birlikte, *Ranter*'larınkine benzer düşünceleri tevarüs ettiğini göstermiştir.[89]

---

86 Fox, *Gospel-Truth*, s. 1059; bu bölümün önceki sayfalarına bakınız.

87 S. Fisher, *Testimony*, s. 584.

88 R. H. West, *Milton and the Angels* (Georgia U. P., 1955), özellikle s. 170-174. Aşağıda Ek II'ye bakınız.

89 A. L. Morton, *The Matter of Britain*, özellikle s. 104-21. Bir sonraki bölüme ve Sonuç bölümüne bakınız.

16

ÖLÜME KARŞI HAYAT

Sir Thomas Bitefing: – O zaman önce seni sorumlu tutuyorum, para vermiyorum; sonra Tanrı'ya hizmet et;
Eğer çocukların olursa, onlara tutumlu olmayı öğret:
Onlar dini kendileri yeterince çabuk öğrenirler.
– CARTWRIGHT, *The Ordinary,* Perde V, Sahne i.
(Yazarı 1643'te öldü, eser 1651'de yayınlandı.)

I. PROTESTAN AHLAKI

Protestan ahlakı diye bir şeyin var olduğunu; insanın işinde çok çalışması gerektiğinin dinsel bir vurgu; aylaklık, zaman israfı, bedenin zevklerine aşırı düşkünlük günahlarından kaçınılması gerektiğini, tartışmaksızın kabul edeceğim. Bu ahlak kır ve şehrin çalışkan orta sınıfları –rençberler, zanaatkârlar, tacirler, kimi beyefendiler– tarafından kolaylıkla benimsendi. Bu onlara, kahramanca siyasal devrim başarıları elde etmede ve işlerinin başarısında kaçınılmaz olan tasarruf ve sermaye birikimi için can sıkıcı günlük mücadelelere katlanmada manevi bir enerji, haklılık duygusu verdi. Bu ayrıca onların pek çoğunu aşağı sınıflarda (zaman zaman daha cüretkâr bir şekilde aylak yukarı sınıflarda) düzenli, disiplinli çalışmanın dinsel bir görev olduğu; en azından aylaklığın önüne geçecek toplumsal koşulların yaratıl-

masının gerekliliği konusunda ikna etti. Bu azizlerin günlerine ve cinselliğe ilgi göstermemek kadar geleneksel köy festivallerine ve sporlarına karşı çıkılması anlamına geliyordu.

İnsanların düşüncelerinde ve duygularında Protestan ahlakının empoze etmiş olduğu devrimin büyüklüğünü vurgulamak istiyorum. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında Protestan vaizler kültürel bir devrim, o zamana kadar görülmemiş boyutlarda bir telkin, bir beyin yıkama işlevi üstlendiler. Bunun farkına varmakta sırf beyni yıkanmış bir toplumda yaşadığımız için başarısız oluyoruz: Bize yönelik telkinler öylesine erken bir dönemde ve aynı anda öylesine çok yönden gelmiştir ki sürecin farkında değiliz. Beyin yıkama diğer halkların da yaptığı bir şeydir. Yalnızca günümüzde, toplumumuzda Protestan ahlakının geniş çapta reddedilmeye başlanmasıyla ve de başka toplumlardaki alternatif telkin örnekleriyle onu ilk başta empoze edenlerin –bu her ne kadar birkaç nesil alsa da– başarısının büyüklüğünü kavrayabiliyoruz.

Vaizler ne yaptıklarını biliyorlardı. Onların dili ilham edicidir. Onlar "doğal insan"a karşıydılar. Onların empoze etmek istedikleri düşünce ve duygu biçimi ve baskı tümüyle gayri tabii idi. "Her insan, doğal olarak cennete karşı bir asidir" diye açıklıyordu Richard Baxter, "dolayısıyla normal olarak demokrasi talep etmek egemenliğin asilerin ellerine bırakılmasını talep etmektir."[1] Yalnızca en güçlü dinsel itikatlar insanları fedakârlıklar, baskılar, söz konusu olan kayıplar karşısında katılaştırabiliyordu ve bu tutumların içselleştirilebilmesi için nesiller gerekti. "Yalnızca şiddete başvuranlar başarılı oluyorlar" diye yazıyordu Richard Sibbes: "Onlar [kurtuluşu] zorla elde ediyorlar." Profesör ve Mrs George, merkezi *Puritan* geleneğe sahip insanların, Perkins, Sibbes, Bolton, Adams'ın, "ruhun köhneliği ve çürütücüsü", "kendisi kutsal kitabın yasasına aykırı olan" aylaklığa karşı neler hissettikleri konusunda pek çok kanıt toplamışlardır.[2] Mrs Joceline'in *The Mothers Legacie*'sin-

1 Baxter, *The Holy Commonwealth*, s. 94.

2 C. H. ve K. George, *The Protestant Mind of the English Reformation* (Princeton U. P., 1961), s. 48, 130-133; Perkins için bkz. P. *and* R., s. 225-235.

de (1622-*Annenin Mirası*) ürkütücü bir kreşendo vardır: "Bir insan olarak aylaklıktan utanç duy, ama bir Hıristiyan olarak korkudan titre... Tanrı miskinlerden nefret eder... Dünyada daha sefil bir durum olabilir mi? Önce hizmetine yaramayan işsiz güçsüz bir tufeyli olarak, Tanrı tarafından nefret edilmek, sonra da aşırı yoksulluk nedeniyle bütün dünya tarafından hor görülmek."[3] "Zamanın paha biçilmez kumunun bir tanesi" diye yazıyordu Roger Williams, "altından bir dağa bedeldir: Onu kaybetmeyelim."[4]

Kuşkusuz pek çok aylak, tembel, doğal insan vardı. Vaizler, yoksulluğun teolojisinin, "haşmetli bir tembelliği sürdürmek için insan aklı tarafından geliştirildiği" konusunda anlaşıyorlardı.[5] Gerçekte onları en çok dehşete düşüren, radikal Protestanlığın kimi kollarında da benzer bir eğilim olduğunu görmeleriydi. Elizabeth döneminde bu görüş, "insan iş ve güçle bedenini yıpratmamalıdır; zira Kutsal Ruh yıpranmış ve bezgin bir bedende kalmaz" diyen *Libertine*'lere atfediliyordu.[6] Bu, Protestan ahlakının çok önemli bir bileşeni olan emeğin onuru doktrinine çarpıcı bir karşı koyuştu. Bu, alt sınıf tarafından aylak aristokrasinin değerlerinin özümsenmesiydi. Burada *Ranter*'ların geliştirdikleri ilginç olanaklar söz konusuydu. Bu düşünce, yalnızca tahıl fiyatları yüksek: Ekmek ucuz, işgücü pahalı olunca – o da aslında elde edilebilirlerse çalışan kulübe sakinlerinin ekonomik ahlakıyla da çok iyi örtüşüyordu. Bu arz ve talep ilkesini kabul etmeyi reddediş, Petty'den başlayarak iktisatçıları çılgına çeviriyordu.[7] Thomas Weld'in 1644'te açıkladığına göre, *Familist*'lerin inançlarından pek çoğu, "uyuşukluğa meyletti ve insandaki bütün çabayı söndürdü."[8] Onun [Tan-

3 *The Mothers Legacie*, (6. baskı, 1632), s. 27-29.

4 Roger Williams, *The Bloudy Tenent of Persecution* (Hanserd Knollys Soc., 1848), s. 357. İlk basılışı 1644.

5 R. Sibbes, *S. and P.*, s. 128'de aktarılıyor. Bu tema için aynı kaynağın s. 128-133 ve tümüne bakınız.

6 Strype, *Annals*, II, kısım ii, s. 288-289.

7 Ed. C. H. Hull, *Economic Writings of Sir William Petty* (1890) I, s. 274-275.

8 T. Weld, *A Short Story of the Rise, raign and ruine of the Familists and Libertines* (1644), s. 32.

rı'nın] değişmez sıradan dağıtımı yolunda, ne kadar çok çabalarsak, ondan o kadar çok yardım ve destek görürüz" diyordu 1637'deki New England Kilise Meclisi, Mrs Hutcinson'a.[9]

Radikallerin düşüncelerinin pek çoğunun kaynaklandığı *Familism*'in, manevi tembelliği ve dolayısıyla da insanların işinde aylaklığı teşvik ettiği düşünülüyordu. Samuel Rutherford, Dell'in öğretisinin etkilerini böyle karikatürize ediyordu: "Bütün çiftçiler boş oturuyor, bütün esnaf alıp satıyor ve artık elleriyle çalışmıyor, istirahat edin ve sessiz olun, Mr Dell'in sözüne uyun, Tanrı'nın işleri insanlardaki bütün iyileşmeyi, ikinci nedenlere ilişkin bütün girişimleri çekip alıyor."[10] *Ranter* karşıtı bir risaleye göre, "aylaklığın bütün kötülüklerin anası olduğu, bütün hayatları sürekli ayyaşlıktan başka bir şey olmayan, uyuşuk *Ranter* ahalisinin yaptığı kadar açıkça kanıtlanmamıştı."[11] Aşağı sınıflar aylak olurlarsa, onlar hatta bundan memnun bile olabilirler! Luke Robinson'un Aralık 1656'da Avam Kamarası'nda söylediği gibi, Nayler'i "bu yüksek düşünceler"e taşıyan aylaklıktı; mahkûmlara zorla yaptırılan iş onun aklını başına getirebilirdi.[12] (Ayrıntılarına girmeyi istemeden, Mrs Thirsk'in 16. ve 17. yüzyıl İngiltere'sinde hayvan yetiştirenlerin çiftçilere göre daha tembel sayıldığı iddiasını aktarabiliriz.[13] John Everard, "gerçek çobanın Tanrı'ya ve onun inayetine", kendi emek ve çalışmalarına güvenen çiftçilerden daha çok güvendiğini "ve dolayısıyla onları ödüllendireceğini bekleyerek Tanrı'yı kandırdıklarını sandıklarını" belirterek mecaz yapıyordu.[14] Hayvancı hayat tarzının aristokratik duygusallaştırılması mümkündü çünkü çobanlar gölgede Köylü Güzeliyle eğlenmek için çok zamanı olan, bedenen çalışmayan işçilerdi ya da öyle sanılıyordu.)

---

9 P. Miller, *The New England Mind: from Colony to Province* (Harvard U. P., 1953) s. 56.

10 Rutherford, *A Survey of Antinomianism*, s. 209, *A Survey of the Spiritual Antichrist* (1648) içinde.

11 [Anonim], *The Ranters Religion* (1650).

12 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 119.

13 Thirsk, *Agrarian History*, s. xxxiv-xxxv. Mrs Thirsk'in bu konudaki konferansından da yararlandım.

14 Everard, *The Gospel Treasury Opened* (2. baskı, 1659), s. 329-335.

Benim *Society and Puritanism* (*Toplum ve Puritanism*) adlı çalışmamda zamanın ısrafı konusundaki *Puritan* dehşeti, dakiklik ve düzenli hayat alışkanlığının aşılanmasını gösterdim.[15] 1630'larda Amsterdam'daki Calvinci İngiliz Reform kilisesi, üyelerine dakikliği ve görevlerin *gönüllü* yerine getirilmesini para cezalarıyla öğretiyordu. Hollanda Reform Kilisesinin Piskoposluk Mahkemeleri'nin uyguladığı standartlar, kimi İngiliz kilise mahkemelerinden farklı olarak, kapitalist iş hayatının standartlarıydı.[16] Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu disiplin, bu zamanın para olduğu duygusu, bu göreve *gönüllü* katılma, "büyük nezaretçinin gözünde her zamanki gibi" çalışan İngiliz orta sınıfının büyük kısmı tarafından içselleştirilmişti. Bu bir görenek olmuş, herkesin kabul ettiği bir alışkanlık haline gelmişti. Ama Milton'un metaforunun düşündürdüğü gibi, alt sınıflar tarafından değil.

Richard Bancroft, Henry Barrow ve Thomas Hobbes gibi çok farklı adamların hepsi, *Puritan* vaizlerin, zengin iş adamlarının günahlarını, az çok görmezden geldiklerine işaret etmişlerdir.[17] Pek çok rençber, tacir ve zanaatkâra yaşaması, çalışması ve kimi zaman da zenginleşmesi için yardım etmiş olan *Calvinism*, çabaları o belirsiz dünyada yaşamak için bir insana gerekli olan iyi talihle çakışmayanlara ve kesintisiz öz-disiplini gerçekleştiremeyen ya da gerçekleştirmek istemeyenlere daha az dost olan bir yüze sahipti. *Calvinism*, keyfi bir Tanrı'nın lütuf göstermeyi seçmediği kişiler için cehennemin ve lanetlenmenin terörünü davet ediyordu: Çağdaşlarının tanık olduklarını gördüğümüz umutsuzluk ve intihar düşüncesi,[18] *Calvinism*'in yan ürünleri olabilir. Dinsiz aşağı sınıflar için *Calvinism* katı ve bağlayıcı bir disiplin öneriyordu ya da *Presbyterian*'lar öyle yapması gerektiğini düşünüyorlardı.

15 *S. and P.*, bölüm III, özellikle s. 127.

16 A. C. Carter, *The English Reformed Church in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Amsterdam, 1964), s. 36, 114, 128, 141-142.

17 Ed. A. Peel, *Tracts Ascribed to Richard Bancroft* (Cambridge U. P., 1953), s. 72; Ed. Carlson, *Writings of Henry Barrow, 1590-1591*, s. 244; Hobbes, *English Works*, VI, s. 194-195; *P. and R.*, s. 230-231 (Perkins) ile karşılaştırınız.

18 Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız.

Presbyterian disiplini onları zor ve şiddetle boyun eğdirme girişimiydi. Yeni Model Ordu bu girişimi önledi ve *Presbyterian*'lar 1660'ta Ordu'nun yerini almayı başaramadılar. Restorasyondan sonra tarikatçı cemaatler, bir tür seçkinler olan üyelerine daha ılımlı bir şekilde telkinde bulunma yolunu seçtiler: Alt sınıfların büyük kitlesi, 18. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin vahşi ekonomik baskılarıyla baş eğdirilinceye kadar direnişi sürdürdüler.[19] Bu rasyonelliğin çifte standardı varsayımlarına yol açtı. Mülk sahibi insanlar, işverenler (kendileri ve ideologları tarafından) çalıştırdıkları insanların sahip olamadıkları bir rasyonel hesap yapma yeteneğine sahip olduklarını farz ettiler.[20] Yalnızca az sayıda kuramcı bütün bu işgücünün sıkı disiplin altına alınması girişimine karşı çıktı ya da en azından, yalnızca 1640'lar ve 1650'lerde görüşleri yayınlanabilir oldu.

Tyranipocrit Discovered'ın yazarı bunlardan birisiydi. 1649 yılında bu "zengin ve dindar olma ikiyüzlü doktrini"nden söz ediyordu.[21] Mübalağa etmiyordu. William Ames, her ne kadar kendi içinde iyi olmasa da, yasal olarak elde edilen zenginlik, Tanrı'nın armağanıydı diye izah ediyordu: Tanrı'nın özel iradesi bunu gerektirmediği sürece, feragat edilmemeliydi. Aşırı ve saldırgan din gayretiyle olan yoksulluk maneviydi ve büyük zenginliklerden oluşabilirdi; daha alışılagelmiş yoksulluk bir ceza ya da musibet olarak görülebilirdi. Servet Tanrı tarafından onaylanıyordu; pintilik ve tutumluluk erdemdi.[22] Bu her iki dünyanın da en iyisine sahip olmaktı: Zenginlik aynı zamanda hem küçümsenebilir hem de onun tadına varılabilirdi. Sibbes, Gouge ve Thomas Taylor gibi etkili şehir vaizleri cemaatlerine hep zenginliğin kutsallaştırılabileceğini öğretiyorlardı:

19 Benim *Reformation to Industrial Revolution*, s. 260-266'ya bakınız.

20 K. V. Thomas, "Work and leisure in pre-industrial society", *P. and P.*, 29, s. 61-62 ile karşılaştırınız.

21 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 83; bu bölümün ilerideki sayfalarıyla karşılaştırınız.

22 W. Ames, *The Marrow of Sacred Divinity* (1642) s. 378: İngilizce çevirisi Avam Kamarası'nın emriyle yapıldı; *P. and R.*, s. 229-230'da aktarılan Perkins'le karşılaştırınız.

Kutsal Kitap bize, eğer yoksulluğu tercih etmezsek zenginliğin nasıl kullanılabileceğini öğretiyor.[23]

Bu, insanlara ailesinin geçimini sağlamayanın "kâfirden de beter" olduğunu öğreten Sir William Temple'den yalnızca küçük bir adım uzaktaydı.[24] 1651'de Hugh Peter "Tanrı'nın lütfuyla basiretli olan paralı bir adam komşularının önüne geçer" demişti ve 1655 yılında Londra Belediye Başkanı'na ithaf edilen bir hutbede şunlar ileri sürülüyordu:

> Çocuklarımız ve akrabalarımız için yeterli geçimi sağlamak üzere dünyevî şeyleri kazanmak için yasal ve haklı bir meslek ve işte çalışkanlık ve sebat kutsal İrade ile lanetlenmemiş fakat öğütlenmiştir... Yoksul bir adamda inayet, inayettir ve bu güzeldir; ama zengin bir adamda inayet daha bariz ve daha yararlıdır.[25]

Ailelerimizin geçimini sağlamak takdire layık bir şeydir ve görevdir diye ilan ediyordu Peder Joseph Lee 1656'da;[26] Richard Baxter, Tanrı'nın para kazanmak için yasal bir yol gösterdiğinde, daha az kazançlı yolu seçmenin Tanrı'nın vekilharcı olmayı reddetmek olduğunu düşünüyordu.[27] Aşağıda Abiezer Coppe'nin bu çok alışılmış düşünce tarzına ateşli bir şekilde karşılık verişini aktaracağım. George Fox *Journal*'ında, olumlu bir hazla, *Quaker* dürüstlüğünün dünyevî zenginliğe yol açtığına işaret ediyordu.[28] *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarı, alınyazısı doktrininin, zengin haddini bilmez günahkârların güven içinde günah işlemelerini teşvik ettiğini söylüyordu.[29] Dr. Mac-

23 R. Sibbes, *Works*, VII, s. 62; W. Gouge, *A Commentary on ... Hebrews* (1867), III, s. 290-295; T. Taylor, *Works* (1653), s. 477.

24 E. F. Gay, "The Temples of Stowe and their debts (1603-1653)", *Huntington Library Quarterly*, II, s. 408.

25 H. Peter, *Good Work for a Good Magistrate*; [Anonim], *The Vanity and Mischief of Making Earthly Treasures our Chief Treasure* (1655).

26 J. Lee, *A Vindication of Regulated Enclosure*, s. 21.

27 R. Baxter, *A Christian Directory* (1825), II, s. 585-586. İlk kez 1673'te yayınlandı.

28 Fox, *Journal*, I, s. 186; karşılaştırınız, W. Penn, *Some Fruits of Solitude* (1693) (Everyman baskısı), s. 60.

29 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 92.

farlane ve Mr K. V. Thomas, köy toplumunun geleneksel dürüstlük kurallarını bozan bireycilerin suçlu vicdanlarının, kurbanlarını Tanrı'nın düşmanları olarak seçip ayıran cadılık suçlamalarına sığındıklarını ileri sürüyorlar.[30]

Protestan ahlakının bir sonucu, mülkiyet haklarının önemine yaptığı vurgu oldu. Devrim ve özellikle de 1647-1650 yıllarındaki ekonomik kriz sırasında insanlar, yoksullar açlık çekerken özel mülkiyet haklarının etik haklılığının ne olabileceğini sorguluyorlardı. Baxter'in cevabı şudur:

> Hayatın korunması, her zaman mülkiyetin ihlalinin zarar verici ihlali karşısında ortak iyiliğe daha fazla hizmet edecek açık bir olasılık değildir; alanın hayatını kurtaracak bile olsa, bir adamın eşyasını almak günahtır... Dolayısıyla normal olarak bir başkasının eşyasını onun rızasına karşın almaktansa ölmek bir görevdir.

Mülkiyet, diyordu Baxter, Locke'u haber verircesine, "doğanın düzeninde insan yönetiminin ön koşuludur." Oliver Cromwell'in, Beşinci Monarşistler hakkındaki eleştirilerinden birisi, onların mülkiyeti İsa'nın krallığının alametlerinden birisi olarak kabul etmemeleriydi.[31]

Calvinism'in sınandığı an, 1640'larda vaizlerin, gerçekleşmeyen daha iyi bir toplum umutlarını canlandırdıkları ve *Calvinist* disiplininin katılığına karşı protesto seslerinin yükseltildiği özgürlük atmosferinin egemen olduğu günler oldu. Her yanda, hem *Presbyterian* sistem hem de Tanrısal Buyruklar, şimdi yalnızca William Chillingworth, John Hales ve John Selden gibi kuşkucu âlimlerin değil, ama kimisi insan ruhunu boğduğu, kimisi de çalışmayı sevmedikleri için *Calvinism*'den hoşlanmayan kaba maddeci *Ranter*'ların saldırısına uğradı.

---

30 Yukarıda 6. Bölüm'ün başına bakınız.

31 Baxter, *Chapters from a Christian Directory* (1925), s. 69, 71; Abbott, *anılan eser*, III, s. 438.

II. PROTESTAN AHLAKININ ÖTESİ

Profesör C. H. George, Falstaff'ın bir eşkıya olarak faaliyetlerini savunuşunu aktarır: "Neden Hal, bu benim işim Hal. Bu meslekte çalışmak bir adam için günah değildir."[32] Protestan ahlakına düşman olanların alay edebilecekleri çok şey vardı. Kimi *Puritan* vaizler, "bir işi olmadan yaşayan" beyefendileri lanetlediklerinde rüzgâra karşı tehlikeli bir şekilde yelken açıyorlardı.[33] *More Light Shining in Buckinghamshire,* bir işte çalışmayan beyefendilerin gerçek haydutlar olduğunu ve gerek kendi gerekse Tanrı'nın yasasına göre cezalandırılmaları gerektiğini ileri sürüyordu. "Öyleyse yaptığınız büyük çitleme hırsızlığı ve zulümler için önce gidin kendinizi asın; ondan sonra yaptıkları küçük hırsızlıklar için yoksul kardeşlerinizi asabilirsiniz".[34] Winstanley, çalışmanın değeri konusundaki *Puritan* vurguyu bir tür emek değer teorisine doğru genişletmiştir:

> Hiçbir insan, ne kendi gayreti ne de ona yardım eden adamların gayretiyle zengin olamaz. Eğer bir adam komşularından yardım almazsa bir yılda asla yüzlük ya da binlik bir mülkü bir araya getiremez. Eğer başkaları ona çalışmasında yardım ediyorsa, o zaman o zenginlikler onun olduğu kadar komşularınındır da... Zengin adamlar bütün sahip olduklarını çalışanın elinden kazanıyor ve verdiğini de kendi çalışmasından değil başkalarının çalışmasından veriyor.

Bütün mülk sahipleri hırsızdır. Vaizlerin vardıkları sonuçlardan öylesine farklı olan Winstanley'in vardığı sonuç, hem mülk sahipliğinin hem de ücretli emeğin lağvedilmesidir, "zira bu görkemli esareti beraberinde getirir".[35]

Günah, altı üstüne gelmiş dünyayı destekleyenlere farklı görünüyordu. Winstanley dünyadaki en büyük günahkârların

32 Shakespare, *I. Henry IV,* perde I, sahne ii; C. H. George, "The Making of the English Burgeoisie", *Science and Socety*'de yayınlanacak bir makale.

33 Perkins, *Works,* III, s. 63-64; karşılaştırınız *P. and R.,* s. 215-238, *S. and P.,* s. 138-143.

34 Sabine, s. 633-634. Winstanley de aynı görüştedir (Sabine, s. 432).

35 Sabine, s. 258, 511-512, 595, 580-581; 159, 190-198. sayfalarla karşılaştırınız.

kim olduğunu soruyordu. "Evrensel sevgiye karşı en büyük günah, dünyanın hazinelerinin, onun asıl sahibi olan başkaları yokluk nedeniyle açlık çekerken sandıklarda ve evlerde kilit altında tutulması, çürümelerine ya da harap olmalarına yol açılmasıdır – ve bunlar herkesin malıdır" şeklinde cevap veriyordu. Winstanley, Ireton'un Putney'de, "Eğer mülkiyet korunursa, genel anlamda özgürlük sağlanamaz" sözlerine, daha keskin bir şekilde şöyle cevap veriyordu: "Bu evrensel topluluk kurulmadan, evrensel özgürlük olmaz." Onun ikinci ölümcül günahı özel mülkiyetin kutsallığı konusunda Baxter'e vermiş olduğu cevap olabilir; şöyleydi:

> Herhangi bir adam ya da adamlar, cani kılıçlarının gücüyle önce dünyayı başkalarından alırlar; ve daha sonra ihtiyaçlarını gidermek için, o belirli ailenin kullanacağından fazla olduğu yerlerde ya da kişilerde stoklanmış dünyanın meyvelerini alan herhangi bir kişiyi asmak ya da öldürmek için kendi yasalarını yaparlar.[36]

Lionel Lockier, "resmi azizler"in, hemşerileri ihtiyaç içindeyken müsrifçe harcadıkları için *Ranter*'lardan daha suçlu olduklarını iddia ediyordu: Hizmetçiler Pazar günü çalıştırılıyor ve de yoksullar kilisenin sundurmasında aç duruyor:

> Ve paylaşan herkes
> Onlar *Ranter* sayılıyor.[37]

Bunyan'ın *Holy War*'undaki (*Kutsal Savaş*) Mr Covetousnes (Bay Açgözlü), "kendisini İyi-Çiftçi diye gizliyor."[38]

Ranter'lar, Protestan ahlakının yol açabileceği dalavereye ahlaki öfkenin en tam ifadesiyle karşı çıkmışlardır – "sizin mundar aile görevleriniz, ve sizin değişinizle Kutsal Kitap buyrukları ... bunların hepsinin altında, açgözlülüğün, dehşet verici ikiyüzlü-

---

36 Sabine, s. 109, 496-497; yukarıda 9. Bölüm'de aktarılan George Foster'in zoralımı haklılaştıran sözleriyle karşılaştırınız. Ireton için Woodhouse, s. 73'e; Baxter için iki sayfa yukarıya bakınız.

37 Ed. H. E. Rollins, *Cavalier and Puritan* (New York U. P., 1923), s. 322-324.

38 Bunyan, *Works*, III, s. 314; 333. sayfa ile karşılaştırınız.

lüğün yanı sıra şakırdamak, çemkirmek, ısırmak yatıyor."[39] "Riyakâr karanlık ... hemen hemen tüm aile ibadetini ... kaplamıştır," diyen Winstanley aynı görüşteydi.[40] "İnsandaki bu *Pharisee* bütün fahişelein anasıdır" diye sürdürüyordu Coppe, "en kötü fahişe önce Fahişe diye bağırıyor; küfürle ağzına kadar dolu en ağzı bozuk küfürbaz, önce Küfürbaz diye bağırıyor."[41] Ama Coppe'nin davası ancak biraz ayrıntı verilirse anlaşılabilir:

> Beni takip et, en son Tanrı'nın günü 30 Eylül'de açık alanda karşılaştığım, yamalı paçavralarla örtülü, bana isteyerek bakan, gözümün ona acıdığı ve kalbimin ya da Tanrı'nın gününün içimde bir fırın gibi yandığı ve dilimin onunla şöyle konuşmak için tutuştuğu, çok biçimsiz garip adam.
>
> Şimdi sen dostum, nasıl yoksulsun?
>
> Evet efendi, çok yoksul, diye cevap verdi.
>
> Bunun üzerine içimde bağırsaklarım oynadı ve kurt yemiş sandığa (yani ölü gövdeme demek istiyorum) bir titreme çöktü; hiçbir eklemime hâkim olamıyordum.
>
> Ve içimdeki büyük sevgim (o sandık ya da gövde içindeki büyük Tanrı) ona karşı yanıyordu; ve sandığın kilit deliğini, yani bedenin ağzını yine açtırdı. Şöyle:
>
> Yoksul musun?
>
> Evet, çok yoksul, dedi o.
>
> Bunun üzerine içimdeki, dudaklarıyla yaltaklanan, sinsi kalpli kadın dedi ki:
>
> Bu yoksul bir zavallı, ona iki peni ver.
>
> Ama (içimdeki) EKSELANSIM ve MAJESTEM onun sözlerine dudak büktü, onun dilini lanetledi ve kadını huzurundan tekmeyle kovdu.
>
> Ama derhal (atımın terkisinde taşımadığım, ama benim içimde olan) HERKESİN HOŞLANDIĞI FAHİŞE dedi ki:
>
> Bu yoksul bir zavallı, ona 6 şilin ver, ve bu kadarı bir şövalye ya da bir efendinin yoksul bir bedene vereceği kadardır.

39 Cohn, *anılan eser*, s. 370.

40 Sabine, s. 139. Aile ibadetine karşı husumetin daha başka kanıtları için bkz. S. *and* P., s. 461-462, ve K. V. Thomas, "Women and the Civil War Sects", s. 52.

41 Coppe, Richard Coppin'in *Divine Teachings*'ine önsöz.

Üstelik (dedi kutsal İncil Fahişesi) o kendi ailesinin geçimini sağlamayan bir dinsizden de beter.

Gerçek sevgi evde başlar, vs.

Garip bir şekilde sen ve senin ailen, yavru kuzgunlar gibi besleniyor. Sen her ne kadar azimli bir vaiz olsan da, yine de sen hem ondalık vergileri hem de ücretli işi hor görmüşsün; ve sen kimin sana bir peni değer vermeyeceğini önceden bilmiyorsun.

Asıl şansına sahip çık.

Ve böylece dudaklarıyla iltifat etti ve yağdan yumuşak sözleri ve bal peteği gibi damlayan dudakları, elimi telaşla cebime attım; bir şilin çıkararak yoksul zavallıya, bana altı peni ver, işte sana bir şilin dedim.

Veremem diye cevapladı, hiçbir zaman bir penim olmadı.

Bunun üzerine dedim ki, eğer paramı bozabilseydin memnuniyetle sana bir şeyler verebilirdim.

Tanrı seni korusun dedi.

Bunun üzerine, büyük bir tereddütle, büyük bir sevgiyle ve hayretle (sağlam bir karakterle) atımın başını ondan çevirdim ve yürüdüm...

Ve benim cebime düşmüş olan Tanrı'nın felaketine bak ve de gümüşümün pası bana karşı hükme durdu ve bedenimi ateşle kavurdu ... ve James'in 5'i[42] kulaklarımda öyle bir endişe gürültüsü kopardı ki, paramın tümünü memnuniyetle, çehresi o zamana kadar gördüklerimden daha bozulmuş olan onun ellerine bırakabilirdim.

Bu gerçek bir öyküdür, tarih olarak çok doğrudur.

Ayrıca hikmet içinde de gerçek bir öyküdür.

Ve onun altında ima edilen derin öyküler vardır zira o gelecek olan çeşitli (garip de olsa) haşmetli şeylerin bir gölgesidir.

Pekâlâ! paslı çürümüş paramı yoksul zavallının ellerine fırlattıktan sonra, dönüş için – titrer bir halde, sevinç ve şaşkınlık içinde, bu küllerin altından yükselen büyük ihtişamın kıvılcımlarını hissederek ondan uzaklaştım.

---

42 Cenevre İncil'inin ince pasajındaki bu marjinal yorum eğlencelidir; Havari'nin ağlayıp ulumaya mahkûm ettiği zengin, kötü ve ahlaksız zengindir.

> Bundan sonra, (bu Gemi'de ya da sandıkta var olan o ilahi güç sayesinde) atımın başını çevirmeye zorlandım – bunun üzerine bu zavallı biçimsiz yoksulun bana içtenlikle baktığını gördüm: Ve bunun üzerine şapkamı çıkarıp ona yedi kere eğildim ve ... atımı yeniden yoksul zavallıya sürdüm ve Ben bir Kral olduğum için bunu yaptım, ama bunu kimseye söylemene gerek yok dedim.[43]

Bu garip pasajın kor gibi öfkesi ve acımasından sonra, hemen hemen her şey uysal görünmektedir. Ama Nayler'in de –daha sonraki Fox'un hiç hoşuna gitmeyecek olan– ironik bir şekilde pek çok *Puritan* ifadeye dayalı benzer sözleri vardır:

> Haset etmeyeceksin, dedi Tanrı ... Tanrı'nın sana verdiği akılla yaşamalısın dedi Deccal ve bu açgözlülük değil basiretli bir ihtimamdır; ve ailesinin geçimini sağlamayan kişi bir dinsizden daha kötüdür ve eğer sen kendi aklınla kendine yardım etmez ve Tanrı'yı beklersen, hem sen, hem de seninkiler yeterince yoksul olabilir.[44]

Presbyterian'ların Pazar gününü kutsal kabul edişi hakkında Nayler, "dünyada her şeyden uzak durmak için bir gününüz, ve dünyaya uyum sağlamak için günleriniz var" demişti ve onların özgürlük korkularıyla alay etmişti.[45]

Tyranipocrit Discovered'ın yazarı, *Puritanism*'in yol açabileceği bencillik ve ikiyüzlülük konusunda daha kibarca bir şeyler söylemişti:

---

43 Cohn, *anılan eser*, s. 365-368. John Everard'ın çevirdiği, "Bilgili bir ilahiyatçı ile bir dilenci arasında diyalog", Coppe'ye bir başlangıç noktası vermiş olabilir (Everard, *The Gospel Treasury Opened*, 2. baskı, 1659, s. 528-531).

44 Nayler, *The Old Serpents Voice* (t. y., 1656 ?) s. 6. Nayler'in mübalağa etmediği, Henry Newcome'ın *Autobiography*'sindeki şu pasajdan anlaşılabilir: "Şimdi benim sürekli korkum bu; eğer ölür ve karıma ve çocuklarıma bir şey bırakmazsam; ve insanlar 'Bu onun sıkılığı idi ve bu *Puritanism*'dir! Bunun onları nereye götürdüğünü görün! Karıya ve çocuklara bıraktığı şey budur' derlerse." (Ed. R. Parkinson, Chetham Soc., 1852, s. 135-136.) Milton bile hayır işlerinin önce insanın kendisine ve ondan sonra olarak başkalarına karşı bir görev olduğunu düşünüyordu (*Complete Works*, II, s. 750).

45 Nayler, *A Salutation to the Seed of God* (3. baskı, 1656), s. 20; yukarıda 10. Bölüm'le karşılaştırınız.

> İmanı ayıplamam, ama sevgiyi överim ve sevgiyi her şeyden üstün tutarım... İnsanın insana yararı dokunabilir, ama hiçbir adamın Tanrı'ya yararı dokunamaz; ve dolayısıyla eğer bizler iyilik yapacaksak bunu insanlara yapmalıyız, insan olmadan [yani insanın dışında] Tanrı'ya yapmamalıyız... İman, ona sahip olan için hiç kuşkusuz huzur veren bir şeydir, ama bir başkasının imanı bana yardımcı olamaz.

Bütün vurguyu hayır işlerinde bir sonuç vermeyen iman üzerine yapmak yerine, nefreti sevgiye tercih etmek daha az ikiyüzlü olabilirdi.[46] "Sevgiden söz etmek, sevgi değildir" diye ekliyordu Winstanley; "ahlaka uygunluk için sevgi rolü yapmaktır."[47] 1657 yılında Roger Crab, bir yandan mal mülk edinirken, komşunuzu kendiniz gibi sevmenin olanaksız olduğunu ileri sürüyordu: "Bizim bütün mal mülkümüz, Tanrı'nın lanetinin meyvelerinden başka bir şey değildir."[48]

Antinomianism, Calvinci seçim doktrininin demokratikleştirilmesi, Protestan bireyciliğinin mantıklı bir şekilde yaygınlaştırılmasıdır. Bütün Protestanlar, ama en çok radikal *Puritan*'lar dinin içsel inanışa dayanması gerektiğini vurgulamışlardı. "Tanrı, bu İncil reformasyonunda yalnızca kalbi hedef alıyor" diye açıklamıştı William Dell.[49] Cenevre, Amsterdam, Londra ve East Anglia'nın orta sınıfları, Protestan ahlakını, çalışmanın değerini ve tembellikten nefreti kalplerine yazılmış bulmuşlardı: içinde yaşadıkları ve çalıştıkları çevre onu oraya koymuştu; kulübe sakinleri, geçici işçiler değil. İşgücü, varlıkları doğrudan ona bağlı olan küçük ustaların doğrudan ilişkili oldukları bir şeydi: İşçiler çalışmazsa onlar da karınlarını doyuramazlardı. Ama ücretli işçi, en azından kısmen, bir başkası karnını doyurabilsin diye çalışıyordu. Ücretini aldığı sürece ne ürettiğiy-

---

46 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 86-87.

47 Sabine, s. 193.

48 R. Crab, *Dagons-Downfall* (1657), s. 5-6, 13. Crab, *The English Hermit* (1655) adlı eserinde, İncil'in zengin adamlara her şeylerini satıp yoksullara vermeleri tavsiyesini kendilerine göre açıklayanlarla alay ediyordu (*Harleian Miscellany*, IV, s. 461).

49 Dell, *Several Sermons*, s. 132.

le ya da ne kadar ürettiği ile ilgilenmiyordu. İç ses alt sınıflardan gelen farklı topluluklar için farklı konuşuyordu. Aylaklık günah değildi; kalbi temiz olanlar için zina günah değildi. Sevgi imandan daha önemliydi.

Kutsal şeylere son bir saygısızlık: Kimi radikaller beyaz Anglo-Sakson Protestanların uygarlaştırıcı misyonunu reddediyorlardı. Daha 1646'da Thomas Edwards, İngiltere'nin İrlanda'daki haklarını sorgulayan yıkıcı ruhlardan söz ediyordu. Walwyn onların orada hiçbir işleri olmadığını ileri sürüyordu: "İrlanda yerlilerinin haklı özgürlüklerini arayışları ... bizim burada zulmün iktidarından kendi kurtuluşumuzu ve özgürlüğümüzü elde etme çabalarımızla aynıdır." İrlandalılar da kendi vicdanlarının özgürlüğüne niçin sahip olmasınlar, diye soruyordu Walwyn. Onlar bizden daha iyi huylu insanlar. Böylece, "aksi halde mutlu çalışmayı teşvik edecek olanların Drogheda'da sonuçlanan yargılarını ve vicdanlarını hayrete düşürüyordu".[50] Samuel Rutherford, İrlandalı Katoliklerin, "kendi dinlerine sahip olmalarına" izin verilmesi gerektiğini düşünenlerin "birtakım *Antinomian*'lar" olduğu gözleminde bulunuyordu.[51]

Tyranipocrit Discovered'ın yazarı, 1649'da *Waldensian*'lara, Faslılara ve Hollandalılara karşı yürütülen Fransız ve İspanyol hunharlığını ve "İngilizlerin zavallı İrlandalıları nasıl kovaladıklarını" birlikte ele alıyordu. Ve bunu genel olarak ticari imparatorluğun reddedilmesi şeklinde yaygınlaştırıyordu:

> Bizim tüccarımız, başlıca bizim Hindistan tüccarımız, Hıristiyanlaştırmak için deniz ve kara yoluyla seyahat ediyorlar; ama onların, önce yoksul Hintlileri Tanrı'nın onlara verdiklerini ellerinden almak için soyduklarına ve daha sonra bunu, biz daha iyi olabilelim, kibirli gövdelerimizi donatmada kalplerimizin gururunu gösterelim ve açgözlü bağırsaklarımızı, yapay, gereksiz tuhaf şeylerle besleyelim diye yaptıklarını ve iki taraflı oynamalarından elde edeceğimiz kârı düşünün.

---

50 Edwards, *Gangraena*, III, s. 23, 227, 237-239; II, s. 27; H. and D., s. 288-289, 310, 315; Wolfe, s. 318'le, T. Prince, *The Silken Independents Snare Broken* (1649) s. 6-7 ile karşılaştırınız.

51 Rutherford, *A Modest Survey of the Secrets of the Antinomians*, s. 176-177.

Bununla birlikte, "her ne kadar onların Hintlilerin mallarına ilişkin davranışları kötü olsa da, Hintlilerin şahıslarına karşı davranışları daha da kötüydü: Çünkü onları ya öldürüyorlar ki bu kötüydü, ya da onları köleleştiriyorlardı ki bu daha da kötüydü. O zavallı masum insanlara karşı bu tür dinsiz işler hakkında ne diyeceğimi bilemiyorum."[52] *Digger*'lar "İngiltere'nin ve de bütün dünyanın yoksul ezilmiş halkları" adına konuşuyorlar ve özgürlük yasasının kendi ülkelerinden dünyanın bütün uluslarına gideceğini umut ediyorlardı. Burrough, "Tanrı bütün ulusları, yeryüzünde yaşamak için aynı çamurdan ve aynı kandan yapmadı mı?" diye sorarken Winstanley'i çağrıştırıyordu.[53] Ne ki, 1650'lerde Oliver Cromwell, kralcıları yönetimiyle uzlaştırmak için saldırgan emperyalist bir dış politika izliyor ve bunda başarılı da oluyordu. *Gentry*'nin bir kesiminin militarist heveslerini sömürgeci yayılmanın hizmetine sunmak iki yüz yıldan fazla, "İngiltere'nin yoksul ezilmiş insanları" siyasette bir kez daha seslerini duyurana kadar devam etti.

Puritan'lar Katoliklerin yaptıkları iyi işleri, kötü nedenlerle yapıldıklarına ve imanlarının kimi zaman hiçbir iyi sonuç sağlamadığına inandıkları için lanetleme konusunda çok enerji sarf ettiler. *Leveller*'lar ve *Quaker*'lar, *Tyranipocrit*'in yazarı gibi, imanın işte kendini göstermesi konusunda ısrar ettiler.[54] Gerçek ışık diyordu Margaret Fell, yalnızca eğer laflar eylemlerle ve de eylemler topluluk üzerindeki –toplantılar, aileler, komşular üzerindeki– etkisiyle sınanırsa ikiyüzlü bir kandırmacadan ayrılabilir.[55] "Bir zamanlar hiçbir şeyin incelenmediği, hiçbir şeyin incelenmeden kalmadığı" iç ışık sayesinde diye yazıyordu Penn, "her düşünce bir karara varmalıdır ve kafalarda buna bir yer ayrılmasına izin verilmeden önce onun ortaya çıkışı ve *temayülü* bir iyice onaylanmalıdır."[56]

---

52 Orwell ve Reynolds, *anılan eser*, s. 90-91, 105.

53 Sabine, s. 277, 525; Burrough, *Works*, s. 500.

54 Wolfe, s. 167, 171, 176, 180-181, 271, 369-370.

55 Ross, *Margaret Fell*, s. 59; karşılaştırınız Troeltsch, *Social Teaching of the Christian Churches*, II, s. 841, 920.

56 W. Penn, *No Cross, No Crown* (1669), II. Bölüm, s. 6. İtalikler benim.

Radikallerin çoğu, iş yapanları konuşanlara tercih ediyorlardı, kaçak ve kapalı erdemi reddediyorlardı.[57] Derin derin düşünmeye karşı eylem felsefesinin en büyük savunucusu Winstanley idi. "'Düşünceler içimde koşuyor' diyordu, 'sözler ve yazılar hiçbir şey değil ve ölmeliler zira eylem her şeyin hayatıdır ve eğer sen bir eylem yapmıyorsan hiçbir şey yapmıyorsundur.' Yaratılışın haşmetle parladığı şey eylemdir". Üniversiteli papazlar, "kibirli, haris siyah bir cübbenin altında ... her zaman sözler söylerler, ama halk onların sözlerine göre hareket edince kenara çekilirler". Ama "Tanrı etkin bir güçtür, farazi bir hayal değildir". "Bu Yüce Tanrı'nın büyük savaşı olduğu için, aydınlık karanlığa karşı, evrensel sevgi bencil güce karşı; hayat ölüme karşı; gerçek bilgi hayalî düşüncelere karşı savaşır".[58]

III. BİR KARŞI-KÜLTÜR MÜ?

Coppe ve Clarkson'un vaaz ettiği *Ranter* etiği, mevcut toplumun ve onun değerlerinin gerçekten altüst edilmesini gerektiriyordu. Dünya insanlar için vardı ve bütün insanlar eşitti. Ölümden sonra hayat yoktu; asıl olan, burada ve şimdi olanlardı. "Mezardan sonra ne neşe, ne de keder vardır" diyordu Clarkson.[59] Toplumun mevcut kurumlarının pek çoğunun ve kerameti kendinden menkul dindarların dalavere ve ikiyüzlülüğünün kesinlikle yaptığının aksine hemcinslerimizi incitmeyen hiçbir şey kötü değildir. "Aydınlıkta şerefle küfretmek" ve "iffetsiz öpücükler",[60] efendilerimizin bize empoze etmek istedikleri bir rejimden –mülkiyetin hayattan, evliliğin sevgiden, içimizdeki İsa'mn bize öğrettiği hayırseverliktense kötü bir Tanrı'ya iman eden– baskıcı bir ahlaktan bizi kurtarmaya yardımcı olabilir.

Kovulduğu bir dünyada Dionysos'u ilan etmek, insan vücudunun özgürlüğünü ve zihinlere kelepçe takılmasını empoze

57 Üç sayfa yukarıya ve aşağıda Ek II'ye bakınız.

58 Sabine, s. 315, 290, 475, 579, 457; 395, 409 ve 567. sayfalarla karşılaştırınız, Blake: "İsteyen ama eyleme geçmeyen zararlı şey üretir."

59 Clarkson, *The Lost Sheep Found* (1660), s. 28; karşılaştırınız Sabine, s. 565.

60 Yukarıda 9. ve 15. Bölümler'e bakınız.

edenlere karşı cinsel ilişkilerin özgürlüğünü yeniden temin etmek kahramanca bir çabaydı.[61] "Eylem yoksa, hayat yoktur" diye Winstanley'i yankılandırıyordu Clarkson, "hayat olmadan mükemmeliyet yoktur; ve mükemmeliyet olmadan, aslında ezeli ve ebedi Majeste, egemenlik ve her şeyi sonuna kadar kendi için fetheden ve lanetleyen iktidar altında ebedî barış ve özgürlük yoktur." Neredeyse Blake'i okuyor gibiyiz. Clarkson, gerçekten temiz olan için "Şeytan Tanrıdır, cehennem cennettir, günah kutsallıktır, lanetlenme kurtuluştur: Bu ve yalnızca bu, ilk diriliştir" sonucuna varırken, yine Blake'i bekliyordu.[62] Dünya altüst oldu. Coppe 1649 yılında, insanlar artık "günlük işlerinin tuğlalarını azaltmaya cesaret edemedikleri, (esaretin yurdu) Mısır ülkesinin refah ve bolluğuna özlem ve arzu duyamayacaklar"; onlar büyük bir özgürlüğün ülkesi olan, mutluluğun yurdu, tatlı şarap, süt ve bal akan ülkede... Tanrı'nın zambağı gibi, çalışmadan parasız yetiştirdikleri, "Manevi Kenan diyarını (yaşayan Tanrı) arayacaklar ve oraya koşacaklar"[63] diye yazıyordu. Burası *Cokayne* diyarıydı, baş aşağı gelmiş çakırkeyiflikti. George Foster ve Mary Cary'nin öngördükleri gibi, Ortaçağ köylüsünün hülyasının gözden geçirilmiş bir şekliydi.[64]

Ranter'ların sevgi üzerine yaptıkları vurgu, belki de esas itibariyle palazlanmakta olan kapitalizme karşı olumsuz bir tepki, piyasanın zalim disiplininin zorladığı, o zamana kadar efendisiz olan adamları zalim rekabetçi toplumun ağlarına çektiği, bölücü güçlerin insafsız ahlakına karşı, insanların kardeşliği, özgürlüğü, birliği için bir çığlıktı. *Ranter* tepkisinin olumsuzluğu, görmüş olduğumuz gibi, yeminlerini ve iltifatlarını *Ranter*'ların taklit ettiği kralcı aristokrasiyle ilişkiler kurulmasına izin vermişti.[65] *Ranterism*'in büyük kısmı yeni bir etik olmaktan çok, bir kısmı aylak egemen sınıftan alınmış, –çalışmaktan hoş-

61 Bu konuyu Mr W. A Hunt'la tartışmaktan büyük bir yarar sağladım.

62 Clarkson, *A Single Eye*, Cohn içinde, s. 352-353.

63 [Coppe], *Some Sweet Sips of some Spirituall Wine*, kapak sayfası ve s. 52.

64 Yukarıda 15. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

65 Bu bölümün başlarıyla yukarıda 9. Bölüm'e; aşağıda 17. Bölüm'ün sonlarına bakınız.

lanmamak, cinsel laubalilik, küfretme, imandan çok işe vurgu yapmak gibi– geleneksel tavırların ifadesiydi. Bütün bunlar üst ve alt sınıfları Protestan ahlakının aracı savunucularına karşı birleştiriyordu. Kralcı gazetecilerin en büyüğü Sir John Berkenhead, haber kitapçıklarına gerek olmadığı o mutlu günlere nostaljiyle bakıyordu.[66] Ama şimdi çok başlı canavara kur yapılması gerekiyordu ve *Puritanism*'e muhalefetin Dionizyak unsurlarına başvurmada kralcı gazetelerin cüretkâr müstehcenliğinden başka daha ne uygun olabilirdi?[67] New England'da Merrymount'lu Thomas Morton, hizmetçileri efendilerine karşı ayaklanmaya teşvik ediyor, çiçeklerle süslü direğin etrafında dans ediyor ve (tabir caizse) "ateizm okulunda ısrar ediyordu". Morton doğal olarak iç savaş sırasında bir kralcıydı.[68] Restorasyondan sonra etrafında dans edilen çiçeklerle süslü direklerin ve *Merrie Monarch*'ın [II. Charles] bir tür cazibesi olmuştu.[69]

1650'lerde kralcılar, *Leveller*'lara daha doğrudan siyasal uvertürler yaptılar ki *Leveller*'ların içlerinden bazıları kralcılarla görüşmelere katıldılar ve bu tutumları daha istikrarlı bir şekilde cumhuriyetçi olan *Digger*'ların tavrından farklıydı.[70] Winstanley, radikal yönde daha da geliştirebilmek için, insanları *Commonwealth*'ı desteklemeye davet eden 1650 tarihli risalesinde, cinsel kuralsızlıkları, *Digger*'ların metruk arazilerin disiplinli bir şekilde ortak ekilip biçilmesi girişimini sekteye uğrattığı için *Ranter*'lara saldırıyordu. Onların cinsel pratikleri, Winstanley'e göre, yalnızca geleneksel değerleri kafalarında tutuyordu; bu hem Protestan ahlakının hem de *Digger* komünizminin farklı şekillerde kazınmış olduğu değerlerin başka bir esasa göre yeniden değerlendirilmesi değildi.[71] Winstanley, ortaklık içinde kendilerinin koyacağı bir çalışma disiplini-

66 P. W. Thomas, *Sir John Berkenhead, 1617-1679* (Oxford U. P., 1969), s. 57.

67 Bu öneriyi Mr. C. Russell'ın, *The Crisis of Parliaments* (1971)'deki önerisine borçluyum, s. 374.

68 *S. and P.*, s. 179.

69 Aşağıda Ek II'ye bakınız.

70 Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

71 Ed. G, E. Alymer, "Englands Spirit Unfoulded", s. 14-15; karşılaştırınız Sabine, s. 241, 312-313, 399-403.

nin rasyonel bir şekilde benimsenmesine dayanan daha olumlu bir birlik yoluyla toplumunun güçlerinin üzerine çıkmak istiyordu. Winstanley, "bir insanı bir sözcük için günahkâr yapan, ve böylece gökyüzünün yıldızlarını kuyruğuyla süpüren, cenneti ve dünyayı karartan, bedeni ve aklı kirleten, kendi özgürlüğü içinde hareket etmesine izin vermeyen, insanın içindeki özgürlüğünü" sınırlandıran "ruhbanın gücüne", *Ranter*'lar kadar şiddetle karşıydı.[72]

Radikal düşüncelerin mayalanmasından, hem geleneksel aristokratik kültürden hem de onun yerine geçen Protestan ahlakının burjuva kültüründen farklı bir kültürün ortaya çıkabilecek gibi göründüğü anlar olmuştu. Bu karşı kültürün gölgesinin nasıl bir şey olabileceğini teşrih edebiliriz. Komünizm adına özel mülkiyeti, rasyonel ve maddeci panteizm yerine dini, diyalektik bilim yerine mekanik felsefeyi, bedenin iyi şeylerinden utanmadan haz duyulması için sofuluğu reddeden bu kültür, her biri kişiye sınırsız saygı temeline dayalı topluluklar federasyonu yoluyla birlik sağlayabilirdi. Onun ideali, dünya ticareti ya da dünya egemenliği değil, ekonomik kendine yeterlilik olabilirdi. Günah konusundaki *Puritan* vurgunun ekonomik açıdan önemli sonuçları, İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin mümkün olmasına pek çok katkıda bulunmuş olan, çalışma zorunluluğu, tasarruf etme, biriktirmeydi. *Ranter*'lar içtenlikle bunu reddettiler: *Quaker*'lar sonunda bunu kabul eder hale geldiler. Yalnızca Winstanley bir alternatif ortaya koydu. Cennetten kovulmuş (yani açgözlü) adamın laneti çalışma, değil sömürüydü. Ücret ilişkisi içinde sömürüyü yok edin, emeğin kendisi, *commonwealth*'in güzelliğine katkıda bulunacak bir zevk olacaktır.[73] Serinkanlılıkla ele alındığında, bunun hiçbir zaman bir rüyadan başka bir şey olmadığını kabul etmeliyiz: Bunun toplumdaki karşıtları çok güçlüydü. Bu, karşı kültüre ekonomik bir zemin kazandırmış olabilecek *Digger* toplu-

72 Sabine, s. 468-469; yukarıda 8. Bölüm'de aktarılan Milton'un "bostan korkuluğu günahlar", Clarkson'un 15. Bölüm'ün sonlarında aktarılan referanslarıyla karşılaştırınız.

73 Sabine, s. 593. Karşı-kültür düşüncesi için Jack Lindsay'in çığır açan kitabı *Civil War in England* (1954) s. 313-314'e bakınız.

luklarında gerçekleşmeye en fazla yaklaştı. Onların kolaylıkla dağıtılması ve örgütsüz *Ranter* bireyciliğinden, örgütlü Dostların Derneği'ne (*Society of Friends/Quakers*) geçilmesi rüyanın, sıradan günün yarı aydınlığı içinde kaybolmasını tescil eder.

17. yüzyıl İngiltere entelektüel tarihinin büyüleyici sorunlarından birisi *Calvinism*'in çöküşüdür. Sanki o, Protestan ahlakının egemen olduğu bir toplumun kurulmasıyla tarihsel görevini yerine getirmiş gibidir. 1640'tan önce *Calvinism* sağdan, ayinin sembolik anlamı olduğuna inanan *Laudian Arminian*'ların; Devrim sırasında, soldan rasyonalist *Arminian*'ların –John Goodwin, Milton– *Quaker*'ların saldırısına uğradı. *Presbyterian* disiplini hem dinsiz aşağı sınıflar hem de yukarı sınıf ruhban karşıtları nezdinde tutulmuyordu. Daha ciddisi, *Calvinism*, *Antinomianism*'e karşı mevzilerini koruyamamıştı. Seçilmiş olanlar saygıdeğer burjuva *Puritan*'ları olduğu sürece, onların Tanrı'yla işbirliği halindeki özgürlük duygusu, toplumsal düzen için esaslı herhangi bir tehlike teşkil etmiyordu. Ama bir kez disiplin bozuldu mu, seçilmiş olanın kim olduğuna karar vermek olanaksızdı. Radikaller, imanları sevgi işinde sonuç vermeyen o *Puritan*'ları ikiyüzlü diye reddediyorlardı. Zanaatkâr Beşinci Monarşistler, yönetmesi gereken azizlerin kendileri olduğunu ilan ediyorlardı. Usta vaizler ve alt sınıf *Quaker*'lar kutsal ruhun kendi içlerinde olduğuna inanmışlardı. Kimi *Ranter*'lar, mülkiyetli toplumun bütün ahlaki standartlarını altüst edecek bir tür dionisyak *Antinomianism* vaaz ediyorlardı.

Seçilmiş olanların kim olduğu konusunda anlaşmak başarılamayınca, mülk sahibi insanlar yeniden işe koyuldular – onları ürünlerinden tanıyacaksınız. Davranış kalıpları ve normlar, kiliseye mensup olmayan *J.P.*'ler tarafından dinsel *Presbyterian* disiplini tehlikesinden bağımsız olarak saptanabilir ve uygulanabilirdi. Bu Katoliklerin ve *Laudian*'ların çalışmalarından çok farklı bir teolojiydi; mutlaka yerine getirilmesi gereken türdendi ve hiçbir şekilde aracı bir ruhbana bağlı değildi. Kilisenin her iki türden politik etkinliğini engelliyordu. Ve de bu tarikatların kendileri, bir kez dünyayı ve insanın günahkâr olduğunu kabul ettiklerinde, üyeleri üzerinde bir çalışma ahlakının empoze

edilmesi konusunda işbirliği yapıyorlardı. Şimdi bizler o kadar çok *Arminian* olmuşuz ki, insanın kendisini *Calvinism*'in egemen olduğu devrim öncesi toplumda görebilmesi için pek büyük bir imgesel çaba gerekli.

Benzer bir şey Fransız Devrimi sırasında da meydana geldi. Orta sınıf devrimciler İnsan Hakları'nı ilan ettiler ama Dördüncü Tabaka kendilerinin de insan olduğunu iddia edince gerçekten pek şaşırmış göründüler. Etkin ve edilgen yurttaş arasındaki fark, dindar olan ve olmayan arasındaki farkla aynı işlevi yerine getiriyordu: İkinciler daha uygundu zira kesin olarak tanımlanması daha zordu. Ancak hem iman hem de İnsanın Hakları'yla yapılacak bir haklılaştırma aynı kaçınılmaz çelişkiyle maluldü: Eski türden eşitsizliğe karşı savaşmada henüz ayrıcalık kazanmamış güveni verebilmek için, ayrıcalıklı olanlar karşısında onları birleştirecek şeye çağrı yapmak zorunluydu: Ortak insanlıkları, kendilerinin seçilmiş olduğuna inananlarla Tanrı katında eşitlik. Eşitliğin "burjuva" doktrini her zaman kimilerinin diğerlerinden daha eşit olduğu şeklinde gizlenmiş bir öncüle sahiptir. *Puritan*'lar, haklarını yememek için, kendi öncüllerini gizlemediler. Haller, kavrayışlı bir şekilde şunları yazdı:

> Ortodoks *Calvinism* bütün insanları yasa nezdinde eşitledi, herkesi inayete erişme konusunda eşit kıldı, ve sonra çoğuna umutlarını gerçekleştirme olasılığını esirgedi. Tanrı'yı bireysel olarak yaşamayı önemli yaptı ve daha sonra insan iradesine özgürlüğü çok gördü. Enerjiyi davet etti ve onu önceden takdir edilmiş kanallara yönlendirmeye çalıştı.[74]

74 Haller, *The Rise of Puritanism*, s. 193; s. 193-205 ve kitabın bütünüyle ve yukarıdaki 4. Bölüm'le karşılaştırınız.

17

ESKİ HALİNE GELEN DÜNYA

O hazin felaketler arasında barış asla gelmez
Hizmetçilerin efendilerini dövdükleri ülkeye.
– THOMAS JORDAN, Belediye Başkanı'nın Anma Töreni, 18 Aralık 1659, F. W. Fairholt, *Lord Mayor's Pageants* (Percy Soc. Early English Poetry, Ballads and Popular Literature, X, 1847) ii, içinde, s. 211.

I. 1649-1660

1649'da ve sonra pek çok kişi Devrimin, önceki yılların şanlı umutlarını gerçekleştiremediğinden şikâyet etti. *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarı, "eskileri kovalayan yeni tiranlar" diyordu, "her şeyde eski tiranlar kadar, hatta daha kötüydüler ama onların yalnızca yeni bir itikatları, ya da öyle olduğunu uyduruyorlardı, ve yeni bir tiranlık şekilleri vardı."[1] Aynı yıl Binbaşı White, I. Charles'ın şahsı, "şerefsiz anayasa tarafından krallık makamına sağlanan iktidar kadar" beni rencide etmiyor diyordu.[2] "Gerçekte yoksul bir adam cesaretiyle, zengin bir adam elleriyle de yükselse, birine yapılan tiranlık ötekine yapılan ti-

1 Orwell ve Reynolds, *British Pamphleteers*, I içinde, s. 106.

2 Gardiner, *Great Civil War*, IV, s. 302-303; karşılaştırınız G. Foster, *The Pouring Forth of the seventh and Last Will* (1650), s. 12.

ranlıktır" diye yazıyordu Winstanley,[3] – aslında Ordu'nun kodamanları kadar, Avam Kamarası'nın *gentry*'sinde olduğu gibi. Kurumların değişmesi, umulan dönüşümü gerçekleştirmede başarısız olunca, Winstanley, Dell, Erbery, Vavasor Powell ve başkaları Ordu liderlerini, para ve zenginlik hırsı, ihtiras ve lükse karşı uyardılar. Milton onlara, sahada karşılaştıklarından çok daha inatçı ve serkeş bir despot yaratma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduklarını söyledi. Yollarını değiştirmedikleri sürece, kendileri de kralcı olacaklardı.[4]

"Tanrı'nın İngiltere'ye şanlı, zengin inayetinden" –Mayıs 1649'da Burford'da[5] *Leveller*'ların ezilmesinden– sonra, bir daha toplumsal devrim olmayacağına karar verilmişti; iç savaştan iyi çıkanlar pozisyonlarını güçlendirmeye bakmalıydılar. Bunun en iyi, yenilmiş düşmanlarıyla, eski düzenin korunması ya da restore edilmesi pahasına da olsa, uzlaşılarak gerçekleştirilebileceğinin farkına vardılar. Sürekli devrim ya da demokrasinin daha da genişletilmesi alternatifi düşünülemeyecek kadar korkutucuydu. 1650 gibi erken bir tarihte, Walwyn'in eski hasmı, *Independent* John Price, "sürü halindeki topluluktansa, Büyük Türk'ün yönetimi altına girmemiz daha iyi olmaz mı?" diye soruyordu.[6] Her aklı başında ve eğitimli adamın kendisiyle aynı görüşte olmasını bekliyordu. Eğer daha önce değilse, 1653'ten sonra, mülk sahibi sınıflar arasındaki hemen hemen bütün kanaat eğilimleri –*Protector* Oliver Cromwell, cumhuriyetçi James Harrington. Oxford ve Cambridge kolejlerinin başları, şehir oligarşileri, tarım reformcuları, *The Whole Duty of Man*'in yazarı, *Presbyterian* ilahiyatçılar ve onların tarikatçi eleştirmenleri– *Leveller*'ları ve eşitleyiciliği lanetlemede birleşmişlerdi.[7] Bir kez

3 Sabine, s. 198.

4 Milton, *Complete Prose Works*, IV, kısım i, s. 681; karşılaştırınız Sabine, s. 336, 513, 527, 574.

5 Hockliffe, *Diary of the Rev. Ralph Josselin*, s. 65.

6 J. Price, *The Cloudie Clergy* (1650), s. 14. Bu kaynağı Mr David Kirby'nin lütfkârlığına borçluyum. Bkz. Underdown, *Pride's Purge*, bölüm IX, özellikle s. 262-264.

7 Yukarıda 7. ve 10. Bölümler'e bakınız; Abbott, *anılan eser*, III, s. 435-436; [Wilkins ve Ward], *Vindiciae Academiarum*, s. 6; T. Hall, *Historio-Mastix*

Nayler davası *Quaker*'lığın radikal-siyasal belini kırdıktan sonra mülk sahibi insanlar 1647'den beri kendilerini kuşatan tehlikelerden kurtulmuş görünüyorlardı. Ama bu güven hayaliydi. Oliver Cromwell'in 1658'deki ölümünden sonra oğlu Richard generallerle çatıştı ve radikal grupların ve kanaatlerin yeniden canlandığı gözü dönmüş bir karışıklık dönemi izledi.

Korkunç düşünceler yine gündemdeydi. William Covell tarafından, kendisini dikkatli bir şekilde beyefendi olarak tanımlayan ve "mülkiyeti yok edecek bir *Leveller*" olduğunu inkâr eden; yine de bütün metruk ve ortak arazilere yoksulların sonsuza kadar yerleşmesini, üyeleri arasında alım satım olmayan kooperatif cemaatler kurulmasını, yaşlıların bakımı için zenginlerin vergilendirilmesini ve devlet kilisesinin lağvedilmesini öneren bir dizi risale yayınlandı. Daha önceleri bir *Digger* kolonisinin bulunduğu ve 1659'da çitlemelere karşı ayaklanmaların olduğu Enfield'den yazıyordu.[8] "Peter Cornelius" (Plockhoy) özel mülkiyetin, yoksulluk, suiistimal ve ahlaksızlığın temel nedenlerinden birisi olduğunu düşünüyordu. Sosyal hizmetlerin parasız olduğu ortak yaşam ve ortaklaşa ekip biçme planları yapmıştı. Winstanley gibi o da, insanların tümünün geçinmek için araçlara sahip olacağı doğa yasasına çağrıda bulunuyordu. Winstanley gibi, ruhbana şiddetle karşıydı ve ondalık vergilerin lağvedilmesini istiyordu.[9] Ayrıca William Sprigge de ondalık vergilerin lağvını istiyor, kalıtsal soyluluğa saldırıyordu. O ve James Harrington'un pek çok başka takipçisi tarımsal sermayenin birikimini önleyecek bir tarım yasası için kampanya yürütüyorlardı.[10] Bir başka risaleci, Ordu'nun "ulusun büyüklüğü ve gücünü teşkil eden sıradan ve rütbesi ve mevkisi olmayan

---

(1654), s. 198-199; Underdown, *Pride's Purge*, s. 323, 356; *The Whole Duty of Man*, I, s. 314, 423, 441.

8 W. Covell, *A Declaration unto the Parliament* (1659), s. 8-11, 18, 21. Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

9 P. Cornelius, *The Way to the Peace and Settlement of the Nations* (Nisan 1659), özellikle s. 8-27; *A Way propounded* (Mayıs 1659), *passim*; L. ve M. Harder, *Plockhoy from Zurick-zee* (Newton, Kansas, 1952), özellikle s. 101-102.

10 [W. Sprigge], *A Modest Plea for an Equal Common-Wealth* (1659), s. 36-42, 75-86.

insanlardan oluştuğu" tezini canlandırıyordu. Daha tehditkârane bir şekilde, "bütün dünyevî anayasaların yıkılıp bozulması zamanının geldiğini" ekliyordu. ... "Mısır'dan Kenan'a, esaretin ve karanlığın ülkesinden, özgürlük ve manevî huzurun ülkesine yürüyüşteyiz."[11] Ekonomik sorunlar konusunda çok bilinçli olmayan Milton bile, *Proposals ... fort he Preventing of a Civil War* (*Bir İç savaşın Önlenmesi için Öneri* - 1659?) adlı çalışmasını, "kullanılmayan ortak arazilerin adil dağıtımı" talebiyle bitiriyordu.[12]

Bu açıklamaları mülk sahibi sınıf için özellikle korkunç yapan şey, Ordu'daki Ajitatörlerin yeniden ortaya çıkmasıydı.[13] 1647, on iki yıl önceki herhangi bir radikal gruptan daha iyi örgütlenmiş –ve "kahrolası *Anabaptist*'lerin" korkusuyla karmaşıklaşmış olarak– *Quaker*'lar geri gelmiş gibi görünüyordu.[14] Ordu liderleri, "ahaliyi anlayacak ve soyluları ezecek adi ve bölücü bir grup olarak" *Anabaptist*'leri ve *Quaker*'ları silahlandırmakla suçlanıyordu. Bu sözler eski bir Parlamento yandaşı tarafından, monarşinin restorasyonu için isyana kalkıştığında söylenmişti.[15] Beşinci Monarşist Christopher Feake, aristokrasiyi ve *gentry*'yi yok etmekle suçlanmıştı,[16] ve 1661'de silahlı Beşinci Monarşistlerin bir manifestosu aslında "ulusun eski, kanlı, papacı, ahlaksız *gentry*'sini"[17] lanetliyordu. "Bizler beyinsiz, öfkeli, kanlı kalabalığın insaf ve ani davranışlarının merhametine tabiyiz" diye ilan ediyordu Peder Henry Newcome, her

11 [Anonim], *The Armies Vindication of This Last Change* (1659), s. 4-6, 20-21.

12 *Anılan eser*, Milton, *Complete Works* (Columbia U. P.) XVIII, s. 6. 1938'de ilk kez yayınlandı.

13 Ed. F. J. Routledge, *Clarendon State Papers*, IV (1932), s. 191 (4 Nisan 1659), 210 (23 Mayıs), 628 (30 Mart 1660), 640 (4 Nisan); A. Evans, *A Rule from Heaven* (1659), s. 50; Burton, *Parliamentary Diary* IV, s. 458-459 (Nisan 1659), söylentiler; Ed. W. L. Sache, *Diurnal of Thomas Rugg* (Camden Soc., 1961), s. 66, 74 (Mart-Nisan 1660); *Leyborne-Popham MSS*, s. 168 (Şubat 1660), 176 (20 Nisan); Gooch, *English Democratic Ideas*, s. 259.

14 *Clarendon State Papers*, IV, s. 220, 228, 235-236, 330, 381, 405, 440 ve *passim*.

15 Ed. A. J. Atkinson, *Tracts relating to the Civil War in Cheshire (1641-1659)* (Chetham Soc. 1909), s. 186.

16 Capp, *The Fifth Monarchy Men*, s. 142; yukarıdaki 2. Bölüm'le karşılaştırınız.

17 *A Door of Hope* (1661), Venner'in Manifestosu.

şey sona erdikten sonra.[18] "Eğer bu kalabalık durdurulmazsa yakında dindarların kanını alacaklar" diyen Richard Baxter aynı görüşteydi.[19] Can alıcı soru 1660 yılında bir risaleci tarafından sorulmuştu: "Aynı zamanda tarikatçıları ezip, kralı dışlayabilir misiniz?"[20] Orta yolcu *Puritan*'ların ve Parlamentoyu destekleyenlerin pek çoğu, o zaman bunu yapamayacaklarına karar vermişlerdi.

1641'de Sir Thomas Aston "gerçek özgürlüğü", "belirli bir yasa ile karılarımızın, çocuklarımızın, hizmetçilerimizin, eşyalarımızın bizim olduğunu bilmektir" şeklinde tanımlamıştı.[21] Özgürlük sözcüğü o zamandan bu yana çok değişik tanımlara sahip olmuştur ama 1660'a gelindiğinde mülk sahibi insanların büyük çoğunluğu Sir Thomas'ın bakış açısında pek çok şey görmeye başlamışlardı. Karılar, mülkiyet, çalışanlar: Bunların güvenle kontrol altında olduğunu bilmek rahatlatıcı olacaktı. 1657'de, restorasyonun gerçekleşmesinde kişi olarak herkesten fazla emeği olan General Monck, Richard Cromwell'e, her ne kadar "halkın en iyi kesimi olmasa da en büyük kesimi"; her şeye rağmen "en iyi olanların ... en önemlileri ... Tanrı'nın Kilisesi'nin disiplinine büyük riayet içindeler" demişti.[22] İki yıl sonra bir risaleci, *gentry*'nin eski ruhunun, "Tanrı'nın insanlarının artan ışığına" karşı, "dünyevî, efendilerin yönetimine karşı çıkarak yeniden işbaşında olduğuna" dikkat çekiyordu.[23] "En önemlilerin" piskoposlara karşı çıkışını unutmalarına yol açan işte bu "artan ışık'tı.

---

18 Ed. R. Parkinson, *Autobiography of Henry Newcome* (Chetham Soc., 1852), s. 118-119.

19 Baxter, *The Holly Commonwealth*, s. 93.

20 *A Coffin for the Good old Cause, The Posthumous Works of Mr Samuel Butler* (6. baskı, 1754), s. 300. Butler'a yapılan atıf hemen hemen kesinlikle yanlıştır.

21 Sir T. Aston, *A Remonstrance against Presbytery* (1641), sig. M 4v.

22 *Thurloe State Papers*, VII, s. 387.

23 [Anonim], *The Cause of God and of these Nations* (1659), aktaran A. H. Woolrych, Milton'un *Complete Prose* (Yale baskısı) Cilt VII'nin Giriş'i.

İngiltere'nin gelecekteki tarihi için, 1660 Konvansiyon Parlamentosu'nun Kral tarafından davet edilmemesi önemliydi: Parlamento Kralı davet etti. Piskoposlar ve Lordlar da geri çağrıldı. Radikaller belediye meclislerinin yönetiminden, basit bir yolla, sadakat ve üstünlük yemini teklif edilerek uzaklaştırıldılar; zira yemin etmeyi reddetmek samimi tarikatçıların ayırıcı vasfıydı. Bununla birlikte, iyice emin olmak için, 1661 tarihli Dernekler Yasası, (adamlarını tanıyan çevredeki *gentry*'den oluşan) yerel komisyonlara ayrıca yemin edenleri de –eğer komisyon "kamu güvenliği açısından bunu gerekli görürse"– görevden alma yetkisi verdi. Gürültülü dilekçe vermeyi engelleyen Yasa da, halkın siyasal faaliyetinin ana biçimlerinden birini ortadan kaldırdı. Dolayısıyla, "kilise ve devletin yasasıyla belirlenmiş herhangi bir konuda değişiklik öneren" her türlü dilekçe için, bu dilekçeler üç ya da daha fazla *J.P.* tarafından ya da *county*'nin Büyük Jürisinin –yine mal mülk sahibi adamlar– çoğunluğu tarafından onaylanmadığı sürece yirmiden fazla imza toplamak yasaktı. Kilise mahkemelerinin lağvedilmesinden beri bunların fonksiyonlarının pek çoğunu *J.P.*'ler üstlenmişti;[24] ve kilise mahkemeleri görünürde eski haline getirildikten sonra bile geniş gözetim yetkisine sahiptiler.

1662 tarihli Yerleşim Yasası, devrim yıllarında halkın özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olan hareketliliğe (mobilite) bir son verdi. Yasanın önsözü, bu yasanın, "en iyi hayvanların, en büyük ortak alanların ya da metruk arazilerin bulunduğu yerlere kulübeler inşa etmek ve çoğunu yakıp yok etmek için ormanlara ve oraları tükettikten sonra bir başka *parish*'e yerleşen ve en sonunda avare ve serseri olan", o "yoksul ahali"yi hedeflediğini açıkça ifade ediyordu. Bu, kendilerine yardım etmeleri için *Digger*'ların harekete geçirmeye çalıştığı alt sınıfların kusursuz bir tanımıydı.[25] Ama şimdi *gentry* güvenli bir şekil-

24 Trotter, *Seventeenth Century Life in the Country Parish*, s. 36.

25 Gerçekten de *Digger*lar, Walton-on Thames'deki kerestenin büyük bir kısmını tükettikten sonra, pek çoğu ev sahibi olmasına rağmen, çocuklarını geri-

de yeniden iktidardaydı. *J.P.*'ler ekonomik açıdan gerekli olduğu yerlerde göçe izin vermeye ama yararlı bir amaca hizmet etmeyeceğini düşündüklerinde de bunu engellemeye yetkiliydiler. Aynı şekilde metruk alanlardaki işgalcileri dağıtabildikleri –pek çokları kulübelerinden kovulmuştu– gibi ayrıca işgücüne gerek duyulan yerlerde onlara izin verebilirlerdi. Toprak sahipleri kontrolsüz bir şekilde yeniden çitleme yapabilir ve ormandan kereste alabilirlerdi. Kiracıların tasarruf etme hakları ve "kiralar tarafından yutulmaya" karşı garantileri yoktu.[26]

Avlanma yasaları, hali vakti yerinde olanlar dışında herkes için vahşi bir hale getirilmişti: 1671'den sonra *avlak koruyucularının* evleri arama, silahlara el koyma hakkı vardı. Gücün arazi sahibi sınıfın elinde toplanması bundan daha iyi gösterilemez. Çitleme ve avlanma yasaları kulübe sakinlerini geleneksel beslenme kaynaklarının pek çoğundan mahrum bıraktı. Papaz ve *squire* tarımsal köyler üzerindeki kontrolü pekiştirirken, *gentry* (Ordu'nun dağıtılması sayesinde) Avam Kamarası'nda şehirlerdeki muhalifleri ezme konusunda serbest kalırken, orman ve mera alanlarının radikal muhalefetin merkezleri olarak kalmasına şaşmamak gerekir. *J.P.*'ler serserilere karşı etkin önlemler aldılar.[27] Winstanley'in 1649'da, öğrendiği ve Fenstanton *Baptist*'lerinin 1653'te, Bunyan'ın 1658'de teyit ettiği gibi, kiraların artırılması ya da "zengin, dinsiz toprak sahiplerinin" tahliyeler yoluyla kiracıları "Kelam'ı dinlemeye gitmemeleri" konusunda ikna edebilmeleri de daha az etkili değildi.[28]

Hali vakti yerinde Richard Baxter, "Zenginler dünyaya egemen ve az sayıda zengin adam aziz olacak" ... diyordu filozofça-

---

de bırakarak bir başka *parishe* geçmişlerdi (Thomas, "Another Digger Broatside", s. 59, 65; Sabine, s. 348, 434). Bu yerleşme ilkesi kimi bölgelerde yıllarca yürürlükte kalmıştı.

26 R. North, *Lives of the Norths* (1826), I, s. 34-36. Konuşan Lord Korucu Guilford'dur.

27 Trotter, *anılan eser*, s. 169. Restorasyon sonrası baskı karşısında ormanların sığınılacak yerler olması konusunda bkz. A. Everitt, *The Pattern of Rural Dissent: the Nineteenth Century* (Leicester U. P., 1972), s. 44-46, 50; Capp, *The Fifth Monarchy Men*, s. 79.

28 Sabine, s. 367-368, 436; *Fenstanton Records*, s. 82; Bunyan, *Works*, III, s. 699, 712, 714.

sına bir özlemle. "Bizler alacağımızı alacağız, ama bu dünyada değil."[29] Bu dünyada değil: Bu sözler şimdi sık sık duyuluyordu. 1649'da Norfolk'daki "pek çok Hıristiyan ahali" şu soruyla karşı karşıya kalmıştı: "İsa benim krallığım bu dünyada değil demişti. Öyleyse şimdi bu nasıl beklenebilir?" Şöyle cevap veriyorlardı: "Bu dünyada ne de dünya durdukça olmayacağını söylemiyor" (aksi için Vahiy. 5.10'a bakınız).[30] Ama o özgüvenli günler geride kalmıştı. Erbery 1654 gibi erken bir tarihte tanrının insanlarının devlet işlerine karışmamasını söylüyordu.[31] Ama *Quaker*'lar bile 1660'tan önce bu çizgiyi istikrarlı bir şekilde izlemediler.[32] Bununla birlikte, restorasyondan sonra Edward Burrough, Dostlar'a "bizim krallığımız ve zaferimiz bu dünyada değil, dünyevî değil" diyordu ve bu yeni pozisyonu tarihsel bir tezle destekliyordu. Tanrı, restorasyonu –"pek çok insanı, özellikle de Tanrı'yı ve merhametini ve de reformcu vaatlerini unutan Parlamento yandaşlarını cezalandırmak ve azap duyurmak için"– bir sopa olarak eline almıştı. Tanrı bunu yalnızca kendisine malum olan nedenlerle yapmıştı. Bu koşullar altında kabul etmekten başka yapacak bir şey yoktu. Ancak Burrough, çok ince bir şekilde "zorun ve zulmün Kralı asla mutlu etmeyeceğini ... çünkü insanların akıllı ve anlayışlı olduğunu ve esaret boyunduruğuna daha uzun süre katlanmayacağını" ima ediyordu.[33] Bu haliyle bu, asgari pasifist bir pozisyondu.

Günah geri döndü; önce radikallerin, dünyada tanrının davası adına zafer kazanmadaki başarısızlıklarını kendilerine açıklamanın bir aracı olarak: Yalnızca Nayler'in şahsında İsa'yı reddeden *Quaker*'lar değil ayrıca, büyük felsefi şiirinin teması, "insanın ilk itaatsizliği" ve bunun sonuçları ve dünyada insanların *içindeki* cennetin nasıl yeniden kazanılabileceği olan Milton için de. Lakin günah mülkiyeti ve eşitsiz bir toplumu da savunuyordu. Isaac Barrow 1671'de şunları yazdı:

---

29 *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 297 (1663).

30 Woodhouse, s. 244.

31 Erbery, *Testimony*, s. 184-185; yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

32 Yukarıda 11. Bölüm'e bakınız.

33 Burrough, *Works*, s. 659, 669-673, 684, 687, 706, 783-785.

> Başlangıçta her şey, ayrım yapmadan herkesin kullanımına ve yararlanmasına açılmıştı, ahaliden herkes ihtiyacı olan şeyi kendisinin sanmıştı. Eşitsizlik ve her şeyde özel çıkar... Düşüş'ümüzün yan darbeleriydi; günah bu dereceleri ve uzaklıkları ortaya çıkardı, zengin ve yoksulun adlarını icat etti; ve bu şeylerin istila ve kuşatılmasını peyda etti; ve insanlar arasında pek çok anlaşmazlığa yol açan bu iki zehirli sözcüğü, *meum* (benim) ve *tuum* (senin), uydurdu... Eğer doğal eşitliğin ve ortaklığın gerçekten geri alındığım düşünürsek yanılırız.

Ama faziletli âlimin mesajı bu nedenle cemaatinin özel mülkiyeti reddetmesi gerektiği şeklinde değildi: [Mesaj], günahın, aynen yoksullar gibi, her zaman bizimle birlikte olduğu ve bu konuda bizim –ve daha ziyade yoksulların– yapabileceğimiz bir şey olmadığıydı; ama âciz yoksullara karşı cömertlik her zaman ödülünü alacaktı.[34]

Mesaj yoksullar için birazcık farklıydı ama aynı kaynaktan besleniyordu. *The Whole Duty of Man* ısrar ediyordu:

> Sık sık cennette sizin önünüze serilecek mutluluğu düşünün ve sonra bir gezginin bir handa, evinde bulduğu aynı olanakları bekleyemeyeceği gibi, sonsuz mutluluğun olduğu bir yere seyahat ettiğinizi ve yolda karşılaşacağınız sıkıntıları ve zorlukları bol bol telafi edecek bir ebedî mutluluk yerine gittiğinizi bilerek, burada karşılaştığınız ağırlama ile yetinmek için nedeniniz var.[35]

Bu tam da *Leveller*'ların, *Digger*'ların ve *Ranter*'ların meydan okudukları mesajdı.

Ama devrim yıllarının deneyimleri öyle kolaylıkla unutulacak gibi değildi. Dolayısıyla pek çok kişi, piskoposlar da dahil, mülk sahibi insanların daha akıllılarını, kendilerinin kabul etmediği toplumsal olarak gerekli mitoslara saldırmama konusunda ikna etmek için bilerek çifte bir standardı, soylu bir ya-

34 I. Barrow, *The Duty and Reward of Bounty to the Poor* (1671), s. 120-122.

35 *The Works of the ... Author of the Whole Duty of Man* (1704), I, s. 62-63. İlk yayımlanışı 1658.

lanı vaaz ediyorlardı. Marvell, Samuel Parker'ın şunları söylediğini aktarıyor:

> Meseleyi ruhbanın sahtekâr ve hokkabaz olduğu şeklinde koyun, ne ki onların ahaliyi korku ve itaat altında tutmak için gerekli araçlar olduğu kabul edilmelidir; çünkü başka hiçbir şey, görünmeyen bir gücün korkusu ve gelecek dünyanın kasvetli vehimleri kadar onları (öyle görünüyor ki yazarımızın taraftar olduğu) böylesine etkin bir şekilde, esir alamaz.[36]

Sefih dalkavuklar bu tür davranışlarını açıkça haklı göstermeye çalışmadıkça kutsal şeylere saygısızlık edebilir ve zina yapabilirler. Gerçekten de hovarda Rochester ölüm döşeğinde, Anglikanların en liberali olmaktan çok uzak Gilbert Burnet tarafından, Hıristiyanlığın *toplumsal* gerekliliği konusunda ikna edilmişti.[37] Muhterem Peder Dr. John North, kardeşinin bize söylediğine göre, itikat olarak bir *Arminian*'dı. Ama *Calvinism*'in "cahil insanlar açısından daha siyasi ve dolayısıyla, kimi açılardan onlarda din duygusunu sürdürmek için daha uygun olduğunu düşünüyordu, zira *Calvinism* onların kapasitesine daha uygundu. Ancak bu gerçeğe değil de sanata göndermede bulunuyordu ve [*Calvinism*] *piae fraudes* ya da kutsal sahtekârlıklarla aynı kefeye konmalıydı".[38] Avrupa'yı bir buçuk yüzyıl kadar çalkaladıktan sonra devrimci *Calvinism* itikadı bu sonuçlara ulaşmıştı. *The Reasonableness of Christianity* (*Hıristiyanlığın Akla Yakınlığı*) başlıklı bir çalışmada John Locke şunları yazıyordu: "Ameleler ve esnaf, evde kalmış kızlar ve sütçü kadınlara" neye inanmaları gerektiği söylenmelidir. "Büyük bir

---

36 A. Marvell, *The Rehearsal Transpros'd*, ed. D. I. B. Smith (Oxford U. P., 1971), s. 139. İlk yayınlanışı 1672.

37 Aşağıda Ek II'ye bakınız; dinin toplumsal işlevleri konusundaki kimi düşünceler için, *Petty Papers*, I, s. 116-118'le karşılaştırınız.

38 Roger North, *Lives of the Norths*, III, s. 344. Bu çifte standart şimdi de devam etmektedir. Duncan Williams'ın 1971'de kopyaları kimi akademisyenlere dağıtılan *Trousered Apes* adlı kitabına bakınız. Yazar Piskopos John Robinson'un teolojik görüşlerine değil fakat bunların "olgunlaşmamışlar" arasında popülarize edilmesine karşıydı (s. 12-13). Thomas Edwards bu tartışma çizgisini en az John North kadar onaylardı. Başlıktaki "apes" (*maymunlar*) kuşkusuz öteki insanlardı.

kesim bilemez, bu nedenle inanmalıdırlar".[39] Ama John Locke en azından bunu papazların söylemesi gerektiğini ileri sürmüyordu: Bu Tanrı'nın işiydi.

1640'la 1655 arasında Londra'da Belediye Başkanı gösterileri yapılmadı. Daha sonraki yıllarda yeniden canlandırıldığında vaiz (hiç kuşkusuz bunu zaten bilen) Belediye Başkam'na "bunlara makul ölçüde izin verilmeden yapılacak yıldönümü gösterileri ve zararsız neşeli eğlenceler, kalabalığı çok az memnun eder" diyordu.[40] Bütün bu gösterilerin en büyüğü monarşiydi. Milton'un ateşli saldırısına rağmen, 1650'lerden itibaren *Eikon Basilike*'nin olağanüstü popülerliği ilahi krallığın önemi ve kullanımı konusunda muhafazakârları akıllandırmıştı. Kaba plep askerler, tutuklu krallarına, Kral'ın kötülüğünü iyileştirmek için "Tanrı'nm ona verdiği yeteneğe izafeten *Stroker* (*Okşayıcı*)" diyorlardı. *Leveller* gazeteciler I. Charles'ın tükürüğünün bir çocuğu iyileştirdiği öyküsüyle alay ediyorlardı.[41] Ama şimdi plep askerler ve *Leveller*'lar susturulmuşlardı. Muazzam taç giyme törenine, "dokunuş"un büyük çapta yeniden canlandırılması eşlik etti. II. Charles'm saltanatı boyunca, her ne kadar bunu kimin saydığını bilmiyorsam da, doksan iki binden fazla insana "dokunduğu" iddia edilmişti. Bir keresinde şifa umanlardan bir yarım düzinesi sıkışıklıkta çiğnenip ölmüştü.[42] Şimdi sentetik bir monarşi, manipülasyonla hükümet dünyasındayız. Restorasyonun satın alınmış tezahüratları, 1679-1681'in satın alınmış yoksulluk karşıtlığını haber veriyordu. Nüfus içindeki farklı duygular konusunda elimizde pek çok kanıt var. "Bütün krallara püf! İngiltere'de bir Kral için asla bir bok vermem" diyordu Londralı bir hanım. Wapping'li bir adam "Kral'm idamını kutlamak için seve seve beş şilin harcayabilir-

39 J. Locke, *The Reasonableness of Christianity* (1695), s. 285.

40 Edmund Gayton, *Charity Triumphant* (1655), aktaran Fairholt, *Lord Mayor's Pageants*, i, içinde, s. 171.

41 *Mercurius Elencticus*, 7 Şubat 1649; J. Frank, *The Beginnings of the English Newspaper, 1620-1660* (Harvard U. P., 1961), s. 166, *Mercurius Militaris*, 17-24 Ekim 1648, s. 9'dan aktarıyor.

42 Sir James Frazer, *The Golden Bough* (kısaltılmış edisyon, 1963), s. 118; Sir G. Keynes, *The Life of William Harvey* (Oxford U. P., 1966), s. 268.

di" ve celladın da kendisi olmasına hayır demezdi. Yorkshire'li bir rençber, "Kral olmadan da yaşadık" diyordu ve yine böyle olmasını umuyordu. 1662 yılında bir Londralı, "avam daha iyi yaşasın diye bütün *gentry*'nin birbirini öldürmesini" umut ediyordu. 1660 yılında kimi kral katillerini idam edilmek üzere teslim etmiş olan bir polis, sonuçta "Southwark'ın hizipçi ahalisi arasında neredeyse işini kaybetmişti". "Çok geçmeden Kral'ın ve piskoposların kanında tepinmeyi uman" Surrey'li bir adamdı.[43] Kilise hiyerarşisi de daha fazla popüler değildi. 1669'da Edward Chamberlayne, "ruhbanın ... pek çok kişi tarafından ulusun posası ve süprüntüsü" olarak görüldüğünü kaydetmişti." ... Yabancılar tarafından bile, Avrupa'nın tüm Hıristiyan ruhbanı içinde hiçbiri, İngiltere'nin o sıradaki ruhbanı kadar az saygı görmüyor, sevilmiyor ve itaat edilmiyordu". O yıl İngiltere'yi ziyaret eden Toskana Büyük dükü bu yabancılardan birisiydi.[44] Pepys ve Samuel Butler'ın her ikisi de, ruhbana karşı halkın tavrını tanımlamak için "nefret" sözcüğünü kullanıyorlar.[45] Ama Isaac Barrow İngiltere Kilisesi'nin "hemen hemen tüm soylular ve *gentry*'nin itimadına" sahip olduğunu iddia ediyor.[46] Hiç kuşkusuz o da haklıdır.

En azından kimileri için devrim yılları yoğun gerginlik dönemi oldu: Bunlar için özgürlük korkusunun yerini, eski bilinen biçimlere dönüş aldı. Dünyanın sonunun geldiği konusunda, "fanatikler tarafından ahaliyi kışkırtmak için" son bir umutsuz kehanet feveranı,[47] ölümcül 1666 yılı gelip geçerken yankı yaptı. Londra yandı ama İngiltere, Kralıyla, piskoposlarıyla ve toplumsal sistemiyle varlığını korudu. Diğer endişeli he-

43 Ed. J. F. Jeaffreson, *Middlesex County Records* (Middlesex County Record Soc., 1886-1892), III, s. 303, 326-327; ed. D. L. Powell ve H. Jenkinson, *Surrey Quarter Sessions Order Book and Sessions Rolls, 1661-1663* (Surrey Record Soc., 1935), s. 307; J. Lindsay, *Civil War in England* (1954), s. 340-341.

44 E. Chamberlayne, *Angliae Notitia* (1669), s. 389, 400-401; [Magalotti], *Travels of Cosmo III, Grand Duke of Tuscany, through England*, s. 428.

45 S. Pepys, *Diary* (ed. H. B. Wheatley, 1946), I, s. 314-315; S. Butler, *Characters and Passages from Note-books*, s. 318.

46 I. Barrow, *Theological Works* (ed. A. Napier, 1859), IX, s. 577.

47 *Mirabilis Annus*'un Bodleian kopyası üzerinde çağdaş bir M S (el yazması) yorumu.

yecan biçimleri arasında "avam kehanetleri"ni[48] lanetleyen bir hayli literatür oluştu. Thomas Sprat, "insanların zihnini asılsız korkularla dolduran gölge ve sisi dağıtmanın" bilimin ve *Royal Society*'nin görevi olduğunu iddia etti. Mucize ve kehanetler, "sonunda gökyüzünden geleceğini safça hayal ettikleri" felaketler konusunda insanların cesaretini kırarak kendi kendini doğrulayan bir şey oluyordu. Bu "ülkemizin uzun süredir içinde bulunduğu manevi şaşkınlığın en dikkate değer nedenlerinden birisi" olmuştu.[49] Tanrı'nın siyasete gün be gün müdahale ettiğine olan inancın sona ermesi, bilimin içinde özgürce gelişebileceği bir atmosferin yaratılmasına yardımcı oldu; mekanik felsefenin, radikal "heyecanların" diyalektik biliminin üzerine çıkarılması karşıt biçimde bu tür inançların yok olmasına yardımcı oldu.

"Fanatizm" ve "heyecan", kibar ve âlimane restorasyon toplumunun umacısıydı. Dryden ve Pope'un çağının dikkatle geliştirilmiş olan klasizmi (başka şeyler meyanında) bu toplumsal tepkinin edebî biçimiydi. Radikaller için Latince ve Yunanca, bunlar üniversitelerin, hukukun, tıbbın, üç entelektüel elit grubun dili olduğu için Deccal'ın[50] dili olmuştu.[51] Dr. P. W. Thomas, düzenlilik ve uyum gibi klasik ilkelerin, yenilgi yıllarında tecrit olmuş kralcı entelektüellere cazip geldiğini bize göstermiştir. Onlar kendilerini, barbarlık döneminde edebi kültürün koruyucuları olarak görmüşlerdir. Hayatın her alanında, aşırılığa üzülmüşler, edepli davranışa ve kurallara uyulmasına vurgu yapmışlardır.[52] Böylelikle klasik yemden canlanma *Ranter*'ların tercih ettiği dionizyak özgürlüğe karşı rolünü

48 Örneğin, John Spencer, *Discourse Concerning Prodigies* (1663) ve *Discourse Concerning Vulgar Prophecies* (1665).

49 Sprat, *History of the Royal Society*, s. 362-365.

50 Benim *Antichrist in Seventeenth-Century England*, s. 138-139'a bakınız; karşılaştırınız, Fox, *The Lambs Officer*, s. 2; Burough, *Works*, s. 189; Bunyan aşağıda Ek II'de aktarılıyor.

51 H. Kearney, *Scholars and Gentlemen* (1970), s. 76; yukarıdaki 14. Bölüm'e bakınız.

52 P. W. Thomas, *Sir John Berkenhead, 1617-1649*, s. 100-103, 120, 133-136, 143, 168-170, 193, 208-209. Kuşkusuz bu Avrupa çapında bir hareketti ama ben burada yalnızca İngiltere ile ilgileniyorum.

oynamıştır.[53] Blake –çoğu kez bu geleneğin mirasçısı olarak– "Klasikler! Avrupa'yı harplerle harap eden ne keşişler ne de Gotlar'dır; klasiklerdir" diye yazıyordu.[54]

Bilim adamları ve eski Parlamento yanlılarının çoğu arasında 1660'tan sonra dinde hoşgörürlük, sınırlı tolerans, ılımlı muhalifleri devlet kilisesi içine almaya çalışma, varlığını sürdürdü. Hoşgörülü adamlar saygıdeğer muhaliflerle "dindarlığın yüzünün" korunmasında ısrar konusunda anlaştılar. Baxter, katı bir Pazar âdetinin "insanları isteseler ya da istemeseler, her ne kadar kendi isteklerine rağmen gerçek dindar olamasalar da, bir şekilde dindar yapacağını, onları dindar görünüşlü yapacağını" iddia ediyordu.[55] Böyle "dindar görünüş", tam da radikallerin, Deccal'ın İngiltere Kilisesi'ne hâkim oluşu diye reddettikleri bir şeydi.

"Halkın süprüntüsü", "reziller ve bozguncular" her zaman Parlamento'ya ve *Puritan*'lara, hiç kuşkusuz kısmen cehalet ve dinsel baskı nedeniyle ama kısmen de *Presbyterian* disiplinine ve Protestan ahlakının zorla empoze edilmesine ve *Puritan*'ların geleneksel halk festivallerine ve sporlarına karşı duydukları düşmanlıktan nefret ettikleri için karşı olmuşlardı.[56] *Presbyterian* disiplin sistemi bir olasılık olarak kaldığı sürece, eğer tek alternatif onlarsa, piskoposları tercih etmek rasyoneldi. 1660'a gelindiğinde Richard Baxter, disiplin sağlamanın tek yolu olarak episkoposluğu kabul etmişti;[57] başkaları piskoposları daha fazla disiplin riskini göze almamak için benimsemişlerdi. Aslında kilise mahkemeleri ve bunların aforoz etme gücü, 1660'tan sonra alt sınıflara karşı 1640'tan önce olduğundan daha az etkiliydi. 1687'den itibaren tümüyle ortadan kalktı. Uygulanan disiplin, tarikatların kendi üyeleri için gönüllü olarak

53 Yukarıda 9 ve 19. Bölümler'e bakınız.

54 Blake, *Complete Poetry and Prose* (Nonesuch baskısı), s. 767.

55 İkiyüzlülüğün erdemleri üzerine yapılan vurgunun başka örnekleri için bkz. *S. and P.*, s. 249-250.

56 [Anonim], *Salus Populi Solus Rex* (1648), aktaran Brailsford, *anılan eser*, s. 346; Thomas Hall, *Funebria Florae* (2. baskı, 1661), kapak sayfası ve s. 19; *Reliquiae Baxterianae*, I, s. 32-33, 44.

57 Baxter, *A Sermon of Repentance* (1660), s. 43.

uyguladıkları disiplindi.[58] Bu halkın özgürlüğü için, ifade edilmemiş olsa da, büyük bir zaferdi: En azından şehirlerde, erkekler ve kadınlar 1640'tan önce olduğundan çok fazla ve hiç kuşkusuz 1640'larda *Presbyterian*'ların umduğundan çok daha fazla kendi başlarına kalmışlardı.

Alt sınıfların ahlakî disiplini *J.P.*'lerin eline geçti;[59] ve tarımsal bölgelerde, şehirler ve hayvancılık/sanayi bölgelerine göre çok daha etkiliydi. Alt sınıfları Pazar günü kiliseye gitmeye zorlama girişimlerinin hâlâ devam edip etmediği de kuşkuludur. Bu kilise mahkemelerinin bozulmasından ve zorunlu katılıma son veren 1650 tarihli Yasa'dan önce de yeterince zordu.[60] Londra'daki *parish*'lerin pek çoğunda kiliseler, *parish* sakinlerinin tümünün gelmesi halinde bunları almıyordu ve giderek yaygınlaşan sıra kiralama uygulaması yoksulları dışarıda bırakmaya yardımcı oluyordu.[61] Kimi kırsal *parish*'lerde, Addison'lu Sir Doger Coverley gibi, bir *squire*, "cemaati saymak" ve "kiracılarından herhangi birisinin bulunup bulunmadığını izlemek" için kiliseye gidiyordu.[62] 1677 yılında Hertfordshire köyünün kilise mütevellileri, "sakinlerden bazılarının düzenli olarak kiliseye geldiklerini" bildirmeye değer buluyorlardı.[63] Çeşitli kraliyet afları ve 1689 tarihli Hoşgörü Yasası, sonunda İngiltere Kilisesi'nin tekelci pozisyonuna son verdi. Böylelikle, *Ranter*'lardan kurtarılan "ayak takımı" kendi düzenine terkedildi. Böylece toplumsal anlamda, en yukarıdaki ve en aşağıdaki sınıflar arasında, en ağır küfreden sınıflar arasında, kendini beğenmiş ikiyüzlülere karşı bir ittifak anlamı vardı.

1646'da Overton'un *Mr Persecution*'ının dostları onu yargılayan jüriden, Şeytan'ın, Deccal'ın ve Sir John Presbyter'in ol-

58 G. V. Bennett, "Conflict in the Church", *Britain after the Glorious Revolution, 1689-1714* (ed. G. Holmes, 1969) içinde, s. 156-163.

59 *S. and P.*, s. 331-332, 363-365.

60 Örnekler için, Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 161, ve C. W. Chalkin, *Seventeenth-Century Kent* (1965), s. 244'e bakınız.

61 *S. and P.*, s. 458, 469, 484; benim *Economic Problems of the Church*, s. 175-182; J. Waddington, *Congregational History* (1874), s. 615-616.

62 *The Spectator*, 112, (9 Temmuz 1711).

63 Capp, *The Fifth Monarchy Men*, s. 195.

duğu kadar, Edepsiz-kalabalığın da yargılanmasını istediler.[64] Bu ittifak yalnızca kilise ve kral güruhları yaratmadı ama ayrıca, muzaffer burjuva etiğine karşı tarımsal Keyifli İngiltere'nin, etrafında dans edilen süslü direklerin, pastaların ve biranın geleneksel yönlerinin, önceden tasarlanmış duygusal kültürünü de yarattı. Bu, yol kesenlerin, çoğu kez zenginleri soyan, yoksulları bağışlayan mahvolmuş ve sıkı çalışma etiğine ihtiyacı olmayan eski bir Süvari'nin edebî olarak yüceltilmesinde de ifadesini buldu.[65] Restorasyon komedisi yalnızca eski Han Avluları serkeşliklerini almadı: Samuel Sheppard'ın *The Joviall Crew* (*Neşeli Tayfalar*) diye nitelediği *Ranter*'lardan da bir şeyler öğrendi.[66] (*Ranter*'lar ve belki de ilk *Quaker*'lar dışında), tarikatların ihmal ettiği alt sınıflar bir sonraki yüzyılda ve daha da fazla, muhaliflere sürü halinde saldırarak intikamlarını aldılar.

Siyasi ve askeri bir operasyon olarak restorasyon büyük bir başarıydı. Ordunun büyük kısmı terhis edildi, ama seçilmiş alaylar dikkatli bir şekilde temizlenerek kilit şehirlerin garnizonları olarak alıkonuldu. Plymouth'da "daha önceki durumlarda isyana açık olduklarını göstermiş olan" şehir sakinlerini kontrol etmek için bir kale inşa edildi.[67] Dernekler Yasası, şehirlerin yönetiminden radikalleri temizledi: Gürültülü dilekçe vermeye karşı olan yasa, sansürün yeniden tesisi ve de dinsel hoşgörünün sona ermesi insanları siyasal faaliyet olanağından yoksun bıraktı. Bunyan'ın benzersiz özetlemesindeki "şimdi hüzün verici Mansoul kasabasının dürüst sakinleri", "kırmızı ceketliler ve kara ceketliler, öbekler halinde Tanrı'ya küfredip, *Diabolian*'ları koruyarak kasabada dolaşırken" evlerinde kor-

64 [R. Overton], *The Araignement of Mr Persecution* (1645), Haller, *Tracts on Liberty*, II içinde, s. 213.

65 Benim *Reformation to Industrial Revolution*, s. 196, 279; *P. and R.*, s. 382'ye ve yukarıda 3. Bölüm'e bakınız.

66 S. S. Gent, *The Joviall Crew, or the Devill turned Ranter* (1651). Onun Ranterları karikatürden başka bir şey değildir. Çok içki içerler (kadınlar da dahil) tütün içerler ve zina ederler. Aşağıda Ek II'ye bakınız.

67 R. A. J. Walling, *The Story of Plymouth* (1652), s. 138-139. Başka örnekler için Sir John Reresby'nin *Memoirs*'ına bakınız

kudan yere çömeldiler.[68] Tarikatlar arasında pasifizm ve siyasetten çekilmeye olan eğilim, bu minber aldatmacaları ve askeri baskıyla cesaretlendirildi. En az yumuşak başlı olanlar göç ediyor ya da sürülüyorlardı. Bununla birlikte, bu gaddar önlemlere rağmen, 1687 gibi oldukça geç bir tarihte bile Gilbert Burnet, "onun [William of Orange] komutayı kendi üstüne almayacağı bir ayaklanmanın, kesinlikle bir *commonwealth* oluşturacağına" inanıyordu.[69] Basiretli bir şekilde mülk sahibi adamlar William'ı zamanında davet ettiler ve o da beraberinde büyük bir profesyonel ordu getirdi: Böylelikle güven vermeyen II. James, bir halk isyanı tehlikesine yol açmadan tahttan kovalanabilirdi.

Şu ya da bu şekilde, tarımsal gelişmecileri haklı çıkaracak uzunlukta bir süre, asayiş sağlandı. Toprağın kireçlenmesinin yanı sıra kulübe sakinlerinin ve madencilerin kerestelik ağaçları yok etmeleri, ekilebilir ya da karma tarım yapılabilir alanları, ormanlar ve meralar aleyhine genişletti. Ormanların kesilmesi, bataklıkların kurutulması, ortak alanların çitlenmesi ve tarıma sermaye yatırımı yapılması, bütün bunlar uzun dönemde İngiltere'yi daha zengin yaptı ve her ne kadar bu yeni statü özgürlüksüzlük olarak algılansa da, kalıcı, toprağı olmayan ücretli işgücü için yeni bir talep yarattı. 1690'lara gelindiğinde mobilite güvenli bir şekilde revizyona tabi tutulabilirdi.[70] İronik bir şekilde, yonca için marjinal arazilerin çitlenmek suretiyle ekilebilmesine olanak vermesiyle, Kuzey'de ve Batı'da ekonomik genişleme görüldü ve ucuz işgücü buralara sanayiyi çekti ve Denizcilik Yasası'nın teşvikiyle koloni ticaretinin ve gemiciliğin gelişmesi limanlara yaradı. Pek çok *Quaker*'ın artan itibarı ve sessizce kendilerini sanayiye adamaları, onların ruh halinin yeni sanayi olanaklarına nasıl adapte olduğunu gösterir.

John Evelyn 1664'te "birçok güzel korunun ve ormanın çılgınca yok edilmesini" devrim yıllarının cezalandırıcı vergilendirmesine ve Parlamento haciz komitelerinin olduğu kadar,

68 Bunyan, *Works*, III, s. 351.

69 Aktaran M. Ashley, *John Wildman* (1947), s. 268-269.

70 P. Styles, "The Evolution of the Law of Settlement", *University of Birmingham Historical Journal*, IX (1963), s. 33-63.

"cam işlerinin, demir fırınlarının ve benzerlerinin" faaliyetlerine bağlamaktadır. Ama şimdi, çitleme yoluyla ormanların yeniden gelişmesi konusunda umutları vardır.[71] Tarım yazarı John Houghton, ortak alanların çitlenmesini ve parkların bozulmasını, "Majestelerinin pek yerinde restorasyonunun" yararlı sonuçları arasında sayar.[72] 1690'da Sir William Petty, son kırk yıl içinde İngiltere'nin gücünün ve zenginliğinin, başta bataklıkların kurutulması, kurak arazilerin sulanması, ormanların ve ortak alanların ıslahı, fundalık ve çorak arazilerde yonca ve korunga yetiştirilmesi sayesinde arttığını belirtir.[73] Dr. Kerridge, 1700'e gelindiğinde İngiltere'deki çitlenmiş arazilerin dörtte üçünün zaten tamamlanmış olduğunu belirtir.[74] Moses Wall gibi bir radikal bile, 1659'da "imalatçılığımız, balıkçılığımız, bataklıklarımız, ormanlarımız ve ortak alanlarımız ve denizdeki ticaretimiz vs. kadar, yerli mallarımızın da iyileşmesini", yalnızca ulusun "rahat yaşamında" değil ama ayrıca, "özgürlük ve manevi gerçeklerde ilerleme" olarak görmüştü.[75] Devrim, Oliver Cromwell'in bataklık arazide oturanları sarayın drenaj planlarına karşı ayaklanmaya yönlendirmesiyle başladı; can alıcı dönüm noktası *Leveller* alaylarının Burford'da yenilmesi oldu ki bunu hemen bataklıkların kurutulması yasası izledi; güney-batı *county*'lerin avam ve zanaatkârlarının Sedgmoor bataklıklarında bozguna uğratılmasıyla [devrim] sona erdi.

71 J. Evelyn, *Sylva* (1664), sig. A4-B, s. 1-2, 111-112.

72 Aktaran, W. Tate, "The Agrarian Problem and the Puritans", *Church Militant*, 8 Haziran 1937, s. 5; karşılaştırınız J. Aubrey, *Remaines of Gentilisme and Judaisme* (1881), s. 247-248.

73 Hull, *Economic Writings of Sir William Petty*, I, s. 302-303.

74 Kerridge, *The Agricultural Revolution*, s. 24.

75 Moses Wall'dan John Milton'a, Mayıs 1659, aktaran Masson, *Life of Milton*, V, s. 602.

18

SONUÇ

> Çağlar boyu devrimler, yokluğu bütün ulusların en kötü şekilde başına geldiği gibi, çoğu kez reddedilmiş bir gerçeğin kaybını telafi etmez.
>
> – J. MILTON, *Areopagitica* (1644), *Complete Prose Works*, II, içinde, s. 493.

I. BEREKETLİ ÖZGÜRLÜK

Filozof Thomas Hobbes, duyu deneyimini analiz ederken, uyarıcı zihinsel faaliyetin önemini vurgular – "bir adam için her zaman aynı şeylere duyarlı olmakla hiçbir şeye duyarlı olmamak hemen hemen aynı şeydir."[1] Bu dönemin bir büyük başarısı, tarihsel sürecin kendisine ilişkin kavrayıştır, ister Hobbes'un *Behemont*, Marvell'in *Horation Ode*, Harrington'un *Oceana*, ya da Winstanley'in yazılarında olsun, "toplumda büyük güçlerin varlığına ilişkin bir farkındalıktır."[2] Bu kavrayış restorasyonda kayboldu ve tarih yazıcılığının bu yönü, izleyen yüz-

1 Hobbes, aktaran A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (1935), s. 565.

2 R. Nevo, *The Dial of Virtue: A Study of Poems on Affairs of State in the Seventeenth Century* (Princeton, U. P., 1963), s. 136-146 yukarıda 8. Bölüm'ün sonuna bakınız.

yılda çok az gelişti. Bu kitapta, devrim yıllarında, hem fiziksel hem de entelektüel anlamda muazzam bir enerji patlamasına yol açan son derece olağanüstü harekete geçirici etkenleri vurgulamaya çalıştım. İç savaşın kendisi, Yeni Model Ordu'nun ve onun Ordu Konseyi'nin entelektüel serası, kralın katli, İrlanda ve İskoçya'nın fethi, Hollanda ve İspanya savaşları, fiziki ve toplumsal mobilite, güneşin altındaki her konuda sürekli risale akışı..., insan bu enerjinin kendisini nasıl ortaya koyduğuna dair pek çok şey daha sıralayabilir.

Kısa bir süre için sıradan insanlar, kilisenin ve toplumsal üstlerinin otoritesinden, daha önce olduğundan ve uzunca bir süre için de daha sonra olacağından çok daha özgürdüler. Büyük bir talih eseri neleri tartıştıklarının oldukça eksiksiz belgelerine sahibiz. Dünyanın sonu ve *binyılın* gelişi; (başka kimse yapmadıysa) Adem'in işlediği bir günah adına insanlığın büyük kitlesini ebedî eziyete mahkûm eden Tanrı'nın adaleti üzerine spekülasyonlarda bulundular; içlerinden bazıları cehennemin varlığı hakkında kuşku duydu. Tanrı'nın herkesi kurtarmak isteyebileceği, Tanrı'dan bir şeylerin her birimizin içinde bulunduğu olasılığı üzerinde düşündüler. Bu yeni düşünceleri ifade etmek üzere yeni tarikatlar kurdular. Kimileri Yaratıcı bir Tanrı olmayabileceği, yalnızca tabiatın var olduğu olasılığını düşündü. Bilginin ayrıcalıklı meslekler, ilahiyat, hukuk ve tıp içinde tekelleştirilmesine karşı çıktılar. Mevcut eğitim yapısını, özellikle de üniversiteleri eleştirdiler ve eğitim fırsatının çok yaygın bir hale getirilmesini önerdiler. Cinsiyetlerin ilişkisini tartıştılar ve Protestan ahlakının kimi yanlarını sorguladılar.

Bu tartışmalarda yer alan basit zanaatkârların belâgatı, gücü, şaşırtıcıdır. Bunların bazısı, çoban Fox, düşünür Bunyan ve rençber Nayler, basılı olarak karşımıza çıkar. Bunları itirazsız kabul ederiz. Ancak çok daha fazlası, hatta yazılı olarak bir şeyler bırakan kadın ve erkeklerin pek çoğu kaybolmuş olmalıdır. Ya kaybolmayanlar? Bir düşmanın onları tanımladığı şekliyle, 1650 yılında Coventry'de Coppe'yi hapiste ziyaret eden "keskin zekâ ve cerbezeli adamlar"?[3] Milton'un, "uykudan son-

3 *Leyborne-Popham MSS* (H. M. C.), s. 57.

ra ayağa kalkan ve görünmez kilitlerini silkeleyen soylu ve kuvvetli ulus ... yavaş ve mankafa değil ama yaratmak için keskin, tartışmak için hünerli ve enerjik, en yüksek insan kapasitesinin ulaşabileceği herhangi bir noktanın altında olmayan, çabuk, yaratıcı ve kavrayışlı ruhla" gururlanması son derece haklıdır.

Ayrıca Milton'un, Tanrı'mn İngilizi'nin, yalnızca piskoposun "zalim budalalığının" onu söylemekten alıkoyduğu önemli ve güzel şeyler söyleyeceğine; ve gelecekteki herhangi bir sansürleme girişiminin, "bütün ulusu küçük görmek ve lekelemek", sıradan insanlara karşı bir ayıp olacağı konusundaki güveni ne kadar haklıdır.[4] İnsan, 1650'lerde ve 1660'larda, sıradan insanların siyasal ahmaklığı konusundaki artan hayal kırıklığına rağmen, yine de onların yaratmış oldukları şeyleri yansıtmasına şaşıyor. Halifax'lı bir adam olan Henry Power, *Areopagitica*'dan on ila yirmi yıl sonra, Milton'un umutlarını kaybettiği bir sırada şöyle özetliyor:

> Bu çağ, bütün insanların ruhlarının bir tür mayalanma halinde olduğu ve aklın ve bilginin ruhunun, içinde uzun süredir kösteklenmiş olduğu o değersiz ve dünyevî engellerden yükselip kendini özgürleştirmeye başladığı bir çağdır... Bana öyle geliyor ki ben, bütün o eski süprüntülerin çok güçlü bir taşkınla fırlatılıp atıldığını ve çürük binaların yıkılıp sürüklendiğini görüyorum. Bu günler, asla yıkılmayacak çok daha muazzam bir felsefenin yeni temellerinin atılması gereken günlerdir.[5]

Ne sonuca varacağız? Bugün, basım özgürlüğünün sınanması gerektiği konusunda kimseyi ikna etmek zorunda değiliz. Güçlükle verilen o kavga kazanılmıştır. Bu zaferi itirazsız kabul ederiz ve kimi zaman şimdi büyük bir kapitalist iş haline gelmiş olan matbaacılığın sonuçlarından kuşku duyarız. Ancak onun ne anlama geldiğini, o sarhoş edici heyecanı –yalnızca insanın düşündüğü şeyleri basabilmesini değil fakat insanın dü-

4 Milton, *Areopagitica, Complete Prose Works*, II, içinde, s. 558, 551; Hobbes'un Ek I'de aktarılan sözleriyle karşılaştırınız.

5 H. Power, *Experimental Philosophy* (1664), s. 192. Power kitabını yazmaya 1653'te başladı. "Bana öyle geliyor ki..." ile başlayan cümle Milton'un *Aeropagitica*'daki benzer bir cümlesinin bilinçli bir yankısı olabilir mi?

şündüğü şeyleri *söyleyebilmesini*– yeniden görmek için, dünyanın altının üstüne geliyor gibi göründüğü o harikulâde yıllara geri dönmemiz gerekir.

Onların önümüze çıkan yazılarında hâlâ bir tazelik vardır. Tarihçiler kaynakları İtalyan Yeni-Platonculuğu'nda ve Alman *Anabaptist*'liğinde arayabilirler; ama bu düşüncelere hayat ve canlılık veren şey, bunların İngiltere'de devrimci yılların meselelerine olan uygunluğudur. Bu düşünceler ikinci-el olabilir (ya da olmayabilir); ama onların arkasındaki tutku ikinci-el değildir. Pek çok radikal, gerçeklerini kitaplardan ya da insanlardan değil Tanrı'dan, içteki ruhtan aldıklarını iddia etmişlerdir. Hiç kuşkusuz kendilerini aldatmışlardır: Onlar havada dolaşan düşüncelere biçim ve şekil vermişlerdir. Ama bu, İngiltere'de, John Warr'ın "bereketli özgürlüğü"nün kendini duyurduğu yılların günlük hayat tecrübelerinden elde edilen biçim ve şekildir ve onlara aittir.

Duygusallaşmamalıyız: En elverişli örnekleri seçtim. 1645'te Suffolk'da kısa süren cadı avı patlamasının göstermiş olduğu gibi, büyü ve hurafe halkın düşüncesinde hâlâ büyük bir yer işgal ediyordu. Saçma sapan pek çok şey konuşulmuş ve yazılmıştır. Bununla birlikte, bu dönemden intikal etmiş olan dinsel hoşgörü konusundaki iki büyük tartışma külliyatını, Aralık 1648 ve Ocak 1649'daki Whitehall tartışmaları ve Aralık 1656'daki Nayler tartışmalarını karşılaştıracak olursak, açık bir farklılık ortaya çıkar. Birincisinde Yeni Model Ordu'nun temsilcileri, Londralı *Leveller*'lar ve radikal ilahiyatçılar, o çağ için şaşırtıcı bir hoşgörü sergilemişlerdir. Wildman, güneşin ya da ayın, gayet mantıklı bir şekilde Tanrı olarak düşünülebileceği üzerine spekülasyonlarda bulunmuştur: O ve diğerleri dinî konularda yöneticileri her türlü güçten yoksun bırakmak istemişlerdi. Generaller o kadar kesin değillerdi, ve Ireton rahatsız bir şekilde hoşgörünün "herhangi bir kişinin din olarak adlandıracağı herhangi bir şey üzerinde herhangi türden bir yasak" getirip getirmeyeceğini soruyordu.[6]

Protectorate'ın ikinci Parlamentosu'nda, *gentry*, ülkenin önde

6 Woodhouse, s. 128, 143, 161.

gelen avukatları ve birkaç büyük tüccar, Bristol'a bir eşek üzerinde giren Yorkshire'li rençberin duruşmasını yaptılar. Onların ortaya koydukları isterik vahşet, Whitehall tartışmalarının medenî nezaketiyle çarpıcı bir zıtlık içindeydi. Birkaç cesur Ordu subayı, hoşgörü politikaları saldırıya uğramış olan bir ya da iki hükümet üyesiyle birlikte Nayler'i savundu. Albay Sydenham, Nayler'in amaçlarının, "şanlı bir gerçeğe yakın" olduğunu açıkladı. Ancak pek çok milletvekilinin vicdanı, özellikle de tacı Oliver Cromwell'e uzatmaya hazırlanmak üzere olanlarınki, Nayler'in yaşamasına izin verilmesiyle yatıştırılamıyordu. Parlamento'nun Nayler'i cezalandırmaya herhangi bir hakkı olup olmadığı kuşkuluydu ve yaklaşık bir ay süren tartışmalardan sonra başkalarının da dikkate aldığı bu durum daha merhametli bir kararın verilmesine yardımcı oldu. Bu karar neydi? Londra sokaklarında kamçılanması, dilinin sıcak demirle delinmesi ve anlının damgalanması; daha sonra da ikinci bir kamçılama için Bristol'a gönderilmesi ve Parlamento aksine karar verinceye kadar hapishanede tutulması.[7] Direkte teşhir edildikten sonra kırbaçlamanın amacı insanın maneviyatını bozmaktı. 1638'de Lilburne'a olduğu gibi, seyreden kalabalığın dayanışmasının kurbanı güçlendirdiği ve de celladın elini sınırlandırabilecek olan durumlar dışında çok ender olarak amacına ulaşmıyordu. Ama, düşman bir kalabalığın onayladığı acımasız bir ceza bölünmüş ve gerilemekte olan bir harekete karşı standartlarını yeniden ileri sürmenin gaddarca etkili bir yoluydu. Nayler bu işkenceye metanetle dayandı ama fizik olarak asla düzelmedi; üç yıl sonra 43 yaşında öldü.

1656 yılında milletvekilleri korkmuşlardı – toplumsal düzenin ve devlet kilisesinin istikrarına, yönetime ve ruhbana karşı olduğuna inandıkları *Quaker* tehdidinden korkmuşlardı. En ateşlilerinden birisi, *Digger*'ların cellatı, Cobham malikânesi lordu Francis Drake'ti.[8] Ancak korku kendi başına bu iki tar-

7 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 69, 86, 158; 76. s. ile karşılaştırınız. Kararın son kısmının niyeti hiç kuşkusuz Cromwell'in salıverilmesini önlemekti. 1659'un Eylül'ünde yenilenen Uzun Parlamento tarafından serbest bırakıldı.

8 *Aynı kaynak*, I, s. 55-56.

tışmanın atmosferi arasındaki farklılığı açıklamaz. Zira 1648-1649 kışında, Whitehall tartışmalarına katılanlar, Devrimin yaklaşan en büyük krizi, I. Charles'ın yargılanması ve idamıyla karşı karşıyaydılar. Tartışmalarda yer alanlardan bazıları, restorasyondan sonra bir hainin başına gelen korkunç ölüme maruz kaldılar: Cromwell ve Ireton'un cesetleri mezardan çıkarıldı ve asıldı. Pek çok başkaları, ya yeraltında ya da sürgünde kaçak hayatı sürdüler. Tartışmaların olduğu sırada ne gibi bir risk aldıklarını biliyorlardı. Eğer birilerinin paniklemek için nedeni varsa, bu onlardı, 1656'nın milletvekilleri değil. Birincilerin, geriye doğru bakıldığında safça ve hazin görünen, akla ve insanın iyiliğine güvenleri vardı. İkinciler zalimdi çünkü savunmak istedikleri şeyin gaddarlık dışında başka hiçbir yolla savunulabileceği konusunda güvenceleri yoktu.

Onların tavrı 1649'da Clement Walker tarafından ifade edilmiştir: Ordu radikalleri, tartışmayı teşvik ederek toplumsal itaatsizliği cesaretlendirmişlerdir. Ama, "açıklandıkları zaman sır olmaktan çıkan uygun sırlar olmadan hiçbir hükümet şekli de mümkün olmaz". Cehalet ve cehaletten kaynaklanan hayranlık, medenî bağlılık ve itaatin ebeveynleridir.[9] "Daha fazla özgürlük, daha fazla yaramazlık." Aralık 1656'da, Korgeneral Skippon veciz bir şekilde Parlamento'ya "İnsanların güçlerini bilmesini istemem" diyordu. Luke Robinson aynı görüşteydi.[10]

Tartışmakta olduğum taşkınlığın bir kısmı aktörlerin gençliğinden kaynaklanır. Bir devrimde yetenekli gençlerin yukarılara çıkma şansları çok daha fazladır. Dinsel radikalizmin gençlere cazip gelişinin öykülerini aktarmış bulunuyorum.[11] Brailford, 1647'nin Ajitatörlerinin ne kadar genç olduklarına işaret etmiştir.[12] Bu durum Ordu'daki daha yüksek rütbeler için de doğruydu. Fairfax, 33 yaşında Yeni Model Ordu'nun Başko-

9 Walker, *History of Independency*, I. Kısım, s. 140-141. Yukarıda 4. Bölüm'ün sonuna bakınız.

10 Burton, *Parliamentary Diary*, I, s. 218, 272. Skippon, Nayler'in en ateşli düşmanlarından birisiydi: Robinson esas itibariyle merhametten yanaydı.

11 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

12 Brailsford, *anılan eser*, Bölüm X.

mutanı, Ludlow aynı yaşta İrlanda'nın askeri yöneticisi oldu. Henry Ireton, 1651'de öldüğünde yalnızca 40 yaşındaydı. John Lambert, 35 yaşında belki de krallıktaki ikinci en önemli adamdı ve her ne kadar bir 23 yıl kadar zindanda ıstırap çektiyse de, siyasal kariyeri sona erdiğinde 41 yaşındaydı. Yeni Model, yeteneklilere bir kariyer sunuyordu; ama demokratik tarikatların liderleri de yükselişlerini açık rekabet içinde elde etmek zorundaydılar ve bunların pek çoğu bu kariyere girdiklerinde çok gençti. Bidle 1616'da, Nayler 1617 ya da 1618'de, Coppe 1619'da, Fox 1623'te, John Rogers 1627'de, Richard Hubberthorne 1628'de, Edward Burrough 1634'te doğmuştu. İç savaş sona erdiğinde bunların hepsi otuzun altındaydı. James Parnell, 1656'da öldüğü zaman henüz 20 yaşında değildi. Bu dünya devam ettiği sürece, genç adamların dünyasıydı.

II. DENEYİM

Radikallerin düşünce biçiminde iki kol birbirine dolaşmıştır. Bir tanesi gerçeğin evrimine olan inanç, sürekli ilham. John Robinson, 1620'de Hacı Babalara verdiği vaazda bu doktrini ifade ediyordu,[13] dolayısıyla bu inancın Yeni Dünya'mn keşfiyle ilişkili olduğuna çoğu kez inanılmıştır. Böylece John Goodwin 1642'de, "eğer Amerika, üstelik pek çok yüzyıldır henüz dünyanın bilmediği ... dünyanın büyük ve dikkate değer bir parçası ise: Gerçekler, evet temel ilgi ve önem taşıyan şeyler, henüz bilinmiyor olabilir" diyordu.[14] Thomas Goodwin, "İlahi hazinenin ... yeni Hindistanları bulunmuştur! Bununla birlikte ... daha başkaları da olabilir" diye ilan ediyordu.[15] Lord Brooke ve Westminster Cemaati'nin beş Muhalif Biraderi, sürekli bir reformasyon haline özlem duyuyorlardı.[16] John Saltmarsh, Walter Cradock ve diğer pek çokları kendi çağlarını, ruhun fışkırdığı bir çağ olarak görüyorlardı: Bin çiçeğin açacağını umu-

13 J. Robinson, *Works* (1851), I, s. xliv.

14 J. Goodwin, *Imputatio Fidei* (1642), Önsöz.

15 T. Goodwin, *Works*, IV, s. 237.

16 Haller, *Tracts on Liberty*, II, s. 160, 318-319, 331.

yorlardı.[17] Bu *Areopagitica* ve isimsiz pek çok çalışmada dinsel hoşgörü için çok büyük bir iddia oldu. *The Ancient Bounds* (*Eski Bağlılıklar*-1645), gerçeğin, "vicdan hürriyeti olmadan öyle kolaylıkla ortaya konamayacağı" üzerinde ısrar ediyordu: "Bir yararlı gerçeğin engellenmesi ya da yok edilmesindense, herhangi bir türden pek çok yanlışın yapılması daha iyidir."[18] "Gerçeğin ışığının günlük ilerleyişi" diyordu Milton, "aydınlanma ve bilgi edinmenin kiliseye verdiği zarardan çok daha üretkendir."[19] İnananlara yeni gerçeklerin ilham yoluyla açıklanmasıyla geleneksel Hıristiyanlık yeni bir çağın ihtiyaçlarına adapte edilebilirdi; insanın içindeki ebedî müjde çevrenin baskılarına kilisenin gelenekleri ya da metnin aslından daha kolaylıkla ve daha çabuk tepki veriyordu. Tarih, gerçeğin topyekûn açıklanması yönünde tedrici bir süreçti.[20]

O zaman yeni gerçeğin sınavı neydi? Sağduyu olduğu apaçıktı. Sözlere değil de şeylere yapılan Bacon'cu vurgu, bilim adamlarının uygulamanın sınavına, deneye yaptıkları vurgu hep o yönü gösteriyordu. Hobbes, "şeyleri kavramadan ve ezbere konuşan, her biri söylediğini gelenek yoluyla bir başkasından alan" Okulluların kısır rasyonalizmine karşı çıkıyordu. Sıradan insanlar, boş bir kabın ne olduğunu "yani onun içinde görülebilecek bir şey olmadığını" okumuş insanlar kadar biliyorlardı; ve "eğer o gerçekten boşsa, çiftçi ve Okullu bunu aynı derecede biliyorlardı".[21] Sıradan erkek ve kadınların kolektif sağduyusuna başvurulması, tarikatçıların deneyim ve deneye çağrıda bulunduklarında söylemek istedikleri şeydi: Deneyim buna sahip olan tarafından çok güçlü olarak hissedilmiş olmalıdır, ama onun bunu ayrıca çevresindekilere aktarabilmesi ve onların da bunu kabul edilebilir bulmaları gerekliydi.

Burada radikallerin ikinci prensibine –bir insanın içindeki

17 Nuttall, *The Holly Spirit*, s. 104-107, 115-117, 126-130.

18 Woodhouse, s. 247.

19 Milton, *Christian Doctrine*, *Works* (Columbia baskısı) XIV içinde, s. 9.

20 J. Goodwin, *Hagiomastix* (1646), Önsöz.

21 Hobbes, *English Works*, V, s. 397-398; *I. O. E. R.*, s. 182'de aktarılan Ralegh ile karşılaştırınız.

kutsal ruha güvenme– başkaları tarafından sunulan geleneksel gerçeklere karşı kişinin kendi deneysel gerçeğine geliyoruz. Başka türlü ilhamlar nasıl sürekli olabilir? Bu vurgu, Milton, Dell, Winstanley, Bunyan, *Ranter*'lar ve *Quaker*'larda ortaktır. Açıkça bunun gerçekten çok radikal sonuçları olabilir: Geleneksel olan her şey, sırf geleneksel olduğu için kuşkuludur. Devrim sırasında insanlar saldırgan şeyler düşünürler ve bunlar başkaları tarafından, Tanrı'mn ilham ettiği şeyler olarak geçerli görülebilir. Deneyim, tarihe karşı da, İncil'e karşı da aynı şekilde kullanılabilir. 1647'de Putney'de Ordu'ya vaaz veren Thomas Collier, "her ne kadar sizlere deneysel gerçek dışında herhangi bir şey açıklamayacağıma güveniyorsam da" diyerek, görüşlerinden birini, Kutsal Kitap'la kanıtlıyordu.[22] Coppin, "Deneyim her şeyin ötesine geçer" diye açıklıyordu.[23] *Antinomian* Henry Pinnell, "bir adamın bir şeyi okuyarak bilmesiyle" onu "kendi üzerinde deneysel kesinlikle" bilmesini karşılaştırıyordu.[24]

Devamlı ilham ve denenmiş gerçekler üzerine yapılan vurgunun bir sonucu, yenilik, özgünlük düşüncesinin şaşırtıcı olmaktan çıkması ve bir anlamda arzu edilir olmasıydı. "Kazma (*Diggers*) meselesiyle ilgili olarak bütün yazdıklarımı" diyordu Winstanley Aralık 1649'da, "asla herhangi bir kitapta okumadım, ne de içimde bunun ışığının yükseldiğini görmemden önce ... herhangi bir ağızdan duydum."[25] Hakkında yazdığı *Dürüstlüğün Yasası*'nın *Yeni* olduğunu vurguluyordu. Özgünlük içtenliğin ve güvenirliğin sınanmasıydı. "İnsanlar kendi deneyimlerinin sözlerini konuşmalıdırlar ve düşüncelerini konuşmamalıdırlar." "Bu sorun", diyordu ruhbana, "herhangi bir kutsal kitap metniyle cevaplandırılmamalıdır ... ama cevap, dürüstlüğün yasası olan ... insanın kalbinde var olan, onun kendi ışığına göre verilmelidir."[26] Winstanley, deneyimden el-

22 Bunyan, *Works*, I, s. 392; Woodhouse, s. 390.

23 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

24 Aktaran Huehns, *anılan eser*, s. 49.

25 Winstanley, *Several pieces gathered into one volume*, Giriş; *The Saints Paradice*, s. 102 ile karşılaştırınız.

26 Sabine, s. 125, 185, 289; 315, 564, 579. sayfalarla karşılaştırınız.

de edilen yeni düşüncelerin yanlışlığın işareti olduğunu insanlara kabul ettirenin şeytan olduğu konusunda John Wilkins'la aynı görüşteydi.[27]

Deneyime, sözler değil de şeyler üzerine yapılan bu vurguya birkaç akım katkıda bulunur: Başkalarının sözlerine değil de kendi duygularımıza güvenmemiz konusundaki radikal Protestan ısrar: "Bir adam başka bir adamın ağzından bir öyküyü tekrarlarsa" diyordu Tyndale, "ve bunu söylerken öyle olup olmadığını bilmezse ya da o şeyin kendisi hakkında hiçbir deneyimi yoksa".[28] *Puritan* Thomas Taylor, bir yüzyıl sonra, "İsa'nın gerçek deneyimi, deneyseldir" diye yazıyordu. Bu, "kitaplardan ya da ilişkilerden değil ... kendi deneyiminden" elde edilmiştir.[29] Lord Brooke'un *A Discourse ... of ... Episcopacie*'sinin (1641) başlangıç sözleri, "sözleri değil, şeyleri hedef alıyorum" şeklindeydi. Paralel bir gelişme bilim adamları arasında da yaşandı. William Gilbert, bilgiyi "yalnızca kitaplarda değil, fakat bizzat şeylerin kendisinde arayan" gerçek filozofları övüyordu.[30] John Wilkins, "eğer ilkelerimizi başkalarının inandırıcılığı yerine sık sık meydana gelen kendi deneyimlerimize dayandırsak bilim dünyası için çok daha iyi olurdu" diye izah ederken Bacon'cu geleneği özetlemiş oluyordu.[31] John Hall, eğitim prensibini "çocukların beyinlerine sözcükler yerine şeyleri kazımak daha iyidir" derken Bacon'cu olduğu kadar *Comenian*'dı.[32] Henry Stubbe, gerçekten İngilizlerde kilise ve devletin kurulu düzenine karşı, "kuşku uyandıran bu tür yenilik ar-

27 Sabine, s. 564-566; *I. O. E. R.*, s. 110.

28 W. Tyndale, *Doctrinal Treatises* (Parker Soc., 1848), s. 55-56; *An Answer to Sir Thomas More* (Parker Soc., 1850), s. 51-52, 55.

29 T. Taylor, *Works* (1653), s. 411.

30 W. Gilbert, *De Magnete* (1600), Önsöz; karşılaştırınız Lynn Thorndike, "Newness in Seventeenth Century Science', *Journal of History of Ideas*, XII, s. 585-589.

31 *I. O. E. R.*, s. 114-115; karşılaştırınız Bacon, *Works*, IV, s. 14.

32 J. Hall, *An Humble Motion ... Concerning the Advancement of Learing* (1649), s. 34. *I. O. E. R.*'de ben de deneyim üzerine dinsel vurguyla bilim adamlarının benzerliğinin ve simyacıların deney üzerine yaptıkları vurgunun birkaç örneğini toplamıştım (s. 112-115, 121, 295-297); karşılaştırınız C. Webster, "English Medical reformers of the Puritan Revolution", *Ambix*, XIV, s. 26-27.

zusunu" ilham edenin ve iç savaştan sorumlu olanın Bacon olduğunu söylemişti.[33]

Gerçeğin evriminin ya da Ebedî İncil'in dinsel doktrini, aynı etkiyi yarattı. "Eğer sen, her türlü yenilik lezzetini lanetlersen" diye serzenişte bulunuyordu William Dell, "henüz bilmediğimiz gerçeklere nasıl ulaşılacak ya da hâlâ varlığını sürdüren yanlışlar nasıl yok edilecek?" "İnsanların doktrinlerini ... bütünüyle terk etmeliyiz" ve "daha bebekliğimizden itibaren emmiş olduğumuz bütün o kanaatleri ıskartaya çıkarmalıyız." Böyle temizleyince İsa Mesih'in bizim ruhlarımıza ne söylediğini duyabiliriz ve "her ne kadar, eski çağın olduğu kadar bu çağın kanaat ve doktrinlerinden asla farklı olmasa da" ona bağlı kalabiliriz.[34] Görmüş olduğumuz gibi Winstanley ile birlikte Tanrı ve Akıl aynı şey oldu; kalplerimizdeki İsa sekülarizmi vazetti.

Ama iç ışıkta ihanet pusuda bekliyordu. Yenilgi zamanında, devrim dalgasının gerilediği zamanlarda, iç ses suskun, pasifist oldu. Bu ses yalnızca başkaları tarafından Tanrı'nın sesi olarak fark edilebiliyordu. İster Nayler'in Bristol'a girişi, isterse *Ranter*'ların kutsal şeylere saygısızlığı gibi aşırı jestler, artık Tanrı'ya hizmet etmiyordu. Bir kez grup böyle karar verdiğinde, bütün baskılar, insanların içinde yaşadıkları ve hayatlarını kazandıkları toplumun ifade kalıplarını benimsemeleri gerektiği yönündeydi.[35] Radikaller öyle etkili bir şekilde susturuldular ki, pek çoğunun inzivasında, Milton'la birlikte, dayanıp dayanmadığını bilmiyoruz. Winstanley hakkında bile bir şey bilmiyoruz. Ama *Ranter*'ların en parlak döneminde bir karşı-kültür olabilecekmiş gibi görünen şey, buna sahip olanların, yalnız bırakılmaktan başka bir şey istemedikleri burjuva kültürünün bir

33 Stubbe, *The Lord Bacons Relation of the Sweating Sickness Examined* (1671), Önsöz.

34 Dell, *Several Sermons*, s. 298, 428. Descartes ve Locke, her biri farklı şekilde, felsefede benzer bir zihin açıklığı getirmişlerdir. Ebedî İncil için yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

35 1656'da Galler'deki dinci radikalleri, eski göreneklere ve batıl itikatlı Galliler'in kilise binaları konusundaki düşüncelerine karşı çıkmada çok hızlı ve çok ileri gitmemeleri konusunda uyaran John Lewis'le karşılaştırınız (*Some seasonable and modest thoughts*, 1656, s. 11-17); yukarıda 10. Bölüm'le karşılaştırınız.

köşe taşı oldu.[36] Daha önce azizlerin mükemmelliğinden söz eden iç ışık, artık günahı vurgular olmuştu. Biz bunu, George Fox'un ya da herhangi başka bir kişinin becerisine, ilhamına ya da ahlaksızlığına veremeyiz. Fox yalnızca aracıydı: Hiç kuşkusuz onun yerinde Nayler ya da Burrough da benzer bir şekilde davranacaklardı. Yürek dininin, iç sesin kitlenin ruh halindeki, toplumsal bakışlardaki, duygu dalgalarındaki değişikliklere açık oluşu onu düşüncelerin devrimci dönüşümünün aracı yapmıştı: Şimdi tam zıt etkiyi yapıyordu. "Topluluğun duygusu" toplumdaki egemen sınıfların "sağduyusu"nu kabul ediyordu. "İlham" diyordu Davenant, "son zamanlarda başarıyla kullanılmış olan tehlikeli bir sözcüktür."[37] Bu sözcük, romantik yeniden canlanmaya kadar –bir yüzyıl ya da daha fazla– hedef alınması gereken bir ideal olmaktan çıktı.

III. BİRLİĞİN BAĞI

O zaman iç ışık, tarikatçılar için, İncil'in kişisel yorumlanmasının cazibesinden daha katı bir bireycilik olmuyordu. Metinlerin ve geleneğin cazibesi yalnızca antikacılık değildi: Geçmiş, günün dengesini ıslah etmek için göreve çağrılıyordu. Matbaa ve eğitim üzerindeki Protestan vurgu, yalnızca Kutsal Kitap'ın değil o zamana kadar karanlıkta kalmış metinlerin de çevirilerini olanaklı kılmıştı. Nicholas Culpeper *Pharmacoepia Londinensis*'i Latinceden İngilizceye çevirmişti ve böylelikle erkek ve kadınlar kendilerini tedavi edebiliyorlardı. Aynen *Leveller*'ların jüriyi yargıcın önüne çıkarmaları gibi, radikal tarikatlar da artık, uzmanlaşmış, eğitimli papazın teamülün hakemi olmasını beklemiyorlardı.[38] Onlar için karar, her üyesi arkadaşları olan papazların içlerindeki ruha saygı gösteren inanmış cemaatin elindeydi. İdeal olan, uzman olmayan, cemaatin içinden gerçeğe ulaşmak için birbirine yardım edenlerin toplumuydu.

---

36 Bu bölümün ilerideki sayfalarına bakınız.

37 Ed. D. F. Glandish, *Sir William Davenant's Gondibert* (Oxford U. P., 1971), s. 22; 49. sayfa ile karşılaştırınız.

38 *I. O. E. R.*, s. 81-82, 261-263; yukardaki 6 ve 14. Bölümler'le karşılaştırınız.

İncil'in cemaat tarafından yorumlanmasının kabul görmesi, bu yorumların grup için uygunluğu ve anarşik bireyciliğe karşı bir garantiydi. Bugün, atomize olmuş toplumumuzda, kişisel vicdana, tecrit olmuş sanatçının dürüstlüğüne yapılan çağrı son tahlilde anarşikti; toplumdan aldatıcı uzak durmanın aşırı bir haliydi. Ama 17. yüzyılda iç ışık bir birlik bağıydı çünkü Tanrı aslında cemaatini oluşturan ustalara benzer şeyler söylüyordu. "Her birimizin içinde parlayan ışık" diyordu Burrough, "aklımız ona dönük, kalplerimiz ona eğilim duyduğu için" bizi mükemmel bilgiye ulaştırmaktadır.[39] Sessiz toplantıların, onların birlik arayışında rehberlik etmek için papazlara ihtiyacı yoktu: Winstanley, Erbery ve Fox, insanları "dışardan yapılan her türlü vaazın sonuna ulaştırmayı umuyorlardı.[40] Winstanley, "Tanrı'nın boş zamanını soğukkanlı bir sessizlikle" bekliyordu; Joseph Salmon'un "büyük arzusu", "hiçbir şey görmemek ve söylememek"ti.[41]

Kilise ve devletteki eski rejime muhalefet konusunda toplumun geniş kesimine yayılmış bir birlik söz konusuydu, ama bu çözüldükten sonra bile tarikatların yöneldikleri sınıfların ortak pek çok şeyleri vardı. Winstanley, ulusal bölünmelerin –her ne kadar belirli kiliselerin önce "paramparça edilmesi" gerekli olsa da– kardeşçe birlik tarafından yutulduğunu hayal ediyordu.[42] Onun için iç ışık ya da Akıl, başkalarının kendisine ne yapmalarını istiyorsa, onu başkalarına yapmayı söyleyen şeydi: Yani el birliği etmekti. Dolayısıyla o, ve de yalnızca o, bireycilik/toplumculuk ikiliğini, ortak üretim ve karşılıklı yardıma dayanan toplum vizyonuyla gerçekten aşmıştır. Ama *Ranter*'lar da birliğe özlem duymuşlardı.[43] *Quaker*'lar, son tahlilde, "topluluğun duygusu" yoluyla bu birliğe bir tür örgütsel şekil veriyorlardı.

Radikallerin trajedisi, Devrim sırasında hiçbir zaman siya-

39 Burrough, *Works*, sig. b 2v-b 3.

40 Sabine, s. 223-224; Edbery, *Testimony*, s. 263-265, 337-338; Fox, *Journal*, I, s. 425.

41 Sabine, s. 231-232; Salmon için bakınız yukarıda 9. Bölüm.

42 Winstanley, *The Breaking of the Day of God*, sig. A 4v; Sabine, s. 445-446; yukarıda 9. Bölüm'de alıntılanan Erbery ile karşılaştırınız.

43 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

sal bir birliğe ulaşamamış olmalarıdır: Onların ilkeleri, bölücü olmaktan başka bir şey olmayacak katılıkta savunuluyordu. Samuel Fisher için, 1660 yılında, John Owen'la dalga geçmek küçük bir teselliydi: Eskiden sen bizlere fanatik diyordun, şimdi de sana öyle deniyor.[44] Matbacı Giles Calvert'in dükkânı, kendilerine rağmen radikalleri birleştirmeye çok yaklaştı – "yıllar boyunca ülkenin her yerine dağılan, kutsal şeylere saygısız, yalancı rezil risaleler orada, şeytanın o demirci ocağından çıktı."[45] Mr Morton, birleştirici bir güç olarak Calvert'in önemini vurgulamaktadır. Calvert, Henry Niclaes ve Jacob Boehme'nin çevirilerini, Saltmarsh, Dell ve kimi *Leveller*'ların eserlerini ve en çok da Winstanley, Wellingborough'nun, pek çok *Ranter*'ın ve daha da çok *Quaker*'ların risalelelerinin yanı sıra, 1660'ta kral katillerinin son sözlerini bastı. İki yıl sonra hâlâ muzır edebiyatın yayınını sürdürüyordu ve 1663'teki ölümünden sonra dul eşi onun politikasını devam ettirdi. Clarkson 1649 yılında *Ranter*'larla temasa geçmek istediğinde Giles Calvert'e başvurması salık verilmişti.[46]

IV. TARİKATLAR VE TARİKATÇILIK

Fox'un başarısı, eski *Ranter* güruhundan ve din hakkında kendi başlarına düşünme konusuna yeni olan başkalarından, vaaz eden papazlara sahip, disiplinli bir tarikat kurmuş olmasıydı. Bu iş muazzamdı: Ama başarı kendi olumsuzluklarını getirdi. Buna, gezici vaizleri kim destekledi – *Baptist*'ler mi, *Ranter*'lar mı, *Quaker*'lar mı? sorusunu sorarak yaklaşabiliriz. Bunlar yaşamak zorundaydılar ve kıyasıya bir rekabet içinde, sayıları pek çoktu. *Bir tür* örgütlenme zorunluydu. Bu, örgütlenme konusundaki yeteneksizlik (ya da gönülsüzlük) *Ranter*'ların en büyük yenilgisiydi. Lawrence Clarkson'un karizmasına

44 S. Fisher, *Testimony*, s. 548.

45 T. Hall, *Vindiciae Literarum*, s. 215.

46 Morton, *anılan eser*, s. 98, 106, 132-133; Ashley, *John Wildman*, s. 194-195. Bu son olgunun, Profesör Cohn'un, Calvert'in kendisinden bir Ranter olarak söz etmesini haklı kıldığım sanmıyorum (Cohn, *anılan eser*, s. 464).

sahip bir adam, yeterince para yapmış görünüyordu ama liderin kamçı şaklatmasına uyarak *Muggletonian* oluverdi.[47] Fox ve diğer *Quaker* misyonerler yeri geldiğinde bir hendekte ya da bir saman yığınında uyuyabilirlerdi, ama onun Papazlığı, kendisini bir malikâneye yerleştirecek bir Hotham'ı, bir Fell'i bulduğunda daha etkili oldu. Yukarıda Coppe'nin, gezgin bir vaizin hayatının güvensizlikleri ve parasal baştan çıkarıcılığına ilişkin öfkeli tedirginliğini aktardım.[48] Bütün tarikatlar üzerinde mülk sahibi insanların desteğini sağlamak gibi kaçınılmaz bir baskı vardı: Ve bu zamanla bedelini ödetti. Dünyanın hain baskıları, ışığın çocukları üzerinde, onlar dünyanın altını üstüne getirmek için örgütlendiklerinde bile etkili oldu.

Son tahlilde belki, belki *Quaker*'lar, anayasacı *Leveller*'ların özel mülkiyetin kutsallığını yıkmak istememeleri gibi, dünyanın altını üstüne getirmek istemediler.[49] *Quaker*'lar hayatın daha iyi, daha dürüstçe yaşanmasını istediler: Evetlerinin evet, hayırlarının hayır olduğunda ısrar ederek, pazarın çekişmelerine, dolandırıcılıklarına son vermek istediler. (Bunyan'ın *Mr Badman*'inin de ayrıca katkıda bulunduğu) bu modern iş hayatı davranış standardının ortaya atılması büyük bir başarıydı; öylesine tam ve nihai olduğu için, çoğu kez bizim sandığımızdan daha büyük bir devrimdi. Aradaki farkı değerlendirebilmek için insanın pre-kapitalist bir toplumda yaşaması gerekir. *Quaker*'ların hakkı teslim edilmelidir: Fox'un ölümünden önce, karşılaştıkları eziyete rağmen kazanmaya başladıkları refahı hak ediyorlardı. Ama bu, *Digger*'ların ve hatta *Ranter*'ların umduğu gibi, dünyanın altını üstüne getirmek değildi.

Records of the Churches of Christ gathered at Fenstanton, Warboys and Hexham'da (*Fenstanton, Warboys ve Hexham'da Toplanan İsa'nın Kiliselerinin Tutanakları*) kaydedilen harikulade diyaloglarda o tarikatçı örgütlenmenin katılaştığını görürüz. Orada avamdan erkek ve kadınların yüzyılların ezici yüküne karşı kendilerini ifade etmek için mücadele ettiklerini duyarız. Ta-

47 Morton, *anılan eser*, s. 138-142.

48 Yukarıda 16. Bölüm'e bakınız.

49 Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

rikatların örgütleyicileri kaçınılmaz olarak İncil'i, ruhun hâlâ halka karşı yönlerde hareket edenlerin "fantazileri" dedikleri şeye karşı kullanıyorlar; asiler, bunu neden yaptıklarını, Henry Denne'in –*Leveller* "Judas Denne"in– bilgisiyle rekabet edecek âlimane nedenler ortaya koyamasalar da kaçınılmaz olarak İncil'i reddetmek zorunda kalıyorlardı.[50] Modern İncil ilmi onlara yetişmiş ve onları haklılaştırmıştır: Günah inancı bugün "İncil öyle söylüyor"dan daha gelişmiş şekiller almak zorundadır.

Ama tarikatların örgütleyicileri ikili bir sorunla karşı karşıyaydılar. Fenstanton tartışmalarında, riayetçi baskılara ve de toprak sahiplerinin insanları kendi *parish* kiliselerine gitmeye zorlayan baskılarına ek olarak, insanların ayrıca devlet kilisesine açıkça uyum göstermeleri halinde kendi olanaklarıyla baş başa kalma durumuyla karşı karşıya bulunduklarını sezdiklerini de görürüz. *Baptist*'ler onları kendi haline bırakmadılar. Normal, kolayca baştan çıkabilen dünya için çok yüksek taleplerde bulunuyorlardı. Dünyanın sonunun gelmesi kaçınılmaz olduğu sürece, psikolojik gerilimler sürdürülebiliyor ve yoğun manevi baskılara izin verilebiliyordu. Ama gündelik hayat için değil. Ve restorasyon döneminin korkunç baskıları geldiğinde, bu en kararlı inanmışların dışındaki herkesi yeniden devlet kilisesine yönelten farklı türden bir gerilim yarattı. Böylece tarikatlar kendi kendini seçmiş bir elitle, seçilmişlerle sınırlı kaldı: Bunlar ortalama nefsini düşünün insan için uygun olamazdı. 1930'larda İngiliz Komünist Partisi, bütün partilerden daha fazla eski-üyeye sahip olmakla nitelendirilirdi. 17. yüzyıldaki bütün tarikatlar kurulurlarken, çok büyük sayıda eski üyeye sahiplerdi. Bu durum, bizim daha önce işaret etmiş olduğumuz –papazlar için olmasa bile– halkın pastalarla ve kilise biralarıyla eski kiliselere içten geri dönüşünü açıklar.

Bununla birlikte tarikatlar, "erken kapitalizmin katı dünyasında" üyelerine bir tür koruma sağlayarak sosyal hizmet merkezleri olarak, önemli bir rol üstlenmişlerdi.[51] Fenstanton *Baptist*'leri yoksullara yardım dağıtıyor ve bunu toplumsal kontro-

50 Yukarıda 4 ve 9. Bölümler'e bakınız.

51 Karşılaştırınız *S. and P.*, s. 286-287, 428.

lün bir aracı olarak kullanıyorlardı. *Parish* kilisesine giden bir kadın, kendi iddiasına göre, "çocuklarının ve kendisinin geçimini sağlamak için böyle yapmaya zorlanmış ve tövbekâr olur olmaz, ihtiyaçlarını karşılamak için yedi şilin almıştı."[52] Dünya tarikatlara kapılarını kapatırken, onların örgütlenmeleri de sıkılaştı ve giderek daha fazla toplumsal tutumlar empoze etmek için kullanıldı. 1655 yılında kilise, "kim olursa olsun cemaatin hiçbir üyesinin mensup olduğu cemaatin tavsiyesi ve izni olmaksızın bir yerden başka bir yere seyahat edemeyeceğine" karar verdi; bu iznin yazılı olması gerekiyordu. Artık bağımsız gezici vaizler ruhun önerdiği yerlere ve kişilere gidemeyecekti! İki yıl sonra, bir ailenin "yaşamını kazanabilecek durumda olan bir kızı evde aylak bir şekilde barındıramayacağına" karar verdiler. Ebeveynler, "bu günah için sert bir şekilde azarlandılar" ve kızlarını işe sokmaya zorlandılar.[53] 1670'lerde Bunyan'ın kilisesi borçlarını ödemeyen üyelerine karşı büyük sertlik gösterdi ve Bunyan'ın kendisi de diyakonlara, çalışmanın teşviki, aylaklığın önüne geçilmesi için tavsiyelerde bulundu.[54] 17. yüzyılın sonlarında, *nonconformist* tarikatların, şehirli yoksulları dinden döndürmelerinin sona ermiş olmasının bir başka nedeni mevcuttu: Varlıklarını sürdürebilecek ve bakabilecekleri kadar kendi üyeleri vardı. Bu, zenginleşmeye başlayan üyeleri korkutmak için her şeyin yapıldığı ise bir başka iddiaydı.

Dolayısıyla, paradoksal olarak, tarikatların kendi yoksulları için sorumluluğu kabullenmeleri, onları kendi üyeleri üzerinde iş disiplini empoze etmeye zorladı; ve onlar bunu dışsal bir *Presbyterian* disiplin sisteminin yapabileceğinden çok daha etkili bir şekilde yaptılar. Ekonomi yavaş yavaş gelişirken aşırı açlık da zaten ortadan kalkmıştı: Profesör Jordan'ın hayır sahipleri, artık tarikatların ve devletin yoksullara bakacağından emin olarak, artık ellerindeki tüm fazlayı üretime yatırabilirlerdi. Tarikatların sosyal güvencesi ne kadar övgüye değer olursa

52 *Fenstanton Records*, s. 17-19, 85.

53 *Fenstanton Records*, s. 156, 210. Koca bu kararı kabul etti; karısı etmedi.

54 Ed. G. B. Harrison, *The Church Book of Bunyan Meeting, 1650-1821* (1928), s. x; Bunyan, *Works*, II, s. 582-583; karşılaştırınız Walzer, *anılan eser*, s. 305.

olsun, eşitsiz bir dünyanın tamamen kabul edilmesi söz konusuydu. Bu, *Leveller*'ların yoksulluğun aşırılmış hayırseverlikle onarılması talebinden, *Digger*'ların ortak alanların işgal edilmesi talebinden, *Digger*'ların ve *Ranter*'ların şeylerin ortaklığını görme arzusundan çok farklı bir şeydi. Radikaller artık dünyanın altım üstüne getirme umudunu taşımıyorlardı: Kendilerini bu dünyaya uyarlarlarken çaresizlik içinde rekabet ediyorlardı. Tarikatlar sekter oldular.

Şu sonuca varabiliriz ki, Hotham, toplum için *Quaker*'ların *Ranter*'lara tercih edilebileceğini düşünmekte oldukça haklıydı. Dostlar Derneği şekilsiz, adsız bir kitleden sorumlu, disiplinli bir grup yarattı. Şöhretleri açısından burjuva edebini korumaya giderek daha hevesli oldular. 1650'de yer aldığı iddia edilen "*Ranter* Parlamentosu'nda, yüzlerce ekâbirin ayrılmasından sonra, yoksul kardeşleri adına, onların nasıl korunacağı konusunda pek çok soru ortaya atılmıştı. Bunlara, ödünç para almaları ve hiçbir zaman ödememeleri şeklinde cevap verilmişti".[55] Bu öykü kuşkulu olabilir, ama ortaya koyduğu ikilem gerçekti. "Ekâbirin desteğini kaybetmeden, yoksulların sadakati nasıl sürdürülecekti? Ve eğer bir tarikat ekâbirden çok fazla destek sağlarsa, başlangıçtaki ilkelerini koruyabilir miydi? *Ranter*'lar bu anlamda hiçbir zaman bir tarikat kurmadılar; kendi yoksullarına bakmak için gerekli bir disiplin sağlamadılar ve dolayısıyla bağlayıcı bir birlik oluşturmadılar. Eğer böyle yapmış olsalardı, belirgin bir şekilde kendilerine ait olan her şeyi zaten kaybetmiş olabilirlerdi.

Winstanley ve Erbery çok fazla tartışmanın yalnızca bölünmeye yol açtığına inanıyorlardı.[56] Tarikatlar kristalize oldukça, elde edildiği kadarıyla radikallerin birliği nihayet parçalandı. 1649'dan sonra bütün kanaat temayülleri, *Leveller*'ları, çoğu kez de Gerçek *Leveller*'ları reddetti. Coppe bile, "kılıçla eşitlemeyi" ve "kazarak eşitlemeyi" inkâr etti. Coppin, John Spittlehouse, John Webster, Nayler ve de *Quaker*'ların hepsi, *Level-*

55 *The Ranters Declaration, ... published by M. Stubs, a late fellow-Ranter* (1650), Cohn, *anılan eser* içinde, s. 334.

56 Sabine, s. 223-224; Erbery, *Testimony*, s. 137.

ler oldukları suçlamalarına karşı koymak zorunda kaldılar.[57] *Ranter*'lar, *Digger* cemaatini sekteye uğrattı; Winstanley, her ne kadar *Ranter*'ların cezalandırılmamasını dikkatli bir şekilde dile getirse de, *Ranter*'lığı eleştirdi. *Baptist*'ler, *Ranter*'ları ve *Quaker*'ları aforoz ettiler; *Quaker*'lar, *Baptist*'lere ve *Ranter*'lara, Hıristiyanlık karşıtı diye saldırdılar. Günümüze ulaşmış kilise defterlerine göre karar vermek gerekirse, aforoz ilk tarikatların başlıca faaliyetlerinden birisiydi. İç saflığın korunması birliği sekteye uğratıyordu: İçsel saflık olmadan, bir tarikat olarak varlığını sürdürmek olanaksızdı. Ayrıca burada da belirli bir çözüm yoktu. Siyasal hedefler konusunda hâlâ geniş bir uzlaşma –ondalık vergilere, devlet kilisesine ve onun papazlarına, yasaya, mevcut oy verme hakkına muhalefet– vardı; ama teolojik konularda, İkinci Geliş'le ilgili olarak, ayrılıyorlardı. 1659'da bu bölünmüşlük, o Eski Güzel Dava'yı kurtarabilecek olan ortak eylemi engelledi.; 1660'ta bunun sonuçları bütün siyasal çirkinliği ile ortaya çıktı. Bütün tarikatlar kendilerinin solunda olanları inkâr etme, aslında kendilerinin ne kadar ılımlı ve saygıdeğer olduğunu gösterme hevesine kapıldılar.[58]

Ve yine de, içeriden bakıldığında, her tarikatın, giderek düşmanca hale gelen bir ortamda varlığını sürdürmesi için disiplin ve kendi içinde birlik gerekliydi. *Quaker*'ların gelişmesi hiç kuşkusuz Gururlu *Quaker*'ların (*Proud Quakers*), *Ranter*'ların, Perrot, Story ve Wilkinson'un yandaşlarının çekilmesinden olumsuz etkilendi. Ne ki bütün bu tasfiyeler olmasaydı Dostlar Derneği varlığını koruyabilir miydi? William Penn ve Robert Barclay gibi adamların desteğini elde edebilir ve sürdürebilir miydi? Parasal anlamda, böyle bir desteği elde etmemeyi göze alabilir miydi?[59]

---

57 Yukarıda 7, 9, 10 ve 14. Bölümler'e bakınız; J. Spittlehouse, *An Answer to one part of the Lord Protectors Speech: Or, A Vindication of the Fifth Monarchy men* (1654), s. 1. 1691 gibi geç bir tarihte Richard Baxter, zenginlerin müsrifliğini eleştirirken, kendisini eşitleyiciliği reddetmek zorunda hissetmişti (*The Poor Husbandman's Advocate to Rich Racking Landlords*, 1691, *The Rev. Richard Baxter's Last Treatise*, ed. F. J. Powicke, 1926, içinde, s. 46.

58 Bkz. Burrough, *Works*, s. 615.

59 Yukarıda 10. Bölüm'e bakınız.; Carrol, *anılan eser*, s. 58-59, 92.

V. YENİLGİ VE VAROLUŞ

Büyük hareket ve düşünce özgürlüğü dönemi kapanmıştı. Yirmi yıl süreyle insanlar Büyük Britanya içinde, Ordu'da, iş arama peşinde, Tanrı'nm hizmetinde ileri geri savruldular. Karışım, karşılıklı etkileşim muazzam olmuş olmalıdır. Restorasyondan sonra Yeni Model'in subayları kendi zanaatlarına döndüler.[60] Vaiz tenekeciler köylerine döndüler ya da Bunyan gibi zindana girdiler. *Leveller*'lar, *Digger*'lar, *Ranter*'lar, Beşinci Monarşistler, hemen hemen hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldular. Coppe adım değiştirdi ve doktor oldu. Salmon, Perrot ve pek çok başkaları göç ettiler. Nayler ve Burrough öldü; Fox, *Quaker*'ları disiplin altına aldı: Protestan ahlakına yenildiler. Mülkiyet galip geldi. Papazlar devlet kilisesine döndüler, üniversiteler ve ondalık vergiler yeniden canlandırıldı. Kadınlar ait oldukları yere geri gönderildi. Büyük Bedlam adası, Büyük Britanya adası oldu, Tanrı'mn karışıkhğı yerini insanın düzenine terk etti. Büyük Britanya Avrupa'daki en büyük serbest ticaret bölgesiydi ama düşüncelerin ticareti yeniden smırlandırılmıştı. Milton'un peygamberler ülkesi, dükkân sahiplerinin ülkesi haline geldi.

Radikallerin yenilgisinin kesinliği âşikâr hale gelirken, Erbery ve Salmon bilerek suskunluğa sığındılar,[61] Coppe, sözünden döndü, Lilburne *Quaker*, Clarkson *Muggletonian* oldu. Winstanley'in son risalesinin son sözleri yenilgiyi kabul eder:

> Gerçek ışıkta kendini gösterir, yanlış güçle yönetir;
> Olacak şeyleri görmek her saat ıstırap kaynağıdır.
> Bilgi, iyileştirme değil de neden yaralamaya geldin?..
> Ah bozulan şeyleri onaracak güç, sen neredesin?
> Gel, değiştir insanın kalbini, öpmek için onu gerçek kıl.

Son sözleri, kendisini maddi yaradılışa yeniden kavuşturacak olan ölüme bir çağrıdır:

---

60 Pepys, *Diary*, III, s. 315.

61 Yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

Ah ölüm, neredesin? Haber göndermeyecek misin?
Senden korkmuyorum, sen benim sevgili dostumsun.
Gel al bu bedeni, ve onu Dört'e savur,
Ki Bir'inde ben oturayım, ve bir kez daha huzura kavuşayım.[62]

Bununla birlikte hiçbir şey tamamen ölmez. Büyük Britanya, hiç kuşkusuz, 17. yüzyılda radikallerin gerçeklerini reddetmenin, kimi açılardan, en kötü bedelini ödedi, ama bunlar tümüyle kaybolmadı. *Lollard*'lığın yenilgisinden bir yüzyıldan fazla bir süre sonra *Lollard* geleneğinin İngiliz Reformasyonu'na, varlığını sürdüren radikal Protestan geleneğin İngiliz Devrimi'ne katkıda bulunması gibi. Ve her ikisinin de, radikallerin İngiliz Devrimi'nde gelecek kuşaklara belki de ilk bakışta göründüğünden daha fazla şeyler verdiklerinin anlaşılması için tarihsel araştırmayla yeniden keşfedilmesi hâlâ gereklidir. 1646 tarihli, *Dünya Altüst Oldu*[63] baladı, 18. yüzyılda aynı adla popüler olanın eski şarkısı olmuş olabilir. Bunun, pek de yerinde bir şekilde, Cornwallis'in 1781 yılında Yorktown'da Amerikan devrimcilerine teslim olduğunda söylendiği anlatılır. Monarşiyi, aristokrasiyi ve toprakta özel mülkiyeti reddeden ve toprağın tek sahibinin demokratik köy toplulukları olmasını isteyen Thomas Spence, 1805 yılında *Dünya Altüst Oldu* adlı bir risale yayınladı.[64] Bu ibare, "Tanrı tarafından ebedî müjdeyi Amerika'ya duyurmak için görevlendirilen" Lancashire'li bir grup olan *Shakers* tarafından 1774 yılında kullanılmıştı. Üyeleri, zanaatkârlar, ameleler ve hizmetçilerden oluşuyordu; İsa ile birlikte fiilen dirildiklerine ve günahsız yaşayabileceklerine inanıyorlardı; ve toplantılarında dans ediyorlar, şarkı söylüyorlar, tütün içiyorlardı.[65] Başka ipuçları da bu-

62 Sabine, s. 600. "Dört" eski inanışa göre evreni oluşturan toprak, su, hava ve ateştir.

63 Morton, *anılan eser*, s. 36.

64 Bkz., *P. and R.*, s. 105-107 ve orada zikredilen kaynaklar. İngiliz Saint-Simoncu J. E. Smith 1833 yılında gerçek Hıristiyanın "dünyanın altını üstüne getiren birisi" olduğunu söylemiştir (W. H. G. Armytage, *Heavens Below*, 1961, s. 134).

65 E. D. Andrews, *The People Called Shakers* (New York, 1953) özellikle s. 13-20, 27-28. Muggletonianlar gibi Shakers da İki Tanığın geldiğine inanıyorlardı (s.

labiliriz. 1700'ler civarında Norwich katedralinin ruhban dışı kâtibi olan William Pleasants'ın, "dingin bir kafa dışında cennet ve mezar dışında cehennem yoktur" dediği ileri sürülmüştü.[66] 1746'da Birmingham'da *Antinominian*'lara hitap eden John Wesley, görüşleri *Ranter*'larınkinden farklı olmayan birisinden söz eder. Adam, itikadına göre yaşıyordu ve dolayısıyla yasaya bağlı değildi. Wesley ona, "O zaman herhangi bir yerden herhangi bir şeyi alabilir misin? Farz edelim, sahibinin haberi olmadan bir dükkândan?" diye sormuştu. "İstersem alabilirim, çünkü o benimdir: Ancak gücendirmek istemem." Wesley'in bir sonraki sorusu tahmin edilebilir: "Dünyadaki bütün kadınlar üzerinde de hakkın var mı?" Verilen cevap söz konusu adamın yalnızca rahatsızlık vermek istemediğini, üzerinde düşünülmüş bir pozisyonu dile getirdiğini gösteriyordu: "Eğer razı olurlarsa, evet."[67]

Bu düşüncelerin devam eden soyağacının izini süreceğiz diye çok da fazla sorun etmememiz gerekir. Bunlar, eğer sözel olarak günümüze kadar gelebilmişlerse, yeraltının düşünceleridir: Az iz bırakırlar. 17. yüzyıl radikallerinin düşüncelerinin, Wilkes'çi hareket, Amerikan Devrimi, Thomas Paine ya da 1790'dan sonra İngiltere'de yeniden canlanan plep radikalizmi üzerinde etki yapmamış olmasına ihtimal verilemez. İhtimal verilemez: Ama bu etkiyi kanıtlamak zordur. Kayda geçmemiş pek çok şey arasında belki Samuel Fisher'in İncil eleştirisinin günümüze kalmış etkisini izleyebiliriz;[68] ama o bile eninde sonunda unutulmuş görünmektedir. II. James'in saltanat yıllarına atfedilen bir balad, *Lubberberland* üzerine bir hicivdir, radikallerinkine benzer düşüncelere işaret ediyor olabilir; ama belirgin bir atıf söz konusu değildir. *Lubberland*'da şöyle denir:

---

23). Shaker adı 1648'de kimi tarikatçılara verilmişti (*A Scottish Mist Dispel'd*, s. 17) ve daha sonra Quakerlar için kullanılmıştı.

66 R. W. Ketton-Cremer, *Norfolk Assembly* (1957), s. 85.

67 J. Wesley, *Journal* (1864), s. 10-11. Bu kaynağı Mr. John Walsh'ın lütufkârlığına borçluyum.

68 Yukarıda 11. Bölüm'e bakınız.

Ne yasa ne avukatların ücreti...
Çünkü herkes istediğini yapacak
Bir yargıç ya da jüri olmadan...
Kira ödeyecek toprak sahipleri olmayacak,
Her adam mülk sahibi olacak.[69]

[Daniel] Defoe'nun düşüncelerini nereden aldığı konusunda belki merak duyabiliriz:

Hepimizin birlikte tadım çıkardığımız o topraklar
Onlar, buraları yok ettikleri insanlardan gasp ettiler...
O uzun veraset bahaneleri yönetimin zuhur eden hileleridir.
Bunun tümü istiladır, gasptır hepsi...
Sahip olduğumuzun hepsi sahtekârlık ve zor sayesindedir
Ve zamanın uzunluğu bir suçu azaltmaz...
Din her zaman güçlünün yanındadır.[70]

Defoe'nun mülkiyet konusundaki düşüncesinde en önemli etki hiç kuşkusuz Harrington'dur, ve Winstanley'i okuyup okumadığı konusunda herhangi bir kanıt yoktur. Ancak bu pasaj ima ettiği şeyler açısından Harrington'un yazdığı her şeyden bir hayli daha radikaldir – ve Defoe, 1685'te Monmouth'ta baş kaldırmıştır.

Başka şairler de vardı. Oliver Goldsmith *Leveller*'ları biliyordu ve Blake 17. yüzyılın radikallerine çok şey borçluydu.[71] Adı John Barleycorn olarak tercüme edilegelmiş olan Dionysos, Britanya'yı vatan edinmede zorluk çekmiştir. Ama Burns belki de gelenekten bir şeyleri kaydeder. Asla pejoratif anlamda kullanılmamış olan *rant* (palavra) ve *ranting* (atıp tutmak) sözcükleri onun sevdiği sözcüklerdi ve birden çok kez *Rab the Ranter* diye imza atmıştır. Bunda 17. yüzyıl *Ranter*'larıyla herhangi bir ilişki varsaymak için neden yoktur. Daha önemli olan Burns'ün 17. yüzyıl radikallerinin pek çok temasını –ateşli bir ruh-

69 Ed. J. Ashton, *Honour, Wit an Satire of the Seventeenth Century* (1883), s. 37.

70 D. Defoe, *Jure Divino* (1706), s. 206-217. İkinci dizedeki "onlar" Sakson istilacılardır.

71 Morton, *The Matter of Britain*, özellikle s. 104-121; bakınız benim *Century of Revolution*, s. 168.

ban karşıtlığı, dürüst yoksulluğa (hatta gezici dilencilerin dürüst ahlaksızlığına) saygı– "krallara, aristokratlara ve onların 'aleti olan' yargıçlara, yasanın koruduğu kişilere lanet olsun", Holy Willie ve onun benzerlerinin mağrur ikiyüzlülüğünden nefret, (toplumsal bir caydırıcı olma dışında) cehennemin varlığı konusunda kuşku-

> Cehennem korkusu bir celladın kamçısıdır
> Biçareleri düzene sokmak için,

İncil hakkında küstahlık, (kimi zaman içki sevgisiyle birlikte giden) özgürlük aşkı, "İnsanın doğal olarak iyi olduğu" ve uluslararası kardeşliğin gelmekte olduğu inancı... cinsel pratiğinde de evliliğin geleneksel bağlarını dışlıyordu.[72]

Daha fazla çalışma, muhtemelen daha fazla ilişkiyi ya da muhtemel bağlantıları ortaya çıkaracaktır. Bronte'lerin Haworth'u (köyü), 19. yüzyılın başlarına kadar "Oliver'in günleri"nin altın çağ olarak hatırlandığı *Grindletonian* bölgesindeydi.[73] Mr. K. V. Thomas bize, "Interregnum'un radikal gruplarınca ortaya konan ... eylem potansiyeli taşıyan itikadın, restorasyonla parçalandığını" ama "ekonomik ve toplumsal hoşnutsuzluklara siyasal çözümler bulunabileceği nosyonunun, o kadar kolay kontrol edilemediğini" söylüyor.[74] Radikallerin toplumsal sorunlara ekonomik çözümler önerisi, Mr. Thomas'ın dikkat çekmiş olduğu gibi, sihirsel inançlarla modern teknoloji arasındaki boşluğu kapatmaya yardımcı olmuş olmalıdır.[75] Bizim kuşağımız için belki de daha önemli olan, onların mülkiyet siste-

---

72 Alıntılar, Love and Liberty; Why Should we idly waste our Prime?; Epistle to a young friend; ayrıca Third Epistle to J. Lapraik; To James Tennant of Glenconner; Holy Willie's Prayer; Elegey on Willie Nicol's Mare; Is the for honest poverty?; Look up and see!; The Tree of liberty; The Author's Earnest Cry and Prayer. Bütün duygusal Jakobitliğine rağmen Burn's şiiri The Solemn League and Covenant, sağlam tarihsel anlam ortaya koyar; Ye Jakobites by Name, Diggerların Şarkı'sının melodisiyle söylenebilir.

73 Mrs Gaskell, *Life of Charlotte Brontë* (*Dünya Klasikleri*), s. 12.

74 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, s. 661.

75 Bunu, *Fire in the Bush* (Breakthru Broadsheet, 1971) adlı şiirinde Mr. Arthur Clegg ileri sürmüştür; karşılaştırınız Thomas, *anılan eser*, s. 656-657 ve yukarıda 15. Bölüm.

mini aşan, Protestan ahlakını tümüyle reddeden olası bir karşı-kültürün parıltılarını göstermesidir. Bu kavrayışların bir kısmı, 18. yüzyılda dinsel Ortodoksluğun en saygın ana direkleri sayılan Milton ve Bunyan'ın okuyucuları üzerinde yıkıcı etkisini gösterecek kadar yaşamıştır.[76]

Bu kitapta tekrar tekrar, 17. yüzyıl radikallerinin çağlarının teknolojik olanaklarının çok ötesine uzandıklarına dikkat çektik. Daha sonraki İncil araştırmaları ve antropoloji, İncil üzerine mitolojik yaklaşımdan daha fazla anlam taşımakta, ucuz ve kolayca elde edilebilen doğum kontrol araçları serbest aşkı daha anlamlı kılmaktadır. Modern fizik ve kimya, onların düşüncesindeki diyalektik unsura yaklaşmaktadır; modern antropoloji yıldızlara dayanmayan bir toplum bilimidir; ağrısız doğum üzerine modern teoriler İnsan'ın Düşüşü konusundaki teolojik varsayımlara yer bırakmamaktadır. Evrim kavramı, dışsal bir ilk nedeni olmayan bir evreni tasavvur etmeyi olanaklı kılmaktadır.[77] Teknolojik olanaklar şimdi hatta, işsizliğin yaratılmasının yönetimin başlıca görevlerinden birisi olmadığı; "ortak çıkarlarla birleşmiş insanlar topluluğunun güzelliğinin" kişisel kâr, ulusal güç ya da hatta G. S. H.'nın (gayri safi hasıla) önüne geçeceği bir toplum için var olabilir. Amacım radikalleri, –tembel tarihçinin usanç veren klişesi– "zamanlarının ilerisinde oldukları için" kafalarına hafifçe vurarak himaye etmek değil. Kimi yönlerden onlar bizden daha ilerideler. Ama onların sezgileri, şiirsel sezgileri, bana göre onları bugün incelemeye değer kılıyor.

VI. O ZAMAN VE ŞİMDİ

Bir devrime bakmanın iki yolu vardır. Bütün çağların mücadelesine odaklanan ve simgeleyen hareketleri gözlemleyebiliriz – Sir John Hotham'm, I. Charles'ın sararmış yüzüne karşı Hull'un kapılarını kapatması; kadınların Lyme Regis'e cephane taşıması; Ocak ayının güneşinde Whitehall'ın dışında parlayan balta;

76 Aşağıda Ek II'ye bakınız.

77 Yukarıdaki 8., 14. Bölümler'le Sonuç Bölümü'nün önceki sayfalarına bakınız.

kadınlar yoluna hurma dalı sererken, eşeğinin üzerinde Bristol'a giren Nayler. Ama ayrıca insanların düşünce biçiminde daha uzun, daha yavaş, daha derin değişiklikler de vardır ki bu olmadan kahramanca hareketler anlamsız olur. Eğer çok fazla ayrıntıya dalarsak bunlar bizi yanıltır; değişikliklerin kapsamını ancak, geride durur devrimin başındaki ve sonundaki değişikliklere bakarsak, her zaman başlayan ama asla sona ermeyen bir şey hakkında böyle kesin olmayan terimler kullanırsak anlayabiliriz. Uzun erim açısından, İngiltere'yi modern dünyaya ulaştıran muazzam dönüşümleri değerlendirebiliriz. Ve belki de, bizim modern dünyamızı değil ama daha soylu, henüz ulaşılmamış, altı üstüne gelmiş bir dünyayı öngördükleri ve o yolda çalıştıkları için, bütün o adsız radikallere biraz minnettarlık duyabiliriz.

1660 yılında radikallerin yenilgisinden ve 1688'de eski rejimin nihai olarak ortadan kaldırılmasından sonra, İngiltere'nin yöneticileri, olağanüstü kalıcılık gücüne sahip olduğunu kanıtlamış olan, bir hayli başarılı bir ticari imparatorluk ve bir sınıf yönetimi sistemi örgütlemişlerdir. Protestan ahlakı, en azından basılı olarak ifade edilebilen düşünce ve duygulara egemen olmuştur. Toplum büyük bilim adamları, büyük şairler yetiştirmiştir: Romanı icat etmiştir. Newton ve Locke entelektüel dünyaya yasalar dikte etmişlerdir. Bu güçlü bir uygarlık, eskiden olup bitenlere göre insanların çoğu için büyük bir gelişmedir. Ancak, bu dünyanın, içinde şairlerin delirdiği, Locke'un müzik ve şiirden korktuğu ve Newton'un yayınlamayı göze alamadığı gizli, irrasyonel düşüncelere sahip olduğu bir dünyanın doğru bir dünya olduğu konusunda ne kadar kesinlikle emin olabiliriz?[78]

Blake, Locke ve Newton'u baskının sembolleri olarak görmekte belki de haklıydı. Sir Isaac'in sapkın ve kapalı kişiliği, onu tanrılaştıran toplumda nelerin doğru gitmediğini kavramada bize yardımcı olabilir. Aynı şekilde, paranın egemen oldu-

78 "Müzik neredeyse barut kadar tehlikelidir ve matbaa ya da Darphane kadar dikkat edilmesi gerekir." Bu sözler, dinsel ve siyasal görüşleri neredeyse Locke'un tam zıddı olan Jeremy Collier'e aittir (*A Short View of the Immorality and Profaneness of the Stage*, 4. baskı, 1699, s. 278).

ğu yeni dünyanın en ateşli eleştirmenlerinden birisi olan, "dışkı imgelemi", altının ve baskının, her ikisinin de bilinmediği altın çağlara kadar geri giden Dean Swift de bunu yapabilir.[79] Yüzeysel olarak o kadar rasyonel, o kadar rahat görünen bu toplum, o kadar düzenli olmasa, bütün çelişkilerini, gözden, bilinçli kafadan kaçırmak için yeraltına itmese belki daha sağlıklı olabilirdi.[80] Protestan ahlakı orta sınıfların ahlaki tutumlarını, mekanik felsefe bilimsel düşünceyi öylesine etkiledi ki 1695'te Ruhsat Yasası'nın kaldırılmasına, radikallerin özgürlükçü ilkeleri nedeniyle değil fakat sansür artık gerekli olmadığı için izin verilebildi. Bu toplumun kanaat önderleri, Newton gibi, kendi kendilerini sansür ettiler. Mülk sahibi insanları korkutabilecek hiçbir şey basılmadı. Yeraltında neler olduğunu yalnızca tahmin edebiliriz. Dünyalarıyla uyuşmayan romantik düşüncelere sahip birkaç şair; ama kimsenin de onları çok fazla ciddiye almasına gerek yoktu. Kendi kendini sansür etmek demek, kendi kendine doğruluğunu kanıtlamak demekti.

Altüst olmak, ne de olsa görece bir kavramdır. Yanlış tarafın üste çıkmasının bizzat kendisi, yukarıdan bakışın bir ifadesidir. Marx, Hegel'i başının üzerinde durur bulmaktan ve onu doğru hale getirmekten söz ediyordu: Ama Hegel'in kendi pozisyonu hakkındaki izlenimi öyle değildi. Marx kendi zamanının Prusya'sının baş aşağı bir dünya olduğunu düşünüyordu.[81] Altın üste gelebileceği, yani birincinin sonuncu, sonuncunun birinci olabileceği düşüncesi, yani "İsa ya da evrensel sevgi diye adlandırılan topluluk" düşüncesi, "şeytan ya da aç gözlülük diye adlandırılan mülkiyeti" fırlatıp atabilirdi ve "aklın içsel tutsaklığı" (aç gözlülük, gurur, ikiyüzlülük, korku, çaresizlik ve zihin bozukluğu), "bunların hepsi, bir grup insanın diğerleri üzerine empoze ettiği dışsal esaret" olabilirdi[82] – bu tür düşünceler zorunlu olarak düzene karşı değildir: Yalnızca farklı bir düzen

79 Bkz. N. O. Brown, *Life Against Death* (1959), XIII. Bölüm ve *passim*.

80 Benim, 17. yüzyıl İngiltere'sinde "Akıl" ve "akla yakınlık" kavramlarıma ve orada aktarılan kaynaklara bakınız, *British Journal of Sociology*, XX, s. 248-249.

81 Marx, *Capital*, I (Ed. Dona Torr, 1946), s. xxxx; Marx-Engels, *Gesamtausgabe*, I, i, s. 563.

82 Sabine, s. 493-520.

tasavvur eder. Son üç yüzyılda dünyanın üstünün almış olduğu şekil nedeniyle, 17. yüzyılda başka olasılıkların bulunduğunu görenlere karşı adil olmamız konusunda bizler çok koşullanmış olabiliriz. Ama buna çalışmamız gerekir.

"Eğer bu nitelikli kişileri yok ederseniz" diyordu Edward Burrough, mutlak ve sınırsız yetkili restorasyon hükümetine, "yine de bizim ilkelerimizi asla yok edemezsiniz, onlar sonsuza dek yaşayacaklar ve yaşamak ve konuşmak ve eylem için başka bedenlere gireceklerdir".[83] Radikaller eylemin konuşmaktan daha önemli olduğunu varsayıyorlardı. Winstanley, konuşmak ve kitap yazmanın "hiçbir şey olmadığı ve ölmesi gerektiği; çünkü eylemin her şeyin can damarı olduğu, ve eğer sen eylem yapmazsan hiçbir şey yapmış olmazsın" diye ısrar ediyordu. Bu 17. yüzyıl radikalleri hakkında kitap okuyanların, nerde kaldı ki bunları yazanların, üzerinde derin derin düşünmesine değecek bir fikirdir. Yapan mısınız yoksa yalnızca konuşan mı? diye soruyordu Bunyan kendi kuşağına.[84] *Sen* ne dersin?

83 Burrough, *Works*, s. 677.

84 Aşağıda Ek II'ye bakınız.

HOBBES VE WINSTANLEY: AKIL VE SİYASET

> Bölünmelere, savaşlara neden olan, her insanın kendisiyle birlikte dünyaya getirdiği insandaki bu aynı güç kimileri tarafından doğa durumu olarak adlandırılıyor...
>
> Burada keşmekeş var, dolayısıyla karanlığın bu gizli ruhu ... insanlara, bir adamı hepinizin başına kral yapmalısınız diyor ve onun yasalar yapmasına ve herkesin ona itaat etmesine izin vermelisiniz.
>
> – WINSTANLEY, *Fire in the Bush* (1650), ve *The Law of Freedom* (1652), Sabine içinde, s. 493, 531.

Thomas Hobbes'un bu kitapta normal olarak yeri yok çünkü bu kitap radikal *Puritanism*'in sol kanadı üzerine bir araştırmadır: Hobbes Puritan değildi: Cavendishler'den büyük bir aristokratik ve kralcı aileye mensuptur. 1640 yılında İngiltere'den kaçmıştı, iç savaş boyunca yurtdışında kaldı. Bir süre sürgündeki Prens Charles'a hocalık yaptı. Hobbes İngiltere'ye ancak 1651 yılında, Commonwealth'in radikalleri ezmesinden sonra döndü. Bununla birlikte Hobbes'un meydana gelmesine asla izin verilmemesi gerektiğini düşündüğü Devrim'in başarıları konusunda gönülsüz bir beğenisi söz konusuydu. Bir keresinde şöyle demişti: "Zamanda olduğu gibi mekânda da yüksek ve alçak varsa, en yüksek zamanın 1640 ile 1660 arasında geçmiş

olduğuna gerçekten inanıyorum."[1] Kralcı Clarendon Earl'ü, onun, insanların eşitliği ve kariyerlerin yeteneklere açık olması konusundaki düşünceleriyle *Leveller*'lardan daha iyi olmadığını düşünüyor ve Hobbes'un "her zaman ekmeğini yemiş olduğu soyluluğa karşı aşırı kindarlığını" lanetliyordu.[2] Hobbes entelektüel olarak çoğu kez radikallerin tarafındaydı.

Hobbes ve Winstanley'i iki ayrı kutupta görebiliriz. Hobbes'un felsefesi, Protestan ahlakının laikleşmiş şeklidir: Hobbes'un doğa durumundaki insanı, Calvin'in doğal insanıydı – bencil, kötü tutkuların egemenliği altında, yalnız bir birey. Protestanlık, suç, günah duygusuna; gayret, tutumluluk, çalışkanlığın içselleştirilmesine dayalı bir ahlaka dayanıyordu. Hobbes ise aynı amaçlara, rasyonel bilim, kâr ve zararın hesaplanması, elverişlilik, yarara çağrı yaparak ulaşmak istiyordu: Cehennem korkusu değil ama toplumsal karışıklık korkusu. Hobbes haklı olarak rekabetçi bireyciliğin başpapazı (önderi) olarak görülmüştü. O kapitalist toplumun özünü çıplak olarak ortaya koymuş ve bütün rasyonel insanlara uygun gelmese de, siyasetin ikna edici bir bilimini yaratmaya girişmişti. Winstanley kolektivist varsayımlar temeline dayalı benzer bir şeye girişti. O Hobbes'e göre çok daha az sistemliydi, ama o da, avantajları Aklın egemen olduğu bütün insanlara aşikâr görünecek rasyonel bir siyasal sistem yaratmayı hedef almıştı.[3] Ancak Winstanley, hem ilahiyatçıların "günah"ını hem de Hobbes'un rekabetçi bireyciliğini reddederek işe başladı.

Yine de hem Winstanley hem de Hobbes, siyasetin temellerine nüfuz etme, önemsiz şeyleri dikkate almama konusunda kararlıydılar; her ikisi de içinde yaşadıkları gaddar rekabetçi toplumun keskin gözlemcileriydiler. Dolayısıyla ilginç bir şekilde pek çok ortak noktaları vardır. Her ikisi de İncil'i siyasal bir rehber olarak reddederler ve cesur bir İncil eleştirisine girişirler.[4]

---

1 Hobbes, *English Works*, VI, s. 165.

2 Clarendon, *A Brief View and Survey ... Mr Hobbes's Book Entitled Leviathan* (Oxford U. P., 1676), s. 181-182.

3 Sabine, s. 513, 581.

4 Burada Hobbes hakkında yapılan açıklamaların kanıtları (ayrıca belgelenmediği sürece) *P. and R.*, s. 275-298'de bulunabilir. Winstanley için yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

Her ikisi de cehennem konusunda kuşkucudur. Hobbes muhtemelen bir deistti, ama Hıristiyan olup olmadığı kuşkuludur: Hıristiyanlığı, altında yaşadığı egemen otoritenin izin verdiği bir din olarak kabul etmeye hazırdı. Her ikisi de İncil metinlerini, rasyonel bir şekilde ulaştıkları sonuçlara inandırıcılık kazandırmak için kullanmaya hazırdı. Hatta Hobbes, her ne kadar doğa durumunu bir mitos olarak ele alsa da, şiirsel gerçeği aktarmada Winstanley'in İncil'e gösterdiği mitolojik ilgiden yoksundur. Her ikisi de ateşli bir şekilde ruhban karşıtıydı zira ruhban, hem Hobbes'un hükümdarına hem de Winstanley'in insandaki İsa'sına karşı en büyük tehditti. Her ikisi de zulmü onaylamıyordu, ama Hobbes vahiy ya da ilham iddialarından hoşlanmıyordu. Her ikisi de öteki dünyadan bir kurtarıcının insanları kurtarmasını beklemiyorlardı; Hobbes Leviathan'a, ölümlü Tanrı'ya; Winstanley ise Akla, erkek ve kadınların içindeki İsa'ya bel bağlıyorlardı. Her ikisi de insanların eşitliğine inanıyorlardı. Her ikisi de "egemenin gücüne dayanan ... mülkiyetin o gücün işi olduğuna" inanıyorlardı. Her ikisi de skolastik ilahiyatı reddediyordu: Winstanley, "bir şeyin hareket kabiliyetini olduğu gibi bıraktığı için." "Tanrı hâlâ hareket halindedir" diyordu ve hareket büyümedir. Hobbes, "hayatın hareketten başka bir şey olmadığına" inanıyordu; "hareketin doğası", "evrensel felsefenin kapısıdır". Her ikisi de henüz gerçek ilkelere dayalı bir *commonwealth*'in kurulmadığını düşünüyorlardı ve yazılarıyla bu bozukluğu gidermeyi umuyorlardı.[5]

Hobbes, eşit ve birbiriyle rekabet eden bireylerden oluşan bir toplumda, mutlak otorite olmadığı takdirde, son tahlilde anarşiye doğru kaçınılmaz bir eğilim olacağını görüyordu. Siyaset teorisinin bu merkezi sorununu –devlet ve onun mülkiyet sistemleriyle olan ilişkisi sorununu– gerçekten de radikallerin pek azı çözmeye çalışmıştır. *Leveller*'lar bu sorunu hiçbir zaman dürüstçe ele almamışlardır ve Ireton'un Putney'de özgürlük ve mülkiyetin son tahlilde bağdaşmaz olduğu konusunda-

5 Hobbes, *Leviathan* (Penguin baskısı), s. 18, 28, 234; *English Works*, I, s. viii; Sabine, s. 565, 567.

ki ısrarına bir cevap verememişlerdir.[6] Winstanley, hem Hobbes'un sorununu kavrayan hem de alternatif bir çözüm getiren tek radikaldir. Bu Ek'in başında verilen epigrafla Hobbes'a göndermede bulunuyor bile olabilir. Bunların ilki, her ne kadar Hobbes'un görüşleri 1640'tan beri biliniyor olsa da, 1650 yılında *Leviathan* yayınlanmadan önce kaleme alınmıştır. Ireton ya da Winstanley'in Hobbes'u okuyup okumadıkları ilginç bir sorudur ama buna verilecek cevap bizim amacımız açısından çok fazla fark etmez. Hobbes'cu düşüncelere, Hobbes'da olduğu gibi diğerlerinde de yol açan, toplumun kendisidir.[7] Winstanley'in, bütün insanların doğa gereği rekabetçi olduğunu inkâr ederken reddettiği, sırf belirli bir siyasal düşünür değil, toplumun kendisidir. Ama, şunları yazarken Hobbes'un doğa durumunu düşünmüş olabilir: "Korkunun olmadığı yerde, hayal gücü korkar: Başkaları onu yok etmesin diye o başkalarını yok etmek için ayağa kalkar: Başkaları ona zulmetmesin diye başkalarına zulmeder; bundan sonra hep yokluk içinde olacağından korkar, dolayısıyla başkalarının yapmak istediği şey için şiddete başvurur." Hayal gücü, "seni korkularla, kuşkularla, dertlerle, kötü şeyler düşünmekle ve hasetlerle doldurur, savaşları ve bölünmeleri kışkırtan odur, gördüğün ya da duyduğun her şeyin peşinden koşmaya seni o zorlar." Hayal gücü egemen olduğu sürece, egemen bir devlet gereklidir – "soyguncuların yönetimi"; ama bu mülkiyet ve rekabeti yok etmek ve Aklın egemenliğine izin vermek için ek bir nedendir.[8]

Winstanley'in Hobbes'a cevabı, Ebedî Müjde mitosunu değiştirmesinden elde edilmişti.[9] Winstanley'in kendi zamanında başladığını düşündüğü üçüncü çağda, İsa kızlarda ve oğullarda görünüyor, "bütün insanların aklını, doğru sırada doğru hedefe" yönlendiriyordu. Bütün insanları iyi ahlaklı yapacaktı, yani herkes "gönüllü olarak dünya ile ortaklık içinde... dün-

6 Yukarıdaki 7. Bölüm'e bakınız.

7 Q. Skinner, "The Ideological Context of Hobbes's Political Thought", *Historical Journal*, IX, s. 286-317.

8 Sabine, s. 452, 456-457, 529.

9 Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

yanın ruhuyla birlikte", doğanın yasalarıyla, insanların vicdanına rehber olan Akıl ve evrenin yasasıyla uyum içinde yaşayacaktı.[10] O zaman devlet, bireysel bencilliğin yeniden canlanmasına karşı çıkmak dışında, hiçbir zorlayıcı işleve sahip olmayacaktı.

Hobbes, "akıl yoluyla bulunan temel ilkeler ya da genel kurallar" olan doğa yasaları yoluyla bir siyaset bilimi kurmaya girişmişti. Eğer insanlar, toplumu da kapsayan doğanın bu yasalarını anlarlarsa, o zaman onları kabul edecekler ve kendi iyilikleri için gerekli rasyonel sonuçları çıkaracaklardı. Başka her türlü yol, insanın kendi zararına olarak hareket etmesi ya da suyu yokuş yukarı akıtmak kadar irrasyoneldi. Hobbes, insanın temel psikolojisi anlayışına bireycilik ve rekabeti de katıyordu ve hükümdara mutlak sadakatin her bireyin çıkarına uygun olduğu sonucuna ulaşıyordu. Onun sert mantığı o kadar güçlüydü ki, zincirini kırmak çok zordu: Varsayımlarına, psikolojisine meydan okunmalıydı. Bu Ek'in başında epigraf olarak aktarılan ilk pasajı hemen izleyen cümleyle bu işi Winstanley yaptı. İnsan, doğal olarak insancıldır diye iddia etti. "Yeni doğmuş ya da birkaç yaşma kadar büyüyen bir çocuğa bakın; masumdur, zararsızdır, mütevazıdır, sabırlıdır, naziktir, hoşnut etmesi kolaydır, kıskanç değildir." İnsan rekabetçi dünyada büyürken düşer, açgözlülüğe teslim olur. Ancak bunda kaçınılmaz ya da zorunlu olarak kalıcı bir şey yoktur. Her birimizin içinde Akıl vardır ve Akıl, özel mülkiyetin temeli olan açgözlülüğü reddeder. İşbirliği ve karşılıklı yardım, insan soyunun devamı için Aklın emridir. "Bırakalım insanda Akıl egemen olsun, o zaman kardeşinin hakkına tecavüz etmeye cesaret edemez ve kendisine davranılmasını istediği gibi davranır. Çünkü Akıl ona, bugün senin komşun aç ve çıplak mı, sen onu beslemeli ve giydirmelisin, yarın senin durumun böyle olabilir, o zaman o da sana yardım etmeye hazır olacaktır" der.[11] Dolayısıyla Winstanley, üçüncü çağı, ruhun çağını esinlenmiş gayretkeşlerin çağı ola-

10 Sabine, s. 11-112.

11 Sabine, s. 493; *The Saints Paradice*, s. 123-124; karşılaştırınız Sabine, s. 11, 125, 197, 235, 261-262; Marcuse, *An Essay on Liberation*, s. 19.

rak değil ama kadın ve erkeklerde yükselen İsa'nın en sonunda onları evrenin yasalarını anlayabilecek bir duruma getirebileceği ve bu yasalardan birinin ortaklık, işbirliği olduğunu anlayabilecekleri bir çağ olarak görür. O zaman kimse kendi zararına hareket etmek istemeyecektir.

Hobbes bütün insanların, her ne kadar herhangi bir kişi kısa dönemde kendi çıkarını düşünerek buna karşı gelebilir ya da görmezden gelebilirse de, onun doğa kanunlarını anlamaya ehil olduğunu düşünmektedir. Ama bu kendisi ve toplum için felaketli sonuçlara yol açabilir. Dizginlenmeyen bencillik evrensel çatışmaya ve dolayısıyla sonunda savaş haline yol açacaktır. Bu nedenle hükümdar, herhangi bir hükümdar, yüceltilmeli ve itaat edilmelidir. Bununla birlikte Hobbes, yeterli insanı yeterli süreyle ikna edecek bir siyaset bilimi kurduğuna inanıyordu: O zaman hükümdarın işi irrasyonel olanları ya da irrasyonel anlarımızda herhangi birimizi zorlamaktı. Yazmadan önce, siyasetin bilimi olmadığını ve dolayısıyla hiçbir devletin sağlam ilkeler üzerine kurulmamış olduğunu düşünmüştü.

Winstanley'in aklı, kimi zaman Rousseau'nun Genel İrade'sinin önceden sezilmesi gibi görülmektedir. Işığı herkesin içindedir ama her zaman tek bir bireyin düşüncesine tümüyle egemen olmamaktadır: Kimileri rekabet etmenin ve birbirlerini yok etmenin kendi yararlarına olduğunu hesaplamaktadırlar. "İnsanlar pek çok zaman, Akla uygun hareket ettiklerini sansalar da, Akla aykırı hareket ederler". Krallık iktidarında norm budur. Ancak bu, Akıl'ın "insanları tek bir vücut olarak birbirine kenetlediği, her yaratığı arkadaşının destekçisi yaptığı ve dolayısıyla her insanı her türlü korumada yardımcı kıldığı" ölçüde değişecektir. İnsanlar daha az bencil olursa, "bütün insanların düşüncesini doğru sırayla doğru sonuca yönlendiren" bu Akla daha fazla yaklaşacaklardır. Çünkü bütün insanlık birdir. Winstanley için erkek ve kadınlarda dirilecek olan İsa herkesi, hatta kısa dönemde kaybeder görünen zenginleri bile, işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmanın sağduyunun kendisi olduğuna, *doğal* olduğuna ve de sonunda zengin insanların bile komüniz-

min kurulmasıyla kazançlı çıkacaklarına ikna edecektir. Ne var ki bu, insanların tutumlarında, Hobbes'cu felsefenin kabulünden daha temel bir devrimi gerektirecektir. "Bu büyük değişim, ya da herkese egemen olan bu yeni dürüstlük yasasının oluşturulması ... büyük bir hüküm günü olacaktır. Dürüst yargıç, her erkek ve kadında tahta oturacaktır."[12] *The Law of Freedom*'un alt başlığı, *True Magistracy Restored* idi: Restorasyon aşağıdan gelmeliydi.

Hobbes'un entelektüel radikalizmi, II. Charles'm sarayındaki aklı evveller üzerinde güçlü bir etki yaptı;[13] ama onun siyaset felsefesi sonuçta, restorasyon sonrası İngiltere'ye egemen olan mülkiyet sahibi saygıdeğer adamlar tarafından kabul görmedi. Kabul görmedi çünkü öylesine umutsuzca rasyoneldi. Hobbes, toplumu ve devleti, 1660 uzlaşmasının zorunlu olarak eski haline getirdiği bütün o –kalıtsal monarşi ve aristokrasi, piskoposlar– yaltaklanmalarından çırılçıplak soydu. Otorite, mülkiyet sahibi insanların 1659-1660'ta özlemini duydukları şeydi. Ama toplum, yeniden o eski güzel usullere benzer görünmeye çalışan bir şey üzerinde sükûnete kavuşurken, Hobbes'un sert siyaset felsefesi yerini Locke'unkine bıraktı. Locke'un düşünceleri –Protestan ahlakından çıkmış Hobbes'un yanında– daha az acımasızca mantıklı, daha az parlaklıkla kesin ve gelenekçiler için daha az şaşırtıcıydı. Bu düşünceler, Tanrı'mn inayeti sayesinde kralların egemen olduğu, ama mülk sahibi insanların istediği gibi yönetmezlerse devrilebilecekleri bir dünyaya uygun düşüyordu: Burada kilise insanlara cennetin yolunu gösteriyordu ama piskoposlar siyasetçiler tarafından atanıyordu.

Hobbes 1651'de, çok haklı olarak, hükmeden insanlar grubunun ilahi hakkın geleneksel özelliklerine, kalıtsal hakka ya da kilisenin onayına sahip olmadıklarını gördü. Onun yaptığı, o sıradaki pek çok *de facto* otorite teorisi kurma girişimlerinin en mükemmel olanıydı.[14] Bu tür teoriler için önemli soru, ki-

12 Sabine, s. 22, 105, 206, 261; *The Saints Paradice*, s. 72.

13 Aşağıda Ek II'ye bakınız.

14 Skinner, "The Ideological Context of Hobbes's Political Thought", *passim*.

min hükümdar olduğu değil fakat, rekabetçi bireyci toplumu bir arada tutma görevini yerine getirip getiremediğiydi. Winstanley, bu *de facto* teoriye en güçlü noktasında meydan okudu: Eğer rekabetçi, bireyci mülkiyet ilişkileri ortadan kaldırılırsa, o zaman hükümranlık sorunu önemsizliğe gark olacaktı. Aynen günahın mülkiyete neden olmaması gibi, aksine, her ikisi de mülkiyeti korumak için var olmuş olan baskıcı devleti ve günahın vaizlerini yalnızca mülkiyetin ortadan kaldırılması yok edebilirdi. Hobbes'un işaret etmiş olabileceği gibi, Winstanley'in zayıf noktası Aklın bütün erkek ve kadınlara aynı şeyi söyleyeceği varsayımıydı. Bu, Rousseau'nun Genel İrade konusunda yapmış olduğuna benzer bir varsayımdı. Ama diyordu Hobbes, "genellikle herhangi bir tartışmada doğru aklın karar vermesine çağrı yapanlar, kendi haklarını kastederler".[15] En azından Winstanley'in bu ikilemden çıkış yolu, her insanın kalbindeki hüküm günü, Rousseau'nun artılarla eksilerin bir şekilde birbirini götüreceği umuduna göre daha akla yakındı. Ancak Hobbes, her ikisinin de karmaşık mülkiyet ilişkileri, devlet iktidarı ve ideolojinin, kendi kendini haklı kıldığı için kendi kendini sürdüreceği olgusunu tahmin edemediklerini düşünürdü.

Karl Marx kavrayışlı bir pasajda, Hobbes'la birlikte Bacon'cu maddeciliğin tomurcuğunun düştüğünü söylemiştir. Bilim neşesini, heyecanını, tazeliğini kaybetmiştir: Akıl hesaplamaya, maliyeti düşünmeye indirgenmiştir. Hobbes için akıl "düşüncelerimizi belirleyen ve önem kazandıran, üzerinde anlaşmaya varılmış genel isimlerin sonuçlarını (yani toplayıp çıkararak) kabul etmekten başka bir şey değildi".[16] Ama Winstanley için Akıl, Sevgi, Tanrı'mn oğulları ve kızlarında İsa'nın dirilişiydi: Çiçek açmış tomurcuk, bilime, Tanrı'nm giysisi olan evrene iade ediliyordu. Winstanley'in mitolojik, şiirsel yaklaşımı, aynen Hobbes'un doğal insanın yapısında var olan bencilliği ve rekabetçiliğinden kutup kadar ayrı olduğu gibi, Hobbes'un soyutla-

15 Hobbes, *The Elements of Law* (Ed. F. Tönnies, Cambridge U. P., §928), s. 150.

16 K. Marx ve F. Engels, *The Holy Family* (1844), *Marx and Engels on Religion* (Moskova, 1957) içinde, s. 64-65; Hobbes, *Leviathan* (Penguin baskısı), s. 111.

malarının da karşı kutbundadır. Hobbes insanın egemen tutkusunun ölüm korkusu olduğunu düşünüyordu: Winstanley bütün insanların hayatı seçmesini ve ona daha mebzulen sahip olmasını istiyordu. Davenant çok farklı bir açıdan yazmıştır ama, Winstanley'in sevgiyle ne demek istediğini ifade eder:

> Sevgi'nin özgür devletinde bütün güçler eşit olacak
> Ve onları korkudan ziyade şefkat yönetecek.[17]

17 Sir W. Davenant, *Gondibert* (ed. Gladish), s. 235.

MILTON VE BUNYAN: RADİKALLERLE DİYALOG

> Öyle ise umutsuzluğa kapılmayacağız, ama yine de kurtuluşu arayacağız, bekleyeceğiz, umut edeceğiz.
> – BUNYAN, *The Holy War* (1682), *Works*, III, içinde, s. 353.

I. MILTON

Büyük şair Milton'dan aşırı derecede huşu duymasaydık onun *Ranter*'ların muştucusu rolünün çok önceden farkına varabilirdik. 1641 yılında "şimdi *Familist*'ler diye adlandırılanları" ilkel Hıristiyanlarla karşılaştırmaya çaba harcamıştır. Bu, Lord Brooke'un bile *Familist*'leri suçladığı, *Leveller* Walwyn'in dahi onlar adına konuşmaya başlamasından önceki bir dönemde, şaşılacak bir davranıştır. Radikallerin *binyılcı* umutlarını Milton çoktan paylaşıyordu.[1] *Gangraena*'da ayırıcı olarak yerini almıştır: Milton buna "sığ Edwards ve (Ballie?) dedikleri İskoç'u rezillikte ortak" olmakla ilişkilendirerek karşılık vermiştir. Milton, Richard Overton'un *Mans Mortalitie*'sinin (*İnsanın Faniliği*) ruh

1 Milton, *Complete Prose Works*, I, s. 788; II, s. 278 ile karşılaştırınız. Brooke için bkz. Haller, *Tracts on Liberty*, II, s. 134. D. M. Wolfe'un, *Milton in the Puritan Revolution* (1941) adlı çalışması Milton'un radikallerle diyaloğu hakkında en iyi tartışmadır.

uyutan doktrinlerini kabul etmişti. Milton, *Areopagitica*'da, ilhamın ilerlemeci olduğu, yeni gerçekler 1640'larda inananlara malum olduğu için, yayından önce sansüre saldırmıştır: Clement Writer onu taklit etmiştir.[2] Milton *Treatise of Education*'da (*Eğitim Tezi*) bilginin Düşüş'ün sonuçlarını ortadan kaldıracağını, "ilk babalarımızın harabelerini onaracağını" umuyordu: Bu umut *Paradise Lost*'un (*Kayıp Cennet*) sonunda (çok farklı bir şekilde) gerçekleşmiştir. Bütün bu görüşler *Familist* gelenekle ilişkilendirilebilir. Milton'un boşanmayı savunduğu zemin, evliliğin sevgiye dayanması gerektiği inancının ters önermesidir ve şaşırtıcı bir şekilde Clarkson'un cinsellik hakkındaki görüşlerini hatırlatır: Bir adam, eğer bunu "vicdanının dosdoğru seçimi ve onayıyla ... Tanrı'mn kurumunun hak ve rızasının iman ve doğruluğunu beyan ederek" yapıyorsa, karısını boşayabilir. Seçilmiş olanlar Musa'nın Yasası'yla bağlı olmak zorunda değildir. Milton *Areopagitica*'da, "Temiz olana her şey temizdir yalnızca et ve içki değil fakat, ister iyi ister kötü olsun her türlü bilgi temizdir." diye yazarken Clarkson'un pozisyonuna daha da yakın duruyordu.[3]

Boşanma risalelerine ve *Areopagitica*'ya nüfuz eden içimizdeki Tanrı konusundaki aynı vurgu, Milton'un İncil'e karşı olan tavrını ve *Sabatarianism*'i reddedişinin altında yatan şeydir: "Eğer ben, On Emir'e uygun, ama kendi inancımın buyruklarına aykırı olarak Pazar gününe riayet edersem, On Emre uygunluk ne kadar tam olursa olsun, bu benim durumumda günah ve yasanın ihlali olur."[4] Bu Bauthumbley'in yukarıda aktardığım pasajını taklit eder.[5] Milton, Winstanley, *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarı Coppe ve James Nayler gibi, "kaçak ve inzivaya çekilmiş bir erdemi" reddediyor ve yalnızca hayır işlerine yarayan bir itikadı değerli buluyordu: "Yalnızca iş yapan o iti-

2 Edwards, *Gangraena*, I, s. 34; Writer, *The Jus Divinum of Presbyterianism*, s. 80-84; yukarıdaki 8. Bölüm'le ve Sonuç Bölümü'yle karşılaştırınız.

3 Milton, *Complete Prose Works*, II, s. 366-367, 512, 670; yukarıdaki 8. Bölüm'le karşılaştırınız.

4 Milton, *Works* (Columbia baskısı), XVII, s. 7-9; XVI, s. 112-163'le karşılaştırınız.

5 Yukarıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

kat yaşıyor sayılır."[6] Milton'un papazlara, devlet kilisesine, şekillere, törenlere ve ondalık vergilere olan nefreti herhangi bir radikalinki kadar şiddetliydi. Ruhbanla, kiliseye mensup olmayanlar arasındaki ayrımı reddediyordu ve "en alelade bir usta işçinin" vaaz vermeyi becerebileceğini düşünüyordu.[7] Gerçek bir *Ranter* gibi, ruhbanın "hayali ve bostan korkuluğu günahlar" empoze etme girişimlerinden nefret ediyordu.[8] Ve her ne kadar Milton, *inananların* kalplerindeki İsa'dan söz ediyorsa da, *Areopagitica*'da sansürü yalnızca inananlara karşı değil sıradan insanlara karşı da bir hakaret olarak lanetliyordu. *Comus*'ta dünyanın nimetlerinin daha adil bir dağılımını savunuyordu; 1659 gibi geç bir tarihte "metruk ve ortak alanların adil bölüşümünden" söz ediyordu.[9] Milton'un kral öldürmeyi gururla savunuşu, "biraz bir şey bilen hiçbir adam, bütün insanların doğal olarak eşit doğduklarını inkâr edecek kadar aptal olamaz" şeklindeki radikal zemine dayanıyordu. Krallar ve yöneticiler, "halkın vekilleri ve memurlarıdır". Aksini düşünmek, "insanlık onuruna karşı bir tür ihanettir".[10] Milton, her ne kadar diğer uçtan *Commonwealth*'in düşmanlarına karşı kalemini kullanmaktan geri durmamışsa da, Devlet Konseyi'nin *Leveller*'lara karşı yazması talimatına asla uymamıştır.[11] Dünyanın diğer uluslarının uzun süre önce kaybetmiş oldukları özgürlüğü yeniden elde edecekleri uluslararası umudu paylaşmıştır.[12]

Ancak Milton'la radikaller arasındaki yakınlıkları yalnızca onun nesir risalelerinde görmeyiz. Çoğu kez Milton'un entelektüel inançlarına karşı olsa da, gerçekten yıkıcı olan şiirleridir. Cehennemi ve şeytanı, içsel psikolojik çatışmaları göstermenin bir aracı olarak ya da yalnızca güzel bir öykü yaratmak için Winstanley gibi mitolojik yolla ele alır. Klasik efsaneler ve

6 Milton, *Complete Prose Works*, II, s. 750; yukarıdaki 16. Bölüm'le karşılaştırınız.

7 Milton, *Works* (Columbia baskısı), VI, s. 98.

8 Yukarıdaki 8. Bölüm'e bakınız.

9 Yukarıda 17. Bölüm'e bakınız.

10 Milton, *Complete Prose Works*, III, s. 198-199, 204.

11 *Leveller*larla paylaşılan noktalar için karşılaştırınız; Milton, *Complete Prose Works*, V, s. 421.

12 Milton, *Complete Prose Works*, IV, s. 555.

İncil mitosları, her ikisinin de kelimesi kelimesine anlaşılmamasını göstermek için birbirine karıştırılmıştır. Cehennem içseldir. Cennet dünya için bir alegoridir. *Paradise Lost*'un krizi içinde Adem, elmayı yediği için Havva'nın kaybolduğunun farkına varır, bağırır,

> Nasıl yaşarım ben sensiz, nasıl vazgeçerim
> Senin tatlı sohbetinden ve sevginden,
> Bu vahşi kasvetli ormanlarda yeniden yaşamak için...
> Etimin eti
> Kemiğimin kemiğisin sen benim, ve senin halinden
> Mutluluk ya da keder, benimki asla ayrılmayacak.

Burada Milton'un tavrında tam bir bocalama söz konusudur. Profesör Waldock haklı olarak bunu "temel bir çatışma" olarak adlandırır: Bu, bir yanda şiirin ileri sürdüğü şeyle öte yanda bizi hissetmeye zorlayan şey arasındaki bir çatışmadır.[13] Felsefi olarak Milton Tanrı'nın iradesini kabul eder, düzen, disiplin, itaat olması gerektiğini görür: Ne ki en can alıcı noktada yüreği, sevgi için her şeyi feda eden Adem'e ısınır. Şiirin temeli olan duygu, şiirin tezinden daha yıkıcıdır.

Adem'in cennetten kovuluşu gurur ya da entelektüel merakın sonucu değildir; oysa eğer Milton Tekvin'i ve de yorumcuları izlemiş olsaydı pekâlâ öyle olabilirdi. Bunun nedeni sevgidir, kadına karşı olan aşktır: Bireysel yalıtılmışlık içinde yalnız bir fazilettense, arkadaşlık tercihidir. Bu, geleneksel olarak kendini haklı gören Protestan bireyciliğinin önderi sayılmış bir şairden tam da bekleyebileceğimiz bir şey değildir. Ve *Paradise Lost*'un vardığı sonuç da –"senin içindeki, çok daha mutlu bir Cennet"– (her ne kadar bilinçsiz bir şekilde de olsa) Coppin'i çağrıştırmaktadır ve radikallerin bu dünyada insanların sukutundan önceki bir halin elde edilebileceği görüşünün özenle işlenmesidir.[14] Milton'un, melekler arasındaki aşkın fiziki yönle-

---

13 A. J. A. Waldock, *Paradise Lost and its Critics* (Cambridge U. P., 1947), s. 23-24.

14 *Paradise Regained*'in (*Yeniden Kazanılan Cennet*) açılış ve kapanışıyla – "Geniş vahşi alanda yükselen Cennet": "Şimdi daha doğru bir Cennet bulundu." Coppin için yukarıda 9. Bölüm'e bakınız.

rine ve yiyecekten hoşlanmalarına yaptığı son derece olağanüstü vurgu, eğer bu radikallerin maddenin Tanrı olduğu, bu dünyadaki fiziki varoluşun iyi olduğu ve sırf bu nedenle tadına varılması gerektiği doktriniyle ilişkilendirilirse, belki daha az eksantrik gelebilir.[15] Milton, Adem ve Havva'nın Düşüş'ten önceki çıplaklığını yüceltmek ve onların cinsel aşkının, "bazı ikiyüzlüler müsamahasızca söz etseler de", dört başı mamur olduğunu vurgulayarak sıra dışına çıkmaktadır. Milton, "azizce gösteri altında yanlışlığı uygulayanlara", Winstanley ya da Erbery kadar şiddetle karşıydı. İkiyüzlülük, Tanrı'dan başka herkese görünmeden dolaşan tek kötülüktür". Milton, Düşüş'ten önce özel mülkiyet olmadığını vurgulamaktadır. Çalışma aslında bir küfür değildi: Adem, Düşüş'ten önce Cennette çalışıyordu ve sonra bile "aylaklık daha kötü gelmişti".[16]

Milton, *Paradise Lost* ve *Paradise Regained*'de *Arianism*'ini öyle başarıyla gizledi ki yorumcular, 1825 yılında *De Doctrina Christiana* yayınlanana kadar yanıldılar; ama bir kez ipucunu elde ettikten sonra pek çok göndermenin olduğunu görürüz. İnsanlar, Winstanley'de görüldüğü üzere, İsa gibi "Tanrı'nın oğullarıydı". İsa "dünyanın ıssızlığında uzun süre dolaşmış Safe'yi istirahatın ebedi cennetine" geri getirdiğinde, İsa'nın çarmıhta başkaları adına çektiği ıstırap nedeniyle değil, fakat "her türlü kışkırtmaya karşı direnen bir adamın sağlam itaatkârlığı sayesinde" Cennet yeniden kazanıldı. Bu "tek adil adam" Nuh, Samson ya da İsa, ya da (insanın aklına geliyor) Milton olabilir. Bütün bunlar da Hıristiyan mitosunun, her inananın kalbindeki çatışmaların ve onların inançtan çok işe yaptıkları giderek güçlenen vurgunun bir alegori olarak radikal bir şekilde ele alınmasıdır; ve bu Düşüş hakkındaki fetret (*interregnum*) tartışmasını varsaymayı gerektirir.

Paradise Regained'de olgunlaşmamış siyasal çözümlerin red-

15 Milton'un *Christian Doctrine*'indeki panteist eğilim konusunda bkz. Saurat, *Blake and Milton*, s. 145-148.

16 Küfrün çalışma değil sömürü olduğu yolundaki Winstanley'in görüşüyle karşılaştırınız; yukarıda 8. Bölüm. Ancak, Milton'un düşüncesinin ardındaki uzun süren Ortaçağ geleneği hakkında bkz. K. V. Thomas, "Work and Leisure in pre-industrial Society", s. 56-57.

dedilmesi –"onun zayıflığı Şeytanî gücü yenecek"– bize Erbery ve *Quaker*'ları hatırlatır. İsa'nın krallığının bu dünya üzerinde olmadığında ısrar edilmesi de ayrıca Milton'un (ve radikallerin) devlet ve kilise birliğine, vicdanların sivil iktidar tarafından baskı altında tutulmasına karşı hayat boyu süren kavgasının bir devamıdır. İsa'nın dünyevî bir krallık amaçladığına ikna olan Şeytan'dı. 1660'ların siyasal felaketine rağmen İsa'nın krallığının hâlâ geleceğine –"ama nasıl olacağını ne sen bilebilirsin ne de ben söyleyebilirim"– olan güven de ayrıca *Quaker*'ların restorasyon analizini hatırlatır.[17] Ama *Samson Agonistes* bize Milton'un nihaî siyasal zafere, hangi yollarla gerçekleştirileceğini öngöremese de, hâlâ güvendiğini gösterir. Milton, *The Readie and Easie Way to establish Free Commonwelth*'le (*Özgür bir Commonwealth Kurmanın Hazır ve Kolay Yolu*), o çok cesur kitapla, cumhuriyet konusunda bildiğinden şaşmamıştır. Her ne kadar restorasyondan sonra sıkı bir sansür altında yazmış ve kendisi de derin kuşku altında tutulmuşsa da, Milton daha sonraki şiirlerinde –gelecekteki cumhuriyette "adil bir eşitlik kalıbı" olarak, söz gelimi "hasis karınca"yı kullanarak– ve kendisini belirsiz "belki"lerle gizleyerek pek çok radikal görüşü aktarmayı başarmıştır. Yayınlanmış son eseri, ilk bakışta Polonya'nın Papacı Kralı John Sobieski'nin şaşırtıcı bir methiyesi gibi görünen kitabı, aslında kaçamaklı konuşmanın bir şaheseriydi. Sobieski, güçlü milliyetçi dış politika yürüten bir kraldı ve dolayısıyla kıyaslanınca II. Charles'ın karakterini bariz bir şekilde ortaya koyan bir ayna idi. Karşılaştırma, 1672'de Londra'nın Tory Belediye Başkanı tarafından açılışı yapılan II. Charles heykelinin, John Sobieski'nin heykelinin adaptasyonu olmasıyla daha ilginç hale geliyordu. Bu heykel yüzünden, (muhtemelen) Marvell ve Rochester'in şiirleri de dahil pek çok nükteli söz söylenmiştir.[18]

Milton'un kripto bir *Ranter* olduğunu ya da hatta radikallerin görüşlerinin pek çoğunu paylaştığını ima etmiyorum. As-

17 Yukarıdaki 17. Bölüm'le karşılaştırınız.

18 Marvell, *Poems and Letters*, ed. H. M. Margoliouth (Oxford U. P., 1927), I, s. 300-303; Rochester, *Poems* (ed. Pinto, 1953), s. 111.

İmda *Paradise Regained*'in kimi açılardan *Ranter*'lara karşı bir şiir olduğu iddia edilebilir. Konuyu Ellwood önermiş olsun ya da olmasın, bu şiir Milton'un *Quaker*'lara yakın olduğu ve *Quaker*'ların Perrot ve diğer *Ranter* eğilimlerle çok meşgul olduğu bir dönemde yazılmıştır. Şeytan ıssız arazide İsa'ya yiyecek ve içki sunduğunda, İsa Clarkson'un saf olan her şey saftır doktrinini reddetmektedir; ama iyi melekler yiyecek getirince İsa bol bol yemektedir. 1667'ye gelindiğinde o, *Quaker*'ların olduğu kadar ılımlı, anlayışlı ve orta yolcudur. *Quaker*'lar için olduğu gibi onun için de "sofu kalplerde ... gerçeğin ruhu",

> İnsanın bilmesi gereken bütün gerçeğe
> İçsel bir ilham[19]

sunuyordu.

Milton, küçük bir gözetçinin altında çalışmanın ne olduğunu asla bilmeyen, bir aylak sınıf entelektüelidir.[20] En azından 1645'ten itibaren sıradan insanları küçük gördüğü barizdir. Benim söylemek istediğim şey, düzyazı risalelerde ortaya konduğu şekliyle Milton'un dinsel ve siyasal inançlarının bir kısmı *Familist* yeraltı dünyasının radikal geleneklerinden etkilendiği ve de kimi *Ranter*'ların bu düşüncelere Milton aracılığıyla ulaştıklarıdır. Her ne kadar Milton onu bile okumuş olsa, *Pace* M. Saurat, bu yeraltı geleneği, bana göre *Zohar*'dan daha akla yakın bir kaynaktır. Bauthumley'in *Light and Dark Sides of God*'ından (*Tanrı'nın Aydınlık ve Karanlık Yanları*) günahın ışıktan mahrum kalmak olduğunu öğrenmiş olabilir ve aydınlık/karanlık antitezi Milton'un olduğu kadar pek çok başka radikalin de düşüncesinde geniş yer tutar.[21]

Benim önerdiğim, Milton'un sanki Oliver Cromwell'in bir kır beyefendisinin normal sosyal varsayımları kimi gerçekten radikal dinsel inançla birleştirmiş olması gibi, radikal entelek-

19 Kuşkusuz bu *Paradise Regained*'ın yalnızca küçük bir yanıdır. Bir başkası dünyevi dış politikanın, büyük devletlerle ittifakların reddedilmesidir – açıkça Protector'un hükümetinin eleştirisidir.

20 Yukarıda 16. Bölüm'le karşılaştırınız.

21 D. Saurat, *Milton, Man and Thinker* (1944), IV. Kısım; yukarıdaki 9. Bölüm'le karşılaştırınız.

tüel inançları, patrisyen sosyal önyargılarla birleştirmiş olduğudur. Eğer Milton'u, tümüyle kabul edemediği ama yine de bazılarına gerçekten yüksek bir değer verdiği radikal görüşlerle sürekli diyalog içinde düşünürsek, o büyük şiire bile ışık tutabilir. Her ne kadar (Erbery gibi) o da kendisini herhangi bir dinsel tarikatla özdeşleştirmemiş olsa da, onun restorasyondan sonra *Quaker*'larla olan dostluğunu hatırlayabiliriz.

Her halükârda Milton'a böyle bir yaklaşım, bana William harikulade kışkırtıcı *Milton's God*'ını (*Milton'un Tanrısı*) kavramakta yardımcı oluyor. İlk bakışta Empson'un tezi, çekici olsa da, şair Milton'un, ilahiyatçı Milton'un inkâr ettiği gerçekleri –sevginin gücü gibi duygusal gerçekleri değil, Tanrı'nın doğası gibi felsefî gerçekleri– bildiğini ileri sürmektedir. Eğer aptal ya da kafası karışık değildiyse, karmaşık bir kodla yazmış olmalıdır. Ama eğer Milton radikallerle devam eden bir diyalog sürdürmüşse, zekâsıyla çok iyi farkında olduğu, bir yarısının kabul ettiği gerçekleri reddetmiş olduğunu düşünmek daha kolay olmaktadır. Eğer Milton Winstanley, Erbery ve kimi *Ranter*'ların, Hıristiyanların çoğunun taptığı Tanrı'nın kötü bir Tanrı olduğu görüşünü bilinçli olarak kabul etmiş olsaydı, hayatı biçimini yitirir, Filistinlilerin tapınağı gibi, bir harabe olarak, kafasına yıkılırdı. Kendi hayatını, gözlerini kaybedişini, haklı kılabilmek için Tanrı'nın insanlara yaptığı işleri haklı göstermek zorundaydı. Hiçbir *Ranter Paradise Lost*'u yazamazdı: O gerilime sahip olmayabilirdi. Tanrı'nın işleri, "Tanrı'yı hiç düşünmeyen" az sayıdaki bilinmeyenler dışında herkese haklı gösterilebilirdi. Diğerleri,

> işlerinin doğruluğundan kuşku duyanlar...
> Dizginleri, avare dolaşan düşünceye teslim eder...
> Söz konusu olan kendi şaşkınlıklarına kadar
> Zihinleri daha fazla karışır, kuşkularını daha az giderirler,
> Ama asla kendini memnun eden bir çözüm bulamazlar.

Tarih anlamsızdı, eğer insan, Tanrı'nın, devrimcilerin gerçekleştirmeyi başaramadıkları değişiklikleri kendi zamanında gerçekleştireceğine inanmazsa, gelecek için umut yoktu. *Pa-*

radise Lost'un son iki kitabında, Mikail, Tanrı'nın açık emrine uygun olarak, düşmüş Adem'i gelecekteki tarihinin bir öngörüsüyle teşvik etmektedir. Tanrı'nın amacına olan güvenlerini kaybedenler,

> Ayrıca fethedilenler ve savaşta tutsak düşenler,
> Özgürlükleriyle birlikte her türlü erdemi kaybedecekler
> Ve yalancı sofuluklarının geldiği Tanrı korkusu,
> İstilacılara karşı keskin savaş mücadelesinde yardım görmedi;
> Bu yüzden coşkuyla tepesi attı, bundan böyle nasıl güvenli
> yaşayacağına bakacak,
> Cismani ya da sefih, efendilerinin onlara tadım çıkarsın diye
> bıraktıklarıyla...
> Böylelikle hepsi soysuzlaşmış olacak, hepsi yoksun...
> Tiranlık olmalı,
> O nedenle her ne kadar tirana mazeret olmasa da.
> Böylece kayıplara karışan erdem,
> Mahzun ve yıkılmış...
> Yeniden canlanır, yeniden çiçek açar, o zaman en güçlü olanlar
> En hareketsiz olanlar gerekli gördüğünde.

Paradise Lost, Paradise Regained ve *Samson Agonistes*, benim gözümde tümüyle, kabahati paylaştırmaya ve yenilgiden ileriye bakmaya çalışarak Devrimin başarısızlığı sorunuyla boğuşmaktadırlar. Samson, Yeni Model Ordu gibi kamusal bir kişidir:[22]

> Ben sıfatı olmayan biri değildim,
> Yeterli gücü ve cennetten aldığı buyrukla
> Ülkemi kurtarmak için yetiştirilmiş birisiydim.

Dalila'nın kendine ihanet ettiği suçlamasını kabul etti. Milton'un 1654 yılında hırslı generallere, hırs ve ihtirası terk etmezlerse kendilerinin de kralcı olacakları konusundaki uyarısını hatırlıyoruz.[23] "Ben onları özgür kıldım" diyor Tanrı asi melekler hakkında,

---

22 Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız.

23 Yukarıdaki 16. Bölüm'e bakınız. *Samson Agonistes*'in restorasyondan önce yazılmış olduğu yolundaki iddiayı kabul etmekte zorlanıyorum. İmaların pek

Ve özgür kalmalılar
Kendilerini köleleştirene kadar.

"Kendi kendilerini baştan çıkararak, kendi kendilerine ihanet ederek" düştüler. Dolayısıyla Şeytan "özgür değildi, kendisini köleleştirmişti". Oliver Cromwell'in ve Şeytan'ın zorunluluk nedeniyle kullandıkları tez, "tiranın çağrısı"ydı.

Yine de Empson'un, Milton'un bir anlamda her zaman mümkün olan korkunç çöküşün farkında olduğunu ima etmesi doğrudur. Milton, bilerek şeytanın takımından değildi: Bir yanı biliyordu. Devrimci Milton, –Düşüş anında Adem'de olduğu gibi– sınırsız romantik bireyciliğin özelliklerini yansıtan, Marlowe'da da olduğu gibi, *Ranter*'larda da olduğu gibi, Milton'da da var olan Şeytan'ın pek çok şeyini takdir eder. Ama Milton bu özelliklerin, kontrol edilmediği sürece toplum için tehlikeli olabileceği sonucuna varıyordu. Şeytan, O Eski Güzel Dava'nın, ister hırslı generaller isterse disiplinsiz sıradan askerler tarafından nasıl çarpıtıldığını temsil eder. *Paradise Lost*'un gerçek kahramanının Şeytan olduğu görüşünün, devrimci romantizmin Blake ve Shelley ve Byron'la yıldızının parlamasıyla birlikte yeniden canlanmış olması önemlidir.[24] Tennyson'un Ulysses'i şunları söylediğinde, takdir etmek durumundayız:

Her ne kadar pek çoğu alındıysa da, pek çoğu geride kaldı; ve
her ne kadar
Biz şimdi eski günlerde olduğu gibi
Dünyayı ve cenneti kımıldatan o güçte değilsek de;
neysek oyuz;
Kahraman kalplerin biricik eşit mizacı,
Zaman ve kader tarafından güçsüzleştirilmiş olsa da,

çoğu 1660 sonrası İngiltere'ye öylesine uygun düşmektedir ki, o tarihten sonra en azından yeniden gözden geçirilmiş olmadığını düşünmek çok zordur. Ama 1650'lerin sonlarında Milton yönetimdeki generallerle kralcılar arasında çok az fark görecektir. Karşılaştırınız, Ants Oras, "Milton's Blank Verse and Chronology of his Major Poems", *Essays on John Milton* (Ed. J. M. Patrick, Florida U. P., 1953), s. 128-195.

24 Dryden'inki daha teknik bir iddiadır.

Çabalamak, aramak, bulmak ve boyun eğmemek için
Yine de iradesi güçlü.

Benzer koşullarda aşağıdakini sorduğunda, Milton'un Şeytan'ını takdir etmek durumunda değiliz:

Meydan kaybedilmiş olsa da:
Her şey kaybedilmiş değil; fethedilemeyen irade,
Ve intikam çalışması, ölümsüz nefret,
Ve asla boyun eğmeyen ya da yenilmeyen cesaret:
Ve üstesinden gelinmeyecek başka ne var?

Milton için Şeytan'ın özgürlük kavramı sahte bir kavramlaştırmadır:

Zihin kendi yerindedir ve kendi başına
Cehennemden cennet, cennetten cehennem yapabilir...
Cennette hizmet etmektense, cehennemde hükümran olmak daha iyidir.

Bu 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başının romantik anarşistlerine güzel görünüyordu. Ama Milton sınırsız bireyciliğin nereye gideceğini görmüştü. *Paradise Lost*'un sonucu, her ne kadar görünüşte benzer duygu ifade ederse de, büyük ölçüde farklıdır. Adem Cennet'i, "Senin içinde, çok daha mutlu bir Cennet" bulmak için terk eder: Düşüş, ona neden olanlar hakkında ne düşünürsek düşünelim, her şeye rağmen şanstır. Ama Adem bu Cennet'i ancak şunları yapabilirse bulacaktır:

Senin bilgine cevap verebilen eylemlere, inancı ekle,
Ekle erdemi, sabrı, ılımlılığı ve sevgiyi.

Bu, romantik kendini gerçekleştirme değildir; dünyaya ve onun yasalarına, Tanrı'nın insan için olan yasalarına, uyarlanmadır. *Quaker*'lar, Milton'un şiirinin ortaya koyduğu gerilim, içsel çelişki olmadan benzer bir uyarlanma gerçekleştirmişlerdir. Yenilginin tam olduğu bir zamanda, *Digger*'ların, *Ranter*'ların ve *Leveller*'ların susturulduğu, *Quaker*'ların siyaseti terk ettikleri bir zamanda, Blake ve pek çok başkaları için avlanacak-

ları radikal entelektüel başarıdan bir şeyleri canlı tutmuş olması, Milton için şereftir.

II. BUNYAN

Bunyan'la ilgili olarak da yine radikal ortamı vurgulayacağım ama bu kez (Milton'da olduğu gibi) bu ortam üzerindeki etkisi açısından değil de, onun ortam üzerindeki etki açısından. Bunyan da, Winstanley, Fox ve diğer pek çokları gibi, 1650'lerin ilk yıllarının hayal kırıklıkları, baştan çıkarmaları ve ateizmini paylaşmıştır. Onun teolojisi *Ranter*'lar ve *Quaker*'larla tartışma içinde gelişmiştir.[25] Eğer Milton'un radikallerle entelektüel yakınlığı vardıysa, ama patrisyen varsayımları nedeniyle onlardan uzak durduysa, Bunyan radikallerin sosyal ve siyasal tavırlarını paylaştı; ama teolojilerini paylaşmadı. 1654 yılında ve daha sonra pek çok kez kralcı zalimleri lanetledi.[26]

"Eski yasaları, bir krallığın yönetiminin yegâne temeli olan *Magna Carta*'yı" önemsedi. Onlar, "her küçük beyefendinin onlara karşı olan öfkesiyle kaldırılıp atılamazdı".[27] *The Holy War*'da (*Kutsal Savaş*) "yaşlı Mr Prejudice'in (Bay Önyargı) tekmelenip yerlerde yuvarlanması onu güldürüyordu".[28] Mülk sahibi *Puritan*'ların davranışları üzerine, herhangi bir engelle karşılaşmadan *The Pilgrim's Progress*'te görülen kendi yorumu, restorasyon üzerine benim bildiğim en iyi yorumdur. "Sen bilmiyor muydun" diye sorar Faithful (Mümin), "yaklaşık on yıl önce, sizin oralarda, o zaman dinde ileri bir adam olan Gündelikçiyi?"[29]

Restorasyonun hedeflerinden birisi, elinden her iş gelen seyyar tenekecileri eski işlerine geri döndürmekti.[30] Ama Bunyan

25 Yukarıda 8, 9, 10. Bölümler'e bakınız; Jack Lindsay'in çığır açan *John Bunyan*'ıyla (1937) karşılaştırınız.

26 Tindall, *John Bunyan*, s. 138.

27 Bunyan, *Works*, I, s. 600.

28 Bunyan, *Works*, III, s. 282.

29 Bunyan, *Works*, III, s. 160. Bunyan bunu muhtemelen restorasyondan yaklaşık on yıl sonra yazmıştır.

30 Bunyan, *Works*, I, s. 51-56; karşılaştırınız Underdown, *anılan eser*, s. 353.

Devrim yıllarından çok şey hatırlıyordu. "Efendilerden daha çok hizmetçiler" diye yazıyordu, "toprak sahiplerinden daha çok kiracılar, cennetin krallığına sahip olacaklar". Aynı 1658 yılında, "Tanrı'nın öz malı, büyük çoğunlukla daha yoksul kesimdir" diye yazıyordu. Beyefendilerden farklı olarak, "onlar, *Pontius Pilate* ile birlikte, İbranice, Yunanca ve Latince konuşamıyorlardı". Bunyan, "çoğunlukla zengin adamların hazin koşullarını" yansıtıyordu.[31] Worldly Wiseman (Dünyevi Akıllı), Formalist (Şekilci), Hypocricy (İkiyüzlülük) de, Deccal gibi, hep beyefendilerdi: "Dünyanın Hanımı olan Madam Bubble (Fıkırdak), bir hanımefendiydi. Mrs Wanton (Şehvet Düşkünü), "takdir edilecek kadar iyi yetiştirilmiş bir hanımefendi" idi. Mr. By-ends, lordlarla, papazlarla ve zenginlerle ilişkili "kaliteli bir beyefendiydi"ydi. Öte yandan Hacılar, "adi ve aşağı tabaka"dandı ve eğitimsizdiler. Faithful (Mümin), kasabamızın soylularına ve "*gentry*'nin büyük çoğunluğuna" iftira etmekten Lord Hate-Good'un (İyilikten Nefret Eden) önüne çıkarıldı. (Bunyan'ın sayfa kenarına düştüğü not, "Günahlar, bütün lordlar ve büyük olanlardır" idi.)[32] *The Holy War*'da, (her ne kadar serseriler de Şeytana Tapıyor olsalar da) bize Şeytana Tapan lordların ve beyefendilerin uzun bir listesini verir. Mr Lustings, "soylu aileden gelen bir adamdır". Lanetliler açıkça çok iyi yetiştirilmişlerdir: Birbirlerine eğilir ve sürtünürler.[33] Mr Badman (Kötü Adam) "kaliteli bir kişi"ydi; "Kabil"in zürriyeti, "lordlar ve yöneticiler"di.[34] Giant Pope (Dev Papa) bile şövalye armasını taşıyan biridir: "Onun armalı kalkanında kazık, alev içinde bulunan iyi adam" vardır.[35]

Bunyan'ın anne babası kulübe sakiniydi, ve karısı onu 1661

---

31 Bunyan, *Works*, III, s. 394, 676, 695-696.

32 Bunyan, *Works*, III, s. 130.

33 Bunyan, *Works*, III, s. 89-167, *passim*, 311, 322, 348. Bunlar kuşkusuz Ranterlar olabilir, yukarıdaki 9. Bölüm'e bakınız.

34 Bunyan, *Works*, III, s. 591; yukarıdaki 7 ve 8. Bölümler'le karşılaştırınız. Bu tavır kısmen gelenekseldir: Richard Bernard, *The Isle of Man*'de (1627) dinin düşmanlarını Sir Worldlywise, Sir Luke Warm, Sir Plausible-Civil ve pek çok başkaları da dahil beyefendilerden seçmiştir (s. 70-71, 77-78, 128-129, 150).

35 Bunyan, *Works*, I, s. 362.

yılında "bir tenekeci ve yoksul adam, dolayısıyla hor görülüyor ve adalet elde edemiyor" diye tanımlıyordu.[36] "Bir kulübe gibi ortadan kaldırılma tehlikesi" Bunyan için darbımesel gibi bir ifadeydi: Onun Dives'i Lazarus'u "kabuk tutmuş bir habis" olarak tanımlıyordu.[37] *The Pilgrim's Progress*'i, bu toplumsal grubun, gezginlerin en büyük edebî ürünü olarak görebiliriz. "Bu dünyanın ıssız yerlerinde dolaşırken" Bunyan "aydınlattığı" bir inde, George Fox ve pek çok başka gezginin yaptığı gibi, uykuya daldı: *Pilgrim's Progress* o zaman gördüğü rüya idi.[38]

Nüfusun en alt sınıfının en hareketli görünmeye başladığı bir dönemde, asalet gezgin olmaktan çıkmıştı; çok ender durumlar dışında ilerlemesi durmuştu. Yerinde tekrarlarını itirazsız kabul ettiğimiz Bunyan'ın destanının başlığı, Hacı'sının bir kral olduğunu mu ima etmek istiyordu? Coppe'nin, dost olduğu dilenciye, "ben kral olduğum için bunu yaptım" dediğini hatırlıyoruz.[39] Sırtındaki yük, en alt sıradaki efendisiz adamların sembolüydü; ama Bunyan'ın Hacı'sı aynı zamanda efendisizliğin özgürlüğüne de sahiptir. Toprağa bağlı değildir. Evini istediği zaman bırakabilir, istediği yere gidebilir: Karısı eğer isterse onu izleyebilir. Bu, yalnızca üstlerine bağımlı olan statik, alçak gönüllü yoksullar için değil fakat hayatlarını kendi ellerine alabilecek, kendilerine yardım ederlerse Tanrı'nın da onlara yardım edeceği güveni içinde olan erkek ve kadınlar için potansiyel kurtuluşun en geniş şekilde demokratikleştirilmesidir.

Biz Bunyan'ı bir *Calvinist* olarak adlandırıyoruz ama onun *Calvinism*'inin bir farkı vardır. O Winstanley'in eylemciliğini paylaşır. "Siz yapanlar mıydınız, yoksa yalnızca konuşanlar mı?" diye soracaktır Tanrı hüküm gününde.[40] Cennet için çaba harcanmalıdır. Samuel Hieron'un yüksek *Calvinism*'i ile karşılaştırınız: "Cennetin krallığı, mirasın bir ödülü gibidir". Bu "her türlü meziyetin belini kırar... Eğer cennet hizmetçile-

36 Tindall, *John Bunyan, Mechanick Preacher*, s. 105-106.

37 Bunyan, *Works*, III, s. 593, 695. Giriş bölümünden önceki alıntılara bakınız.

38 *Aynı kaynak*, III, s. 89.

39 Yukarıda 16. Bölüm'e bakınız.

40 Bunyan, *Works*, III, s. 123. Yukarıda Sonuç bölümüne bakınız.

rin kiraladığı bir yerse, ya da satın alanların ganimetiyse amaca hizmet eden bir şeydir; ama oğulların ödülüyse, ... yoksunluğun rengi yoktur".[41] Hieron'unki, varlıklarını ve toplumsal konumlarını miras yoluyla elde etmiş olanlara makul gelen bir teolojidir: Bunyan hareketli küçük zanaatkârın, gezicilerin dünya görüşüdür. Toplum gevşemiştir; yoksunluk ve çalışma 17. yüzyıl sonlarının tüm teolojisine, bizim *Calvinist* diye adlandırdığımıza bile girmiştir. "Dinin ruhu, uygulamadaki yanıdır" diyordu Christian.[42]

Bunyan'ın tavrının paralelini, erken yazarlardan Sibbes gibilerinde bulabiliriz: Bu eski gelenektir, M. Talon'un zannettiği yerleşik inançlara aykırı düşünüş değildir.[43] Ama bu ayrıca Winstanley, Coppe ve *Tyranipocrit Discovered*'ın yazarının talepleri olan imanın işte kendini göstermesi gerektiği talebiyle de ilgilidir. Bunyan'ın yıkıcılığı hem onun düz, gerçekçi, gerçek-hayat anlatılarında hem de temalarındır. *The Pilgrim's Progress*'in kahramanı halktan biridir: Yasanın ve mahkemelerin ona adalet sağlamayacağını bilir. Kahramanı, başlıca yoldan çıkışı çelik çomak oynayınca ortaya çıkan bir altı sınıf gezginci olunca, batınî otobiyografinin kendisi de yıkıcı hale gelir. Her ne kadar *Paradise Lost*'taki Şeytan gibi çoğu kez erdemli karakterlerden çok daha canlıysa da, küçük burjuva Mr Badman'dan daha adî bir habis olamaz. Onun "kur yapma" ve "ikinci evlilik" gibi öyküleri, tarz bakımından olduğu kadar tema bakımından da Defoe'yu haber verir.[44]

Yine de anlatının bütün gerçekçiliğine rağmen Bunyan'ın Hacı'sı, neredeyse yirmi yıl önce Mary Cary'ninki kadar somut ve maddeci, alt üst olmuş dünyasına seyahat etmektedir. Ancak o şimdi bu dünyada bulunamaz – aynen Devrim'den önceki yüzyıllarda olduğu gibi. Efendisiz adam ağır sorumluluğunun bu dünyada olduğunu varsaymaktadır. O da Mary Cary ve diğerlerinin yıkılacağını umdukları bir topluma adapte olmuştur.

41 S. Hieron, *Sermons* (1624), s. 373.

42 Bunyan, *Works*, III, s. 122.

43 H. Talon, *John Bunyan* (1951), s. 276.

44 Bunyan, *Works*, III, s. 618-621, 654-655.

Aynen George Fox'un günahı kabul etmesi, aynen günahın *Paradise Lost*'ta, *Areopagitica*'ya göre çok daha büyük bir heyüla olarak görünmesi gibi, *The Pilgrim's Progress*'in (*Paradise Lost* gibi) kayda değer ıstırabı, hayalle gerçek, altüst olmuş dünya ile tümüyle gerçek olan dünya arasındaki gerilimden kaynaklanmaktadır. Milton Düşüş'ün hayırlı olduğu konusunda kendisini ikna etmiştir. Bunyan'ın bunu kabul edeceğini sanmıyorum. O sorumluluğun ağırlığının, Mr Badman'ın şaşırtıcı dünyasının, serbest pazar ve küçük ticaret ahlakının ağırlığının, daha büyük olduğunu, babasının tefeciliğinin ona bırakmış olduğu gelirle yaşadığı için, Milton'dan çok daha fazla biliyordu. Ama onların her ikisi de, düşmüş adamdan başlayarak, insanın içindeki tanrısallığın geriye döndüğünü, Milton'un durumunda "senin içindeki, çok daha mutlu bir Cennet'e; Bunyan'ın durumunda gezgincinin kaderi olan eziyetler ve erken ölüme karşı zafer kazanan bir güvene dönüştüğünü biliyordu.

Bunyan'ın Christian'ı ancak dünyadan ve onun dar kapısından yüzünü çevirdikten ve haçı kabul ettikten sonra sorumluluğundan kurtuldu. O zaman sorumluluk, onun hiçbir çabası olmadan, sırtından düştü. Eğer doğal insan kendi çabalarıyla sorumluluğundan kurtulabilirse, Tanrı'yı da sırtından atabilirdi: İnsanın Tanrı'yı yaratmasından, papazların ve kralların, kötülüğün temelinin, eşitsizlik değil de insanın günahı olduğu konusunda onları ikna etmesinden önceki eşitlik durumuna geri dönebilirdi. Kurtuluş, Tanrı'nın inayetinin dışarıdan temin ettiği keyfi bir armağan olmalıydı; zira Düşüş'ün özü, her ne kadar günahkârlık düşüncesi her türlü anti-sosyal davranışı kapsasa da, Tanrı'nın keyfi, irrasyonel yasağının ihlal edilmesiydi. Bunyan eski usulleri terk eden zalim küçük beyefendileri sevmiyordu; ama onların, yoksullar gibi, dünyanın sonu gelinceye kadar bizimle birlikte olacağını kabul ediyordu.

III. DİĞER BAZILARI

Bu kitapta denediğim çözümlemede eğer bir şey varsa o, geç 17. yüzyıl literatürünün diğer yönlerine yeni yaklaşımlar öne-

rilebileceğidir. Hem Milton hem de Bunyan, karakterleri için benim "Robinson Crusoe durumu" dediğimi, Hobbes'un doğa durumunda olduğu gibi, erkek ya da kadın kahramanın toplumsal bağlardan yalıtlanmasını, yaratmışlardır.[45] *Comus*'daki Hanımefendi ormanda kaybolmuştur; Adem ve Havva Cennet'ten dünyaya "tek başlarına yola çıkmışlar'dır; İsa, Şeytan'la çölde tek başına karşılaşır, Samson, Dagon'un mabedinde düşmanlarınca sarıldığında hiç olmadığı kadar yalnızdı. Bunyan'ın Hacı'sı kurtuluş arayışı içinde karısını ve çocuklarını terk etmiştir; Henry Neville'in *The Isle of Pines* (*Çamlar Adası*) Robinson Crusoe'dan önce gelir.[46] Yazarların, ister bilinçli isterse bilinçsiz olsun, bu durumu yaratma nedenleri bireyleri, kalıtsal geleneklerden, göreneklerden ve yasalardan kurtarmak, onları Tanrı'mn gözü önünde yalnızca kendi kurtuluşlarını bulmaya terk etmekti. Mevcut çözümlememizin ışığında, bu bireyi toplumsal normlardan kurtarma eğilimini belki, Locke'un *tabula rasa*'sına olduğu kadar *Ranter*'ların alışılagelmiş ahlakçılığı reddedişlerine bağlayabiliriz.[47] Gerçekten de bunu iç ışık doktrininin edebiyata uygulanması, radikal bireyciliğin özü (cevheri) olarak görebiliriz.

Ranter'larla kralcılar arasında, Protestan ahlakına karşı ileri sürdüğüm yakınlıklar,[48] hiç kuşkusuz iki yönlü işliyordu ve restorasyondan sonra da geçerliliğini sürdürdü. Giderek daha fazla ticarî olduğu için kendilerine giderek daha fazla yabancı olan bir toplumda güvensiz bir şekilde en yüksek pozisyonlara yükseltilen, II. Charles'm sarayının allâmeleri, bir anlamda kendileri dışarlı, toplumsal uygunsuzlardı. Onların ne pahasına olursa olsun muzaffer *burjuvazinin ayağını kırmak istemelerinin* nedeni buydu. Bu amaçla radikallerin düşüncelerini ya da Hobbes'un radikal görüşlerini yeniden üretme konusunda onlardan üstün değillerdi. Aslında, bir kez sansürün sı-

45 Bkz. *P. and R.*, s. 381-382'de başka örnekler de veriyorum.

46 Yukarıda 15. Bölüm'e bakınız.

47 Locke için yukarıda Sonuç bölümüne bakınız; karşılaştırınız benim "'Reason' and 'reasonableness' in 17th century England", *British Journal of Sociology*, XX, s. 244.

48 Yukarıda, 7, 9, 16, 17 ve Sonuç bölümlerine bakınız.

kı kontrolü başlayınca insanlar, bu tür tehlikeli fikirleri yalnızca saray çevrelerinde açıklamakta özgürdüler. Örneğin Samuel Butler, "sanki bu cinsin sırf negatif bir kendine hâkim olma dışında bir ahlakı yokmuş gibi, kadınların onurunun, niçin yalnızca fahişe olmamaktan ibaret" olduğunu soruyordu. Ruhbanın, bu dünyada becerebildikleri kadar çok satın almayı sürdürebilmek için cennetin krallığını satışa sunduklarını söylüyordu. "Bu Militan Kilise'nin subayları ve komutanları, en iyi ücreti ödeyene hizmet etmekte serbest olan paralı askerler gibidirler." Avukatların olduğu kadar papazların da anlamsız sözlerine saldırıyordu. "Adalet mahkemeleri, çoğunlukla, cezalandırdıklarından daha büyük suçlar işliyorlar." Aklı, inancın üzerine yükseltiyordu.[49]

Osborne, Stillinfleet, Burnet ve diğerlerinin yukarıda aktarılan yorumları,[50] restorasyon öncesi ve sonrası "ateizmi" ve papazlık mesleğine karşı düşmanlık konusunda, tam bir devamlılık olduğunu ima etmektedir. Bunlar, *Puritanism*'e tepki olarak, kısmen Fransa'dan ithal edilmiş olan bir "restorasyon ruhu"nun var olduğu düşüncesinin saçmalığını göstermektedir. "Restorasyon ruhu", "*Puritan* Devrim'in bir ürünü olduğu kadar ona karşı bir tepkiydi: Ya da bir tepki olduğu ölçüde, bu tepki özgün olarak *Puritan*'ların radikal sol kanadından geliyordu. Restorasyon komedisinin yazılmış olduğu düzyazı, hiç değilse kısmen radikal (ve kralcı) risalecilerin Devrim sırasında yerleştirmiş oldukları normlardan besleniyordu; dolayısıyla restorasyon dramasının düşüncelerinin kökleri de bu kitabın incelemiş olduğu radikallerin düşüncelerindeydi. Şu dizelerinde, Otway'm ateşli özgürlükçülüğünü hatırlıyoruz;

> Vicdan! Yasalarını desteklemek isteyenlerin
> İcat ettiği güç, devlet hilesi;
> Aptalları şaşırtmak için nedensiz korku kaynağı bir ad;
> Ama bu safsatanın zayıflığını bilen bizler,

---

49 Butler, *Characters and Passages from Notebooks*, s. 74-75, 168, 308, 310, 318-322, 341, 479; *Poetical Works* (Edinburgh, 1854), II, s. 259-261.

50 Yukarıda 8. Bölüm'ün sonuna bakınız.

Doğanın verdiği şeyi daha iyi kullanmayı biliyoruz
Kendi kendinin kölesi olan o ruh, ruh değildir.
Vicdan adına herhangi bir şeyi inkâr edenler,
Kendi kendilerine bir yalan söylemekten başka bir şey yapmazlar.[51]

Karakterlerinden bazıları, onsuz yatağa birlikte girebilirlerse, evlilik hakkında söyleyecek güzel bir sözü olan, Mrs Aphra Behn'i hatırlıyoruz. Onun kendi özel hayatı *Ranter*'ların dünyasına uygun olurdu. Sempatik bir karakter olarak çizilen onun Dul *Ranter*'ı, çok içki ve tütün içen bir şehvet düşkünü olarak, kendisini, *Kükreyen Kız* gibi kılıcıyla savunmaktadır.[52] Despotizme karşı "uyruklar için olduğu kadar eşler için de isyan etmek doğaldır" diyordu Buckingham Dükü'nün *The Militant Couple*'mm (*Militan Çift*) bir kahramanı.[53] Vanbrugh'un Lady Brute'u hiç kuşkusuz Cleent Writer ve Samuel Fisher'inkine benzer İncil eleştirisi yapan tek kişi değildi.[54] Restorasyon komedisine karşı baskı başlayınca, bunun sözcüsü bir *Puritan* değil fakat Jeremy Collier adında bir yüksek Anglikandı. Kilise karşıtlığıyla tiyatroculann dinsizliği ve toplumsal eşitleyicilikle "kapıcıların retoriğinin daniskası" arasındaki bağları titiz bir şekilde belgelemişti.[55]

Bir başka örnek vermek gerekirse, Rochester, cehennemi, şeytanı ve kişisel ahlaksızlığı, şöyle reddediyordu:

anlamsız öyküler, boş konuşmalar,
Rüyalar, acayip düşünceler ve başka bir şey değil.
Bizim eylem alanımız hayatın mutluluğudur,
Ve bunun ötesinde düşünen, bir eşek gibi düşünür.

51 T. Otway, *Alcibiades*, Perde III, sahne ii.

52 *The Works of Mrs Aphra Behn*, ed. M. Summers (1915), I, s. xxv; IV, s. 288-290, 303. Ne ki Mrs Behn, Behmenist vejetaryen Thomas Tryon'un hayranıydı (*aynı kaynak*, VI, s. 379-381). Mrs Behn'i Quaker ve Diggerlarla ilişkilendiren kesin yorumlar için bkz. G. Woodcock, *The Incomparable Aphra* (1948), s. 150-152, 229 ve 6. Kısım, *passim*.

53 G. Villiers, Duke of Buckingham, *Works* (1775) II, s. 134.

54 Yukarıda 11. Bölüm'e bakınız.

55 J. Collier, *A Short View ... of the English Stage*, s. 101, 175; karşılaştırınız, *aynı kaynak*, s. 95-96, 129, 143-145, 190.

Kötülüğün ilahi kadiri mutlaklıkla bağdaşması konusunda endişe ediyordu. Mucizeler konusunda kuşkuluydu. Eski Ahit'in ahlak kurallarının çoğunu reddediyordu ve yaratılış ve Düşüş öykülerine, bunların kıssa oluşu dışında inanamıyordu. Rochester, Winstanley'in "eylem her şeyin hayatıdır" sözünü açımlıyordu:

> Düşünceler, eylemin yönetimi için verilir;
> Eylem sona erince, düşünceler küstahtır.[56]

Burnet'in Rochester ile büyüleyici tartışmaları *Ranter*'larla *Quaker*'lar arasında geçmiş olması muhtemel konuşmalarla çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Rochester, İncil'in kutsal niteliğine karşı (tezlerini bu yazarlardan almış oldukları söylenmeden) Writer ve Fisher'in tezlerini kullanmıştır. O her şeyin doğadan geldiğini düşünüyordu ama yine de ezelî ve ebedî cezanın varlığını sorguluyor, ve tekeşliliği insanın özgürlüğü üzerine empoze edilmiş mantıksız bir zorlama olarak reddediyordu. Burnet'e, "papazların düzenbazlıkları"ndan şikâyet ediyordu. "Niçin" diye soruyordu "birisi bana aklıma aykırı gelen şeylere inanmadığım sürece kurtulamayacağımı söylemek zorunda ve ben de bunları söylediği için ona para ödemek zorundayım?" Sırası geldiğinde Burnet de Rochester'in "dünyayı ıslah etme felsefesi'nin çok farazî" olduğunu düşünüyordu. Burnet (Milton gibi, *Quaker*'lar gibi), kadere önem vermiyor ama Hıristiyanlığın ahlakî öğretisine büyük önem veriyordu. Onun Rochester'e önerdiği maddeci kuşkuculuğundan kaçış yolu "kendi içinde bir yasayı" hissetmek deneyimiydi. Onun Rochester'le tartışmasında büyük ağırlık taşıyan tez, hiçbir kural tanımamanın anti-sosyal olduğuydu. Rochester, Hıristiyanlığın gerçeği konusunda ikna olmadan önce bile Hıristiyanlığa saldırmamayı kabul etmişti.[57]

Profesör Pinto'nun Rochester'in ikilemi hakkındaki çözümlemesi *finterregnum dönemindeki* radikallere ilişkin bizim çözümlememize çok yaklaşmaktadır. Ona göre Rochester, "bilim

56 Rochester, *Poems*, s. 49, 72, 121.

57 G. Burnet, *Some Passages of the Life and Death of ... John, Earl of Rochester, The Lives of ... Hale ... Rochester and Queen Mary* (1774) içinde, s. 18, 22, 35, 47, 58.

adamları tarafından matematiğin yasalarıyla yönetilen büyük bir makinaya dönüştürülmüş, Tanrı'nın uzak bir ilk neden, insanın önemsiz bir 'akıl makinesi' haline geldiği bir dünya"dan kaçmaya çalıştığım ileri sürüyordu; Kartezyen-Newtoncu bir dünya tablosundan, akıl, sağduyu ve ahenkli uygar bir şehirden kaçmaya çalışıyordu. Ancak Rochester ayrıca, öyle sanıyorum, Profesör Pinto'nun Blake'le yaptığı karşılaştırmaya güç katan Protestan ahlakından da kaçmaya çalışıyordu. Profesör Pinto Rochester'in üç alternatif çözümünü (i)"tamamen estetik bir kahramanın ideali ... tamamen bencil bir ideal"; (ii)"ahlakçı bir kahraman, hayal kırıklığına uğramış ve nüfuz edici bir gözlemci"; (iii) toplumsal dünyanın sahtekârlıklarını, "yoksul, evsiz, reddedilmiş ve avare –neredeyse gezginci ya da kulübe sakini diyebiliriz– olarak tasarlanan bir erdem"e karşı, "dindar kahraman" olarak sıralamaktadır.[58]

Rochester'in cumhuriyetçiliğinin ne kadar ciddiye alınabileceğini bilmek zordur. Bu daha güçlü bir şekilde ifade edilemezdi:

> Düzenbazların "kutsal" diye açıkladıkları canavarlar,
> Ve daha sonra köle gibi önlerinde yere kapandıkları.
> Krallarda tanrısal ne olabilir?
> Çoğu kurttur, keçidir, koyundur ya da domuz.
>
> O zaman elveda kutsal majesteleri,
> Bütün gaddar tiranları alaşağı edelim;
> İnsanlar doğup hâlâ özgür yaşarken,
> Burada her kafa üstünde bir taç taşır.
>
> Bütün hükümdarlardan,
> Fransa'nın Hector'undan, Britanya'nın budalasına.[59]
> ve üzerinde oturdukları tahtlardan nefret ediyorum.

---

58 Rochester'in, 1670 yılında Gloucestershire, Kingswood Chase'li "avam ve kulübe sakinleri"ni savunmasıyla karşılaştırınız (V. De Sola Pinto, *Enthusiast in Wit*, 1962, s. 146).

59 Rochester, *Poems*, s. 107-113, 137; 117. sayfa ile karşılaştırınız. Sayfa 131'de "yeni yüksekten atmalar"a yapılan atfın Rochester'a ait bir şiirden olması kuşkuludur.

Rochester'in bu düşüncelerini nereden aldığını da bilmiyoruz. 1660 gibi heyecan verici bir yılda, Wadham gibi heyecan verici bir koleje gelmiş olması, Oxford'da bütün öğrendiği içki içmek olamaz gibi gözüküyor. Hobbes'u okuduğu kesindir: Ama başka kimi okuduğunu bilmiyoruz.

Kusursuz Anglikan din adamı Thomas Traherne'nin yazılarında devrimci içerikleri zararsız hale getirilmiş pek çok radikal düşünce bulabiliriz. Oxford'daki öğrencilik kariyeri sırasında kuşkucu tereddütleri nedeniyle dikkatimizi çekmişti.[60] Daha sonra bunların üstesinden geldi ama yaratılışın içinde var olan bir Tanrı hissini korudu: Bilim gerçek dünyayı bilmemizi sağlayarak Tanrı'yı bilmemizde bize yardım eder.[61] Traherne *Hermetic* felsefeyi dikkatle inceledi, "doğanın sırları"nı aradı ve bir kum tanesinde sonsuzluğu gördü.[62] Hayatı, harekete eşitledi ve "her şeyin hayatının uygulama ve yerine getirme" olduğunu düşündü. "Filozoflar, konuşanlar değil ama büyük işler yapanlardır". Winstanley gibi, Traherne de insanların masum olarak doğduklarına, ve içinde yetiştikleri toplumun açgözlülüğü nedeniyle düştüklerine ama bütün insanlarda İsa'dan bir şeyler kaldığına inandı.[63] Ama Traherne'nin komünizmi, Winstanley'inkinden farklı olarak, yalnızca tasavvurdaydı:

> Lanetlenen ve tasarlanan nitelikler
> Kıskançlıkla, tamahla
> Ve hile ile Cenneti bile kirleten o habis ruhlar,
> Gözlerimin ihtişamından kaçıp kurtuldu...
> Niteliklerin kendisi benimdi.[64]

"Hepsi benimdi": Traherne, bütün insanlığın eşit haklara sahip olabileceği yolundaki *Digger* umudunu ya da hatta *Ranter*'ların "her şey bizimdir" iddiasını paylaşmamış görünüyor.

60 Yukarıda 8. Bölüm'e bakınız.

61 Yukarıda 7. Bölüm'e bakınız.

62 T. Traherne, *Poems, Centuries and Three Thanksgivings*, ed. A. Ridler (Oxford U. P., 1966), s. 244, 284.

63 *Aynı kaynak*, s. 10, 224, 267-272, 284, 327, 363.

64 Traherne, *Poems, Centuries and Three Thanksgivings*, s. 8. ("Proprieties"= properties).

"Büyük tarihsel devrimlerde" diye yazıyordu Marcuse, "hayal gücü, kısa bir süre için, yeni bir toplumsal ahlakın projelerine ve özgürlüğün yeni kurumlarına katılmak üzere salıverilir ve serbest bırakılır; daha sonra etkili aklın ihtiyaçlarına kurban edilir."[65] Öykümüz altüst olmuş dünyaya değil de Akıl Çağı'na doğru işaret ederek sona eriyor. Ancak İngiliz Devrimi'nin "doğurgan özürlüğü", ne kadar kısa da olsa, İsa dirilirken, oğullarda ve kızlarda hayal gücünü serbest bıraktı.

65 Marcuse, *An Essay on Liberation*, s. 37.

acre: Eski İngilizcede "açık tarla" anlamına gelen *aecer* sözcüğünden türetilmiş, bir adamın bir öküzle bir günde sürebileceği toprak miktarını ifade eden bir terim. *Acre* çeşitli dönemlerde ve farklı ülkelerde değişiklik göstermiştir. İngiliz arazi ölçüsü olarak bir *acre*nin, 0.4047 hektara eşit olduğu kabul edilmiştir.

Adamites/Adamians: Bir anlamı 2. yüzyıldaki Ortodoks Hıristiyanlarca pek makbul sayılmayan bir tarikat. Bu kitaptaki anlamı ise 1421 yılında Bohemya'da Huss'un doktrinlerinin yarattığı karışıklıklar sırasında ortaya çıkan itizalî (heretik) bir tarikat. Bunlara *Adamites* ya da *Adamians* denmesinin nedeni, rivayete göre hem Adem'in saflığını göstermek hem de tutkularını kontrol edebildiklerini kanıtlamak için erkek ve kadınların toplantılara çıplak katılmalarıdır.

Ajitatör (Agitator/adjutator): Genel olarak bilinen anlamı dışında, İngiliz İç Savaşı'nda Yeni Model Ordu içinde askerlerin seçilmiş temsilcileri ve bir siyasî hareket için kullanılan bir terim. Uygulama 1647 yılında Uzun Parlamento orduyu terhis edip bir kısmını İrlanda'ya gönderme kararı alınca başladı. Pek çok asker buna karşı çıktı. Süvari alaylarından sekizi temsilcilerini seçti ve bunları, askerlerin şikâyetlerini dile getirmek üzere *commissioners* olarak görevlendirdi. Dilekçeleri Avam Kamarası'nda okundu. Ancak Avam Kamarası 1 Haziran itibariyle ordunun terhisine karar verdi. Bunun üzerine süvarilerin yanı sıra piyadeler de Ajitatörlerini seçtiler. Her alaydan seçilmiş ajitatörler, iki subay ve generallerin katıldığı Ordu Konseyi adlı bir kurul oluşturuldu.

Ordu Konseyi bir manifesto (*A Solemne Engagement*) ile şikâyetlerini yeniden dile getirdi. Buna karşı Parlamento'nun önerileri askerler tarafından reddedildi. Ajitatörler Avam Kamarası'm "temize havale etmek" üzere bir yürüyüş talep ettiler. Çeşitli nedenlerle bu gerçekleşmedi ve hareket de tedricen çözüldü.

All Souls at Oxford (All Souls College at Oxford): *All Souls*, Roma Kilisesi'nin, 10. yüzyıla kadar geri giden, dünyadan ayrılanlar için özel duaların söylendiği bir festival ya da bayramı. Burada ise Oxford Üniversitesi'nin kolejlerinden birisi kastediliyor.

Anabaptist: Sözlük anlamı sürekli vaftiz edilen demek. Kişinin yetişkin olunca yeniden vaftiz edilmesi gerektiğine inanan bu radikal tarikat, 1520'li yılların başında kimi kaynaklara göre Almanya'da kimi kaynaklara göre İsviçre'de (Zürih) kurulmuş; İngiltere'de 1530'larda yaygınlık kazanmıştır. Hedefledikleri ana proje, mevcut olan kiliseden daha saf ve daha mükemmel bir kilise kurmaktı. 16. yüzyıl sonlarındaki *Brownistleri* etkilemiş oldukları kabul edilir.

Antinomian/Antinomianism: Yunanca *karşı* (Anti) ve *yasa* (*nomos*) sözcüklerinden türetilmiş bir terim. Hıristiyanların "Tanrı'nın Yasası"na (ahlak yasasına) uymak zorunda olmadığına, inayeti bol olan günahı işleyebileceklerine inananlar için kullanılan bir terimdi. İlk kez Martin Luther tarafından 1538 yılında, reform düşüncesini aşırı uçlara götürdüğü iddia edilen John Agricola'ya karşı kullanılmış ve 1535 yılında Almanya'da ortaya çıkan bir tarikata bu ad verilmiştir. Hıristiyanlığın ilk zamanlarından itibaren aşırı tarikatlarca ahlaksızlığın mazereti olarak ileri sürülmüş ve İngiltere'de *Commonwealth* döneminde ortaya çıkmıştır.

Arcadia: Peleponnes yarımadasında adını Jupiter'in oğlu Arcas'tan alan, çobanların yaşadığı ve Pan'ın mekânı olan bir bölge. Virgil'e göre, kırsal sadeliğin ve mutluluğun ülkesiydi. İngiliz yazar ve devlet adamı Arthur Sidney tarafından yazılan romansa (1590) ad olarak kullanılmıştır. O zamandan beri kırsal mutluluk için kullanılan bir terim olmuştur.

Arminian: Hollanda, Leiden'de ilahiyat Profesörü Arminius'un (1560-1609) adına izafeten, Calvinist'lerden ayrılan bir tarikatın mensuplarına verilen ad. Profesör Arminius, 1591 yılında Calvin'in doktrininin özgür irade, kader ve Tanrı'nın inayeti konusunda Kutsal Kitap'a uygun düşmediğini, Tanrısal merhamet konusundaki tüm düşüncelere aykırı olduğunu ileri sürmüştü. *Arminian*lar Tanrı'nın inanan ve töv-

bekâr olan herkesi bağışlayacağını, Tanrı'nın bütün insanların kurtarılmasını istediğini ileri sürüyorlardı. Terim, İngiltere'de Canterbury Başpiskoposu (1633-1645) William Laud'un destekçileri için kullanılmıştır.

Baptism/Baptist: İsa'ya inandığını açıkça ifade edenlerin suya sokularak ve ancak yetişkin oldukları çağda vaftiz edilmesi gerektiğine inanan bir Protestan tarikatı. İlk Baptist kilisesini sürgündeki John Smyth (1554-1612) Amsterdam'da 1609'da kurdu ve bu tarikat 1612'de İngiltere'de yer edinmeye başladı. Genel Baptistler'in sözde *Arminianizm*'ine karşı, Özel (ya da Katı) *Baptist*'ler *Calvinist* inançlara sahipti. Her iki *Baptist* grup 19. yüzyılda birleşti.

Barebones Parliament (Barebones Parlamentosu - 4 Temmuz-12 Aralık 1653): Oliver Cromwell ve Subaylar Konseyi'nce seçilen 140 "dindar adam"dan oluşan bir meclis. Atanmış ya da Küçük Parlamento da denir. Adını deri taciri ve tanınmış bir *Anabaptist* vaiz olan Praisegod Barebones'dan (ya da Barbon) alır. Bu meclisin üyeleri İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda'daki kiliselerin önerdiği adaylar arasından seçilmiştir. Yaklaşık beş aylık ömrü içinde, İngiltere'nin eski yasalarının Musa'nın yasalarıyla değiştirilmesi gibi fantastik kararlar almış ve kendi kendisini fesh etmiştir.

Barrowists: I. Elizabeth'in saltanat yıllarında, *Brownistler*'inkine benzer *congregationalist* görüşlere sahip Henry Barrow'un (1550-1593) *Puritan* izleyicileri. Henry Barrow, kilisenin devletten ayrılmasını ve bağımsız cemaatlerin oluşturulmasını savunuyordu. Yedi yıl kadar zindanda kaldıktan sonra 1593 yılında idam edildi. Yandaşlarının pek çoğu Hollanda'ya ve oradan Amerika'ya kaçmıştır.

Behmenists: Adını kurucusu Jacob Behman'dan (ya da Boehme - 1575-1624) alan, bireyle Tanrı ve melekler arasmda doğrudan bağlantı kurmayı amaçlayan mistiklerin kurduğu bir tarikat. Jane Leade 1697'de Philadelphists adıyla Behmenist bir tarikat kurmuştur.

Beşinci Monarşistler (Fifth Monarchists): Adını Tevrat'taki bir kehanetten alır. Daniel'in Kitabı'nda Asur, Pers, Yunan ve Roma imparatorluklarından sonra Tanrı'nın beşinci krallığı kuracağını ve bunun 1.000 yıl süreceğini bildirmesi bu hareketin çıkış noktasıdır. Beşinci Monarşistler tarihin dönüm noktasında kendilerine önemli görevler düştüğünü, mevcut düzeni gerekirse zora başvurarak yıkmaları ve yerine İsa'nın Krallığını kurmaları ve bunun için de hazırlık yapmaları gerektiğine inanırlar. Dolayısıyla 1649 yılında I. Charles'ın idamını desteklemişler-

dir. Söz konusu hareket 1649 ile 1651 yıllarında başlamış. Ve ilk büyük toplantısı 1651 yılında Londra'da radikal vaizler John Simpson ve Edmund Feake'in önderliğinde yapılmıştır. Destekçileri daha ziyade esnaf ve zanaatkârlardır ve pek çoğu *Baptist* ve *Independent* kiliselerden gelmedir. Beşinci Monarşist düşünceler Yeni Model Ordu'da, askerler arasında büyük taraftar bulmuştur. Hareketin ordudaki lideri, aynı zamanda I. Charles'ın ölüm hükmünü imzalayan Korgeneral Thomas Harrison'dur. Beşinci Monarşistler, Oliver Cromwell'in *Rump* Parlamentoyu 1653 Nisan'ında feshetmesini, 1666 yılında Kral İsa'nın bizzat kuracağı Krallığın gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım olarak görmüşlerdir. Ayrıca, *Barebones* Parlamentosu'nun kurulması da onları cesaretlendirmiştir. Bu parlamentoda pek çok Beşinci Monarşist delege yer almıştır. Cromwell'in 1653 yılı sonunda parlamentoyu fesh edip *Protectorate* kurması, harekete olumsuz etki yapmış, kimi önde gelen liderleri, Cromwell'in eylemlerini eleştirdikleri için hapse atılmış; Harrison da ordudan ihraç ve Restorasyon'dan sonra idam edilmiştir. Beşinci Monarşistler Cromwell'i devirmek üzere başarısız bir girişimde bulunmuşlar ve liderleri Thomas Venner tutuklanmış; Restorasyon'dan sonra 1661'de ikinci bir girişimde bulunmuş, olaylarda 40'tan fazla insan ölmüş, Venner ve diğer liderler asılmıştır. Venner'in isyanının bastırılması Beşinci Monarşist hareketin sonu olmuş ve hareketin mensuplarından pek çoğu muhtemelen daha az radikal *binyılcı* tarikatlara katılmışlardır.

Beş Üye (Five Members): Uzun Parlamento'nun, 1642 yılında I. Charles'ın tutuklanması girişiminde bulunan, Pym, Hampden, Haselrig, Holles ve Srode'den oluşan beş üyesi.

Bridewell: Hapishane ya da düzeltim evi için kullanılan jenerik bir terim. Ayrıca Londra'da Blackfriars, Bridewell'deki hapishane.

Brownist: 1580 yılında Norwich'te *congregational* bir dernek kuran Robert Browne'nin takipçilerine verilen ad. Hem piskoposların yönetimine hem de *presbyterian* örgütlenmeye karşı çıkan bir oluşumdu. En sonunda Browne kendi derneğini terk ederek Kilise'ye geri döndü.

Büyük İtiraz (Grand Remonstance): Pym ve öteki liderler tarafından, I. Charles'ın otoriter yönetimine karşı Parlamento'nun tutumunu belirlemek üzere 1641 yılında hazırlanmış kapsamlı bir açıklama. Aslında aşırı Parlamento yandaşlarının bir manifestosu olan Büyük İtiraz, zaten Uzun Parlamento tarafından bazıları gerçekleştirilmiş reformları sıralıyor, (Katolikliği geliştirmeye çalıştıkları iddia edilen) kötü danışmanların azledilmesini; piskoposların yetkilerinin sınırlandırılmasını ve Ki-

lise'nin Protestan din adamları ruhanî meclisince ıslahını talep ediyordu. Parlamento'dan yalnızca 11 oy farkıyla geçen İtiraz, I. Charles tarafından kabul edilmedi.

Cenevre İncili (The Geneva Bible): İngilizce İncil'in gelişimindeki önemli bir aşama olarak kabul edilen bu İncil çevirisi, I. Mary'nin saltanat yıllarındaki baskı karşısında İsviçre'de sürgünde bulunan Antony Gilby ve Thomas Sampson'un yardımlarıyla William Wittingham tarafından çevrilmiştir. Son derece popüler olan bir İncil'di. 1560'la 1616 arasında yeni baskısının yapılmadığı bir yıl hemen hemen yoktur.

Chiliast: *Millenarian* (binyılcı) da denir; İsa'nın bu dünyaya dönüp azizleri arasında bin yıl hüküm süreceğine inananlar. Kökeni Musevilere ait bir düşünce. Erken Hıristiyanlıkta her ne kadar Papa (366-384) St. Damasus tarafından lanetlenmiş de olsa kökü kazınmadı. İngiliz Kilisesi'nin xli Maddesi 1553'te bu itikadı bir kez daha lanetlediyse de söz konusu madde 1562'de iptal edildi.

Clubmen (movement): Hem Kralcıların hem de Parlamento yandaşlarının zorla para alması ya da iş yaptırmasına karşı direnmek üzere güney ve doğu *county*'lerde örgütlenmiş köylü çeteleri. Ellerinde taşıdıkları sopalar nedeniyle bu adı almışlardır.

Cokayne/Cockaigne ya da Cockayne (Land of/Ülkesi): Ortaçağ halk edebiyatında, aylaklık, lüks, bolluk ve rahatlığın hüküm sürdüğü, düşsel, fantastik bir diyar. 13. yüzyılda *Cockaign Diyarı* adlı bir Fransız şiirinde, "evler arpadan, şekerli keklerden yapılmış, sokaklar pastayla kaplanmış ve dükkânlarda her şey bedava" idi.

Comenians: Bacon'un öğrencisi, ulusların öğretmeni olarak bilinen Moravya Piskoposu Çek Jan Amos Comenius'un düşüncelerini savunanlar için kullanılan bir terim.

Commonwealth: Özellikle, 1649 yılında Rump Parlamento'nun Lordlar Kamarası'nı ve monarşiyi lağvedip bir Devlet Konseyi kurmasından sonra İngiltere için kullanılan bir terim. 1653 yılında Oliver Cromwell, *Lord Protector of the Commonwealth* ilan edildi ve onun yönetim dönemine ise genellikle *Protectorate* adı verildi. Günümüzde ise, Bileşik Krallığın eski Britanya İmparatorluğu'nun pek çok üyesiyle olan özgür ilişkisi için *British Commonwealth* şeklinde kullanılıyor.

Congregationalist: Yerel özerk kiliselerin *nonconformist* üyelerinin birliği. Her cemaatin kendi işlerini yürütmeye ve kendi papazlarını seçmeye hakkı olduğunu savunan Protestan dinsel muhaliflere verilen jenerik ad.

I.Elizabeth'in saltanat yıllarındaki *Brownist* ve *Barrowist* gelenekten kaynaklanırlar. *Congregationalist*'ler *Calvinist* doktrini benimser ve bütün inananların papazlık yapabileceğini kabul ederler. Norwich'de ilk bağımsız cemaati Robert Browne 1580 yılında kurmuştur ve çağdaşları Henry Barrow ve John Penry, ayrılıkçı inançları nedeniyle asılarak idam edilmiştir. *Independents* (bağımsızlar) olarak da tanınmışlar ve İç Savaş sırasında Parlamento'nun davasını desteklemişler ve *Protectorate* döneminde ibadet özgürlüğünden yararlanmışlardır. İbadet özgürlükleri 1662 yılında askıya alınmış ve 1689 tarihli Hoşgörü Yasası'yla yenilenmiştir.

county: Anglo-Saksonların *shire* dedikleri, genellikle bir kontun yönetimindeki (bizdeki illere benzer) yönetimsel birim. 1972 ve 1973 tarihli Yerel Yönetim Yasalarına göre, İngiltere'deki *county*'lerin sayısı 40-45 kadardı.

Court of Wards: İngiltere'de VIII. Henry'nin (1509-1547) saltanatı döneminde Thomas Cromwell tarafından feodal vergilerin yönetimini üstlenmek üzere resmen kurulmuş bir kurul. Daha sonra *Court of Wards and Liveries* adını almıştır.

Deccal (Antichrist): İncil'de Yuhanna'nın Birinci Mektubu, Bab 2, 18'de sözü edilen ve İbrani öğretisinden alınmış, zamanın sonu geldiğinde ortaya çıkacak olan "mesih muhalifi" ya da Günah Adamı. Terim erken Hıristiyan Kilisesi'nde Roma imparatorları için kullanılmış, II. Frederick ve kimi Papalar da böyle anılmıştır. Reformasyonla Papalığın *antichrist* (*Deccal*) olarak anılması yaygınlaşmış ve daha sonra pejoratif anlamda Napoleon ve II. Wilhelm için bile kullanılmıştır.

Deist: Vahiy yerine insan aklına dayanan ve Yaratıcının evrenin yasalarına müdahalesini kabul etmeyen bir inanç, düşünce ya da hareket sistemi ya da doğal din mensuplarına verilen ad.

Devlet Konseyi (Council of State): *Interregnum* (1649-1660) sırasındaki yürütme gücü. I. Charles'ın idamından ve Lordlar Kamarası'nın lağvedilmesinden sonra *Rump* Parlamento tarafından seçilmiştir. 31'i milletvekili olan 41 üyesi vardı ve bunlar yıllık olarak seçiliyordu. *Protectorate* (1653-1659) sırasında yürütme erki *Protector* ve 22 kişiden oluşan Devlet Konseyi'nden oluşmuştu. 1660'ta lağvedildi.

Diabolians: John Bunyan, *The Holy War* (*Kutsal Savaş*) adlı kitabında günahı Mansoul kasabasının ahalisi olarak kişileştirir ve bunlara *Diabolians* adını verir. Şeytan, cin, ifrit anlamlarına gelen *Diabol, diabolo* sözcüklerinden türetilmiş mecazî bir terimdir.

Diggers: Kazıcı, madenci anlamına gelen sözcük 17. yüzyıl ortalarında *Leveller*'lar içinde, toprak konusundaki komünistik görüşleriyle bilinen kesimi ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dissent/Dissenters/English Dissenters: Dinsel muhalefet, dinsel muhalifler ve İngiliz dinsel muhalifleri olarak çevrilebilecek olan bu terimler, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere Kilisesi'nden ayrılan Hıristiyanlar için kullanılan jenerik terimlerdir. Dinsel muhalifler ilk önce Protestan Reformu'nun İngiltere Kilisesi'ne uygulanması için çaba harcadılar; Oliver Cromwell ve I. James dönemlerinde bir ölçüde başarılı da oldular. Monarşinin 1660 yılında restorasyonundan sonra piskoposluklar yeniden örgütlendi ve Dinsel Muhaliflerin hakları sınırlandırıldı. Özellikle 1662 tarihli *Uniformity Act* (Türdeşlik Yasası), ruhbanın Anglikan kilisesinin kurallarına göre atanması koşulunu getirince, pek çokları devlet kilisesinden ayrıldılar. Ayrılan ruhban ve onları izleyenler, *Nonconformist*'ler olarak da adlandırıldı. Dinsel Muhalifler, dinsel meselelere devletin müdahalesine karşı çıktılar ve kendi kiliselerini, eğitim kurumlarını ve cemaatlerini oluşturdular; önemli bir kısmı da Yeni Dünya'ya göç etti.

Doctrine of "Soul Sleeping": Ölümden sonra kişinin ruhunun yeniden dirilişe kadar uyuyacağına dair bir inanış.

Drogheda: İrlanda'da İç Savaş sırasında Cromwell ordusunun kuşattığı ve daha sonra yaklaşık 3.500 kişiyi katlettiği bir liman şehri.

Düşüş (Fall/The Fall of Man): Adem'in itaatsizliği nedeniyle cennetten kovulmasını ve bunun sonucunda insan ırkının dejenerasyonunu ifade eden bir terim.

Eikon Basilike: 1649 yılında I. Charles'ın idamından hemen sonra ortaya çıkan *The Portaicture of His Sacred Majestie in His Solitudes and Sufferings* adıyla yayınlanan ve Kral'ın tutukluluk süresince ve öncesindeki duygu ve düşüncelerini bizzat kendi ağzından yansıttığı iddiasını taşıyan bir kitap. Kralcı duyguları güçlendirmiş ve Milton'un *Eikonoklastes* adlı kitabını yazmasına yol açmıştır. Daha sonra Dr. John Gauden (1605-1662) Worchester piskoposluğuna seçildiği sırada kitabı kendisinin kaleme aldığını ileri sürmüştür.

Erastianism/Erastians: Kilise'nin devlete tabi olmasını kabul eden bir inanç. Kilise'nin günah nedeniyle kişileri cezalandırma yetkisinin olmaması gerektiğini savunan *Calvinism* karşıtı İsviçreli-Alman bir ilahiyatçı olan Thomas Erastus'un (1534-1583) adından türetilmiştir.

Falkland, Lucius Cary (1610-1643): Asker ve politikacı. Piskoposlar Savaşı'nda (1639) I. Charles için dövüştükten sonra, Kısa ve Uzun Parlamentolarda kralcı politikaların ılımlı bir karşıtı olarak yer aldı. Kilisenin seküler işlere müdahalesine ve Başpiskopos Laud'a etkili bir şekilde karşı çıktı. Bununla birlikte Kral'la Parlamento arasındaki ilişkilerin giderek kötüleşmesi üzerine kralcı kampa geri döndü. Büyük İtiraz'a karşı oy kullandı. 1642'de I. Charles'a bakanlık yaptı. Newbury muharebesinde Kral'ı için savaşırken öldü.

Familism/Familists: Family of Love tarikatının doktrini; *Familist* söz konusu tarikatın mensupları için kullanılan terim.

Family of Love (Familia Caritatis): 1540 yılı civarında, Emden'de Hendrik Niclaes tarafından kurulmuş aşırı mistik bir tarikat. Niclaes mistisizmini Delft'li bir *Anabaptist* olan David George'dan almıştır ki onun takipçileri de kimi zaman *Davidist* ya da Davists olarak adlandırılmıştır. Hendrik Niclaes İngiltere'de düşüncelerini VI. Edward'ın saltanat (1547-1553) döneminde, yoğun baskı ve zulme rağmen yaymıştır. *Commonwealth* döneminde yeniden canlanmış ve 18. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarikatın mensupları bütün insanların bir aileden geldiğini ve dinin esas itibariyle sevgiden ibaret olduğunu savunmuşlardır.

Family of the Mount: *Familist* bir tarikat ya da grup.

Feragat Yasası (Self-Denying Ordinance): İngiliz Parlamentosu üyelerinin İç Savaş'ta Ordu ve Donanmada komuta edemeyeceklerini kararа bağlayan 9 Aralık 1644 tarihli bir yasa. Bu yasanın Lordlar Kamarası'ndan geçmemesi üzerine, 3 Nisan 1645'te ikinci bir yasa kabul edildi. Buna göre söz konusu kişiler istifa edeceklerdi. Bu Parlamento güçlerinin Yeni Model Ordu'ya yol açan reformlarından birisiydi.

gentry: Taşralı çiftçilerle büyük toprak sahipleri arasında yer alan İngiliz toprak sahipleri için kullanılan bir terim. İngiltere'deki arazinin yaklaşık üçte birine sahip olan *gentry*, taşrada çeşitli yönetimsel faaliyetleri üstlendiği gibi ticaret ve siyasetle de yoğun olarak ilgileniyordu.

Grindletonians: 1610 dolaylarında Yorkshire, Grindleton'da kurulan radikal bir dinsel tarikat. Adını kurulduğu bu yerden almıştır. Craven, Kildwick'deki ilk cemaat dinsel radikal olarak adlandırılan John Wilson'un yönetimindeydi. Tarikatın ilk önemli liderlerinden birisi Roger Brearley (1586-1637) oldu. Brearley, *Antinomian* görüşleri yaymış, örgütlü kiliseye, kutsal sayılan şeylere (Aşaî Rabbanî ayini) karşı

çıkmıştır. Onun "muhteşem mükemmelliğin mülkü" mesajı geniş kabul görmüştür. *Quaker* George Fox, Francis Howgill ve John Camm, bir dönem *Grindletonian* inançlara sahip olmuşlardır. *Grindletonian*'lığın önemli itikatları arasında, insanın içindeki Tanrı Ruhu'nun önemi; İncil'in yalnızca bir başlangıç olduğu; Cenneti bu dünyada kurmanın mümkün olduğu; o Ruha sahip olan gerçek bir Hıristiyanın "günah" işleyemeyeceği; Kral için dua edilmemesi gibi unsurlar yer alır.

Hacer ve İsmail (Hagar and Ishmail): Tevrat ve Kur'an'da İbrahim peygamberin karısı Sara'nın odalığı Hacer ve onun doğurduğu İsmail. İsmail Tekvin'e göre 137 yaşında öldü ve İslam Peygamberi Muhammed, İsmail'in soyundandı.

Hat honour (Şapka onuru): İlk *Quaker*'larda, kral da dahil hiç kimsenin önünde, bir saygı ifadesi olan şapka çıkarmayı kabul etmeyen uygulamaya verilen ad. Öyküye göre, William Penn (1644-1718) bir keresinde II. Charles'ın huzuruna şapkası başında olarak girer; bunun üzerine II. Charles kendi şapkasını çıkarır. "Arkadaş Charles" diye sorar Penn, "Niçin şapkanızı çıkardınız?". "Arkadaş Penn" diye cevap verir Charles gülerek, "burada âdet, Kral'ın huzurunda yalnızca bir kişinin şapkasını giymesidir."

Helwys principle (Helwys'in İlkeleri): *Baptism*'in önde gelen kuruculanından birisi olan Thomas Helwys'in (1550-1616) savunduğu görüşler için kullanılan bir deyim. Helwys, kilise ve devletin kesinlikle birbirinden ayrılmasını, sınırsız din özgürlüğünü, insanların yetişkin olduktan sonra vaftiz edilmesini savunuyordu. 1615 yılında *Persecution for Religion Judged and Condemned* adıyla bir tez yayınlamış ve inanç ve ilkelerini topluca ifade etmiştir. Bu ilkeler daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluş belgelerinde yer almış, kendisi ise Newgate hapishanesinde hayata veda etmiştir.

Independents: 17. yüzyılda hem piskoposluk yönetimini hem de *Presbyterian*'lığı reddeden, yerel kilise cemaatlerinin özerkliğine inanan *nonconformist*'ler. Başlıca *Independent* gruplar, *Congregationalist*'ler ve *Baptist*'lerdi. Ayrıca Beşinci Monarşistler ve *Anabaptist*'ler gibi daha küçük ve daha radikal gruplar da bu başlık altında toplanır. *Independent*'lar Yeni Model Ordu'da hâkim konumdaydılar.

Interregnum (Fetret): İngiliz tarihinin, I. Charles'ın idamı ve II. Charles'ın tahta çıkışı arasında geçen dönemi için kullanılan bir terim. Bu dönemde *Puritan* hareket gerek siyasal, gerekse dinsel olarak ilk kez egemen bir pozisyon kazanmıştır. Bununla birlikte, rakiplerine gale-

be çalan *Puritan*'lar, hâkimiyet mücadelesi uğruna *Presbyterian*'lar ve *Congregationalist*'ler olarak kendi aralarında bölünmüşlerdir.

Jakobean Sahnesi ya da Tiyatrosu: İngiltere'de Kral I. James'in saltanat yıllarındaki (1603-1625) tiyatro için kullanılan bir terim. William Shakespeare, Ben Johnson, Thomas Dekker ve John Webster bu dönemin ünlü oyun yazarlarıdır.

Jacobite: Latince *Jacobus*'dan (James) türetilen bir sözcük. 1688 devriminden sonra Stewart yanlıları ve özellikle 1715 ve 1745 ayaklanmalarından yana olanlar için kullanılan bir terim. III. George'un tahta çıkmasından sonra (1760) *Jacobite*'ler etkin bir siyasal güç olmaktan çıktılar.

J. and P./Justices of the Peace: Her *county*'de düzeni korumak amacıyla kralın özel temsilcisinin önerisiyle kral tarafından atanan yönetici/yargıçlar. Kökeni 12 yüzyıla kadar geri giden bu kurum, 14. yüzyıldaki düzenlemelerle *justices of the peace* adını almış, düzeni bozanları, tutuklama yetkisiyle yargılamış, ağır suçlara da bakmışlardır. 16. yüzyıldan itibaren yönetsel görevleri öne çıkmaya başlamış, o kadar ki "Her iş için Tudor'ların hizmetçi kızları" lakabını kazanmışlardır. Daha sonraki yıllarda ağır suçlara bakma yetkileri ellerinden alınmış, daha çok düzen ve kolluk görevi yapmışladır.

Ket'in Ayaklanması (Ket or Kett's Rebellion): 1549 yılında Norfolk'ta Wymondham *manor*'unun sahibi, derici Robert Ket'in çitlemelerle ilgili sorunlar nedeniyle başlattığı ayaklanma. Ayaklanma VI. Edward'ın askerlerince bastırıldı, Robert Ket ve kardeşi William Ket ve kimi elebaşılar idam edildi.

Kısa Parlamento (Short Parliament): Üçüncü parlamentosunun 1629'da fesh edilmesinden sonra I. Charles ülkeyi 11 yıl boyunca despot olarak yönetti. Ancak savaş masraflarını karşılayacak bir yol bulmak üzere 1640 yılında parlamentoyu toplantıya çağırdı. Bu parlamento yalnızca üç hafta süreyle (13 Nisan-5 Mayıs 1640) toplantı halinde oldu. John Pym'in yeni vergiler için oy kullanmadan önce Kral'ın mevcut şikâyetleri gidermesi konusunda ısrar etmesi üzerine Kral tarafından feshedildi. Görev süresinin kısalığı nedeniyle Kısa Parlamento adını aldı. Altı ay sonra, 3 Kasım 1640'ta Uzun Parlamento toplandı.

Konvansiyon Parlamentosu (Convention Parliament): Kralın çağrısı olmadan parlamentonun olağanüstü toplanması. Özellikle iki parlamento böyle anılır. Her ikisi de daha sonraki parlamentolarca onaylanan kararlar almışlar ve yasallıklarını kabul ettirmişlerdir. İlk Konvansiyon

Parlamentosu 14 Nisan - 29 Aralık 1660 tarihleri arasında toplanmış ve II. Charles'ı İngiliz tahtına geri çağırmıştır. Ayrıca *Interregnum*'dan yaknaklanan sorunları çözmeye çalışmıştır. İkinci Konvansiyon Parlamentosu 1-23 Şubat 1689'da II. James'in devrilmesinden sonra toplanmış; tahtın boş kaldığını ilan ederek, "Haklar Bildirgesi"ni kabul etmek koşuluyla William ve Mary'yi tahta davet etmiştir.

Kulübe/kulübe sakinleri (Cottage/cottager): Basit ucuz malzemeyle üretilmiş kır ve şehir meskenleri genellikle kulübe (*cottage*) olarak adlandırılır. Kulübe sakinleri olarak karşılayabileceğimiz *cottager* (ayrıca *Cotter, Cottar ya da Cottier*) mülk sahibinin arazisine bağlı kulübelerde yaşayan tarım işçisi (daha sonra da endüstri işçisi) için kullanılan bir terimdir.

Laudianism/Laudians: İngiltere Kilisesi içinde, Başpiskopos William Laud'un ve destekçilerinin başlattığı erken 17. yüzyıl reform hareketi. Daha önce *Calvinism*'in kabul ettiği kaderciliğe karşı özgür iradeyi ve dolayısıyla herkes için kurtuluşun mümkün olduğunu ileri sürüyordu. Bu hareket ya da akıma mensup kişilere de *Laudian* deniyordu. William Laud'un toprak ve tarım konusundaki reformcu görüşleri, çitlemeye karşı olan tutumu nedeniyle "Laudian socialism" terimi de kullanım alanı bulmuştur.

Lazarus (Lazar): Yeni Ahit'te iki bağlamda görülür. Birincisi Beytanyah Lazar ki, inanışa göre ölümünden dört gün sonra İsa kendisini diriltti. İkinci Lazarus (Lazar) Luka'mn İncil'indeki zengin adam ve dilenci meselinde görülen Lazarus'tur.

Leveller: 1645-1649 yıllarında Parlamento'da etkili olmuş bir grup radikal milletvekiline verilen ad. Adlarının anlamı, düzleştiren, tesviye eden ya da eşitleyen sözcükleriyle karşılanabilecek olan, John Lilburne'ün önderliğindeki bu grup, genel oy hakkı, dinsel hoşgörü ve yazılı anayasayı savunmuştur. Krallık ve soyluluğa karşı genel oyla seçilen bir parlamento için mücadele etmişlerdir. Hareket 1649 yılında Oliver Cromwell tarafından bastırıldıktan sonra da radikal düşünceyi etkilemeyi sürdürmüştür.

Libertines: Latince *libertinus* sözcüğünden, din ve ahlak konusunda özgür düşünceli, dolayısıyla (daha da yaygın olarak) çapkın, hovarda, kişisel zevklerine sınır tanımayan anlamında kullanılan bir sözcük. Sözcük Avrupa'da 16 yüzyıl *Anabaptist* tarikatlara ve Cenevre'de Calvin'e karşıt olanlara karşı pejoratif anlamda kullanılmıştır.

Lollard: Daha önce Hollanda'daki bir tarikata ve daha sonra John Wyclif'in (1328-1384) takipçisi olan dinî reformculara verilen ad. *Lollard*'lar, Aşaî Rabbanî ayini, günah cezasının affedilmesi, ruhbanın evlenmemesi, kilise hiyerarşisi ve kilisenin mal-mülk edinmesine karşıydılar.

Lubberland: *Lubber* (hantal, beceriksiz, kaba saba adam) sözcüğünden türetilmiş, bu tür aylak insanların yaşayacağı, her şeyi bol, sınırsız ve bedava bir cennet. 1685 yılında yazılan bir balada göre burada "her türlü kuş ve balık, fıçılarla şarap ve kanyak" bulunuyor, dağlar tepeler şekerden oluşuyordu.

Mani Düalizmi (Manichean dualism): Doğu ve Batı dinsel düşünüşünde yeri olan, iyi yani ışığın manevi dünyası ile, kötü, yani karanlığın maddi dünyası arasında sürekli bir mücadele olduğunu kabul eden İran kökenli bir kozmoloji.

Manor: Ortaçağ İngiltere'sinde toprak tasarrufunu ve kırsal ekonomiyi ve de toplumu düzenleyen sistem. Her zaman olmasa da normal olarak bir *manor* iki kısımdan oluşuyordu: Lordun doğrudan kontrolü altında bulunan ve onun yararına çalışan *demesne* ve aynî ya da nakdî ödeme karşılığı köylülere kiralanan topraklar.

Marian Şehitleri (Marian Martyrs): İngiltere'de I. Mary'nin saltanat yıllarında (1553-1558) Katolik inancının restorasyonu sırasında, aralarında Başpiskopos Cranmer, Piskopos Hooper, Latimer ve Ridney'in de bulunduğu, yakılarak öldürülen yaklaşık 270 kişi için kullanılan bir terim.

Methodism (Methodist): Protestan Hıristiyanlıkta çeşitli mezhep ve örgütlerin, köklerini *Anglikanism* içinde John Wesley'in (1703-1791) evanjelik yeniden canlanma girişimine dayandıran bir hareket.

Midlands Ayaklanması (Midlands Revolt): Midlands'de ortak alanların çitlenmesine karşı çıkanların 1607'de çıkardıkları bir isyan. Binlerce kişinin katıldığı isyan Kral'ın güçlerince bastırıldı, çatışmalarda 40-50 kişi öldü, ayaklanmanın liderleri ve elebaşıları idam edildi.

Millieniarism - binyılcılık: Hıristiyan inanışına göre, gelecek bin yıllık ideal bir topluma inanma.

Monmouth Rebellion (Monmouth Ayaklanması): 1685 yılında II. James'e karşı Monmouth Dükü tarafından başlatılan ve katılan yaklaşık 150 kişinin Kralcı güçler tarafından imha edildiği kısa süreli bir ayaklanma.

Morris Dansı: müzik eşliğinde gruplar halinde yapılan bir tür İngiliz halk dansı.

Mortalism/Mortalist: İnsan ruhunun doğal olarak ölümsüz olmadığını ve "ara durum" olarak bilinen, bedenin ölümüyle, Hüküm Günü'ndeki yeniden diriliş arasında ruhun anlaşılamadığını bağdaştıran düşünce. Genellikle pejoratif olarak *soul sleep* de kullanılır.

Muggletonianism/Muggletonians: 1651 yılında, Londralı iki terzinin, İncil'in Vahiyler kitabında sözü edilen son peygamberler olduklarını iddia etmeleriyle başlayan ve adını Lodowicke Muggleton'dan alan küçük bir Protestan hareket. Söz konusu hareket ya da grup, *Quaker*'lara karşı Ranter'ların içinden çıkmıştır. *Muggletonian*'lar felsefi akla, evren hakkında kutsal kitapların anlayışına ve Tanrı'nın bu dünyada İsa Mesih olarak doğrudan göründüğü inancına karşı çıkıyorlardı. İnanışlarının bir başka öğesi de Tanrı'nın dünyadaki günlük olaylara karışmadığı ve dünya sona erene kadar da müdahale etmeyeceği şeklindeydi. *Muggletonian*'lar her türlü ibadet ve vaaza karşı çıkmışlardır. Yalnızca konuşmak ve sosyalleşmek için bir araya gelmişlerdir. Hareket eşitlikçi, siyaset dışı, pasifist bir temelde gelişmiştir ve evanjelikliğe kesinlikle karşıdır. 17 ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de taraftar bulmuşlardır.

Newgate: Londra'nın merkezinde 12. yüzyılda hapishane olarak inşa edilen ve bu işlevini 1881 yılına kadar sürdüren, her türden suçlunun kapatıldığı yer.

Nobodaddy: İngiliz şairi William Blake'in (1757-1827) ünlü bir şiiri.

Nonconformists: İbadetlerini resmi İngiltere Kilesi dışında sürdüren, başlıca *Presbyterian*, *Independent* ve *Paptist* mezhepler için kullanılan jenerik bir terim.

Papist: Roma Katolik kilisesine mensup olanlar için, genellikle küçültücü anlamda kullanılan bir terim.

Paracelsan/paracelsian/ paracelsan magic: Tıbba mistisizm ve Yeni Platonculuk anlayışını getiren ünlü İsviçreli fizikçi, kimyacı ve düşünür Theophrastus Paracelsus'un (1493-1541) takipçileri ya da yandaşları; ya da onun tıbbi ve felsefi ilkelerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. *Paracelsan magic (paracelsan büyü) paracelsan* yöntemlerle yapılan büyü.

parish: önceleri bir papazın yönetimindeki kilise bölgesi için kullanılan bir terimken, daha sonra (16. yüzyıldan itibaren) en küçük yerel yönetim birimini nitelemek için kullanılmıştır.

Particular Baptists (Özel ya da Katı Baptistler): Baptistlerin, İsa'ya inanarak kurtulma doktrinine bağlı, katı *Calvinist* inançlara sahip kolu. Genel *Baptist*'lerin insanların genel tanrısal affa mazhar olacağı düşüncesine karşı, Özel ya da Katı *Baptist*'ler, özel ilahi affa mazhar olunacağına inanıyorlar ve bu inançlarını da İsa'nın ölüm döşeğinde, genellikle *seçilmişler* olarak nitelenen, özel kişileri kurtarmış olmasına bağlıyorlardı.

Pharisie/Pharisee (Farisi): Yahudiler arasında eski geleneklere, törenlere ve ritüellere sıkı sıkıya bağlılığıyla bilinen ve daha kutsal oldukları iddiaları diğer Yahudilerden ayrılmalarına yol açan bir tarikat ya da grup.

Philadelphian ya da Philadelphian Derneği: 17. yüzyıl İngiltere'sinde Berkshire, Bradfield'lı Anglikan papazı John Pordage (1607-1681) çevresinde örgütlenmiş Protestan bir grup ya da tarikat. Adını İncil'in Vahiyler Kitabı'nda geçen *Philadelphians* ya da *Filadelfyalılar*dan alır. Kilise adı yerine dernek adını kullandılar ve üyelerinin hiçbiri mevcut kiliselerdeki üyeliklerinden ayrılmadılar. Tanrı'nın her şeyde var olduğunu savunan *Panentheist* görüşe yakın ve aynı zamanda Kutsal Ruh'un herkesin ruhunda var olduğuna inanan bir düşünce sistemine sahiptiler.

Pilgrimage of Grace: Yorkshire, York'ta 1536 yılında VIII. Henry'nin Roma Katolik kilisesinden ayrılmasını ve Manastırların lağvedilmesini ve ayrıca diğer toplumsal, ekonomik ve siyasal hoşnutsuzlukları protesto etmek amacıyla yaklaşık 40.000 kişinin katıldığı iddia edilen bir halk ayaklanması. Terim genel olarak Kuzey İngiltere'deki benzer kalkışmalar için de kullanılmıştır.

Pilgrim's Progress: John Bunyan'ın bu ünlü eseri, 20. yüzyılın başında 200'den fazla dile çevrilmişti. Türkçe ilk çevirisi Şumnu'da 1905 yılında "Yolcunun Azimeti: Bu Dünyadan Gelecek Dünyaya" adı altında yapıldı. Türkçedeki ikinci çevirisi 1923 yılında "Hac Yolunda: Bu Dünyadan Öteki Dünyaya" adıyla iki cilt halinde Mustafa Necati tarafından yapıldı ve Amerikan Misyoner Heyeti tarafından İstanbul'da Agop Matyosyan Matbaası'nda basıldı.

Pontius Plate: İsa'yı çarmıha gerdiği varsayılan ve İncil'de Pilatus olarak geçen Romalı yargıç.

Precisian: Özellikle din konusunda yerleşik kurallara, biçimlere ya da standartlara sıkı sıkıya bağlı olanlar için kullanılan bir terim.

Presbyterian/Presbyterianism: Kilise örgütlenmesinde piskoposluk yönetimini reddeden ancak bunun yerine daha katı, oligarşik ve güçlü bir *yaşlılar* yönetimi getiren Protestanlar için kullanılan bir terim. Sözcük

anlamı Yunanca *presbiteros-yaşlı*'dan gelen bu akım ya da hareket kilise yönetimi konusunda *Calvinist*'ti. 1560 yılında John Knox tarafından ilk kez İskoçya'da bir *presbytery* (yönetim kurulu) örgütlendi ama 1645-1647 yıllarında *Presbyterianism*'in tüm İngiltere'ye yaygınlaştırılması girişimleri başarılı olmadı. Yeni Model Ordu 1647-1648'de parlamentodaki *Presbyterian* liderleri tasfiye etti. Bununla birlikte *Presbyterian*'lık varlıklı İngiliz orta sınıfları arasında tutuldu ancak 18. yüzyılda *Unitarian*'lar orta sınıflara hâkim oldular.

Pride's Purge: 1648 yılında Ordu'nun Parlamento'daki *Presbyterian* üyeleri tasfiye hareketi. 6 Aralık 1648 tarihinde süvari birlikleri Avam Kamarası'nı kuşattı ve komutanları Albay Thomas Pride zora başvurarak yaklaşık 140/150 kadar üyenin içeri girmesini engelledi. Geriye kalan yaklaşık 80 kadar üye Kral'ın yargılanması yönünde karar verdi. Yargılama sırasında Pride da yargıçlardan birisiydi ve Kral'ın ölüm fermanını imzaladı.

Privy Council (Hassa Meclisi): İngiltere'de hükümdarın özel danışma kurulu. Kraliyet ailesinden gelen prensler, başpiskoposlar, bakanlıkların üst düzey yöneticileri arasından devlet ve hükümet işlerinde Kral'a danışmanlık görevi yapmak üzere Kral tarafından seçilen ve daha sonra işlevleri Kabine tarafından yerine getirilen kurul.

Protector/Protectorate: Protector, eskiden kralın olmadığı ya da yetişkin yaşta olmadığı durumlarda ülkeyi kral adına yöneten kişilere verilen addı. *Commonwealth* sırasında (1640-1660) devletin bir başı olmadan ülkenin yönetilemeyeceği görüldüğünden askeri liderlerin yaptığı yeni bir anayasa –*Instrument of Government*– uyarınca Oliver Cromwell *Lord Protector* olarak atandı. Eski uygulamalardan farklı olarak kendisine bu unvan ömür boyu ve halefini tayin edebilme yetkisiyle verildi. 16 Aralık 1653 ile 25 Mayıs 1659 tarihleri arasında geçen süre *Protectorate* olarak anıldı.

Proud Quakers (Mağrur Quakerlar): Rice Jones (ya da Rhys Johns) liderliğindeki Nottingham'lı Dostlar'ın oluşturduğu hizipçi bir grup. Jones 1650'den önce *Baptist* bir askerdi ve daha sonra yerel bir birahanenin sahibi oldu. Mağrur *Quaker*'lar Fox'un ilkelerinin pek çoğunu ve üzerlerindeki otoritesini reddettiler ve daha yoksul *Quaker*'lara yardım edilmesine karşı çıktılar. Jones muhtemelen *Ranter*, *Muggletonian* Boehme'ci eğilimlere sahipti.

Puritanism: 16 ve 17. yüzyılda İngiltere'deki aşırı Protestan hareket. Terim bir dizi doktrin ve tavrı içerir ve kesin bir tanımını yapmak zordur. *Puri-*

tan'lar yalnızca ıslah edilmiş İngiliz kilisesinin her türlü Katolik, hurafeci ve yetkisini kutsal kitaplardan almayan unsurlardan temizlenmesi hedefinde birleşirler. *Puritan* teoloji esas itibariyle *Calvinist*'ti. *Puritan*'lar Elizabeth dönemi kilisesinin dogma, ritüel ve örgütlenmesini reddediyorlardı. İngiliz kilisesindeki kutuplaşma I. Charles ve Başpiskopos Laud'un kendi ilkelerini hâkim kılmaya çalışmalarıyla arttı ve *Puritan* hizip Parlamento'dan yana muhalefetle ve monarşi karşıtlığıyla giderek daha fazla özdeşleşti. İç Savaş sırasında (Beşinci Monarşistler, *Leveller*'lar gibi) daha aşırı *Puritan* tarikatlar ortaya çıktı ve bunlar Yeni Model Ordu'da iyi temsil edildi. 1640 ve 1650'lerde vaaz, Pazar ayini ve vaazı, ahlaki katılık ve zevkten kaçınma bu akıma egemen olmuştur. Kiliselerden ikonalar temzilenmiş, Anglikan dua ve ayininin ve piskoposluk yönetiminin yerini *Puritan* ibadet biçimleri ve kilise örgütlenmesi almıştır. 1660'tan sonra, her ne kadar Milton ve Marvell yeni uzlaşmaya muhalefetlerini sürdürmüşlerse de *Puritanism*, *nonconformism* içinde sınıflandırılmıştır.

Putney Tartışmaları (Putney Debates): Putney kilisesinde, her alaydan iki subay ve iki ajitatörün katılımıyla Yeni Model Ordu konseyinin inisiyatifiyle Ekim-Kasım 1647 tarihlerinde yapılan tartışmalar. Bu tartışmalarda Cromwell-Ireton grubuyla, *Leveller*'ların etkili olduğu askerlerin radikal talepleri arasında derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.

Quakers (Society of Friends-Dostlar Derneği): George Fox tarafından kurulan dinî bir tarikata, *Dostlar Derneği*'ne Derby'li bir yönetici, Gervase Bennet'in taktığı ad. 1647 yılında vaaz etmeye başlayan George Fox, cemaatini "Tanrı'nın sözü karşısında titremeye" zorluyordu ve heyecandan ya da korkudan titremek anlamına gelen *quake* sözcüğünden türetilen titreyenler terimi bu dinsel hareketin adı oldu. *Quaker*'lar ibadetin kalıplaşmış biçimlerine karşı çıkarlar ve kilise örgütlenmesinde erkek ve kadınlara eşit yer verirler. Savaşa ve yemin etmeye karşı çıkarlar.

Racovian Catechism: 16. yüzyıldan kalma Teslisci itikadı kabul etmeyen, sorulu cevaplı din kitabı. *Racovian* sözcüğü, 1602 yılında Rakow kasabasında Jakub Sienienski tarafından kurulan Rakovian Akademisi ve matbaadan gelmektedir. 1605 yılında yayınlanmış daha sonra çeşitli dillere çevrilmiştir.

Ranters: 1649'dan itibaren önem kazanan bir İngiliz radikal gruba verilen ad. Kimileri onlara "dinî sefihler" adını takmıştır. Kimi zaman da onlardan "yüksek profesörler" ve "yüksek kazananlar" olarak söz edilmiştir. *Ranter* terimi, karşıtları tarafından hakaret anlamında kullanılmış-

tır. Terim, İngilizce *rant/ranting* (yüksekten atmak, atıp tutmak, abartılı söz söylemek) sözcüğünden türetilmiştir. Onlar hakkındaki bilgilerin çoğu karşıtlarının yazdıklarıdır. *Ranter*'ların faaliyetleri 1640'ların ortalarından itibaren başlar. Gerard Winstanley'e (1609-1676) göre, "*ranting* ilkeleri" dünya zevklerinden uzak durma konusunda ahlaki bir zayıflık anlamı ima eder. *Ranter* faaliyetinin geçtiği yerler birahanelerdi. İngiltere'de *Ranter* faaliyetleri Londra ve çevresinde toplanmıştır ama İngiltere'nin başka yerlerinde de *Ranter* grupları vardır. *Binyılcılığa* benzer görüşlere sahip oldukları şeklinde anlatılmışlardır. Bir tür dinsel mükemmellik olan "insanın içinde gelişen ruh" kavramına sahiptirler. Bu ruhla yapılan her şey bir *Ranter* için mubahtır. İnsan günah ve Yasa ile bağlı değildir. Bu görüş genel olarak *Antinomianism* olarak bilinir. Dinin dışsal biçimleri reddedilir. İncil bile Tanrı'nın kelamı değildir. İçinde o ruha sahip olan hiç kimsenin, günahlarını affettirmek için dirilecek bir kurtarıcıya ihtiyacı yoktur. Cennet ve Cehennem insanın hayatının bir parçasıdır. Herkes Doğadan geldiğine göre, her şey ortaklaşa kullanılmalıdır. Bunlar dönemin *Familist*'leri, *Quaker*'ları ve başkaları tarafından paylaşılan görüşlerdir.

Restorasyon (Restoration): *Protectorate*'in çökmesinden sonra II. Charles'la İngiliz monarşisinin yeniden tesis edilişi için kullanılan bir terim. Richard Cromwell'in devrilmesi çok inanmış cumhuriyetçiler dışında pek çok kişinin Stuartlar'ın başa geçirilmesine sıcak bakmasına yol açtı. *Rump* Parlamento bütünüyle gözden düşmüştü ve etkin güç, parlamentoyu fesh etmek için önlemler alırken bir yandan da sürgündeki krala tahta çıkabilmesi için vermesi gereken anayasal garantiler konusunda gizlice tavsiyelerde bulunan General Monck'un elindeydi. Konvansiyon Parlamentosu Charles'ın geri çağrılmasını kabul etti ve kendisini heyecanla karşılandı.

Royal Society: Britanya'nın en büyük bilimsel derneği. Dernek, bilim adamlarının, filozofların ve öteki düşünen insanların 1645'ten itibaren yaptıkları toplantılardan doğmuştur ancak resmen 1660 yılında kurulmuş ve ilk kraliyet beratını 1662 yılında elde etmiştir. Sir Isaac Newton 1703'ten 1727'ye kadar *Royal Society*'nin başkanlığını yapmıştır.

Rump Parlamento: Albay Thomas Pride'ın 6 Aralık 1648'de Parlamento'yu kuşatarak bazı üyelerin (140-150 kişi) içeri girmesini önlemesinden sonra toplantıya katılabilen ve Kral'ın yargılanması kararını alan ve Nisan 1653'te yerini *Barebones* Parlamentosu'na bırakan Uzun Parlamento'nun bakiyesi.

Rye House Suikastçıları (Rye House Plotters): 1683 yılında Newmarket'taki at yarışlarından Londra'ya giderken, Hertfordshire'deki Rye House yakınlarında II. Charles ve kardeşi York Dükü James'e yapılan suikast girişimi. Girişim önlenmiş ancak Lord William Russell ve Algernon, olaydaki rolleri nedeniyle idam edilmişti.

Sabbatarianism: Pazar gününü kutsal gün olarak kabul eden, çalışma yerine ibadetle geçirilmesini savunan itikat.

Sara ve İshak (Sarah and Isaac): İbrahim peygamberin karısı Sarah ve oğlu İshak peygamber.

Scottish Covenanters (İskoç Sözleşmesini İmzalayanlar): İngiltere Kralı'nın kilisenin başı olduğu yönündeki Kraliyet buyruğuna karşı çıkan, böyle bir pozisyona yalnızca İsa Mesih'in sahip olabileceğini belirten Sözleşmeye imza atanlar ya da buna yandaş olanlar. Bu Sözleşme ile İskoçlara karşı kanlı bir saldırı başlatılmış, kralın askerlerince yakalanan Sözleşmeciler anında öldürülmüştür.

Seekers: sözlük anlamı "arayan kişiler" olan *Seekers*, örgütlü bir dinsel tarikat olmaktan ziyade dinî bir dernekti. 1620'lerin sonlarında ortaya çıktı. Her türlü dinsel usul ve ritüeli reddediyorlardı. 1620-1640 yıllarının ilk *Seeker*'ları hakkındaki bilgiler muğlak ve müphemdir. Daha çok arka planda kalmayı ve dikkat çekmemeyi tercih etmişlerdir. *Seeker*'lar Katolik kilisesinin, hem kendisini hem de diğer kiliseleri bozduğunu ileri sürmüşlerdir. Bütün kiliseler bozulmuş, çürümüş olduğuna göre, yalnızca İsa ve onun yeni havarileri tarafından kurulacak yeni "gerçek" bir kilise Tanrı'nın inayetine sahip olabilir ve gerçek mucizeler ortaya koyabilir. Yeni ufuklar açacak bu olayı bekleyen *Seeker*'lar, dinsel ayinlerden çok toplantılar düzenlemişlerdir. Sessizce oturup Tanrı'nın kendisini göstermesini beklemişlerdir. Onlardan sık sık "Waiters" (Bekleyenler) olarak da söz edilmiştir. *Seeker*'lar bütün dinlere saygı göstermişler ama hiçbirini yetkin ya da yetkili görmemişlerdir. Yine de bu onları, dönemin öteki tarikatları hakkında görüş ve kanaatlerini yazmaktan alıkoymamıştır. John Saltmarsh (ö. 1647), William Walwyn (1600-1680) ve William Erbery (1604-1654) önde gelen *Seeker*'lardır. *Seeker*'ların, *Quaker*'lar ve diğer tarikatların görüşlerini, onlardan çok önce dile getirmiş oldukları ileri sürülür. Öte yandan *Quaker*'lar da *Seeker*'ların pek çok akidesini benimsemiştir. *Seeker* sözcüğü ayrıca, genel anlamda belirli zihinsel niteliklere sahip, seçilmiş bireyler için bir tür üstünlük unvanı olarak da kullanılmıştır. Oliwer Cromwell, John Milton ve William Walwyn bu unvanla anılmışlardır.

Shakers: sözlük anlamı çalkalamak, sarsmak ya da sallamak olan *shake* sözcüğünden türetilen bu terim, özgün olarak *Quaker*'lar içinden çıkan *United Society of Believers in Christ's Second Appearing* (İsa'nın İkinci Görünüşünde Birleşik İnananlar Derneği) adlı dinî tarikat için kullanılır olmuştur. 18. yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıkan dinsel tarikatlardan birisidir. Mrs Ann Lee'nin öğretisi üzerine kurulan *Shakers* düşüncesinin önemli bir özelliği, toplumsal cinsiyet konusundaki eşitlikçi tutum ve davranışlardır. Bu tarikatın ilk mensupları ibadet sırasında kendilerinden geçercesine sallanarak, erkekli kadınlı yaptıkları dans nedeniyle *Shaking Quakers* (Sallanan *Quaker*'lar) olarak da anılmışlardır. Bu tarikat içinde kadınlar önemli lider görevleri üstlenmişlerdir. Baskı karşısında Amerika'ya göç ederek orada, Amerikan tarihinin en başarılı ütopyacı topluluklarından birisini kurmuşlardır.

Socinian/Socinianism: *Socinianism* adını Laelius Socinus (ö. 1562) ve Faustus Socinus'tan (ö. 1604) alan bir tür Teslis karşıtlığıdır. *Socinian* teoloji, Ortodoks Hıristiyan teolojisinin, Tanrı hakkındaki bilgi, Teslis doktrini ve İsa'nın Tanrılığı, ve İsa'ya inanarak kurtulma (*soteriology*) doktrinlerini reddeder. 17. yüzyıl İngiltere'sindeki *Socinian*'lar, İngiliz *Presbyterian*'larını ve İngiliz *Unitarian*'larını etkilemişlerdir.

Sporlar Kitabı (Book of Sports): Resmen "Sporlar Deklarasyonu" olarak da anılan bu yasa, I. James tarafından, *Puritan*'larla, çoğu Katolik olan *gentry* arasında, Pazar eğlenceleri konusundaki ihtilafı çözmek üzere yayınlanmış bir emirnamedir. Bu emirname ile, dans, okçuluk, atlama, sıçrama gibi sporlar, "Mayıs eğlencelerinden" olmak üzere, bira içme, halk dansları, çiçeklerle süslü direk dikme, "kutsal ayine" engel olmamak ve katılımı engellememek koşuluyla serbest bırakılmıştı. Öte yandan kafesteki ayı ve boğa üzerine köpek saldırma, kısa piyeslere ve top yuvarlamaya izin verilmemişti.

Squire (özgün şekli esquire): Geç Ortaçağlarda, bir şövalyeye refakat eden iyi soydan gelen birisi; daha sonra silah taşımaya yetkili soylu birisine (terim Latince *scutarius*-kalkan taşıyan) verilen unvan. 17. yüzyıla gelindiğinde, *squire* civardaki başlıca toprak sahibiydi ve genellikle *manor*'un lorduydu. Pek çok *parish*'te dinsel hayatın hamisiydi ve *parish* kilisesinde büyük ve kapalı bir dua yerine sahipti. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, *squirearchy* (arazi sahipleri sınıfı) terimi kırsal kesimin *gentry*'si için yaygın olarak kullanılır oldu ve de *squarson* terimi de toprak sahibi ruhbanı tanımlamak için kullanıldı.

Stationer's Company: 1403 yılında, kitap yazıcılar, resimleyiciler, ciltçiler ve kitapçıların derneklerince kurulan bir kitap ticareti loncası.

1557'de elde ettiği berat, ülkedeki tüm kitap basım ve yayımının tekelini bu şirkete veriyordu. Bu şirket mensuplarının dışında kitap basmak ve yayınlamak isteyen herkes, önce bu şirketten izin almak zorundaydı.

Stuarts (ya da Stewarts) Hanedanı: 1371'den 1714'e kadar İskoçya'yı; 1603'ten 1714'e kadar İngiltere'yi yöneten hanedanın adı.

The City (Şehir): Londra'nın eski sınırları içinde kalan, Lord Mayor'un (Belediye Başkanı) yetki alanına giren, çeşitli hak, muafiyet, ayrıcalık ve özgürlüklerin yürürlükte olduğu kesim.

Thirty Nine Articles (Otuz Dokuz Madde): İngiltere'nin Roma kilisesinden kopması (1533), pek çok insanda doktrinde temel değişikliklerin yapılacağı beklentisini uyandırdı. Anglikan Kilisesi'ni oluşturmak üzere 1535'ten başlayarak 1539, 1547 ve 1553'te *Articles of Religion* (*Dinsel Akideler*) yayınlandı. 1571'de yayınlananlara *Thirty Nine Articles* adı verilir. İngiliz Reformasyonu'nun tartışmalı konularında, özellikle Anglikan Kilisesi'nin Katoliklik ve *Calvinism* karşısındaki yerini belirlemek üzere yayınlanmış itikadi prensiplerdir.

Transubstantiation: Sözcük anlamı ekmek ve şarabın İsa'nın bedeni ve kanı "olması"dır. Katolikleri diğer Hıristiyanlardan ayıran temel görüşlerden birisidir. Roma Katolik Kilisesi'nde terim Aşaî Rabbanî ayini esnasında ekmek ve şaraba ne olduğunu ifade eden bir terimdir. *Transubstantiation* ekmek ve şarabın fiilen İsa'nın bedeni ve kanı haline geldiğini ifade eder. Ekmek ve şaraba benzer ve onların tadındadırlar ama doğaüstü bir güçle İsa'nın fiziki ve ruhsal özüne dönüşürler.

Tudor Hanedanı (Tudor Dynasty ya da House of Tudor): Güller Savaşı sonunda iktidara el koyan, aralarında VII. ve VIII. Henry ve I. Elizabeth gibi güçlü monarkların bulunduğu, İngiltere'yi 1485'ten 1603 yılına kadar yöneten hanedan.

Unitarianism/Unitarian: Teslis (*Trinity*) doktrinine karşı, Tanrı'nın yalnızca tek bir kişiliğinin olduğunu savunan Hıristiyan teolojisi ve bu teolojiyi benimseyenler. *Unitarian*'lar ayrıca kurtuluş (*salvation*), ilk günah (*original sin*), kader (*predestination*) ve İncil'in yanlış olamayacağı (*Biblical inerrancy*) gibi genel Hıristiyan öğretisine karşı olmalarıyla bilinirler.

Uzun Parlamento (Long Parliament): İkinci Piskoposlar Savaşı'ndaki yenilgiden sonra I. Charles tarafından toplantıya çağrılan, 1640-1660 yıllarında faaliyet gösteren parlamento. Adını, parlamento üyelerinin

onayı olmadan fesh edilememesi kararından almaktadır. Kral bu parlamentoyu toplantıya çağırma konusunda tereddüt etmiş ancak savaş masraflarının karşılanması sorunu kendisini buna mecbur etmiştir. Uzun Parlamento Birinci ve İkinci İç Savaşlar boyunca 1648 yılına kadar toplantı halinde olmuş ve sonra Yeni Model Ordu tarafından tasfiye edilmiştir. Tasfiye Edilmiş Parlamento (ya da Uzun Parlamento'nun Bakiyesi (*Rump*) 1653 yılında Oliver Cromwell tarafından dağıtılmıştır. Uzun Parlamento 1660 Şubat'ında Cromwell'in *Protectorate*'ının düşmesinden sonra yeniden toplanmış ve 16 Mart 1660'ta resmen dağıtılmıştır.

Waldensians ya da Waldenses: Fransızca adları olan *Vaudois* olarak da bilinirler. Hayatlarını Kutsal Kitaplara göre yaşamak isteyen ve zamanla "Lyon'un Yoksulları" olarak anılan Lyon'lu Peter Waldo'nun takipçileri. Hareket 1170'lerde başlamış ve öğretileri nedeniyle Waldo aforoz edilmiştir. İtizalî öğretileri çeşitli biçimlerde devam etmiş, Papalığın etkin baskısı karşısında çeşitli ülkelere dağılmışlar ve 17. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Yağmalanmış Papazlar Komitesi (Committee for Plundered Ministers): *Presbyterian*'ların etkisi altında olan Uzun Parlamento tarafından, İngiliz İç Savaşı'nın başlamasından sonra, 1643 Ağustos'unda Kral I. Charles'a sadık olan ruhbanı etkili bir şekilde susturmak için kurulmuş bir komisyondu.

Yeoman: rençber olarak karşılanabilecek olan bu terim, 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, mülk olarak ya da kiralama yoluyla ya da kaydı hayat şartıyla mülk olarak toprağa tasarruf eden küçük çiftçiler için kullanılan bir terimdir. Zenginlikleri ve topraklarının büyüklüğü farklılıklar gösterir.

Yuvarlakkafalar (Roundheads): I. Charles'a karşı, Parlamento yandaşlarını ifade etmek için kullanılan bir terim. Parlamento yandaşlarına biraz pejoratif anlamda *roundheads/yuvarlak kafalar* denmesinin nedeni, 1641'de Kral'a karşı gösteri yapan çırakların kısa kesilmiş saçlarına yapılan göndermedir.

Yüksek Komisyon (High Commission ya da The Court of High Commission): 1534 yılında VIII. Henry'nin İngiliz kilisesinin başı olmasından sonra kurulan bir kilise mahkemesi. Uyguladıkları yöntemler ve verdikleri kararlar *Puritan*'ların büyük şikâyetine yol açtı. 1641 yılında Uzun Parlamento tarafından lağvedildi.

Hazırlayan: UYGUR KOCABAŞOĞLU

Yararlanılan Kaynaklar: J. A. Brendon, *A Dictionary of British History*, Edward Arnold & Co., Londra, 1937; Ebenezer Cobham Brewer (Revised by Ivor H. Evans), *The Wordsworth Dictionary of Phrase and Fable*, Ware, Hertfordshire, Wordsworth Reference 1993; John Coffey and Paul C. H. Lim (Ed.), *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge Universty Press, Cambridge, 2008; P. Kenyon, *The Wordsworth Dictionary of British History*, Ware, Hertfordshire, Wordsworth Reference, 1994; Charles Pastoor ve Galen K. Johnson, *Historical Dictionary of the Puritans*, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland, 2007; William Staunton, *An Ecclesiastical Dictionary*, The General Protestant Episcopal Sunday School Union and Church Book Society, New York, 1861; Charles H. Wright ve Charles Neil (Ed.), *A Protestant Dictionary*, Hodder and Stoughton, Londra, 1904.

DİZİN

I. Charles 17, 22, 28, 37, 38, 49, 75, 76, 99, 101, 107, 109, 150, 155, 212, 225, 303, 308, 309, 381, 391, 404, 423
I. Elizabeth 30, 32, 36, 48, 50, 57, 92, 99, 127, 178, 180, 189, 193, 203, 252, 307, 309, 334, 345, 361
I. James 37, 50, 58, 92, 204
I. Mary 102, 117
II. Charles 66, 189, 281, 300, 312, 313, 328, 353, 377, 391, 433, 442, 453
II. James 279, 397, 420

Acre 50, 58
Adamites/Adamians 347
Ajitatör (Agitator/adjutator) 65, 67, 69-78, 121, 124, 248, 316, 322, 384, 404
All Souls at Oxford (All Souls College at Oxford) 248
Almanya 28, 179
Amerikan Devrimi 419, 420
Anabaptist 30, 31, 40, 114, 127, 133, 172, 178, 179, 192, 204, 206, 208, 209, 211, 241, 263, 265, 322, 324, 384, 402
Antinomian/Antinomianism 87, 179, 183, 204, 206, 207, 210, 219, 237, 263, 372, 373, 379, 407
Arcadia 167
Arminian 176, 379, 380, 390
Ateizm 109, 115, 174, 190, 201, 202, 279, 327, 328, 347, 377, 448, 454

Bacon, Sir Francis, Lord Werulam 31, 98, 100, 103, 181, 182, 287, 320, 406, 408, 409, 434
Baptism/Baptist 18, 29, 30, 40, 49, 56, 78, 84, 85, 90, 108, 110, 111, 117, 141, 204, 207, 210, 219, 226, 227, 235, 245, 251, 252, 264, 281, 285, 288, 292, 312, 345, 351, 387, 412, 414, 417
Barebones Parliament (Barebones Parlamentosu-4 Temmuz-12 Aralık 1653) 63, 216, 259, 300, 312, 356
Barrowist 334
Behmenist 321, 322
Beş Üye (Five Members) 124
Beşinci Monarşistler (Fifth Monarchists) 18, 79, 80, 90, 91, 100, 107-109, 141, 161, 189, 191,

196, 216, 225, 266, 271, 290, 300, 345, 366, 379, 384, 418
Bilim 91, 95, 99, 100, 102, 103, 107, 154, 157, 202, 291, 292, 294, 295, 319-321, 323, 325-329, 331, 337, 338, 378, 393, 394, 406, 408, 423-425, 428, 431, 432, 434, 456, 458
Blake, William 152, 156, 158, 197, 249, 357, 376, 394, 421, 424, 446, 447, 457
Bridewell 308, 315
Brownist 206, 334
Bunyan, John 79, 104-106, 108, 161, 162, 187, 192, 193, 196, 221-223, 225, 226, 262, 289, 348, 350, 368, 387, 396, 400, 407, 413, 415, 418, 423, 426, 437, 448-453
Büyük İtiraz (Grand Remonstance) 26
Byron, George Gordon (Lord) 446

Calvin, Jean 94, 102, 158, 173, 179, 237, 343, 428, 462
Calvinism 46, 94, 170, 173, 177, 179, 181, 185, 201, 363, 366, 372, 379, 380, 390, 450, 451
Cehennem 31, 32, 94, 152, 155, 160, 167, 170, 180, 186, 187, 189, 191-202, 204, 207, 230, 231, 236, 242-244, 248-251, 260, 342, 363, 376, 400, 420, 422, 428, 429, 439, 440, 447, 455
Cenevre İncili (The Geneva Bible) 45, 48, 104, 179, 370
Cennet 21, 31, 32, 48, 94, 109, 155, 157, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 171, 172, 179-182, 185, 186, 191-197, 200, 204, 227, 230, 236, 242-244, 250, 251, 260, 261, 264, 280, 286, 326, 334, 342, 348, 360, 376, 378, 388, 389, 420, 433, 440, 441, 445-447, 449, 450, 452-454, 458
Chiliast 107
Clubmen (movement) 121
Cokayne/Cockaigne ya da Cockayne (Land of/Ülkesi) 21, 376
Comenian 408
Commonwealth 76, 113, 128, 136, 145, 147, 148, 150, 152, 155, 182, 183, 186, 202, 215, 217, 249, 267, 300, 308, 327, 330, 332, 336, 377, 378, 397, 427, 429, 439, 442
Congregationalist 132
County 26, 27, 61, 71, 78, 85, 86, 88, 90, 124, 130, 131, 139-141, 208, 213, 259, 275, 332, 351, 386, 398
Court of Wards 269, 341
Cromwell, Oliver (Lord) 19, 37, 54, 66, 67, 70, 74, 76, 78, 80, 98, 99, 107, 108, 121, 125, 135, 148, 211, 214, 217, 230, 260, 271, 273, 275, 279, 300, 303, 308, 309, 316, 366, 374, 382, 383, 385, 398, 403, 404, 443, 446

Deccal 37, 38, 103, 163, 164, 177, 214, 215, 239, 271, 288, 292, 299, 334, 336, 371, 393-395, 449
Deccal (Antichrist) 239
Defoe, Daniel 421, 451
Deist 196, 429
Devlet Konseyi (Council of State) 61, 125, 184, 308, 429
Diabolians 396
Diggers 18, 20, 49, 62, 63, 79, 80, 90, 122-126, 130-132, 134, 135, 137-145, 148, 149, 156, 160, 165, 186, 248, 250-253, 281, 300, 315, 316, 374, 377, 378, 383, 386, 389, 403, 407, 413, 416-418, 447, 458
Dissent/Dissenters/English Dissenters 30, 211, 309, 387
Drogheda 373
Düşüş (Fall/The Fall of Man) 31, 148, 157, 160, 171-174, 180-183, 185, 187, 197, 244, 248, 326, 345, 355, 357, 389, 423, 438, 441, 446, 447, 452, 456

Efendisiz Adamlar 24, 45, 46, 48, 49, 51, 55, 65, 96, 376, 450, 451
Eikon Basilike 391
Erastianism/Erastians 177

Falkland, Lucius Cary (1610-1643) 41

Familism/Familists 30-32, 40, 41, 51, 87, 91, 92, 94, 105, 163, 189, 194, 203, 204, 228, 230, 238, 247, 263, 322, 324, 345, 350, 354, 361, 362, 437, 438, 443
Family of Love (Familia Caritatis) 41, 127, 157, 183, 193, 225
Family of the Mount 32, 127, 193
Feragat Yasası (Self-Denying Ordinance) 215
Fransa 107, 147, 346, 454, 457
Fransız Devrimi 273, 283, 325, 380

gentry 17, 19, 23, 28, 29, 36, 42, 60, 66, 68, 72, 73, 86, 108, 110, 130, 134, 144, 147, 150, 152, 164, 209, 236, 240, 258, 259, 332, 335, 340, 341, 374, 382, 384-387, 392, 402, 449
Gezgin 32, 52, 55, 57, 58, 67, 96, 350, 389, 413, 450-452, 457
Grindletonians 87, 92-95, 106, 183, 189, 205, 238, 422
Günah 29, 30, 41, 80, 93, 94, 98, 110, 134, 146, 149, 162, 167-175, 178-188, 193-195, 199, 201-203, 206, 208, 212, 218, 219, 225-231, 233, 234, 236-239, 242, 244, 247, 251, 252, 257, 261-264, 274, 276, 279, 281, 286, 287, 317, 328, 329, 339, 346, 349-351, 354, 357, 359, 363, 365-368, 373, 376, 378, 379, 388, 389, 400, 410, 414, 415, 419, 428, 434, 438, 439, 443, 449, 452

Hacer ve İsmail (Hagar and Ishmail) 157
Hat honour (Şapka onuru) 34, 125, 209, 257, 262, 273, 280, 291, 300
Helwys principle (Helwys'in İlkeleri) 188, 190
Hobbes, Thomas 36, 102, 103, 105, 164, 173, 175, 191, 195, 199, 202, 241, 279, 295, 335, 363, 399, 406, 427-435, 454, 458
Hollanda 31, 108, 116, 128, 179, 303, 341, 363, 373, 400

Independents 38, 68, 84, 85, 107, 110, 112, 114, 120, 133, 135, 136, 141, 206, 302, 321, 382
Interregnum (Fetret) 346, 422, 441, 456

İblis (Şeytan) 25, 30, 42, 97, 102, 136, 152, 155, 156, 160, 180, 188, 191, 192, 194, 195, 200, 221, 225, 239, 242, 244, 252, 262, 264, 274, 286, 310, 328, 334, 349, 376, 395, 408, 412, 425, 439, 442, 443, 446, 447, 449, 451, 453, 455
İncil 15, 31, 38, 43, 45, 48, 52, 85, 86, 88, 94, 100, 102-108, 114, 122, 157-159, 162, 172, 179, 180, 190, 195, 199, 201, 204, 205, 209, 211, 223, 227, 239, 242, 249, 251, 262, 271, 285-295, 304, 311, 324, 329, 331, 336, 370, 372, 407, 409-411, 414, 420, 422, 423, 428, 429, 438, 440, 455, 456
İngiliz Devrimi 18, 22, 136, 182, 275, 327, 329, 419, 459
İrlanda 24, 56, 69, 84, 121, 125, 131, 373, 400, 405
İspanya 108, 206, 303, 400
İtalya 246, 342, 402

J. and P. (Justices of the Peace) 56, 59, 63, 229, 259, 267, 283, 298, 312, 353, 379, 386, 387, 395
Jakobean Sahnesi ya da Tiyatrosu 340

Ket'in Ayaklanması (Ket or Kett's Rebellion) 129
Kısa Parlamento (Short Parliament) 25, 26
Komünizm 44, 127, 130, 136, 377, 378, 432, 458
Konvansiyon Parlamentosu (Convention Parliament) 386
Kulübe/kulübe sakinleri (Cottage/cottager) 50, 57-63, 126, 139, 144, 224, 353, 361, 372, 386, 387, 397, 449, 450, 457
Kur'an 293

Laudianism/Laudians 36, 379
Lazarus (Lazar) 450
Leveller 18, 20, 21, 37, 41-43, 54, 62, 63, 67, 71-78, 80, 90-92, 107, 108, 114, 119-122, 126, 127, 129-141, 145, 147, 161, 162, 175, 182, 184, 219, 224, 225, 231, 232, 235, 243, 245, 246, 249, 250, 260, 264, 265, 268, 271, 275, 281, 300, 301, 304, 322, 336, 374, 377, 382, 383, 389, 391, 398, 402, 410, 412-414, 416, 418, 421, 428, 429, 437, 439, 447
Libertines 263, 279, 361
Locke, John 99, 135, 175, 366, 390, 391, 424, 433, 453
Lollard 29, 30, 32, 38, 87, 96, 179, 192, 230, 354, 419
Londra 24-26, 35, 41, 46, 47, 49, 51, 55, 57, 68, 71-73, 78, 85, 91, 99, 104, 107, 117, 120, 121, 123-127, 129, 151, 179, 203, 204, 207, 208, 219, 220, 247, 264, 274, 310, 315, 333, 341, 342, 365, 372, 391, 392, 395, 402, 403, 442
Lubberland 420
Luther, Martin 102, 106, 168, 169, 172, 173, 178, 179, 237, 238, 277

Magna Carta 106, 448
Mani Düalizmi (Manichean dualism) 156
Manor 121
Marian Şehitleri (Marian Martyrs) 38, 231, 272
Marx, Karl 171, 425, 434
Methodism (Methodist) 283
Midlands Ayaklanması (Midlands Revolt) 24, 130, 140
Millieniarism - binyılcılık 20, 40, 79, 97, 107, 108, 135, 158, 177, 210, 211, 220, 279, 319, 320, 437
Milton, John 20, 38, 41, 107, 112, 154, 158, 160, 179, 180, 192, 194, 201, 211, 242, 244, 268, 290, 291, 304, 311, 336, 343, 347, 357, 363, 379, 382, 384, 388, 391, 399-401, 406, 407, 409, 418, 423, 437-448, 452, 453, 456
Monmouth Rebellion (Monmouth Ayaklanması) 267, 421
Mortalism/Mortalist 192, 198, 437
Muggletonianism/Muggletonians 18, 239, 249, 251, 348, 349, 413, 418
Muhammed 192
Mülkiyet 19, 27, 31, 36, 63, 72, 93, 110, 112, 120, 122, 129, 131-136, 142-145, 148, 150, 152, 153, 156, 159, 162-164, 172, 174, 178, 180, 181, 186, 197, 202, 231, 248, 265, 272, 299, 300, 327, 334, 339, 341, 366, 368, 375, 378, 379, 383, 385, 388, 389, 413, 418, 419, 421, 422, 425, 429-431, 433, 434, 441
Münzer, Thomas 31

Newgate 233
Newton, Sir Isaac 20, 100, 103, 322, 325, 329, 424, 425, 457
Nobodaddy 156
Nonconformists 337, 415

Owen, John 184, 196, 293, 308, 412

Paine, Thomas 420
Papa 108, 111, 160, 163, 173, 215, 239, 244, 246, 286, 304, 355, 442, 449
Paracelsan/Paracelsian/Paracelsan Magic 154, 319, 332
Parish 35, 36, 41, 53, 113, 116, 117, 122, 124, 134, 138, 151, 209, 221, 234, 236, 286, 289, 329, 336, 337, 353, 386, 395, 414, 415
Parlamento 17, 19, 25-29, 35-40, 54, 63, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 75, 79, 83, 86, 88, 90, 101, 105, 107, 109, 112, 117, 120, 124, 128, 129, 138, 145, 147, 149, 150, 177, 178, 182, 184, 185, 195, 208, 212, 213, 215, 216, 220, 233, 235, 236, 246, 247, 249, 258-260, 267, 268, 273, 275, 300, 303, 304, 312, 313, 320, 332, 343, 347, 351, 355, 356, 384-386, 388, 394, 397, 402-404, 416

Particular Baptists (Özel ya da Katı Baptistler) 84, 90
Pharisie/Pharisee (Farisi) 369
Philadelphian ya da Philadelphian Derneği 247
Pilgrim's Progress 448, 450-452
Pilgrimage of Grace 87
Pontius Plate 449
Precisian 237
Presbyterian/Presbyterianism 36, 42, 47, 68, 69, 86, 87, 89, 90, 110, 113, 124, 128, 173, 175-178, 185, 191, 210, 212, 213, 274, 285, 286, 302, 321, 322, 363, 364, 366, 371, 379, 382, 394, 395, 415
Pride's Purge 18, 78, 182
Privy Council (Hassa Meclisi) 34, 52
Protector/Protectorate 275, 382, 402
Protestanlık 19, 20, 32, 38, 41, 48, 99, 102, 104, 168-173, 175, 178, 179, 181, 188, 201, 243, 277, 293, 294, 302, 321, 334, 339, 343, 346, 354, 359-361, 366-368, 372, 373, 377-379, 394, 400, 408, 410, 418, 419, 423-425, 428, 433, 440, 453, 457
Proud Quakers (Mağrur Quakerlar) 417
Puritanism 54, 87-89, 218, 342, 356, 363, 371, 377, 427, 454
Putney Tartışmaları (Putney Debates) 75, 129, 131, 179, 316, 368
Püritenlik 348, 374

Quakers (Society of Friends-Dostlar Derneği) 379

Racovian Catechism 184
Reformasyon 32, 34, 101, 168, 178, 372, 405, 419
Restorasyon (Restoration) 19, 153, 206, 234, 268, 270, 278, 280, 300, 328, 337, 353, 364, 377, 384, 385, 388, 391, 393, 396, 398, 399, 404, 414, 418, 422, 426, 433, 442, 444, 448, 453-455
Rousseau, Jean-Jacques 432, 434
Royal Society 98, 99, 328, 338, 393
Rump Parlamento 63, 347
Rus Devrimi 256
Rye House Suikastçıları (Rye House Plotters) 52

Sabbatarianism 438
Sanayi Devrimi 338, 343, 364, 378
Sara ve İshak (Sarah and Isaac) 157
Scottish Covenanters (İskoç Sözleşmesini İmzalayanlar) 52
Seekers 18, 54, 80, 90, 95, 106, 203, 210-212, 235, 277, 331
Shakers 419
Shakespeare, William 50, 51, 127, 307, 309, 340
Socinian/Socinianism 91, 184, 213, 231, 263, 317, 323
Spinoza 154, 293
Sporlar Kitabı (Book of Sports) 212
Squire (özgün şekli esquire) 48, 53, 321, 387, 395
Stationer's Company 330
Stuarts (ya da Stewarts) Hanedanı 308

The City (Şehir) 24, 26, 40, 113, 353
Thirty Nine Articles (Otuz Dokuz Madde) 127
Transubstantiation 29
Tudor Hanedanı (Tudor Dynasty ya da House of Tudor) 172, 175

Uzun Parlamento (Long Parliament) 17, 26, 37, 105, 177, 178, 208, 273, 303

Üniversite 36, 43, 106, 110, 115, 121, 231, 290, 291, 295, 299, 320, 322-324, 326, 329, 331, 333-337, 356, 375, 393, 400, 418

Vergi 31, 37, 40, 42, 55, 72, 80, 89, 97, 101, 105, 108, 110, 114, 117, 119, 122, 156, 209, 212, 214, 216, 236, 249, 259, 269, 330, 335, 356, 370, 383, 397, 417, 418, 439
Vico, Giambattista 158

Waldensians ya da Waldenses 373

Yağmalanmış Papazlar Komitesi (Committee for Plundered Ministers) 250
Yahudiler 15, 67, 159, 209, 213, 246, 274, 315
Yeni Model Ordu 29, 43, 65, 66, 68, 79, 88, 92, 96, 111, 113, 142, 145, 175, 177, 212, 215, 235, 259, 297, 314, 316, 355, 364, 400, 402, 404, 405, 418, 445
Yeoman 28
Yuvarlakkafalar (Roundheads) 258, 260
Yüksek Komisyon (High Commission ya da The Court of High Commission) 34

17. yüzyıldaki İngiliz Devrimi, mülklü sınıfların ideolojisi Protestan ahlakının zaferiyle sonuçlandı. Bu zaferi tehdit eden başka bir devrim beklentisi ise ortak mülkiyet, daha kapsamlı bir demokrasi talebi, devlet kilisesinin ve Protestan ahlakının reddiyle şekillendi.

Christopher Hill *Dünya Altüst Oldu*'da, İngiliz Devrimi sırasında kurumsallaşmış dini, topluma dayatılan Protestan ahlakını reddeden radikal fikirlerin ve bu fikirlerin taşıyıcısı mezheplerin siyasal etkilerini araştırır. Kitaba alınan örnekler bir yandan 17. yüzyıl dünyasında insan aklının ve sorgulama düzeyinin ufkunu gösterirken diğer yandan önü 17. yüzyılda kesilmiş umutların da bir dökümünü verir.

Dünya Altüst Oldu, 20. yüzyıla damgasını vuran Britanyalı Marksist tarihçilerden Hill'in, burjuva devrimi ve özgürlük fikrinin kökenlerine dair kaleme aldığı benzersiz bir şaheser…

"Kısa bir süre için sıradan insanlar, kilisenin ve toplumsal üstlerinin otoritesinden, daha önce olduğundan ve -uzunca bir süre için de- daha sonra olacağından çok daha özgürdüler. Dünyanın sonu ve binyılın gelişi; Adem'in işlediği bir günah adına insanlığın büyük kitlesini ebedî eziyete mahkûm eden Tanrı'nın adaleti üzerine spekülasyonlar…
Bu yeni düşünceleri ifade etmek üzere yeni tarikatlar kurdular. Bilginin ayrıcalıklı meslekler, ilahiyat, hukuk ve tıp içinde tekelleştirilmesine karşı çıktılar. Mevcut eğitim yapısını, özellikle de üniversiteleri eleştirdiler ve eğitim fırsatının çok yaygın bir hale getirilmesini önerdiler. Cinsiyetlerin ilişkisini tartıştılar ve Protestan ahlakının kimi yanlarını sorguladılar."

CHRISTOPHER HILL

iletişim